DİLBİLİM

GENEL DİLBİLİM DERSLERİ

FERDINAND DE SAUSSURE
ÇEVİREN: BERKE VARDAR

GENEL DİLBİLİM DERSLERİ

© MULTILINGUAL, 1998

ISBN 975-7262-20-x

GENEL DİLBİLİM DERSLERİ
Ferdinand de Saussure / Çeviren: Prof. Dr. Berke Vardar /
Kapak: Tolga Arkonaç / Baskı: Matbaa 70, Mayıs 1998

Ferdinand de Saussure

GENEL DİLBİLİM DERSLERİ

Çeviren
Prof. Dr. Berke Vardar

MULTILINGUAL
Klodfarer Cd. 40/6 Çemberlitaş-İstanbul
Tel: (212) 518 22 78 Fax: (212) 518 47 55

SUNUŞ

FERDINAND DE SAUSSURE
VE
"GENEL DİLBİLİM DERSLERİ"

Çevirisini sunduğumuz yapıt, XX. yüzyılın çığır açan, devrim yaratan temel kitaplarından biridir. Dilbilimde olduğu gibi ondan esinlenen tüm dallarda da adına daha sık rastlanan, alıntılarda daha geniş yer tutan bir başka yapıt göstermeye olanak yok gibidir. 1930'lardan çok yakın bir geçmişe değin Batı'da yayımlanan pek az dilbilim yapıtında bu kitaptan söz edilmez; 1950'lerden sonra dilbilim kökenli kavram, ilke ve yöntemlerden yararlanan çok az budunbilim, ruhbilim, yazınsal eleştiri, göstergebilim, vb. çalışmasında bu yapıt anılmaz.

Yüzyılımızın başlarında, İsviçreli dilbilimci Ferdinand de Saussure'ün Cenevre Üniversitesi'nde verdiği genel dilbilim derslerinde öğrencilerin tuttukları notların, bilginin ölümünden sonra derlenerek özgün bir bireşime dönüştürülmesi sonucu yayımlanan bu ilginç yazgılı yapıt bugüne değin değişik yorumlara, çelişik açıklamalara, ardı arkası kesilmez tartışmalara konu olmuştur. Çünkü bütün büyük yapıtlar gibi *Genel Dilbilim Dersleri* de değişik görünümler sunan, bir yanıyla geçmişe kök salan, bir yanıyla çağım yansıtan, bir yanıyla da gücül bir geleceği satırları arasında saklayan, büyük kuramcının sözlü açıklamalarındaki yaratış çabasını hem çarpıcı kesinlemeleri, hem de yoruma açık duraksamalarıyla yazılı anlatımın kendine özgü kalıplarına indirgeyen çokyönlü bir anıttır. Başka başka açılardan ele alınabilmesinin nedeni kuşkusuz budur. Gerçekten de, kimi yorumcu onun şu yönüne ağırlık verir, kimi yorumcu bu

yönüne; kimine göre yapıtta anlıkçılık, ruhbilimselcilik egemendir, kimine göre bilimselcilik; bir bakarsınız kitabın ülküselciliğinden söz ediliyor, tinselciliği abartılıyor; bir bakarsınız olguculuğu öne çıkarılıyor, özdekçiliği vurgulanıyor. Ama bütün bu tartışmalı yönlerine karşın *Genel Dilbilim Dersleri*'nin herkesçe ortaklaşa benimsenen, tartışma götürmez bir yanı var, o da şu: XX. yüzyıl dilbilimi bu yapıtla başlar, bu yapıtla gelişir, bütün dilbilim dalları, tüm insan bilimleri bu yapıtla yenilenir. Çünkü söz konusu kitap, *Saussure Devrimi* diye adlandırılabilecek köklü dönüşümün başlıca anlatım aracı olmuş, giderek, yüce esinli, çok etkin bir bildiri niteliği kazanmıştır. Dilbilimin yanı sıra öbür insan bilimlerinde de en gegerli kuramların, en çarpıcı uygulamaların uzun süre çerçevesini oluşturan *yapısalcılık* akımı kökünü bu yapıttan, esinini Saussure'den alır.

Gerçekten de, bu bilgin yöntemsel tutumuyla ve savunduğu ilkelerle yepyeni bir yol açmış, bağımsızlığına kavuşturduğu dilbilimi çağdaş eksenine oturtmuştur. Dil anlayışı Saussure'le birlikte temelinden değişecek, dilbilimci, incelediği konuyu artık bağıntıların yönettiği bir dizge olarak ele alacaktır. Gerçekler bundan böyle tözlerde, özdeklerde, somut görüntülerde değil, soyut biçimlerde, örtük düzeneklerde, yapılarda aranacaktır. Başlıca erek, her türlü sürecin, oluşun, gerçekleşmenin ardındaki dizgeyi, yapıyı bulup ortaya çıkarmak olacaktır.

Saussure hem bir dilbilim yöntemi oluşturmuş, hem de evrensel geçerlik taşıyan bir tür bilgi kuramı yaratmıştır. Toplum yaşamını geniş bir bağıntılar ağı, çeşitli düzeylerde anlaşma, bildirişme sağlayan anlamlı birimlerin ya da göstergelerin kurduğu bir çevrim olarak ele almış, dili bu bütün içindeki yerine oturtmuştur. Nerede anlamlı birim ya da gösterge varsa, artık orada dilbilim yöntemi geçerli olacaktır. Çünkü dil, benzer bildirişim araçlarının en dizgelisi, en yetkinidir. Bu tür olgulara yönelik yaklaşım yollarının en elverişlisini, açıklamalarda yararlanılabilecek kuramsal çerçevelerin en uygununu dilbilim sunar.

Dilbilimin konusunu, toplumsal nitelikli dille kişisel özellikli söz ayrımından kalkarak belirleyen, dizge görünümü sunan, bütün-

lük gösteren toplumsal dili biricik inceleme konusu olarak ele alan Saussure onu dış etkenlerle değil, aynı anda bir arada bulunan süremdeş öğelerin işlevleri bakımından açıklamak gerektiğini belirtmiştir. Böylece, evrim boyutuna üstünlük tanıyan XIX. yüzyıl anlayışını temelinden sarsmış, dizge incelemesine öncelik vermiştir. İşitim imgesi ya da gösterenle kavram ya da gösterilenden oluşan, kökünü toplumdan, anlam ve değerini dizgeden alan saymaca, nedensiz gösterge ya da anlamlı birimlerle bunları oluşturan ve bunların oluşturduğu öbür öğeleri hem yatay eksende birbirlerine eklenmeleri, hem de düşey eksende birbirlerinin yerini almaları açısından irdelemiştir. Böylece, dil felsefesiyle dilsel evrim yerine dilin iç gerçekliğini çalışmaların odak noktası yapmıştır. Bu ilkeler ve bu yöntemsel tutum, sonradan ortaya çıkacak olan yapısalcılığın, bir başka deyişle, incelenen bütünü, iç bağıntılardan kurulu, değerini birbirinden alan dayanışık öğelerin yarattığı bağımsız bir düzlem ya da yapı biçiminde kavramaya yönelen bilimsel akımın temelini oluşturacaktır.

Saussure Devrimi'nden esinlenen XX. yüzyıl dilbilimcileri, yarattıkları güçlü, etkin kuramlar, giriştikleri geniş kapsamlı ve tanıtlayıcı uygulamalarla sözlü bildirişim aracı dili inceleyen dalı insan bilimleri arasında örnek bilim düzeyine yükseltmişlerdir. Dilbilim böylece çeşitli bilimlerin esin kaynağı, kesişme noktası, ortak paydası durumuna girmiştir. Dilbilim kavramları bilimselliğin başlıca ölçütü ve en sağlam güvencesi sayılmıştır. Dilbilim kökenli ortak bir kuramsal dil oluşmuş, değişik alanlar arasında sağlam köprüler kurulmuş, çok verimli bir dallararası araştırma ortamı yaratılmıştır. Bu oluşum, sözcüğün geniş anlamıyla yapısalcılığın ya da - akımın ne denli değişik görünümlere büründüğünü belirtmek amacıyla kullanılan terimle - yapısalcılıkların serüveniyle çok yakından ilgilidir.

Yeni tür bir yapısalcılık sayılması gereken üretici-dönüşümsel dil anlayışıyla incelemelere günümüzde verimli bir boyut kazandıran, derin yapıların gizemini çözme, kuruluşunu belirleme, dönüşüm kurallarını saptama, vb. görevini üstlenen, henüz bütün sonuçlarını vermediği gibi tüm kuramsal çerçevesini de yaratamamış olan akım, özellikle Amerikalı N. Chomsky'nin önderliğinde, her şeye

karşın, dilbilime güçlü bir atılım yaptırmaktadır. Öbür alanlarda da derin yankılar uyandıran bir sıçrayıştır bu. Araştırmaların dizisel boyuttan dizimsel boyuta, bu boyutun da yüzeysel görüntülerinden derin düzeneğine kaydığını izliyoruz. Yeni kuramlar son zamanlarda derin yapıdaki anlamsal oluşturucunun işlevi üstünde yoğunlaşmış bulunuyor. İşte, birinci tür yapısalcılığın belli bir doyma noktasına ulaşmasından sonra kendini gösteren dönüşüm, Saussure'le başlayan XX. yüzyıl dilbiliminin günümüzde vardığı son nokta bu.

★

26 Kasım 1857'de Cenevre'de dünyaya gelen Ferdinand de Saussure eski ve ünlü, bilim geleneği güçlü, soylu bir ailedendir.

Küçük Ferdinand önce Bern dolaylarındaki Hofwyl Koleji'ne gönderilir, sonra öğrenimini Cenevre'deki Martine Enstitüsü'nde sürdürür. Daha on beş yaşına varmadan, anadili Fransızca dışında, öğrendiği diller şunlardır: Almanca, İngilizce, Latince ve Yunanca. İsviçreli ünlü dilbilimci A. Pictet'ye sunulmak üzere 1872 yılında genel dil dizgesine ilişkin bir inceleme kaleme alan küçük bilgin her dilin temelinde iki ve üç ünsüzlü kökler bulunduğunu savunur. Pictet kendisini yürekten kutlar, ama evrensel nitelikli bir dizge oluşturmaktan henüz uzak bulunduğunu da belirtir.

Saussure on altı yaşındayken eski Yunanca biçimlerde bir çeşit geniz ünlüsünün varlığını sezer (örneğin *tatos* sözcüğündeki *a* bu tür bir sestir). Onun birgün okulda Herodotos'u okurken sezinlediği bu gibi geniz ünlülerinin gerçekten var olduğunu Brugmann ancak üç yıl sonra tanıtlayacaktır.

1875 yılında orta öğrenimini bütünleyen Saussure Cenevre Üniversitesi'ne yazılır, bir yıl kimya ve fizik derslerini izler. Ama vaktinin çoğunu, bir süre önce öğrenmeye başladığı Sanskritçe'yle çeşitli dil sorunlarına ayırır.

1876'da Paris Dilbilim Kurumu'na üye seçilen genç bilgin yayımladığı incelemelerle bilim dünyasının dikkatini çeker: "Le suffixe -T-" (1876) (-T- Soneki), "Sur une classe de verbes latins en *-eo*"

(1876) (*-eo*'lu Latince Bir Eylemler Sınıfı Üstüne). Aynı yıl dilbilim okumak amacıyla Leipzig'e gider. Yeni incelemeler kaleme alır: La transformation latine *tt* en *ss* suppose-t-elle un intermédiaire *st?*" (1877) (Latince *tt*'nin *ss*'ye Dönüşmesi *st*'nin Aracılığını Gerektirir mi?), "Essai d'une distinction des différents *a* indo-européens" (1877) (Çeşitli Hint-Avrupa *a*'larının Ayırt Edilmesi Üstüne Deneme).

Yenidilbilgiciler akımının oluştuğu Leipzig'de Saussure Alman dili tarihiyle eski birtakım dillere ilişkin derslerin yanı sıra ünlü Hint-Avrupacı G. Curtius'un derslerini izler. Bir ara Berlin'e giderek orada Sanskritçe ve Keltçe okur.

Çevresindeki genç dilbilimcilerle sık sık anlaşmazlığa düşmesine, büyük bir anlayışsızlık çemberiyle sarılmasına karşın, Saussure Almanya'da geçirdiği yıllarda çok parlak bir gelişme gösterir. 1878'de bitirerek 1879'da Leipzig'de bastırdığı *Mémoire sur le système primitif des voyelles dans les langues indo-européennes* (Hint-Avrupa Dillerinde Ünlülerin İlk Dizgesi Üstüne İnceleme) adlı yapıtı kendisine uluslararası bir ün sağlar. Bu çalışma tarihsel dilbilim konusundaki en yetkin incelemeler arasında yer alır, karşılaştırmalı araştırmalara yeni bir boyut kazandırır. O güne değin karanlık kalmış birçok noktayı aydınlatan bilgin, örneğin Hint-Avrupa dilinde *e/o/a* ayrımının belirdiğini, bundan ötürü de *a*'nın *e,o,a* biçiminde üç tınıya bölündüğü yolundaki yaygın görüşün sakat olduğunu tanıtlar. Bu incelemeyi *De l'Emploi du génitif absolu en sanscrit* (Sanskritçe'de Salt Tamlayan Durumunun Kullanılışı Üstüne) adlı doktora tezi (1880; basımı: Cenevre, 1881) izler. Bu incelemesinde Saussure ele aldığı "durum"un ayırıcı özelliğini ortaya koymaya yönelir; karşıtlık ve görecelik kavramlarından yararlanır.

Doktorasını verdikten sonra altı aylık bir Litvanya gezisine çıkan bilgin dönüşte Paris'e yerleşir. On bir yıl kalacaktır bu kentte. İlk yıl M. Bréal, J. Darmesteter gibi dilbilimcilerin derslerini izler. 1881 öğretim yılının başında Bréal, Ecole Pratique des Hautes Etudes'deki derslerini ona bırakır. Saussure bu görevinde ünlü hocasını aratmaz, büyük bir başarıyla karşılaştırmalı Germen dilbilgi-

si, Yunanca, Latince, Litvanca okutur. Böylece üstün öğreticilik yeteneklerini ortaya koyma ve geliştirme olanağını bulur. Bu arada çeşitli bildiriler, incelemeler yazar: "Une loi rythmique de la langue grecque" (1884) (Yunanca'nın Bir Dizem Yasası), "Comparatifs et superlatifs germaniques" (1887) (Germence'deki Karşılaştırma ve Üstünlük Sıfatları), "Sur un point de la phonétique des consonnes en indo-européen" (1887) (Hint-Avrupa Dilindeki Ünsüzlerin Sesbilgisine İlişkin Bir Nokta Üstüne), vb.

Günümüze değin aydınlatılamamış nedenlerden ötürü Saussure 1891 yılında Cenevre'ye döner. Bir sava göre bilgin, Paris Üniversitesi'nde önemli bir kürsüye atanacağı, ünlü College de France'ta görevlendirileceği sırada Fransız uyruğuna geçmesi koşulu öne sürülünce her şeyi bırakıp ülkesine dönmeyi yeğlemiştir.

Cenevre Üniversitesi'nde karşılaştırmalı Hint-Avrupa dilbilimi, Sanskritçe, vb. okutmaya başlayan bilgin ömrünün sonuna değin bu görevde kalır. 1894'te katıldığı doğubilimciler kurultayında Litvanca'nın vurgu düzenine ilişkin bildirisiyle dikkati çekerse de Saussure'ün yayımları gitgide seyrekleşir. Dostlarıyla mektuplaşmaktan bile kaçındığı görülür. Bu duraklamanın nedeni kimine göre bilginin aşırı titizliği, kimine göre ise bilimsel yaşamına pek ayak uyduramayan bir kadınla evlenmesi ve içki alışkanlığıdır. Ama Saussure, 1907 yılının ocak ayında vermeye başladığı genel dilbilim dersleriyle bu suskunluğunu unutturuverir.(1) Çok sağlam bir bilgiyle desteklenen etkileyici bir anlatım, en ince ayrıntılardan en soyut genellemelere kolayca sıçrayabilen bir açıklama gücü Saussure'ün başka çalışmalarında olduğu gibi bu derslerde de dikkati çeker. Bilgin, kurammı sözlü anlatımıyla oluşturur, geliştirir, yeni yeni katkılarla daha sağlam bir yapıya kavuşturur. Ama anlattıklarını nedense bir kitapta taplamaz, kuramına yazılı ve değişmez bir biçim vermez. 22 Şubat 1913'te Vaud kantonundaki Vufflens Şatosu'nda gırtlak kanserinden ölür.

(1) Bu öğretim üç ders yılını kapsar: 1906 (dersler 16 Ocak 1907'de başlamıştır) - 1907 (3 Temmuz), 1908 (Kasımın ilk haftası) - 1909 (24 Haziran), 1910 (29 Ekim) - 1911 (4 Temmuz). Kayıtlı öğrenci sayısı : 1. yıl beş (ya da altı), 2. yıl on bir, 3. yıl on iki.

Üstün yetenekleri, engin bilgisi ve etkileyici kişiliğiyle gerçek bir bilimsel önderdi Saussure. Dilbilim dışında yazınla, güzel sanatlarla, tarihle, doğa bilimleriyle yakından ilgilenir, şiir yazar, resim yapardı. Son derece dürüst ve alçakgönüllüydü. Bilim ve yöntemiyle olduğu gibi içten davranışlarıyla da öğrencileri üstünde silinmez izler bırakmıştır.

Kendileri de tanınmış dilbilimciler arasında yer alan Charles Bally ve Albert Sechehaye,[2] hocalarının tinsel varlığına karşı duydukları derin saygı ve bağlılığı somut ve unutulmaz bir örnekle tanıtlamışlardır. Saussure'ün ölümüyle boşalan karşılaştırmalı dilbilgisi ve genel dilbilim kürsüsüne atanan (1913) Bally, Sechehaye'yle birlikte, büyük kuramcının genel dilbilim konusunda verdiği dersleri bir kitaba dönüştürme uğraşma girişmiştir. Öğrencilerin bu derslerde tuttukları notları toplayan bilginler iki yıl süren yoğun bir çalışma sonunda Saussure düşüncesini hem çağdaşlarına, hem de gelecek kuşaklara tanıtacak özgün bir bireşime ulaşmışlardır (1915).

(2) Charles Bally (1865-1947) Saussure'le tanıştığında otuz yaşlarında bir lise öğretmeniydi. İzleyeceği yolu büyük kuramcıdan esinlenerek bulmuştur. Özellikle söz incelemelerine yönelen Bally, göstergelere oynak bir görünüm veren anlatımsallıkla ilgilenmiş, toplumsal bir biçembilim tasarlamış ve bunu dilbilimsel temeller üstüne oturtmuştur. Kimi dilbilgisi ulamlarından başkalarına geçiş, önermelerin ad dizimlerine dönüşümü gibi olguları dil göstergesiyle düşünce arasındaki ilişkilerden kalkarak açıklamıştır. Dilsel bildirişimde toplumsal durumların etkisini de göz önünde bulunduran bu bilgin hem üretici-dönüşümsel dilbilgisi, hem de toplumdilbilim kuramlarına giden yol üstünde yer alır. Başlıca yapıtları : *Précis de stylistique* (1905) (Biçembilim Elkitabı), *Traité de stylistique française* (1908-1909) (Fransız Biçembilimi Üstüne İnceleme), *Le Langage et la vie* (1913) (Dil ve Yaşam), *Linguistique générale et linguistique française* (1932) (Genel Dilbilim ve Fransız Dilbilimi). - Albert Sechehaye (1870-1946) de sürekli olarak Saussure'ü izlemiş, onun görüşlerini yaymayı, yorumlamayı, geliştirmeyi amaç edinmiş, kurucularından olduğu *Cahiers Ferdinand de Saussure* dergisinde bu yolda birçok yazı yayımlamıştır. Cenevre Okulu diye adlandırılan dilbilimciler topluluğunun, Bally'den sonra en ünlü bilginidir. 1939'da Cenevre Üniversitesi'nde Bally'nin yerine geçerek 1945'e değin Saussure'ün ünlü kürsüsünü o yönetmiştir. Sechehaye özellikle ruhsal dilbilime katkıda bulunmuştur.

Görevlerinin yükümlülüklerinden ötürü hemen hemen hiç izleyemedikleri[3] bu derslerde bulunmuş olan öğrencilerden Albert Riedlinger'in de katkılarından yararlanarak oluşturdukları yapıtı 1916'da *Cours de linguistique générale* (Paris, Payot Yayınevi) (Genel Dilbilim Dersleri) başlığıyla yayımlamışlardır.[4]

Kitaba verilen düzenin büyük dilbilimcinin tasarladığı düzeni yansıtıp yansıtmadığı, anlatımın yer yer yanlış anlamalara yol açıp-

---

(3) Kimi kaynaklar yapıtın oluşumunu, Bally ile Sechehaye'nin de derslerde not tutmuş öğrencilerden olduğu izlenimi uyandıracak biçimde anlatırlar. O. Ducrot işi daha da ileri götürerek ünlü yapıtı doğrudan doğruya öğrencilerin "kendi kişisel notlarına dayanarak" yazdığını söyler (bak. *Qu'est-ce que le structuralisme? I. Le Structuralisme linguistique*, Paris, éd, du Seuil, coll. Points, 1968, s. 74). Kimi kaynaklar, derslerde bulunmuş olan A. Riedlinger'i iki yayımcıyla bir tutarak yapıtı üç öğrencinin yazdığını belirtir. Sekiz öğrenciden aldıkları otuz üç defter üstünde çalışan yayımcılar bu öğrencilerden biri olan Riedlinger'den ilk iki ders dizisine ilişkin betikleri karşılaştırma konusunda yararlanmışlardır. Yapıtın temelini ise üçüncü ders dizisi oluşturmuştur. Birinci baskının önsözünü okumak yukarda değinilen yanılgıları önlemeye yeter.

(4) Saussure'ün çeşitli incelemeleri 1922 yılında *Recueil des publications scientifiques de Ferdinand de Saussure* (Cenevre, Sonor; Heidelberg, K. Winter) (Ferdinand de Saussure'ün Bilimsel Yayımlarına İlişkin Derleme) adlı bir yapıtta toplanmıştır. Bilginden kalan notların en önemlileri Amerikalı dilbilimci Whitney'e, Niebelungen Destanı'na ve çevrikleme ya da evirmece ("anagramme" = bir sözcüğün yazaçlarına yer değiştirterek oluşturulan sözcük) denilen sözcüklere ilişkin olanlardır. Çevriklemeler konusunda Saussure, eski Hint-Avrupa dillerindeki koşuklamanın, bilinen ölçü kuralları dışında, ses öğelerinin dizelerdeki dağılışıyla ilgili birtakım kurallara uyduğunu savunur. Bilgine göre, birinci ve ikinci dizelerin koşuklamasından bağımsız olarak çokseslemli öğeler Tanrı adı gibi önemli sözcüklerin seslerine yer verir. Bunlar çevriklemeli çokseslilerdir. Kısacası, sözcüklerin altında sözcükler vardır. J. Starobinski çevriklemelere ilişkin notların en ilginç olanlarını yayımlamıştır: "Les anagrammes de Ferdinand de Saussure" (*Mercure de France*, Şubat 1964) (Ferdinand de Saussure'ün Çevriklemeleri), "Les mots sous les mots", *To Honor Roman Jakobson* (La Haye, Mouton, cilt III, 1967) (Sözcüklerin Altında Sözcükler, Roman Jakobson'a Saygı adlı yapıtta).

açmadığı, eklenen, değiştirilen, çıkarılan tümcelerin, bölümlerin, örneklerin genel yapıyı çarpıtıp çarpıtmadığı uzmanlar arasında uzun uzun tartışılmıştır. Özellikle R. Godel, R. Engler, T. De Mauro gibi araştırıcıların çalışmalarıyla (bak. Kaynakça) birçok nokta aydınlanmıştır. Öğrenci defterlerinin[5] hem birbirleriyle, hem de yayımlanan yapıtla karşılaştırılması sonucunda görülmüştür ki Bally-Sechehaye yapımı betik, eleştirilebilecek yanları bulunmakla birlikte, Cenevreli bilginin görüşlerini en iyi yansıtan kaynaktır ve büyük bir olasılıkla öyle de kalacaktır. Kısacası, dilbilim, Saussure'ün bu iki öğrencisine çok şey borçludur.

1922'de birtakım ayrıntılardaki önemsiz değişikliklere ikinci baskısı, 1931'de de ufak düzeltmelerle üçüncü baskısı yayımlanan kitap, bir daha hiçbir değişikliğe uğramadan ve - ne yazık ki - başka hiçbir düzeltme yapılmadan[6] 1949'dan bu yana birçok kez basılmıştır.

Genel Dilbilim Dersleri'nin ilk çevrildiği dil Japonca'dır (1928). Bu çeviriyi sırasıyla: Almanca (1931), Rusça (1933), İspanyolca (1945), İngilizce (1959), Lehçe (1961), İtalyanca (1967; eleştirili basımı), Macarca (1967) çeviriler izlemiştir.

B. VARDAR

---

(5) Bak. not 3.

(6) Söz konusu irili ufaklı yanlışların Fransızca betikte bulunduklan sayfaları belirtiyor, bunlardan kimileri çok önemsiz de olsa, eksiksiz bir dökümde anılmalarının zorunlu olduğunu düşünüyoruz (bak. *Cours de linguistique générale*, Paris, Payot, 1972, ss. 23, 26, 28, 33, 49, 59, 66, (2 yanlış), 68, 69, 72 (2 yanlış), 73, 74, 75 (3 yanlış), 76, 80 (2 yanlış), 84 (2 yanlış), 86, 87, 89, 90, 91 (2 yanlış), 94, 97, 103 (2 yanlış), 109, 111, 113, 116, 122, 123, 129 (2 yanlış), 132, 135, 136, 137, 138, 139, 144, 145, 146, 147 (2 yanlış), 149, 151, 153, 160, 172, 182, 186, 196, 198, 199, 200 (4 yanlış), 201 (7 yanlış), 202, 204, 205, 206, 207, 208, 209, 211, 212, (2 yanlış), 213 (2 yanlış), 214 (2 yanlış), 216, 217 (2 yanlış), 221, 222, 229 (4 yanlış), 233 (3 yanlış), 234, 236, 238, 239 (2 yanlış), 248 (3 yanlış), 251, 254, 258, 262, 273 (2 yanlış), 276, 278, 282, 286, 294, 300, 306, 309, 310, 311 (2 yanlış), 314, 316, 319 (2 yanlış), 320 (3 yanlış), 321 (2 yanlış), 324, 326, 329 (5 yanlış).

KAYNAKÇA

Aksan, D. — *Anlambilimi ve Türk Anlambilimi*, Ankara, A.Ü. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi yay., 1971.

Amacker, R. — *Linguistique saussurienne*, Genève-Paris, Droz, 1975.

Bally, Ch. — *Le Langage et la vie*, Paris, Payot, 1913; 2e éd. 1926.

« « — *Linguistique générale et linguistique française*, 2e éd. Berne, A. Francke, 1944.

Başkan, Ö. — *Lengüistik Metodu*, İstanbul, Çağlayan Kitabevi 1967.

Bayrav, S. — *Yapısal Dilbilimi*, İstanbul, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi yay., 1969.

Benveniste, E. — *Problèmes de linguistique générale*, Paris, Gallimard, 1966.

Buyssens, E. — "La nature du signe linguistique", *Acta linguistica*, 2, 1940-1941.

De Mauro, T. — *Corso di linguistica generale* (F. de Saussure). Introduzione, traduzione e commenti di T. De Mauro, seconda edizione, Bari, Laterza, 1968.

« « — *Une Introduction à la sémantique*, trad. fr., Paris, Payot, 1969.

« « — *Cours de linguistique générale* (F. de Saussure). Edition critique préparée par T. De Mauro, Payot, Paris, 1972.

Dilâçar, A. — *Dil, Diller ve Dilcilik*, Ankara, Türk Dil Kurumu yay., 1968.

Doroszewski, W. — "Quelques remarques sur les rapports de la sociologie et de la linguistique: Durkheim et F. de Saussure", *Journal de psychologie*, 30, 1933.

Engler, R. — "C.L.G. und S.M.: eine kritische Ausgabe des Cours de linguistique générale", *Kratylos*, 4, 1959.

« « — "Remarques sur Saussure, son système et sa terminologie", *Cahiers Ferdinand de Saussure*, XXII, 1966.

« « — *Lexique de la terminologie saussurienne*, Utrecht Anvers, Spectrum, 1977.

Godel, R. — *Les Sources manuscrites du Cours de linguistique générale de Ferdinand de Saussure*, Genève, Droz; Paris, Minard, 1957.

« « — "Actualité de la linguistique saussurienne", *Dilbilim V*, 1980.

Greimas, A.- J. "L'actualité du saussurisme", *Le Français moderne*, 24, 1956.

Guiraud, P. *Anlambilim*, çeviri, 2. baskı, Ankara, Kuzey yay., 1984.

Hjelmslev, L. *Prolégomènes à une théorie du langage*, trad fr., Paris, éd. de Minuit, 1968.

« « *Essais linguistiques*, trad. fr., Paris, éd. de Minuit, 1971.

Jakobson, R. *Essais de linguistique générale*, trad. fr., Paris, éd. de Minuit, I, 1963, II, 1973.

Levi - Strauss, C. *Anthropologie structurale*, Paris, Plon, 1958.

Malmberg, B. *Les Nouvelles tendances de la linguistique moderne*, trad. fr., Paris, P.U.F., 1966.

Mounin, G. *Ferdinand de Saussure*, Paris, Seghers, 1968.

« « *La Linguistique du XXe siècle*, Paris, P.U.F., 1972.

Ullmann, S. *Précis de sémantique française, 2e éd. Berne, A. Francke, 1959.*

Vardar, B. *"Toplumsal Yönden Dil", Varlık, 1 Ağustos 1963.*

« « *"Çağdaş İnsan Bilimlerinde Temel İlke", Yapraklar*, mart, nisan 1965.

« « "Modern Dilbiliminin Temel Kavramları", *Varlık*, 1 Mart 1967.

« « *Dilbilim Sorunları*, İstanbul, Yeni İnsan yay., 1968.

« « "Saussure", *La Quinzaine littéraire*, 57, 16-30 septembre 1968.

« « *Ferdinand de Saussure ve Dilbilim Kavramları, İstanbul, Yeni İnsan yay., 1971.*

« « *"Yapısal Eleştiride Yeni Bir Atılım", Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, 2-3, 1974.

« « *Une Introduction à la phonologie*, 2e éd. İstanbul, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi yay., 1984.

"Le terme 'objet' dans le C L G", *Cahiers Ferdinand de Saussure*, 31, 1977.

« « (Propos recueillis par), "Entretien avec Robert Godel", *Dilbilim* II, 1977.

« « *Dilbilimin Temel Kavram ve İlkeleri*, Ankara, Türk Dil Kurumu yay., 1982.

« « (Yönetiminde), Ö. Demircan, E. Doğuman, N, Güz, G. Işık, Ş, Ozil, E. Öztokat, O. Senemoğlu, N. Sevil, E. Sözer, *XX. Yüzyıl Dilbilimi*, Ankara, Türk Dil Kurumu yay, 1983.

Yücel, T. *Dil Devrimi ve Sonuçları*, Ankara, Türk Dil Kurumu yay., 1982.

« « *Yapısalcılık*, İstanbul, Ada yayınları, 1982.

BİRİNCİ BASKININ ÖNSÖZÜ

Ferdinand de Saussure'ün, üstün yeteneklerinin, içinde gelişip büyüdüğü dilbilimi niteleyen ilkelerle yöntemlerin yetersizliğinden yakındığını sık sık duymuşuzdur. Bilgin, o kargaşa ortamında düşüncelerine yol gösterebilecek yönlendirici yasaları tüm yaşamı boyunca bıkıp usanmadan arayıp durdu. Bunca yıl olgunlaştırdığı düşüncelerini tanıtma olanağını ise ancak 1906'da Cenevre Üniversitesi'nde Joseph Wertheimer'in yerine geçince buldu. 1906-1907, 1908-1909 ve 1910-1911 öğretim yıllarında genel dilbilim üstüne dersler verdi. Ne var ki izlence zorunlukları her öğretim yılında derslerinin yarısını Hint-Avrupa dillerine, bunların tarih ve evrimlerine ayırmasını gerektirdi. Bu yüzden de konunun en önemli bölümü büyük ölçüde daraldı.

Bu son derece verimli öğretimi izleme ayrıcalığından yararlanan herkes söz konusu derslerden bir kitap doğmamış olmasına üzülmüştür. Üstadın ölümünden sonra sayın eşinin büyük bir incelik göstererek yararlanmamızı sağladığı notlarda bu yüce esinli öğretimin aslına uygun, hiç değilse yakın bir görüntüsünü bulacağımızı umuyor, Ferdinand de Saussure'ün kişisel notlarını gözden geçirip öğrenci notlarıyla birleştirince bir yayım olanağının doğabileceğini düşünüyorduk. Büyük bir düş kırıklığına uğradık: Öğrenci defterlerindeki notlara uyan hemen hemen hiçbir şey bulamadık. F. de Saussure, vereceği derslerin ana çizgilerini günü günün saptadığı, çarçabuk kaleme alınıvermiş taslakları meğer her dersten sonra yırtıp atarmış! Masasının çekmecelerinde oldukça eski birtakım yazı denemeleri dışında bir şey bulamadık. Bunlar değersiz değildi elbette, ama kullanılabilecek, üç öğretim yılını kapsayan derslerin içeriğiyle kaynaştırılabilecek nitelikte de değildi.

Ferdinand de Saussure'ün bilimsel yaşamında, artık geri-

lerde kalmış olan *Mémoire sur les voyelles* (Ünlüler Üstüne İnceleme) adlı yapıtın yayımlandığı dönem denli parlak bir aşamayı belirleyen bu son derslerden, görevlerimizin getirdiği yükümlülüklerden ötürü hemen hemen hiç yararlanamadık: Onun için, böyle bir durumla karşılaşmak düş kırıklığımızı bir kat daha artırdı.

Bu nedenle, söz konusu üç konuşma dizisinde öğrencilerin tuttuğu notlara başvurmamız gerekti. İlk iki dizi için Louis Caille, Léopold Gautier, Paul Regard ve Albert Riedlinger, en önemli dizi olan üçüncü dizi için de Bayan Albert Sechehaye, George Dégallier ve Francis Joseph hemen hemen hiç eksiği gediği olmayan defterler verdiler bize. Louis Brütsch'ten de özel bir konuya[1] ilişkin notlar aldık. Bütün bu kişilere içten gönül borcumuz var. Basımdan önce kitabı gözden geçirerek çok değerli gözlemlerde bulunan, ünlü Roman dilleri uzmanı Jules Ronjat'ya da en candan teşekkürlerimizi sunarız.

Bu gereçle ne yapacaktık? Önce eleştirel bir çalışmaya girişmek zorunluydu: Her ders dizisi, ve her dizinin de her ayrıntısı için bütün değişik betikleri karşılaştırarak, ancak yankılarını algıladığımız bir düşünceye ulaşmak gerekiyordu. Bu yankılar da bazen uyumsuzdu. İlk iki ders dizisi için, üstadın, düşüncelerini en büyük ilgiyle izlemiş öğrencilerinden A. Riedlinger'le işbirliği yaptık. Onun bu konudaki çalışmaları bize çok yararlı oldu. Üçüncü dizi için, aynı titiz karşılaştırma ve toparlama çalışmasını bizlerden biri, A. Sechehaye yaptı.

Peki, sonra ne oldu? Sözlü öğretimin büründüğü biçim, çoğu kez kitabın alacağı biçimle çeliştiğinden karşımıza en büyük güçlükleri çıkaracaktı. Üstelik, F. de Saussure durmaksızın kendini yenileyen kişilerdendi. Düşünceleri çelişkiye düşmeden her doğrultuda gelişmişti. Her şeyi ilk biçimiyle yayımlamak olanaksızdı. Özgür bir sunuşta kaçınılmaz olan yinelemeler, girişik sunuşlar, değişken söyleyişler bu türlü bir kitaba karmakarışık bir görünüm verecekti. Bir tek ders dizisiyle yetinmek - o da hangisiyle? -, öbür iki diziye cömertçe saçılmış zenginliklerden yapıtı

(1) Burada Yunanca'yla Latince'nin kökenbilimi söz konusudur. ÇN.

yoksun bırakacaktı. En eksiksiz olan üçüncü ders dizisi bile F. de Saussure'ün kuramlarıyla yöntemlerini tek başına tümüyle yansıtabilecek durumda değildi.

Çok özgün birtakım parçaları oldukları gibi sunmamız önerildi. Önce hu görüşü parlak bulduk. Ama çok geçmeden hocamızın düşüncesini bu yoldan çarpıtacağımızı anladık: Çünkü, değeri ancak bütününden anlaşılan bir yapının ancak birtakım bölümleri tanıtılmış olacaktı.

Daha gözü pek, ama kanımızca usa daha uygun bir çözüm yolu benimsedik: Üçüncü ders dizisini temel olarak ele alıp, F. de Saussure'ün kişisel notlarıyla birlikte elimizdeki bütün gereçleri kullanarak yapıyı yeniden kurmak, bir bireşim yapmak istedik. Görüldüğü gibi, bir yeniden yaratım söz konusuydu. Bunun da baştan başa nesnel olması gerektiğinden gerçekleştirilmesindeki güçlük bir kat daha artıyordu. Her noktada, her özel düşüncenin derinlerine inerek dizgenin tümünün ışığı altında bu düşünceyi, ders sırasında kaçınılmaz olan değişik anlatımlardan sıyırarak son biçimiyle görmeye, bu iş bittikten sonra da onu doğal bağlamına yerleştirmeye çalışmak gerekiyordu. Böylece bütün bölümler yazarın amacına uygun bir düzen içinde sunulacak, güdülen amacı görmekten çok sezinlediğimiz durumlarda bile aynı yol izlenecekti.

İşte, söz konusu özümseme ve yeniden oluşturma çalışmasından, bilgin okurlarla dilbilimin tüm dostlarına biraz da çekinerek sunduğumuz bu kitap doğdu.

Temel düşüncemiz, yapıtın tümüyle uyandıracağı izlenime katkıda bulunabilecek hiçbir şeyi bir yana itmeden örgensel bir bütün kurmak oldu. Ama belki de doğrudan doğruya bu tutumumuzdan ötürü bize çifte bir eleştiri yöneltilecek.

Önce, bu "bütün"ün eksik olduğunu söyleyenler çıkabilir: Üstadın öğretimi hiçbir zaman dilbilimin bütün bölümlerini ele almak ya da bu bölümlerin her birini aynı gür ışıkla aydınlatmak gibi bir amaca yönelmemiştir; bunu gerçekleştirmesine olanak yoktu. Kaldı ki F. de Saussure'ün bambaşka bir kaygısı vardı: Yapıtı-

nın her köşesinde karşımıza çıkan, sağlam olduğu gibi çeşitlilik de gösteren bu örgünün üstüne yaslandığı birtakım temel, kişisel ilkelerin kılavuzluğunda derinlemesine çalışmış, bu ilkelerin çarpıcı uygulamalara elverişli olduğu, bir de bunları sarsabilecek bir kuramla çeliştiği durumlarda genişlemesine yayılmıştır Saussure.

Birtakım dallara, örneğin anlambilime şöyle bir dokunup geçilmiş olmasının nedeni budur. Bu boşlukların genel yapıya zarar vereceğini sanmıyoruz. Bir "söz bilimi"nin yokluğu daha dikkat çekici. Üçüncü ders dizisini izleyenlere vaat edilen bu inceleme kuşkusuz sonraki ders dizilerinde baş köşeye geçecekti. Bu sözün niçin tutulamadığını çok iyi biliyoruz. Şöyle bir değinilmiş olan bu çerçeveye giren bölük pörçük gözlemleri toplayıp doğal yerlerine koymakla yetindik. Daha ileriye gitmemiz olanaksızdı.

Birinci eleştirideki savın tersine, F. de Saussure'den önce açıklık kazanmış birtakım noktalara ilişkin parçaları kitaba aldığımız için de bizi kınayacaklar belki çıkacaktır. Bu denli geniş bir sunuşta her şey yeni olamaz. Kaldı ki, eğer daha önce bilinen ilkeler bütünün anlaşılması için zorunluysa, bunları bütünün dışında bırakmamış olmamızdan ötürü bize kızmamak gerekir. Örneğin, ses değişimlerine ilişkin bölüm daha önce - hem de belki daha kesin bir biçimde - söylenmiş şeyler kapsamaktadır; ama bu bölümde birçok özgün ve değerli ayrıntılar bulunduğu gibi, yüzeysel bir okuma bile bu bölümün atılmasıyla doğacak boşluktan ötürü, F. de Saussure'ün dural dilbilim dizgesini yasladığı ilkelerin anlaşılmasında ne gibi güçlükler çıkacağını gösterir.

Eleştirmenlere ve doğrudan doğruya da yazarın kendisine karşı üstlendiğimiz tüm sorumluluğu biliyoruz. F. de Saussure belki de bu kitabın yayımlanmasına izin vermezdi.

Bu sorumluluğu tümüyle üzerimize alıyor, kimseyle de paylaşmak istemiyoruz. Acaba eleştirmenler üstatla onun düşüncelerini aktaranları birbirinden ayırabilecek mi? Eğer yapacakları eleştirileri yalnızca bize yöneltirlerse kendilerine gönül borcumuz olur: Bu eleştirilerin, çok değer verdiğimiz bir kimsenin anısına yöneltilmesi haksızlık sayılır.

Cenevre, Temmuz 1915. *Ch. BALLY, Alb. SECHEHAYE*

İKİNCİ BASKININ ÖNSÖZÜ

Bu ikinci baskı birinci baskıya hiçbir önemli değişiklik getirmiyor. Yayımcılar, kimi noktalarda anlatımı daha aydınlık ve daha açık kılmak amacıyla birtakım ayrıntılarda değişiklik yapmakla yetinmişlerdir.

Ch. B. Alb. S.

ÜÇÜNCÜ BASKININ ÖNSÖZÜ

Bu baskı, kimi ayrıntılardaki düzeltmeler dışında bir öncekinin aynıdır.

Ch. B. Alb. S.

TÜRKÇE ÇEVİRİNİN İKİNCİ BASKISI ÜSTÜNE

Yıllar önce, temel nitelikli dilbilim yapıtlarının Türkçe'ye çevrilmesi yolunda Türk Dil Kurumu'nun aldığı çığır açıcı karar sonucu F. de Saussure'ün ünlü yapıtı dilimize kazandırılmıştı. İlk baskısını iki cilt olarak sunduğumuz Genel Dilbilim Dersleri*'nin (1976 ve 1978) düzeninde ufak bir değişiklik yapmış, sesbilim ilkelerine ilişkin ek bölümüne ikinci cildin sonunda yer vermiştik. Tek cilt olarak sunulan bu ikinci baskıda ise özgün yapıtın düzenine uyulmuştur. Atatürk'ün açtığı görkemli yolda, hiçbir engel tanımadan gelişimini kesintisiz sürdüren dilimizin izlediği doğrultuya uygun değişiklikler de yapılmış, kimi terimler yenilenmiş ve anlatım tümüyle gözden geçirilmiştir. Sunuş bölümüne ekli Kaynakça, son yıllardaki katkılarla geliştirilerek güncelleştirilmeye çalışılmıştır.*

Saussure'e ilişkin derin araştırmalarıyla tanınan ve uzmanlık alanları arasında Türkçe de bulunan İsviçreli ünlü dilbilimci Prof. R. Godel'in çevirimize özel bir ilgi gösterdiğini, değerli gözlemlerini bizden esirgemediğini de burada belirtmek isteriz. Sayın Godel ayrıca, özgün yapıtta saptadığımız ve bir bölümü, yorumu saptırabilecek türden olan yanlışların en önemlilerini Cahiers Ferdinand de Saussure *dergisinde yayımlatarak*[1] *bu olgu üzerine bilim dünyasının ilgisini çekmiştir. Çevirimizin ikinci baskısını sunarken bu büyük bilgine teşekkürü borç biliriz.*

Aralık 1984 B.V.

(1) Bak. R. Engler, "Bibliyographie saussurienne", *CFS*, 31. 1977.

TÜRKÇE ÇEVİRİNİN ÜÇÜNCÜ BASKISI ÜSTÜNE

Ferdinand de Saussure'ün *Cours de Linguistique Générale* (Genel Dilbilim Dersleri) adlı yapıtının Türkçe çevirisinin ikinci baskısının üstünden on üç yıl geçmiş. Kitabı Türkçeye kazandıran Türk dilbilimin'n öncülerinde Prof. Dr. Berke Vardar'ı da dokuz yıl önce yitirdik.

Çağdaş dilbilimin bu başyapıtını yayıma hazırlayanlar (Charles Bally ve Albert Sechehaye) ve özellikle de Berke Vardar'ın ayrıntılı önsözleri ve çeviriye eklediği notlar dilbilim dünyasının bu vazgeçilmez başvuru kitabı ve yazarı üstüne yeterince bilgilendiriyor okuru. Bizim bunlara ekleyebilecek bir şeyimiz yok.

En verimli çağında aramızdan ayrılan değerli bilim adamı Berke Vardar'ın bu titiz çevirisinin yeni baskısını yapmakla büyük bir boşluğu doldurduğumuza inanıyoruz.

İsmail Yerguz, 1998

İÇİNDEKİLER

SUNUŞ. Ferdinand de Saussure ve "Genel Dilbilim Dersleri" 5
BİRİNCİ BASKININ ÖNSÖZÜ 16
İKİNCİ BASKININ ÖNSÖZÜ 20
ÜÇÜNCÜ BASKININ ÖNSÖZÜ 20
TÜRKÇE ÇEVİRİNİN İKİNCİ BASKISI ÜSTÜNE 21
TÜRKÇE ÇEVİRİNİN ÜÇÜNCÜ BASKISI ÜSTÜNE 22

GİRİŞ

Birinci Bölüm. – **Dilbilim Tarihine Kısa Bir Bakış** 27
İkinci Bölüm. – **Dilbilimin Gereci ve Görevi; Yakın Bilimlerle İlişkileri** 33
Üçüncü Bölüm. – **Dilbilimin Konusu** 36
1. Dil; Dilin Tanımı 36
2. Dilyetisiyle İlgili Olgular Arasında Dilin Yeri 40
3. İnsana İlişkin Olgular Arasında Dilin Yeri. Göstergebilim 46
Dördüncü Bölüm. – **Dil Bilimi ve Söz Bilimi** 49
Beşinci Bölüm. – **Dilin İç Öğeleriyle Dış Öğeleri** 52
Altıncı Bölüm. – **Dilin Yazıyla Gösterilişi** 56
1. Bu Konuyu İncelemenin Zorunluğu 56
2. Yazının Saygınlığı; Konuşma Diline Olan Üstünlüğünün Nedenleri 57
3. Yazı Dizgeleri 59
4. Yazıyla Söyleyiş Arasındaki Uyumsuzluğun Nedenleri... 60
5. Bu Uyumsuzluğun Sonuçları 62
Yedinci Bölüm. – **Sesbilim** 67
1. Tanım 67
2. Sesbilimsel Yazı 69
3. Yazının Tanıklığının Eleştirisi 70

EK
SESBİLİM İLKELERİ

Birinci Bölüm. – **Sesbirim Türleri** 74
1. Sesbirimin Tanımı 74
2. Ses Aygıtı ve Bu Aygıtın İşleyişi 77
3. Ağız Eklemlemesine Göre Seslerin Sınıflandırılması 81

İkinci Bölüm. – **Söz Zincirinde Sesbirim** 89
1. Sesleri Söz Zincirinde İnceleme Zorunluğu 89
2. İç Patlama ve Dış Patlama 91
3. Söz Zincirinde Dış Patlamalarla İç Patlamaların Çeşitli Birleşimleri 95
4. Seslem Sınırı ve Ünlü Noktası 99
5. Seslemleme Kuramlarının Eleştirisi 100
6. İç Patlamayla Dış Patlamanın Süresi 102
7. Dördüncü Açıklık Derecesindeki Sesbirimler. İkiliünlü. Yazım Sorunları 103
Yayımcıların Notu 106

BİRİNCİ KESİM
GENEL İLKELER

Birinci Bölüm. – **Dil Göstergesinin Öz Niteliği** 108
1. Gösterge, Gösterilen, Gösteren 108
2. Birinci İlke: Göstergenin Nedensizliği 111
3. İkinci İlke: Gösterenin Çizgiselliği 115
İkinci Bölüm. – **Göstergenin Değişmezliği ve Değişebilirliği** 116
1. Değişmezlik 116
2. Değişebilirlik 120
Üçüncü Bölüm. – **Dural Dilbilim ve Evrimsel Dilbilim** 126
1. Değerlerle Uğraşan Bütün Bilimlerdeki İç İkilik 126
2. İç İkilik ve Dilbilim Tarihi 129
3. İç İkiliğe Örnekler 131
4. Karşılaştırmalı Örneklerle İki Düzey Arasındaki Ayrılık 136
5. Yöntemleri ve İlkeleri Bakımından, Birbirine Karşıt İki Dilbilim 139
6. Eşsüremli Yasa ve Artsüremli Yasa 141
7. Tümsüremli Bir Görüş Açısı Var mıdır? 146
8. Eşsüremli Olgularla Artsüremli Olguların Karıştırılmasından Doğan Sonuçlar 147
9. Sonuçlar 150

İKİNCİ KESİM
EŞSÜREMLİ DİLBİLİM

Birinci Bölüm. – **Genel Gözlemler** 153
İkinci Bölüm. – **Dilin Somut Kendilikleri** 156
1. Kendilikler ve Birimler. Tanımlar 156
2. Sınırlandırma Yöntemi 158
3. Sınırlandırmanın Uygulamadaki Güçlükleri 159
4. Sonuç 161

Üçüncü Bölüm. – **Özdeşlikler, Gerçeklikler, Değerler** 162
Dördüncü Bölüm. – **Dilsel Değer** 167
1. Sessel Özdekte Biçimlenmiş Düşünce Olarak Dil 167
2. Kavramsal Yönü Bakımından Dilsel Değer 170
3. Özdeksel Yönü Bakımından Dilsel Değer 175
4. Tümü Bakımından Gösterge 178
Beşinci Bölüm. – **Dizimsel Bağıntılarla Çağrışımsal Bağıntılar** . 181
1. Tanımlar 181
2. Dizimsel Bağıntılar 183
3. Çağrışımsal Bağıntılar 184
Altıncı Bölüm. – **Dilin Düzeneği** 187
1. Dizimsel Bağımlılıklar 187
2. İki Türlü Öbekleşmenin Süremdeş İşleyişi 188
3. Salt Nedensizlikle Görece Nedensizlik 191
Yedinci Bölüm. – **Dilbilgisi ve Dilbilgisinin Bölümleri** 196
1. Tanımlar; Geleneksel Bölümlemeler 198
2. Usçul Bölümlemeler 200
Sekizinci Bölüm. – **Soyut Kendiliklerin Dilbilgisindeki İşlevi** 224

ÜÇÜNCÜ KESİM
ARTSÜREMLİ DİLBİLİM

Birinci Bölüm. – **Genel Gözlemler** 204
İkinci Bölüm. – **Ses Değişimleri** 209
1. Değişimlerin Salt Nitelikli Düzenlilikleri 209
2. Ses Değişimlerinin Koşulları 210
3. Yöntem Sorunları 212
4. Ses Değişimlerinin Nedenleri 214
5. Ses Değişimlerinin Etkisine Sınır Çizilemez 220
Üçüncü Bölüm. – **Ses Evriminin Dilbilgisi Bakımından Sonuçları** 222
1. Dilbilgisi Bağının Kopması 222
2. Sözcüklerdeki Bileşim Öğelerinin Belirsizleşmesi 224
3. Ses Değişimi Eşil Yaratmaz 225
4. Almaşma 227
5. Almaşma Yasaları 229
6. Almaşma ve Dilbilgisi Bağı 232
Dördüncü Bölüm. – **Örnekseme** 234
1. Tanım ve Örnekler 234
2. Örnekseme Olayları Değişim Olayları Değildir 236
3. Dildeki Yaratımların İlkesi Örnekseme 239
Beşinci Bölüm. – **Örnekseme ve Evrim** 245
1. Örnekseme Ürünü Bir Yenilik Dile Nasıl Girer? 245
2. Yorum Değişikliklerinin Belirtisi Örneksemeli Yenilikler 246
3. Yenileştirme ve Koruma İlkesi Örnekseme 249

Altıncı Bölüm. – **Köken Yakıştırma** 253
Yedinci Dölüm. – **Bitişme** 257
1. Tanım 257
2. Bitişme ve Örnekseme 258
Sekizinci Bölüm. – **Artsüremli Birimler, Özdeşlikler ve Gerçeklikler** 261
İKİNCİ VE ÜÇÜNCÜ KESİMLERE EKLER 266
A. Öznel Çözümleme ve Nesnel Çözümleme 266
B. Öznel Çözümleme ve Altbirimlerin Belirlenmesi 269
C. Kökenbilim 274

DÖRDÜNCÜ KESİM
UZAMSAL DİLBİLİM

Birinci Bölüm. – **Dillerin Çeşitliliği Üstüne** 276
İkinci Bölüm. – **Uzamsal Çeşitliliğin Karmaşık Biçimleri** 279
1. Aynı Noktada Birçok Dilin Bir Arada Bulunması 279
2. Yazınsal Dil ve Yerel Dil 281
Üçüncü Bölüm. – **Uzamsal Çeşitliliğin Nedenleri** 284
1. Temel Neden: Zaman 284
2. Kesintisiz Bir Alanda Zamanın Etkisi 287
3. Lehçelerin Doğal Sınırları Yoktur 290
4. Dillerin Doğal Sınırları Yoktur 293
Dördüncü Bölüm. – **Dilsel Dalgaların Yayılması** 295
1. Birleştirici ve Ayırıcı Güçler 295
2. Bir Tek İlkeye Bağlanan İki Güç 298
3. Ayrı Bölgelerde Dilsel Ayrımlaşma 299

BEŞİNCİ KESİM
ARTGÖRÜMLÜ DİLBİLİM SORUNLARI

Birinci Bölüm. – **Artsüremli Dilbilimin İki Bakış Açısı** 304
İkinci Bölüm. – **En Eski Dil ve İlkörnek** 308
Üçüncü Bölüm. – **Yeniden Oluşturmalar** 312
1. Bunların Öz Niteliği ve Amacı 312
2. Yeniden Oluşturmaların Kesinlik Derecesi 315
Dördüncü Bölüm. – **İnsanbilimle Tarihöncesi Biliminde Dilin Tanıklığı** 318
1. Dil ve Irk 318
2. Ekin Birliği 319
3. Dilsel Taşılbilim 320
4. Dil Türü ve Toplumsal Öbeğin Düşünüş Biçimi 325
Beşinci Bölüm. – **Dil Aileleri ve Dil Türleri** 327
DİZİN 333
TÜRKÇE - FRANSIZCA TERİM DİZELGESİ 339

GİRİŞ

BİRİNCİ BÖLÜM

DİLBİLİM TARİHİNE KISA BİR BAKIŞ

Dil olguları çevresinde kurulan bilim tek gerçek konusunun ne olduğunu anlayıncaya değin üç evre geçirdi.

Önceleri, "dilbilgisi" adıyla anılan çalışmalar yapıldı. Eski Yunanlılar'ın başlattığı, özellikle de Fransızlar'ın sürdürdüğü bu inceleme mantığa dayanır, doğrudan doğruya dile ilişkin bilimsel ve yarar gözetmeyen her türlü görüşten yoksundur. Yalnız, doğru biçimleri yanlış biçimlerden ayıracak kurallar koymayı amaçlar. Arı gözlemden son derece uzak, görüş açısı da ister istemez dar kuralcı bir daldır.

Sonra betikbilim çıktı ortaya. İskenderiye'de de "betikbilimsel" bir okul vardı. Ama bu terim özellikle Friedrich August Wolf'un 1777'de başlattığı[1] ve bugün de sürüp giden bilimsel akımı belirtir. Betikbilimin tek konusu dil değildir. Bu dal her şeyden önce betikleri belirleyip saptamak, yorumlamak, açıklamak ister ve bu inceleme aracılığıyla yazın tarihi, töreler, kurumlar, vb. ile de uğraşmaya yönelir. Betikbilim her yerde kendine özgü eleştiri yöntemini kulla-

(1) 1777 yılında Wolf on sekiz yaşındaydı ve söz konusu akımın öncülüğünü daha sonra yapacaktı. Yayımcıların tarih konusunda yanıldıkları anlaşılıyor. ÇN.

nır. Dil sorunlarını, özellikle değişik çağların betiklerini karşılaştırmak, her yazarı kişisel dilini belirlemek, güç anlaşılır ya da eski bir dildeki yazıtları çözmek ve açıklamak için ele alır. Kuşkusuz, bu araştırmalar tarihsel dilbilimi hazırlamıştır: Ritschl'in Plautus üstüne yaptığı çalışmalara dilbilim çalışmaları gözüyle bakabiliriz. Yalnız, betikbilim eleştirisinin bu alanda yanıldığı bir nokta var: Yazılı dile çok bağlı kalarak yaşayan dili unutuyor bu eleştiri; Yunan ve Latin ilkçağının dışına da hemen hemen hiç çıkmıyor.

Dillerin birbirleriyle karşılaştırılabileceği anlaşılınca üçüncü dönem başladı. Karşılaştırmacı betikbilim ya da "karşılaştırmalı dilbilgisi" işte böyle doğdu. 1816'da Franz Bopp *Conjugationsystem der Sanskritsprache* (Sanskritçe'nin Eylem Çekim Dizgesi) adlı bir yapıtta Sanskritçe'yi Germence, Yunanca, Latince, vb. dillere bağlayan ilişkileri inceledi. Gerçi bu benzerlikleri ilk saptayan, söz konusu dillerin aynı aileden olduğunu ilk gören Bopp değildi. Ondan önce de bu gerçeği anlayanlar olmuştu (özellikle İngiliz doğubilimcisi W. Jones; ölümü: 1794). Ne var ki tek tük açıklamalar herkesin 1816'da bu gerçeğin anlam ve önemini kavramış bulunduğunu tanıtlamaz. Demek ki Sanskritçe'nin birtakım Avrupa ve Asya dilleriyle akraba olduğunu ilk ortaya koyan Bopp değil; ama akraba diller arasındaki bağıntıların bağımsız bir bilime konu olabileceğini ilk anlayan o. Gerçekten de, daha önce kimse çıkıp da bir dili bir başka dille aydınlatmamış, birinin biçimlerini öbürünün biçimleriyle açıklamamıştı.

Eğer Sanskritçe bulunmasaydı, Bopp söz konusu bilimi herhalde kuramazdı; hiç değilse bu denli çabuk başaramazdı bu işi. Yunanca ve Latince'nin yanında üçüncü tanıktı Sanskritçe ve Bopp'a daha geniş, daha sağlam bir araştırma temeli sundu. Sanskritçe'nin böyle bir karşılaştırmayı aydınlatmaya beklenmedik bir biçimde yatkın oluşu durumu daha da elverişli kılıyordu.

İşte bir örnek: Latince'nin *genus* "aile, ırk, ulus, cins,

vb." ad çekim dizisiyle (*genus; generis, genere, genera, generum*, vb.) Yunanca'nın *génos* dizisi (*génos, géneos, génei, génea, genéōn* vb.) tek başlarına da, karşılaştırıldıklarında da hiçbir şeyi açıklamazlar. Ama bunlara Sanskritçe'deki diziyi (*ǵanas, ǵananas, ǵanasi, ǵanassu, ǵanasām*, vb.) eklersek durum değişir. Yunanca ve Latince diziler arasındaki bağıntıyı görebilmek için Sanskritçe diziye bir göz atmak yeter. Açıklamayı desteklemesi bakımından, geçici olarak *ǵanas*'ın, ilk durumu gösterdiğini varsayarak, iki ünlü arasında *s*'nin Yun. *géne(s)os*, vb. de düştüğü, Latince'deyse *r*'ye dönüştüğü sonucuna varırız. Ayrıca, dilbilgisi açısından Sanskritçe dizi köken kavramına belirginlik kazandırır: Bu öğe kesinlikle belirlenebilir, değişmez bir birimin (*ǵanas*-ın) karşılığıdır. Sansksitçe'de görülen durumu Yunanca ve Latince yalnız başlangıçta sunmuşlardır. Demek ki, bütün Hint-Avrupa *s*'lerini sürdürmesi bakımından Sanskritçe burada öğretici. Gerçi bu dil ilk durumun özelliklerini başka yönlerden bu denli iyi koruyamamış, örneğin ünlüler dizgesini baştan başa değiştirmiştir. Ama genellikle, Sanskritçe'nin sürdürdüğü ilk biçimler araştırmaya şaşılacak biçimde yardımcı olur. Rastlantılar bu dili birçok konuda öbür dilleri aydınlatmaya son derece elverişli duruma getirmiştir.

Daha başlangıçta Bopp'un yanı sıra seçkin dilbilimcilerin ortaya çıktığını görürüz: Germence araştımalarının kurucusu Jakob Grimm (*Deutsche Grammatik* [Almanca'nın Dilbilgisi]; 1822-1836 arasında yayımlanmıştır); kökenbilim araştırmalarıyla dilbilimcilere bir yığın gereç sunan Pott; hem dilbilim, hem de karşılaştırmalı söylen çalışmaları yapmış olan Kuhn; Hintbilimci Benfey ve Aufrecht, vb.

Bu okulun son temsilcileri arasında özellikle Max Müller'i, G. Curtius'u ve Aug. Schleicher'i anmak gerekir. Bunların üçü de değişik yollardan karşılaştırmalı incelemelere büyük katkılarda bulunmuşlardır. Max Müller parlak söyleşileriyle çalışmaları halka tanıtmıştır (*Lectures on the science of language*, 1861 [Dil Bilimi Üstüne Dersler]). Ne var ki Müller'in ele aldığı konuları titizlikle incelediği söylenemez.

Özellikle *Grundzüge der griechischen Etymologie* (1879) [Yunanca'nın Kökenbilim İlkeleri] adlı yapıtıyla tanınan seçkin betikbilimci Curtius karşılaştırmalı dilbilgisiyle klasik betikbilimi ilk uzlaştıranlar arasındadır: Klasik betikbilim yeni bilimin ilerlemelerini kuşkuyla izlemiş, iki dal arasında karşılıklı bir güvensizlik doğmuştu. Schleicher ise, ayrıntılarla ilgili araştırmaların sonuçlarını bir kurallar bütününe indirgemeyi deneyen ilk bilgindir. *Compendium der vergleichenden Grammatik der indo-germanischen Sprachen* (1861) [Hint-Germen Dillerinin Karşılaştırmalı Kısa Dilbilgisi) adlı kitabı Bopp'un kurduğu bilimin bir tür dizgeleştirilmiş biçimidir. Uzun süre büyük bir boşluğu dolduran bu kitap, Hint-Avrupa dilbiliminin ilk dönemini oluşturan karşılaştırmacı okulun özelliklerini en iyi yansıtan yapıttır.

Bu okul yeni ve verimli bir alan açmayı, hiçbir kuşkuya yer bırakmayacak biçimde başarmış olmakla birlikte, gerçek dil bilimini kuramamıştır. Çünkü incelediği konunun öz nitelğini ortaya koyma sorunuyla hiç ilgilenmemiştir. Oysa, bu ilk işlemi gerçekleştirmeden bir bilim kendine özgü bir yöntem oluşturamaz.

Bütün yanlışlıkların temelinde yatan ilk yanılgı şu: Karşılaştırmalı dilbilgisi, Hint-Avrupa dilleriyle sınırlı araştırmalarında, yaptığı yaklaştırmaların, bulduğu bağıntıların ne anlama geldiğini hiç düşünmemiştir. Tarihsel olacağı yerde yalnızca karşılaştırmacılıkla yetinmiştir. Kuşkusuz, eski biçimlerin belirlenip saptanması için karşılaştırma zorunludur, ama tek başına sonuca ulaşılmasını sağlamaz. İki dilin gelişmesini, iki bitkinin büyümesini inceleyen bir doğa bilimleri uzmanı gibi ele aldıklarından karşılaştırmacıların sonuca varmaları bir kat daha güçtü. Örneğin bizi hep Hint-Avrupa dilinden yola çıkmaya çağıran, onun için de bir bakıma tarihçi yanı çok ağır basıyormuş gibi görünen Schleicher Yunanca'da *e* ile *o*'nun ünlüler dizgesinin iki "basamağını" oluşturduğunu duraksamadan söyler. Çünkü Sanskritçe'de bu basamak kavramını usa getiren bir ünlü almaşma dizgesi vardır. Aynı türden bitkilerin birbirlerinden ayrı olarak aynı

gelişme evrelerinden geçmeleri gibi, her dilin de bu basamakları öbür dillerden ayrı, fakat aynı doğrultuda aştığını varsayan Schleicher nasıl Sanskritçe ā'yı *ă*'ın pekişmiş biçimi sayarsa, Yunanca *o*'yu da *e*'nin pekişmiş biçimi gibi görür. Gerçekte, Yunanca'yla Sanskritçe'ye değişik olarak yansıyan bir Hint-Avrupa almaşması söz konusudur; her iki dilde bu almaşmanın dilbilgisi açısından yol açtığı sonuçlar arasında da zorunlu hiçbir denklik yoktur (bak. s. 230).

Yalnızca karşılaştırmacı olan bu yöntem, gerçeğe hiçbir bakımdan uymayan ve her türlü dilin gerçek koşullarına aykırı düşen bir yığın yanlış görüşe yol açar. Hayvanlar, bitkiler, madenler gibi dil de doğanın özel bir alanı, dördüncü konusu olarak ele alınır. Bunun sonucunda da, bir başka bilimde herkesi şaşırtabilecek düşünüş biçimleri çıkar ortaya. O dönemde yazılmış sekiz on satırı bile, düşüncelerdeki tuhaflıklara, bunları doğrulamak için başvurulan terimlere şaşmadan okuyabilmek bugün olanaksızdır.

Ama bu yanılgıları bilmek yöntem bakımından yararlıdır: Bir bilimin ilk adımlarını atarken yaptığı yanlışlıklar, ilk bilimsel araştırmalara girişen bireylerin yaptığı yanlışlıkların büyütülmüş bir görüntüsüdür. İncelememiz sırasında bu türlü birçok yanlışlığa değinme olanağı bulacağız.

Dillerin yaşam koşulları ancak 1870 yılına doğru araştırılmaya başlandı. O zaman, dilleri birbirine bağlayan benzerliklerin dil olayının değişik yönlerinden yalnızca biri olduğu, karşılaştırmanın geçmişteki olguları yeniden ortaya çıkarmaya yarayan bir araçtan, bir yöntemden başka bir şey olmadığı görüldü.

Karşılaştırmaya tam hak ettiği yeri veren asıl dilbilim Roman dilleriyle Germen dilleri incelemelerinden doğdu. Diez'in öncülük ettiği Roman dilleri incelemeleri (*Grammatik der romanischen Sprachen* [Roman Dillerinin Dilbilgisi] adlı yapıt 1836-1838 tarihlerinde yayımlanmıştır) dilbilimi gerçek konusuna büyük ölçüde yaklaştırdı. Çünkü Roman dilleriyle uğraşan bilginler, Hint-Avrupacılar'ın yoksun bulunduğu çok elverişli koşullar içindeydi: Roman dillerinin

ilk biçimi olan Latince biliniyordu ve çok sayıda belge Latince'den türeme dillerin, gelişimini, ayrıntılarıyla izleme olanağını sunuyordu. Bu koşullar, varsayım alanının sınırlarını daraltıyor, bu alandaki araştırmalara son derece somut bir görünüm kazandırıyordu. Germenceciler de benzer bir durumdaydı. Gerçi ilk Germence doğrudan doğruya bilinmez, ama ondan türemiş dillerin tarihi, çok sayıda belge aracılığıyla yüzyıllar boyunca izlenebilir. Onun için de, gerçeğe daha yakın bulunan Germenceciler ilk Hint-Avrupacı bilginlerinkinden ayrı görüşlere varmışlardır.

The Life of Language (1875) [Dilin Yaşamı] adlı yapıtın yazarı Amerikalı Whitney yeni bir hız kazandırdı incelemelere. Çok geçmeden yeni bir okul doğdu: Yenidilbilgiciler Okulu. Bu okulun tüm önde gelenleri Almandı: K. Brugmann, H. Osthoff, Germenceci W. Braune, E. Sievers ve H. Paul, İslavcacı Leskien, vb. Bu bilginler karşılaştırma yoluyla elde edilen bütün sonuçları tarihsel bir çerçeveye oturtmayı, böylece olguları doğal düzenleri içinde birbirine bağlamayı başardılar. Dil artık kendi başına gelişen bir örgenlik gibi görülmeyecek, dilsel toplulukların ortak bilincinden doğan bir ürün olarak ele alınacaktı. Aynı zamanda, betikbilimle karşılaştırmalı dilbilgisinin savunduğu görüşlerin ne denli yanlış ve yetersiz olduğu da anlaşılacaktı.(2) Dilbilime büyük katkılarda bulunmuş olmakla birlikte, bu okulun da sorunu hütünüyle aydınlattığı söylenemez. Genel dilbilimin temel sorunları bugün de çözüm bekliyor.

(2) Gerçeğe daha da yaklaşan yeni okul karşılaştırmacıların terimlerine, özellikle de kullandıkları mantığa aykırı eğretilemelere karşı savaş açtı. Onun için, artık "dil şunu yapar, dil bunu yapar" denilememekte, "dilin yaşamı"ndan, vb. söz edilememektedir. Çünkü dil bir kendilik değildir; konuşan bireyler dışında herhangi bir varlıktan yoksundur. Ama ölçüyü de kaçırmamak gerekir. Bu konuda, sözcüklere verilecek anlamlar üstünde görüş birliğine varmak yeter. Öyle benzetiler var ki onları kullanmadan edemeyiz. Yalnız dilin gerçeklerine uygun düşen terimler kullanılmasını zorunlu görmek, bu gerçeklerin artık bilinmeyen hiçbir yanı kalmadığını savunmaya kalkışmak demektir. Oysa, durum hiç de öyle değil. Onun için, o dönemde kınanmış deyimlerden kimilerini yeri geldikçe duraksamadan kullanacağız.

İKİNCİ BÖLÜM

DİLBİLİMİN GERECİ[1] VE GÖREVİ; YAKIN BİLİMLERLE İLİŞKİLERİ

Dilbilimin gerecini önce insan dilinin bütün görünüşleri oluşturur: İster yabanıl topluluklar ya da uygar uluslar söz konusu olsun, ister eski, klasik çağlar ya da çöküş dönemleri. Dilbilim bu çağ ya da dönemlerin her birinde yalnız kusursuz dil ve "seçkin konuşma"yla ilgilenmez; her türlü anlatım biçimini göz önünde bulundurur. Ama iş bununla bitmez: Dil çoğu kez gözlem alanı dışında kaldığından, dilbilimci yazılı betikleri de göz önünde tutmak zorundadır. Çünkü eski ya da uzak dilleri ancak bu yoldan tanıyabilir.

(1) Burada *gereç* sözcüğüyle karşıladığımız terim *matière*'dir. Saussure'ün yapıtını geniş açıklama ve yorumlarla donatarak İtalyanca'ya çeviren (1967) Tullio De Mauro bu terime *konu* anlamını verir; üçüncü bölümde üstünde durulan ve kitabın başka bölümlerinde de sık sık karşımıza çıkan *objet* sözcüğünü ise "bir işlemin sonucu", "bir etkinliğin erekliği", vb. anlamlarda ele alır, böylece terime *amaç* sözcüğünün içeriğini anımsatan bir değer yükler. (Bak. *Corso di linguistica generale* [Genel Dilbilim Dersleri], 2. baskı, Bari, Laterza 1968). Eleştirili basım-çevirinin ikinci baskısının yapıldığı yıl De Mauro *La Quinzaine littéraire* dergisinde (15-31 Mayıs 1968, 51. sayı) yayımlanan açıklama ve yorumlarında da aynı görüşleri savunur. Bu dilbilimcinin, yaptığı çeviriye eklediği girişle birlikte yorum ve açıklamaları da Fransızca'ya çevrilerek söz konusu yapıtın Fransızca yeni baskısında yer almıştır (Bak. *Cours de linguistique générale*, Tullio De Mauro'nun hazırladığı eleştirili basım, Paris, Payot, 1972). Kanımızca, yukarda değinilen yorum gerçeğe uymaz

Dilbilimin görevi:

a) Ulaşabildiği bütün dilleri betimlemek, bu dillerin tarihini incelemek, bir başka deyişle dil ailelerinin evrimini göstermek, her ailedeki ana dillerin ilk biçimlerini olanaklar çerçevesinde ortaya koymak;

b) Bütün dillerde sürekli ve evrensel olarak kendini gösteren güçleri araştırmak, tarihin bütün özel olaylarını açıklayabilecek genel yasaları bulmak;

c) Kendi sınırlarını çizmek ve kendi kendisini tanımlamaktır.

Dilbilim, bazen veriler sunduğu, bazen de verilerinden yararlandığı başka bilimlerle çok sıkı ilişkiler kurar. Dilbilimi onlardan ayıran sınırlar her zaman açık seçik değildir. Örneğin, dilbilim; budunbilgisiyle (etnografyayla) tarihöncesini inceleyen bilimden titizlikle ayrılmalıdır. Çünkü bu bilimlerde dilin yalnız belge değeri vardır. Dilbilim insanbilimden de ayrılmalıdır: Bu bilim, insanı tür olarak inceler, oysa dil toplumsal bir olgudur. Öyleyse dilbilimi toplumbilime mi bağlamak gerekir? Dilbilimle toplumsal ruhbilim arasında ne gibi ilişkiler vardır? Gerçekte, dildeki her şey ruhsaldır: Ses değişimleri gibi dilin özdeksel ve bilinçsiz görünüşleri bile bu özelliği taşır. Dilbilim, toplumsal ruhbilime bu denli

---

ve *objet* terimine *konu* anlamını vermek gerekir. De Mauro'ya yanıt niteliği taşıyan ve *La Quinzaine littéraire*'de yayımlanan (16-30 Eylül 1988, 57. sayı) bir yazımızda, somut örneklere dayanarak bu görüşümüzü tanıtlamaya çalıştık. Sanıyoruz ki İtalyan dilbilimciyi yanılgıya düşüren neden, ikinci bölümde *görev* terimiyle karşıladığımız *tâche* terimini göz önünde bulundurmamış olmasıdır. Bağlamdan kolayca anlaşılabileceği gibi bu sözcük aynı zamanda dilbilimin amacını ya da dilbilimsel "etkinliğin erekliğini" belirtmektedir. Kısacası, dilbilimin gereci dilin tüm görünüşleri, gerçek konusu, dizge özelliği taşıyan toplumsal nitelikli dil (bak. ilerde), amacı erekliği ya da görevi ise, Saussure'ün (ya da yayımcılarının) yukarda üç bölümde topladıkları etkinliklerdir. De Mauro karşısavımıza, yukarda belirtilen Fransızca baskıda yorum yapmadan yer vermiştir (ss. 415-416). ÇN.

değerli veriler sunduğuna göre onunla birleşmez mi acaba? İşte, burada şöyle bir dokunup geçtiğimiz ve ilerde yeniden ele alacağımız bir yığın sorun.

Dilbilimle fizyoloji arasındaki ilişkileri açıklamak ise o denli güç değil: Çünkü bu ilişkiler tek yönlü. Dil incelemeleri ses fizyolojisinin sunduğu bilgilere başvurursa da, ona hiçbir yardımda bulunmaz. Kısacası, iki dalı birbiriyle karıştırmak olanaksız: İlerde göreceğimiz gibi, dilin öz niteliği dil göstergesinin ses özelliğiyle ilişkisizdir.

Betikbilime gelince: Bu konuda duraksayamayız artık; dilbilimden apayrı bir şey bu. İki bilim arasındaki ilişkiler ve yardımlaşmalar durumu değiştirmez.

Son olarak da dilbilimin ne işe yaradığını soralım. Çok az kimsenin bu konuda açık seçik görüşleri var. Bunları belirlemenin sırası değil şimdi, yalnız şunu söyleyelim: Betikbilimciler, tarihçiler, vb. betiklerle alışverişi olan herkesi dil sorunları ilgilendirir. Açık bir gerçek bu. Genel ekine katkısı bakımından dilbilimin önemi daha da açık: Bireylerin ve toplumların yaşamında dil en önemli etkendir. Onun için, dili inceleme işi yalnızca birkaç uzmana bırakılamaz. Gerçekte, herkes dille az çok uğraşır. Ama başka hangi alanda bunca saçma sapan düşünce, önyargı, gerçekdışı görüş boy atabilmiştir? Konunun uyandırdığı ilginin beklenmedik ve şaşırtıcı bir sonucudur bu. Ruhbilimsel açıdan bu yanılgılar hiç de yabana atılır türden değildir. Ama dilbilimcinin görevi her şeyden önce bunları gözler önüne sermek ve elinden geldiği ölçüde düzeltmektir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

DİLBİLİMİN KONUSU

1. DİL; DİLİN TANIMI

Hem eksiksiz, hem de somut olarak dilbilimin konusu[1] nedir? Yanıtlanması çok güç bu sorunun. Nedenini ilerde göreceğiz. Burada güçlüğün anlaşılmasını sağlamakla yetinelim.

Başka bilimler önceden verilmiş konular üstünde işlem yaparlar. Bu konular sonradan değişik açılardan ele alınabilir. Bizim alanımızda ise durum bambaşka. Biri Fr. *nu* "çıplak" sözcüğünü söylediğinde, yüzeyde kalan bir gözlemci bu sözcüğü somut bir dilbilim konusu olarak görmeye yönelir; oysa, daha dikkatli bir inceleme bu öğede birbirinden apayrı üç ya da dört olgu bulunduğunu ortaya koyar: Sözcüğü ses, bir düşüncenin anlatımı, Lat. *nūdum*'un karşılığı, vb. olarak ele alışımıza göre önümüzdeki olgu da değişir. Konunun, görüş açısından önce var olması şöyle dursun, neredeyse, görüş açısı konuyu yaratır. Kaldı ki söz konusu olguyu ele alış biçimlerinden hangisinin öncelik taşıdığını ya da üstün olduğunu da önceden bize hiçbir şey göstermez.

Üstelik, olguyu ne biçimde ele alırsak alalım, dil olayının her zaman iki yüzü vardır; bunlar birbirinin karşılığıdır, birbirinin değerini belirler. Örnek verelim:

(1) Bak. İKİNCİ BÖLÜM, not 1.

1. Oluşturulan seslemler kulağın algıladığı işitim izlenimleridir. Ne var ki ses örgenleri olmasa, sesler de olmazdı. Örneğin, *n* sesi varlığını bu iki yönün karşılıklı bağlılığına borçludur. Demek ki dili sese indirgeyemeyeceğimiz gibi, sesi de ağız eklemlemesinden ayıramayız; ses örgenlerinin devinimlerini de işitim izleniminden soyutlayarak tanımlayamayız (Bak. Ek bölümü).

2. Ama biz gene de sesi yalın bir olgu sayalım: Dilyetisini oluşturan ses midir? Hayır, değildir. Ses, yalnızca düşüncenin aracıdır, tek başına varlıktan yoksundur. Burada yeni ve ürkünç bir bağlılıkla daha karşılaşırız: Karmaşık bir işitim-eklemleme birimi olan ses kavramla kaynaşarak gene karmaşık nitelikli fizyolojik ve anlıksal bir birim oluşturur. Ama iş bununla da bitmez:

3. Dilyetisinin hem bireysel bir yanı, hem de toplumsal bir yanı vardır. Bunların biri olmadan öbürü düşünülemez. Üstelik:

4. Dilyetisi her an yerleşik bir dizgeyle bir evrim içerir; hem çağdaş bir kurumdur, hem de geçmişin ürünüdür her an. Dizgeyi tarihinden, bugünkü durumu eski durumdan ayırt etmek ilk bakışta insana kolay görünür. Gerçekteyse, bunları birleştiren bağ öylesine sıkı bir bağdır ki, bu iki yönü birbirinden ayırmakta güçlük çekeriz. Acaba dil olgusunun kaynaklarına insek, örneğin, çocukların dilini incelemekle işe başlasak sorunun çözümü kolaylaşır mı? Kolaylaşmaz, çünkü dil konusunda başlangıç sorununun sürekli koşullar sorunundan ayrı bir şey olduğunu sanmak son derece yanlıştır. Demek ki kısır döngü bu yoldan da aşılamıyor.

Böylece, sorunu hangi yönden ele alırsak alalım, dilbilimin konusunu tümüyle hiçbir yerde bulamayız ve hep şu ikilemle karşılaşırız: Her sorunun yalnız bir yanı üstünde durduğumuzda yukarda belirtilen ikilikleri gözden kaçırma tehlikesi belirir; dili aynı anda birçok yönden incelediğimiz-

de ise dilbilimin konusu, aralarında bağ bulunmayan, karmakarışık bir olgular yığını gibi görünür. İşte, bu türlü bir yol izleyince de birçok bilime - ruhbilime, kuralcı dilbilgisine, betikbilime, vb. - açık kapı bırakmış oluruz. Oysa, biz bu bilimleri dilbilimden kesinlikle ayırıyoruz. Ama yanlış bir yöntem yüzünden bütün bu bilimler dilin kendi alanlarına giren konulardan biri olduğunu ileri sürebilirler.

Bizce bütün bu güçlükleri ortadan kaldıracak bir tek çözüm yolu vardır: *Hemen toplumsal nitelikli dile ya da bundan sonra kısaca dil diye adlandıracağımız*(2) *alana yönelerek bunu dilyetisinin bütün öbür gerçekleşmelerinin kuralı, ilkesi saymak gerekir.* Gerçekten de, bunca ikilik arasında, bir tek o bağımsız bir biçimde tanımlanmaya elverişli görünür, usu doyurucu bir dayanak sunar.

Peki, buradaki anlamıyla dil nedir? Dilyetisiyle karıştırmıyoruz biz onu. Dil, dilyetisinin gerçi en önemli, ama yalnızca belli bir bölümüdür. Hem dilyetisinin toplumsal ürünüdür, hem de bu yetinin bireylerce kullanılabilmesi için toplumun benimsediği zorunlu bir uzlaşımlar bütünüdür. Tümüyle ele alındığında dilyetisinin pek çok biçime büründüğü, karmakarışık bir olgular bütünü olduğu görülür. Dilyetisi birçok alana açılır: Hem fiziksel, fizyolojik ve anlıksal niteliklidir, hem de bireysel ve toplumsal özelliklidir. İnsana ilişkin olguları kapsayan hiçbir ulama yerleştiremeyiz onu. Çünkü dilyetisinin birliğini nasıl ortaya çıkaracağımızı bilemeyiz.

Buna karşılık, dil kendi başına bir bütündür, bir sınıflandırma ilkesidir. Dilyetisinin kucakladığı olgular arasında birinci yeri ona verdik mi, başka her türlü sınıflandırmaya karşı koyan bir bütüne de doğal bir düzen getirmiş oluruz.

"Dilyetisinden yararlanabilmek için doğadan gelen bir nitelik zorunlu, oysa dil sonradan edinilmiş, anlaşma ürünü

(2) *Dil* teriminin buradaki anlamını daha belirgin kılmak ve yapıtın öbür bölümlerindeki kullanımlarda da aynı biçimde yorumlanmasını sağlamak amacıyla, açımlayarak çeviriyoruz. ÇN.

bir şey, bu nedenle de doğal içgüdüye bağlanması, onun önüne geçmemesi gerekir" diyerek bu sınıflandırma ilkesine karşı çıkacaklar olabilir.

Bunlara şöyle bir yanıt verilebilir:

Bir kez, konuşma sırasında ortaya çıkan biçimiyle dilyetisi işlevinin baştan başa doğal bir nitelik taşıdığı, daha açık bir deyişle, nasıl bacakların varlık nedeni yürümekse, ses aygıtının da konuşmak için var olduğu tanıtlanmamıştır. Bu konuda dilbilimciler hiç de anlaşmaya varmış değildir. Örneğin, dili öbür toplumsal kurumlara benzeten Whitney'e göre, dil aracı olarak ses aygıtını kullanışımız rastlantı ürünüdür: Kolayımıza gelmiş, ses aygıtını seçmişiz! El, kol, baş devinimlerini de seçebilir, işitim imgeleri yerine görsel imgeler kullanabilirdik. Kuşkusuz, çok kesin yargılı bir sav bu; dil her bakımdan öbür toplumsal kurumlara benzeyen bir kurum değildir (bak. ss. 80-82). Üstelik Whitney ses örgenlerini seçişimizi rastlantıya bağlarken de çok ileri gidiyor. Doğa bizi bu örgenleri seçmeye neredeyse zorlamıştır. Ama en önemli noktada Amerikalı dilbilimci bize haklı görünüyor: Dil bir sözleşme, bir uzlaşımdır ve üstünde anlaşmaya varılan göstergenin öz niteliği önemsizdir. Bundan ötürü de, dilyetisi konusunda ses aygıtı ikincil bir sorundur.

Eklemli dilyetisi diye adlandırılan kavramın tanımlarından biri bu görüşü destekler. *Eklemli öğe* "bir dizi içinde yer alan üye, bölüm" anlamına gelir. Dilyetisi konusunda eklemlilik söz zincirinin seslemlere ayrılmasını da belirtebilir, anlamlar zincirinin anlamlı birimlere ayrılmasını da. Almanca'da *gegliederte Sprache* (eklemli dil) sözü bu anlamda kullanılır. Bu ikinci tanıma dayanarak şöyle diyebiliriz: İnsan için doğal olan sözlü dilyetisi değil, bir dil kurma, daha açık bir deyişle ayrı ayrı kavramların karşılığı olan ayrı ayrı göstergelerden örülü bir dizge yaratma yetisidir.

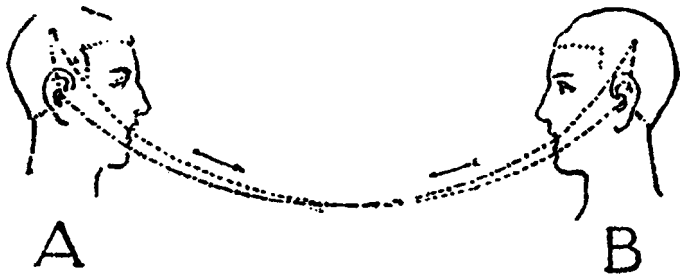
Broca, konuşma yetisinin beynin üçüncü sol ön kıvrın-

tısında yer aldığını ortaya koymuştur. Bu görüşe de dayanarak dilyetisine doğal bir özellik tanımaya kalkışanlar çıkmıştır. Ama bu bölgenin dilyetisine ilişkin *her şeyi*, bu arada yazıyı da kapsadığını biliyoruz. Bu gözlemler, değinilen bölgelerdeki özeklerin yaralanmasıyla ortaya çıkan sözyitimi olaylarıyla ilgili gözlemlere eklenince şu sonuçlara varılabilir: 1. Konuşmada görülen çeşitli bozukluklar yazma yetisindeki bozukluklarla türlü biçimlerde iç içedir; 2. Her çeşit söz ya da yazıyitiminde bozukluk şu ya da bu sesleri çıkarabilme, şu ya da bu göstergeleri çizebilme yetisinden çok, ne türden olursa olsun, belli bir araçla düzenli bir anlatım türünün göstergelerini canlandırabilme yetisindedir. Bütün bunlar bizi, çeşitli örgenlerin işleyiş düzleminin üstünde, göstergeleri yöneten daha genel bir yeti bulunduğuna inanmaya götürür: En üst dilsel yeti olsa gerek bu. Böylece yine yukardaki sonuca varmış oluyoruz.

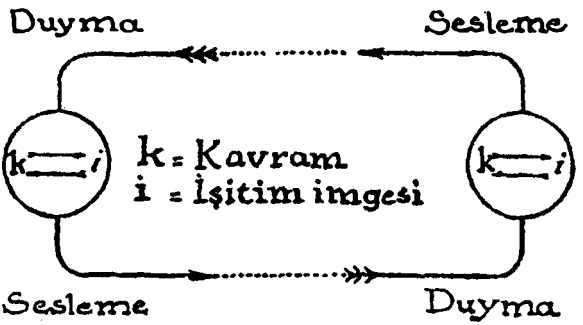
Dilyetisinin incelenmesinde birinci yeri dile verirken, doğal olsun olmasın, konuşma yetisinin ancak toplumun yaratıp sunduğu araç yardımıyla işleyebilmesi de kanıt olarak gösterilebilir. Onun için, dilyetisinin birliğini dilin sağladığını söylemek gerçeğe aykırı düşmez.

2. *DİLYETİSİYLE İLGİLİ OLGULAR ARASINDA DİLİN YERİ.*

Dilyetisinin oluşturduğu bütünde dilin kapladığı alanı bulabilmek için, söz çevriminin işleyişini ortaya koyabilmemizi sağlayan bireysel edimi ele almak gerekir. Bu edim en az iki bireyin bulunmasını zorunlu kılar; çevrimin eksik kalmaması için gerekli koşuldur bu. Birbiriyle konuşan iki kişi (A ve B) düşünelim:

Çevrimin kalkış noktası bunlardan birinin (örneğin A'nın) beynindedir. Kavram diye adlandıracağımız bilinç olguları orada göstergelerin tasarımlarına ya da işitim imgelerine bağlıdır. Bunlar bilinç olgularını dile getirmeye yarar. Herhangi bir kavramın beyinde ilgili işitim imgesini canlandırdığını varsayalım: Baştan başa *anlıksal* bir olgudur bu. Sonra *fizyolojik* bir oluş gerçekleşir: Beyin ses örgenlerine, imgeye ilişkin bir uyarım aktarır; sonra ses dalgaları A'nın ağzından B'nin kulağına doğru yayılır: Salt *fiziksel* nitelikli bir oluştur bu. Çevrim bundan sonra B'de tersine bir yol izleyerek sürüp gider: Kulaktan beyne işitim imgesinin fizyolojik aktarımı; beyinde ise, bu imgenin, karşılığı olan kavramla anlıksal birleşimi. Eğer B de konuşursa, bu yeni edim - B'nin beyninden A'nın beynine değin - ilk edimde görülen yolu olduğu gibi izleyecek ve birbiri ardı sıra aynı evrelerden geçecektir. Bu evreler şöyle gösterilebilir:

Bu incelemenin eksiksiz olduğunu savunmuyoruz. Daha başka ayrımlar da yapılabilir: Salt işitimsel duyum, bu duyumun gizil işitim imgesiyle, seslemenin kasıl imgesiyle, vb. özdeşleşmesi de göz önünde tutulabilir. Biz yalnızca temel nitelikli sayılan öğeleri göz önünde bulundurduk. Ama yukardaki çizim daha ilk bakışta fiziksel bölümlerle (ses dalgaları) fizyolojik (sesleme ve duyma) ve anlıksal (söz imgeleri ve kavramlar) bölümlerin birbirinden ayırt edilmesini sağlar. Gerçekten de, göz önünde tutulması gereken en önemli nokta şu: Sözel imge sesle özdeşleşmez; kendisine bağlanan kavram denli anlıksaldır o da.

Yukarda gösterilen biçimiyle çevrim daha başka bölümlere de ayrılabilir:

a) Bir dış bölüm (ağızdan kulağa değin seslerin titreşimi) ve geri kalan her şeyi kapsayan bir iç bölüm;

b) Bir anlıksal bölüm ve bir de anlıksal olmayan bölüm; bu ikincisi hem örgenlerdeki fizyolojik olguları kapsar, hem de bireyin dışındaki fiziksel olguları;

c) Bir etkin bölüm ve bir edilgen bölüm: Kişilerden birindeki çağrışım özeğinden öbürünün kulağına giden her şey etkin, ikinci bireyin kulağından çağrışım özeğine giden her şey edilgendir;

Son olarak da, beyindeki anlıksal bölümde etkin olan her şeye yürütücü ($k \rightarrow i$), edilgen olan her şeye de alıcı ($i \rightarrow k$) diyebiliriz.

Bunlara bir de çağrışım ve eşgüdüm yetisi eklemek gerekir: Tek tek göstergeler söz konusu olmadığında ortaya çıkar bu yeti. Dilin dizge olarak düzenlenişinde en önemli görev bu yetiye düşer (bak. s. 127 ve ötesi).

Ama bu görevi iyi anlayabilmek için, dilyetisinin ilkel bir biçimi olan bireysel edimi aşarak topumsal olguyu ele almak gerekir.

Dilyetisiyle böylece birbirine bağlanan bütün bireyler

arasında bir tür ortalama sağlanacak, bunların tümü de - kuşkusuz özdeş biçimde değilse de yaklaşık olarak - aynı kavramlara bağlı aynı göstergeleri kullanacaktır.

Bu toplumsal billurlaşmanın kaynağı nedir? Acaba çevrimdeki bölümlerden hangisi söz konusu burada? Çünkü büyük bir olasılıkla tümü de aynı oranda katılmaz bu işe.

Fiziksel bölümü hemen bir yana itebiliriz. Bilmediğimiz bir dil konuşulurken sesleri duyarız duymasına, ama konuşulanları anlamadığımız için toplumsal olgunun dışında kalırız.

Anlıksal bölüm de tümüyle işe karışmaz: Yürütücü bölüm konu dışıdır. Çünkü gerçekleştirme eylemi hiçbir zaman toplulukça yerine getirilmez; her zaman bireyseldir bu ve bireyin egemenliği altındadır. Söz diye adlandıracağız bunu.

Konuşan bireylerde hemen hemen özdeş izlerin oluşması, alıcı ve eşgüdüm sağlayıcı yetilerin işleyişiyle gerçekleşir. Dilin, geri kalan her şeyden kesinlikle ayrılabilmesi için bu toplumsal ürünü acaba nasıl canlandırmalıyız gözümüzde? Bütün bireylerin belleğinde bulunan söz imgelerinin tümünü kucaklayabilsek, dili oluşturan toplumsal bağı da yakalayabiliriz. Aynı topluluktan bireylerde, sözü kullanma yoluyla yerleşmiş bulunan bir gömüdür bu; her beyinde, daha doğrusu bir topluluk oluşturan bireylerin beyinlerinde - çünkü dil kimsede eksiksiz değildir; yalnız toplumda bulunur eksiksiz olarak - yer alan gücül bir dilbilbisi dizgesidir.

Dili sözden ayırmak demek: 1. Toplumsal olguyu bireysel olgudan; 2. Temel olguyu ikincil, az çok da rastlantısal nitelikli olgudan ayırmak demektir.

Dil, konuşan kişinin bir işlevi değildir, bireyin edilgen bir biçimde belleğine aktardığı üründür. Hiç önceden tasarlama gerektirmez. Bilinçli düşünce yalnız sınıflandırıcı etkinlikte işe karışır. Bu soruna s. 181 ve ötesinde değineceğiz.

Oysa, söz bireysel bir istenç ve anlak edimidir. Bu edimde: 1. Konuşan bireyin, kişisel düşüncesini anlatmak için dil düzgüsünü kullanmasını sağlayan birleşimleri; 2. Bu birleşimleri dışa iletmesini sağlayan anlıksal-fiziksel düzeneği birbirinden ayırmak gerekir.

Sözcükleri değil, olguları tanımladığımıza dikkati çekmek isterim. Onun için, kapsamları dilden dile değişen birtakım karışık terimlerden ortaya koyduğumuz ayrımlara hiç zarar gelmez. Örneğin, Almanca'da *Sprache* hem Fr. *langue* "dil", hem de *langage* "dilyetisi" terimini karşılar, *Rede* yaklaşık olarak Fr. *parole* "söz"ün karşılığıysa da, buna özel bir anlam da ekler ve böylece Fr. *discours* "söylev; sözlü anlatım ya da söylem"i kapsamına alır. Latince'de *sermo* daha çak "dilyetisi" ve "söz" anlamına gelir; *lingua* ise dili belirtir, vb. Yukarda açıklanan kavramlardan hiçbirini hiçbir sözcük tam olarak karşılamaz. Bir sözcüğe ilişkin her tanımın havada kalmasının nedeni budur. Olguları tanımlamak için sözcüklerden yola çıkmak kötü bir yöntemdir.

Dilin niteliklerini özetleyelim:

1. Çok karışık nitelikli dilyetisi olgularının oluşturduğu bütün içinde dil, kesin çizgilerle ayırt edilebilecek bir konudur. Bir duyma imgesinin çevrim içinde bir kavramla buluştuğu noktaya yerleştirebiliriz onu. Dilyetisinin birey dışında kalan toplumsal bölümüdür dil ve birey onu tek başına ne yaratabilir, ne de değiştirebilir. Dil varlığını yalnızca, topluluk üyeleri arasında yapılmış bir tür sözleşmeye borçludur. Öte yandan, işleyişini bilebilmek için bireyin dili öğrenmesi gerekir. Çocuk onu ancak yavaş yavaş edinir. Sözyitimine uğrayan bir kimse bile, duyduğu sesli göstergeleri anlamak koşuluyla dili yitirmez: Dil o denli apayrı bir şeydir.

2. Sözden ayrı olan dil ondan bağımsız biçimde incelenebilecek bir konudur. Ölü dilleri konuşmuyoruz artık, ama onların dilsel düzenini pekala öğrenebiliriz. "Dil bilimi, dil-

yetisinin öbür öğelerini ele almasa da olur" dersek doğru, fakat eksik bir yargıda bulunmuş oluruz; "bu bilim ancak öbür öğeler işe karıştırılmazsa olanaklıdır" demeliyiz.

3. Dilyetisinin ayrışık öğelerden oluşmasına karşın, böylece sınırlandırılan dil türdeşlik gösterir: Bir göstergeler dizgesidir o. Bu dizgede önemli olan anlamla işitim imgesinin birleşimidir ve göstergenin bu iki yanı da aynı oranda anlıksaldır.

4. Dil de söz gibi somut niteliklidir. Bu da incelemeye büyük bir kolaylık sağlar. Dilsel göstergeler temelde anlıksalsa da birer soyutlama değildir. Toplumun onayladığı ve tümü dili oluşturan birleştirmeler, özeği beyinde yer alan gerçekliklerdir. Üstelik, dil göstergelerini neredeyse elle tutabiliriz.

Yazı bunları uzlaşımsal, saymaca görüntülerle saptayabilir. Oysa söz edimlerinin bütün ayrıntılarını fotoğrafla saptamak olanaksızdır. Ne denli kısa olursa olsun, bir sözcük, seslemede, hem saptanması, hem de gösterilmesi son derece güç sayısız kas devinimiyle gerçekleşir. Buna karşılık, dilde yalnız işitim imgesi vardır ve bu da değişmez bir görsel imgeye dönüştürülebilir. Çünkü, işitim imgesi, söz düzleminde gerçekleşmesini sağlayan bir yığın devinimden soyutlandığında, sınırlı sayıda öğeler ya da sesbirimler olarak karşımıza çıkar. Bunu ilerde göreceğiz. Söz konusu öğeler yazıda da aynı sayıda göstergeyle belirtilebilir. Bir sözlükle bir dilbilgisi yapıtının dili yakından yansıtabilmesinin nedeni de dille ilgili olguların saptanıp belirlenebilmesidir: Dil, işitim imgelerini kucaklayan bir bütün, yazı ise bunların somut biçimidir.

3. İNSANA İLİŞKİN OLGULAR ARASINDA DİLİN YERİ. GÖSTERGEBİLİM

Bu özellikler, daha önemli bir özelliğe götürür bizi. Dilyetisiyle ilgili olgular arasında böylece belirlediğimiz dile, insana ilişkin olgular arasında da belli bir yer verilebilir. Oysa, dilyetisi için bu olanaksızdır.

Dilin toplumsal bir kurum olduğunu yukarda gördük. Ama dil, öbür kurumlardan (siyasal, türel, vb. kurumlardan) birçok bakımdan ayrılır. Onun özel niteliğini anlayabilmek için birtakım yeni olgulara başvurmak gerekir.

Dil, kavramları belirten bir göstergeler dizgesidir. Onun için de, yazıyla, sağır-dilsiz abecesiyle, simgesel nitelikli kutsal törenlerle, incelik belirtisi sayılan davranış biçimleriyle, askerlerin belirtkeleriyle, vb., vb. karşılaştırılabilir. Yalnız, dil bu dizgelerin en önemlisidir.

Demek ki, *göstergelerin toplum yaşamı içindeki yaşamını inceleyecek bir bilim* tasarlanabilir: Toplumsal ruhbilime, bunun sonucu olarak da genel ruhbilime bağlanacak bir bilim. *Göstergebilim* (Fr. *sémiologie* < Yun. *sēmeîon* 'gösterge'den) diye adlandıracağız biz bu bilimi. Göstergebilim, göstergelerin ne olduğunu, hangi yasalara bağlandığını öğretecek bize. Henüz yok böyle bir bilim; onun için, göstergebilimin nasıl bir şey olacağını söyleyemeyiz. Ama kurulması gerekli; yeri önceden belli. Dilbilim, bu genel nitelikli bilimin bir bölümünden başka bir şey değil. Onun için, göstergebilimin bulacağı yasalar dilbilime de uygulanabilecek. Böylece, insana ilişkin olgular bütünü içinde dilbilim iyice belirlenmiş bir alana bağlanabilecek.

(3) *Göstergebilim*, anlam değişimlerini inceleyen ve F. de Saussure'ün yöntemli bir biçimde açıklamadığı *anlambilim*le karıştırılmamalıdır. Anlambilimin temel ilkesi için bak. ss. 106-107. *Yayıncılar.* Aradan geçen süre içinde anlambilim yalnızca anlam değişimlerini inceleyen bilim olmaktan çıkarak anlamsal yapıları eşsüremli düzlemde inceleyen bilim niteliğini de kazanmıştır. ÇN.

Göstergebilimin yerini kesinlikle belirlemek ruhbilimciye düşer.(4) Dilbilimcinin görevi, göstergesel olgular bütünü içinde dilin özel bir dizge olmasını neyin sağladığını ortaya koymaktır. Bu sorunu aşağıda yeniden ele alacağız; burada yalnızca şunu gözlemlemekle yetiniyoruz: Dilbilime ilk kez bilimler arasında belli bir yer verebilmemizi, onu göstergebilime bağlamamıza borçluyuz.

Acaba göstergebilim neden öbür bilimler gibi konusu kendine özgü bağımsız bir bilim olarak görülmüyor henüz? Bir kısır döngüdeyiz de ondan: Hiçbir şey göstergesel sorunun öz niteliğini dilden daha iyi ortaya koyamaz; ama bu sorunun uygun biçimde ortaya konulabilmesi, dilin kendi içinde incelenmesini gerektirir; oysa, bugüne değin dil neredeyse hep başka şeylere bağlı olarak, başka açılardan ele alınmıştır.

Önce, geniş kalabalığın yüzeysel görüş açısı çıkar karşımıza: Dil yalnızca bir sözcük dizelgesidir ona göre (bak. s. 108). Bu görüş, dilin öz niteliği konusundaki her türlü araştırmayı olanaksız kılar.

Sonra, bireyde göstergenin düzeneğini inceleyen ruhbilimcinin görüş açısıyla karşılaşırız. En kolay yöntem budur. Ama bireysel gerçekleştirmeyi aşarak özü bakımından toplumsal olan göstergeye ulaşmaz.

Bir de, göstergenin toplumsal açıdan incelenmesi gerektiğini gördükten sonra dili, şu ya da bu oranda istencimizin buyruğu altındaki öbür kurumlara bağlayan özellikleri ele almakla yetinenlerin tutumu var. Bu tutum yüzünden, genellikle gösterge dizgelerine, özellikle de dile ilişkin olan nitelikler bir yana itilerek amaçtan uzaklaşılır. Çünkü göstergenin temel özelliği her zaman, belli oranda, bireysel ya da toplumsal istenç dışında kalmasıdır. Ne var ki ilk bakışta en az dikkati çeken özellik budur.

(4) Bkz. Ad. NAVILLE, *Classification des sciences* (Bilimlerin Sınıflandırılması), 2. baskı, s. 104.

İşte, söz konusu özellik yalnız dilde belirgindir. Ama en az incelenen konularda ortaya çıkar. Sonuç olarak da, bir gösterge biliminin zorunluğu ya da sağlayabileceği özel yarar gözden kaçar. Biz ise, dil sorununu her şeyden önce bir gösterge sorunu olarak görüyoruz. Bütün açıklamalarımız anlamını işte bu önemli olgudan alıyor. Dilin öz niteliğini bulmak istiyorsak, önce onu aynı türden dizgelerle kurduğu ortaklık açısından ele almalıyız. İlk bakışta çok önemli gibi görünen birçok dilsel etken (örneğin, ses aygıtının işleyişi) dili öbür dizgelerden ayırmak dışında bir işe yaramıyorsa ancak ikinci sırada yer almalıdır. Bu yoldan hem dil sorunu aydınlatılacak, hem de kutsal törenlerin, görenek ya da törelerin, vb... gösterge olarak incelenmesiyle bu olguların yeni bir kimlikle ortaya çıktığı görülecektir. Böylece, söz konusu olguları göstergebilim içinde toplayarak bu bilimin yasalarıyla açıklama gereksinmesi duyulacaktır.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

DİLBİLİMİ VE SÖZ BİLİMİ

Dili inceleyen dala, dilyetisine ilişkin incelemeler bütünü içinde gerçek yerini vermekle tüm dilbilimin de yerini belirlemiş olduk. Dilyetisinin, sözü oluşturan bütün öbür öğeleri kendiliklerinden bu birinci dala bağımlı öğeler durumuna girerler. İşte, dilbilimin her bölümü bu aşamalanmayla doğal yerini bulur.

Örneğin, söz için gerekli olan seslerin çıkarılışı sorununu ele alalım: Mors abecesini yazmaya yarayan elektrik aygıtları bu abecenin ne denli dışındaysa, ses örgenleri de dilin o denli dışındadır. Sesleme, daha açık bir deyişle işitim imgelerinin gerçekleştirilişi doğrudan doğruya dizgeyi hiç etkilemez. Bu açıdan dili bir senfoniye benzetebiliriz: Senfoninin gerçekliği yorumlanışından bağımsızdır. Yorumcu sanatçılar yanlışlık yaparsa, bu durum senfoninin gerçekliğini hiç de tehlikeye düşürmez.

Seslemeyle dil arasmdaki bu ayrıma karşı çıkarak, söz düzleminde oluşan ve doğrudan doğruya dilin yazgısı üstünde çok önemli bir etkisi bulunan ses değişimlerini, seslerdeki bozulmaları öne sürecekler olabilir. Acaba dilin bu olgular dışında bir varlığı bulunduğunu savunmakta gerçekten haklı mıyız? Haklıyız, çünkü bu olgular sözcüklerin yalnızca

özdeksel tözünü etkiler. Göstergeler dizgesi olarak dili de etkilemeleri doğrudan doğruya değil, dolaylıdır ve olayın yol açtığı bir yorum değişikliğinden kaynaklanır. Bunun ise seslere ilişkin hiçbir yönü yoktur. (bak. s. 132) Bu değişimlerin nedenlerini araştırmak ilginç olabilir ve ses incelemesinden yararlanabiliriz bu konuda. Ama temel sorun bu değildir: Dil bilimi için, ses değişimlerini gözlemleyerek bunların sonuçlarını değerlendirmek yeterlidir her zaman.

Sesleme için söylediklerimiz sözün bütün öbür bölümleri için de geçerlidir. Konuşan bireyin etkinliği, ancak dille olan ilişkilerinden ötürü dilbilimde yer bulan bir bilimsel dallar bütünü içinde incelenmelidir.

Demek ki dilyetisine ilişkin incelemenin iki bölümü var: Bunlardan biri temel niteliklidir; özü bakımından toplumsal ve bireyden bağımsız olan dili ele alır; bu inceleme yalnızca anlıksaldır. Öbür bölüm ikincil bir önem taşır ve konusu, dilyetisinin bireysel yanı, daha açık bir deyişle, seslemeyi de kapsayan sözdür. Anlıksal - fiziksel niteliklidir bu inceleme.

Kuşkusuz, bu iki konu birbirine sıkı sıkıya bağlıdır ve birbirini gerektirir: Sözün anlaşılabilmesi ve bütün sonuçlarını verebilmesi için dil zorunludur. Ama dilin yerleşebilmesi için de söz zorunludur. Tarihsel açıdan, söz olgusu her zaman daha önce ortaya çıkar. Öyle ya, bir söz imgesine bir kavramın bir söz ediminde bağlandığı görülmeden bunları birleştirmeye nasıl kalkışılabilir? Öte yandan, anadilimizi başkalarının konuşmalarını duya duya öğreniriz. Ancak sayısız denemelerden sonra anadilimiz beynimize yerleşir. Bir de şunu belirtelim: Dilin evrimini sağlayan sözdür; dilsel alışkılarımızı değiştiren, başkalarını duyarak edindiğimiz izlenimdir. Demek ki dille söz arasında karşılıklı bağımlılık var. Dil, sözün hem aracı, hem de ürünü. Ne var ki, bütün bu söylenenler dille sözün birbirinden apayrı şeyler olmasını önlemez.

Toplum içinde dil, her beyinde bulunan bir izler bütünü olarak yaşar ve birbirinin eşi tüm örnekleri bireylere dağıtılmış bir sözlüğü andırır bir bakıma. (bak. s. 44 ve 45). Görüldüğü gibi bu öyle bir şey ki, herkesin ortak malı ve kişisel istenç dışı olmakla birlikte, ayrı ayrı her bireyde de bulunur. Dilin bu varlık biçimi şöyle gösterilebilir:

$$1 + 1 + 1 + \ldots = I \text{ (toplumsal örnek).}$$

Peki, aynı toplumda söz nasıl yer alır? Söz, bireylerin söylediklerinin toplamıdır ve a) Konuşanların istencine bağlı bireysel birleştirmeleri, b) Bu birleştirmelerin gerçekleşmesi için zorunlu ve gene istençli sesleme edimlerini kapsar.

Demek ki söz toplumsal hiçbir şey içermez; sözün tüm gerçekleşmeleri bireysel ve bir anlıktır. Özel durumların toplamından başka bir şey yoktur bu düzlemde; şöyle belirtilebilir bu durum:

$$(1 + 1' + 1'' + 1''' \ldots).$$

Bütün bu nedenlerden ötürü, dille sözü aynı görüş açısı altında toplamak olacak şey değildir. Dilyetisinin oluşturduğu ayrımsız bütün bilgi konusu olamaz. Çünkü türdeşlik göstermez bu bütün. Buna karşılık, önerdiğimiz ayrım ve bağımlılık her şeyi aydınlatır.

İşte, dilyetisi kuramını oluşturmaya çalışırken karşılaştığımız ilk temel ayrım bu. İki yoldan birini seçmek gerek; yolların ikisine birden sapamayız. Bunların ayrı ayrı izlenmesi zorunludur.

Çok gerekirse, dilbilim adı her iki dal için de kullanılabilir ve söz (dil)bilimi terimi benimsenebilir. Ama bu bilimi, tek konusu dil olan gerçek dilbilimle karıştırmamak gerekir.

Biz yalnız bu ikinci bilimle uğraşacağız. Tanıtlamalarımız sırasında söz incelemesinden de yararlanacak olursak, bu iki alanı birbirinden ayıran sınırları hiçbir zaman ortadan kaldırmamaya çalışacağız.

BEŞİNCİ BÖLÜM

DİLİN İÇ ÖĞELERİYLE DIŞ ÖĞELERİ

Dile ilişkin tanımımız, onun sunduğu düzene, oluşturduğu dizgeye yabancı olan, kısaca "dış dilbilim" terimiyle belirtilen her şeyi dilin dışında bıraktığımız anlamını içerir. Ama bu dilbilim de önemli sorunlarla uğraşır. Dilyetisiyle ilgili incelemelere girişilirken özellikle bu sorunlar düşünülür.

Bunların başında da, dilbilimin budunbilime açıldığı noktalar, bir dilin tarihiyle bir ırkın ya da uygarlığın tarihi arasındaki ilişkiler gelir. Bu iki türlü tarih iç içedir ve birbiriyle karşılıklı bağlar kurar. Bu durum, sözcüğün gerçek anlamıyla dilsel diye nitelendirilen olgular arasında görülen bağımlılığı anımsatır biraz (bak. s. 36 ve ötesi). Bir ulusun töreleri dilini de etkiler; öte yandan, ulusu yaratan, büyük ölçüde dildir.

Sonra, dille siyasal tarih arasındaki bağıntıları anmak gerekir. Romalılar'ın ülkeler ele geçirmesi gibi büyük tarihsel olayların bir yığın dil olgusu üstünde çok geniş etkileri olmuştur. Ülke ele geçirmenin bir türü olan sömürgeleme, bir dili değişik çevrelere götürür, böylece söz konusu dilde değişmeler olur. Bu konuda her türden olgu kanıt olarak gösterilebilir: Örneğin, Norveç siyasal bakımdan Danimarka'yla

birleşince Danca'yı benimsemiştir. Ama şu da bir gerçek ki bugün Norveçliler bu dilsel etkiden kurtulmaya çalışıyorlar. Devletlerin iç siyasası da dillerin yaşamı bakımından aynı oranda önemlidir: Kimi ülkelerde - İsviçre gibi - birçok dil bir arada bulunur; kimi yönetimler - Fransa'daki gibi - dil birliğini sağlama amacı güder. İleri bir uygarlık aşaması birtakım özel dillerin (türe dili, bilimsel terimler, vb.) gelişmesine yardımcı olur.

Bu bizi üçüncü bir konuya götürür: Dilin her türlü kurumla (Kilise, okul, vb.) ilişkileri. Bu kurumlar da bir dilin yazınsal gelişmesiyle çok yakından bağıntılıdır. Siyasal tarihle sıkı sıkıya ilişkili olduğundan çok genel nitelikli bir olgudur bu. Yazın dili, yazın'ın kendisine çizer göründüğü sınırları dört bir yandan aşar: Salonların, sarayın, akademilerin etkisini düşünün. Öte yandan, yazın dili yerel lehçelerle arasındaki çatışma sorununu da tüm çetrefilliğiyle ortaya koyar (bak. s. 44). Dilbilimci, kitap diliyle konuşma dili arasındaki karşılıklı bağıntıları da incelemek zorundadır. Çünkü ekinin ürünü olan her yazın dili kendi yaşama alanını, konuşma dilinin doğal alanından eninde sonunda ayırır.

Dillerin uzamsal yayılımına ve lehçesel bölünmeye ilişkin bütün konular da dış dilbilime girer. Kuşkusuz, dış dilbilimle iç dilbilim arasındaki ayrım en çok burada insanı şaşırtır. Çünkü coğrafya olgusu her dilin varlığıyla sıkı sıkıya ilişkilidir; ne var ki dilin iç düzenini gerçekte ilgilendirmez.

Bütün bu sorunları, sözcüğün gerçek anlamıyla dil incelemesi diye adlandırılan alanın dışında bırakmaya hiçbir biçimde olanak bulunmadığı savunulmuştur. Özellikle dış gerçekler ya da "nesneler" üstünde ısrarla durulmaya başlandıktan sonra bu görüş egemen olmuştur. Nasıl bitkinin iç düzeni arazi, iklim, vb. yabancı etkenlerle değişikliğe uğrarsa, aynı biçimde dilbilgisi düzeni de dilsel değişime yol açan dış etkenlere sürekli olarak bağlı değil midir? Dildeki yığınla uygulayımsal (teknik) terimi, aktarma sözcüğü, bunların ne-

reden geldiğini göz önünde bulundurmadan gereğince açıklayabilir miyiz? Bir dilin doğal, örgensel gelişimi, yazın dili gibi dış etkenlerin ürünü, onun için de örgensel olmayan biçimlerden ayrılabilir mi? Sürekli olarak, yerel lehçelerin yanı sıra ortak bir dilin geliştiğini görmez miyiz?

Bizce dil dışı olguların incelenmesi çok verimli bir uğraştır. Ama bunlar olmadan dilin iç düzeninin bilinemeyeceğini söylemek yanlıştır. Örnek olarak yabancı sözcük aktarımını ele alalım. Önce, aktarımın dilin yaşamında hiç de sürekli bir öğe olmadığını görürüz. Birtakım uzak koyaklarda öyle ağızlar var ki bunlar neredeyse hiçbir zaman dışardan bir tek yapay sözcük bile almamışlardır. Bu ağızların düzenli dilsel koşullar dışında bulunduklarını, o yüzden de bizi bu konuda aydınlatamayacaklarını, hiçbir karışıma uğramadıklarından asıl onların "ucubelik" açısından incelenmesi gerektiğini mi söyleyeceğiz? Ama aktarma sözcük dizge içinde ele alındı mı aktarma sayılmaz ki! Onun varlığının tek koşulu, tıpkı herhangi bir yerli sözcüğünkü gibi, bir arada bulunduğu sözcüklerle kurduğu bağıntı ve karşıtlıktır. Genellikle, bir dilin, içinde oluştuğu koşulları bilmek hiç de zorunlu değildir. Zendce ve Eski İslavca gibi birtakım dilleri hangi toplumların konuşmuş olduğu bile kesinlikle bilinmez. Ama bu durum söz konusu dilleri iç düzenleri bakımından incelememizi, bunların geçirdiği değişiklikleri görmemizi hiç de engellemez. Kısacası, bu iki görüş açısını birbirinden ayırmak zorundayız. Bu ayrıma ne denli bağlı kalırsak o denli iyi olur.

Bunun en iyi kanıtı her iki görüş açısının da ayrı ayrı yöntemler oluşturmasıdır. Dış dilbilim bir dizgenin cenderesinde sıkışıp kalmadan ayrıntı üstüne ayrıntı yığabilir. Örneğin, bir dilin kendi alanı dışındaki yayılışıyla ilgili olguları her yazar gönlünün dilediği gibi sınıflandırabilir. Lehçeler karşısında bir yazın dilini oluşturan etkenler arandığında yalın bir sıralamayla yetinilebilir. Eğer olgular az çok düzenli

bu biçimde sunulursa, bunun biricik nedeni açık seçik olmak kaygısıdır.

İç dilbilime gelince, iş değişir. Rasgele bir düzenleme kuldırmaz o. Dil, kendi düzeni dışında düzen tanımayan bir dizgedir. Satranç oyunuyla yapılacak bir karşılaştırma bunu daha iyi kavramamızı sağlayacaktır. Satrançta iç olguyla dış olguyu birbirinden ayırmak görece olarak kolaydır: Oyunun İran'dan Avrupa'ya geçmiş olması bir dış özelliktir; buna karşılık, dizgeyi ve kuralları ilgilendiren ne varsa iç özelliktir. Tahta taşların yerine fildişi taşlar koyarsam, ortaya çıkan değişiklik dizgeyi ilgilendirmez. Ama taşların sayısını azaltır ya da çoğaltırsam, bu değişiklik oyunun kurallarını da derinden etkiler. Bu türlü ayrımlar yapılırken biraz dikkatli davranılması gerektiği de bir gerçektir. Her özel durumda olgunun temel niteliği araştırılmalı ve sorunu çözümleyebilmek amacıyla şu kurala uyulmalıdır: Herhangi bir biçimde dizgeyi değiştiren her şey iç özelliktir.

ALTINCI BÖLÜM

DİLİN YAZIYLA GÖSTERİLİŞİ

1. BU KONUYU İNCELEMENİN ZORUNLUĞU

Demek ki incelememizin somut konusu herkesin beyninde yer alan toplumsal bir ürün, daha açık bir deyişle dil. Ne var ki bu ürün bir dilsel topluluktan öbürüne değişir: Onun için, bir değil, birçok dille karşı karşıyayız. Dilleri gözlemleyip karşılaştırarak onlardaki evrensel yanları ortaya koyabilmek amacıyla dilbilimcinin olabildiğince çok sayıda dil bilmesi gerekir.

Ne var ki dilleri genellikle yalnız yazı aracılığıyla tanırız. Anadilimiz için bile her an yazılı belge işe karışır. Uzakça bir yerde konuşulan bir dil söz konusu oldu mu, yazılı belgelere başvurmak daha da zorunludur. Artık konuşulmayan diller için de durum elbette aynı. Her durumda elimizde sesli belgeler bulunabilmesi için, bugün Viyana ve Paris'te yürütülmekte olan çalışmaların bütün çağlarda yapılmış olması gerekirdi: Bu çalışmalarla bütün dillerin ses örneklerini kapsayan bir derme (koleksiyon) oluşturulmaktadır. Ama bu yoldan kaydedilen betikleri başkalarına tanıtabilmek için de yine yazıya başvurmak gerekir.

İşte, yazı, dilin iç dizgesine özü bakımından yabancıy-

sa da, sürekli olarak dilin gösterilmesini sağlayan bu yöntemi göz önünde bulundurmamak da olanaksızdır. Yazının yararını, kusurlarını ve tehlikelerini bilmek zorunludur.

2. *YAZININ SAYGINLIĞI; KONUŞMA DİLİNE OLAN ÜSTÜNLÜĞÜNÜN NEDENLERİ*

Dil ve yazı birbirinden ayrı iki göstergeler dizgesidir. Yazının biricik varlık nedeni dili göstermektir. Dilbilimin konusunu, yazıdaki sözcükle konuşmadaki sözcüğün birleşimi oluşturmaz: Onun konusu yalnız konuşmadaki sözcüktür. Ne var ki yazılı sözcük, görüntüsü olduğu sesli sözcükle öylesine kaynaşır ki sonunda baş köşeye kuruluverir; sesli göstergenin görüntüsüne kendisinden daha çok önem verilir. Sanki birini tanımak için onun yüzüne bakmaktansa resmine bakmak daha geçerli bir yolmuş gibi!

Bu yanılsamaya her çağda rastlanır. Bugün de dile ilişkin yaygın görüşlerde onun izlerini buluruz. Örneğin, yazı olmadı mı, dilin daha çabuk bozulacağına inanılır genellikle. Oysa bundan daha yanlış bir görüş olamaz. Evet, yazı kimi durumlarda dilin değişmesini önleyebilir, ama yazının bulunmaması hiçbir zaman dilin değişmesine yol açmaz. Bugün de Doğu Prusya'yla Rusya'nın bir bölümünde konuşulan Litvanca ancak 1540 yılından bu yana yazılı begelerle tanınır. Ama bu geç dönemde, Hint-Avrupa dilini genel olarak İ.Ö. III. yüzyıldaki Latince denli iyi yansıtır. Yalnız bu örnek bile dilin yazıdan ne denli bağımsız olduğunu göstermeye yeter.

Çok ince birtakım dil olguları hiçbir yazılı biçimin desteği olmadan bugüne değin süregelmiştir. Bütün Eski Yüksek Almanca döneminde *töten, fuolen* ve *stözen* biçiminde yazılmış olan sözcüklerin ilk ikisi için XII. yüzyıl sonunda *töten* "öldürmek", *füelen* "duymak, duyumsamak" biçimleri çıkmış, buna karşılık *stözen* "çarpmak" olduğu gibi kalmıştır. Bu ayrı-

lık neye bağlanabilir? Bir sonraki seslemde *y* bulunup bulunmamasına. Ön Germence'de, bir yanda **daupyan*, **fōlyan* vardı, bir yanda da **stautan*. Yazınsal dönemin eşiğinde, 800'e doğru bu *y* o denli zayıfladı ki üç yüzyıl boyunca yazıda izine bile rastlanmadı. Ama söyleyişte ufacık bir iz bırakmıştı ve 1180'e doğru, yukarda gördüğümüz gibi, birdenbire "tını değişimi" biçiminde ortaya çıkıverdi. Böylece, bu söyleyiş ayırtısı, yazı işe karışmadan olduğu gibi aktarılabildi.

Demek ki dilin, yazıdan bağımsız ve ondan çok daha durağan sözlü bir geleneği var. Ama yazılı biçimin saygınlığı bu gerçeği görmemizi önler. Hümanistler gibi ilk dilbilimciler de bu konuda yanılmışlardır. Bopp bile yazaçla ses arasında kesin bir ayrım yapmaz. Bu bilgini okurken, bir dilin, abecesinden ayrılamayacağına inanacağınız gelir. Bopp'tan hemen sonra gelenler de aynı tuzağa düşmüşlerdir. Þ sürtüşmelisinin *th* biçiminde yazılması Grimm'i ikili bir yanılgıya sürüklemiştir: Grimm bu sürtüşmeliyi hem bir çift ses sanmış, hem de soluklu bir kapantılı olarak görmüştür. Ünsüz değişimi yasasında ona verdiği yer bu olgudan kaynaklanır (bak. s. 212). Bugün de birçok aydın kişi dili yazıyla karıştırıyor. Gaston Deschamps, yazım düzeltimine karşı çıktığı için "Berthelot Fransızca'yı yok olmaktan kurtardı" demez miydi?

Peki, yazının bu saygınlığı nasıl açıklanır?

1. Bir kez, sözcüklerin yazılı görüntüsü sürekli ve sağlam bir şey izlenimi uyandırır; yazıyı, süre içinde dilin birliğini sağlamaya sesten daha elverişli görürüz. Bu bağ istediği kadar yüzeysel olsun, istediği kadar aldatıcı bir birlik yaratsın: Biricik gerçek bağ olan doğal ses bağından çok daha kolayca kavranır.

2. Bireylerin çoğunda görsel izlenimler işitim izlenimlerinden daha belirgin, daha süreklidir. Onun için de bu gibi kimseler daha çok görsel izlenimlere bağlanırlar. Yazı görüntüsü sesin yerini alarak kendini benimsetir.

3. Yazınsal dil, yazıya tanınan bu haksız üstünlüğü bir kat daha güçlendirir. Yazın dilinin sözlükleri, dilbilgisi kitapları var. Okulda öğretim kitaba göre ve kitapla yapılır. Dil bir kurallar bütünüyle düzenlenmiş olarak ortaya çıkar. Bu kurallar bütünü de kesin bir kullanıma, başka bir deyişle yazıma bağlı bir yasadır. İşte, yazıya o denli önem kazandıran da budur. Sonunda, yazıyı öğrenmeden önce konuşmayı öğrendiğimizi unuturuz ve doğal bağıntı tersine döner.

4. Dille yazım arasında uyuşmazlık oldu mu, dilbilimciden başka birinin sorunu çözümleyebilmesi her zaman güçtür. Ama dilbilimciye söz hakkı tanınmadığı için, yazılı biçim ister istemez ağır basar: Çünkü yazılı biçime dayanan her çözüm daha kolaydır. Bu yüzden de yazı haksız yere önem kazanır.

3. YAZI DİZGELERİ

Yalnızca iki türlü yazı dizgesi vardır:

1. Kavramsal yazı dizgesi: Burada sözcük, kendisini oluşturan seslerle ilişkisiz bir tek göstergeyle belirtilir. Bu gösterge, sözcüğün bütününü ve dolaylı olarak da onun anlattığı kavramı belirtir. Bu dizgenin klasik örneği Çin yazısıdır.

2. Genellikle "sesçil" diye adlandırılan yazı dizgesi: Bu dizge, sözcükte birbirini izleyen seslerin oluşturduğu diziişi göstermeyi amaçlar. Sesçil yazılar bazen seslemsel, bazen abeceseldir, bir başka deyişle sözün en küçük öğelerine dayanır.

Bununla birlikte, kavramsal yazılar kolayca karma bir kimlik kazanabilir: Birtakım kavramsal yazı birimlerinin ilk değerlerinden saparak tek tek sesleri göstermeye başladıkları olur.

Yukarda, yazılı sözcüğün anlığımızda sesli sözcüğün

yerini alma eğiliminde olduğunu belirttik. Bu gözlem her iki yazı dizgesi için de geçerlidir. Ama söz konusu eğilim birinci dizgede daha güçlüdür. Çinli için kavramsal yazı birimi de, sesli sözcük de aynı oranda kavramın göstergeleridir. Yazı onun gözünde ikinci bir dildir. Biriyle konuşurken, iki ayrı sözcüğün aynı sesi paylaştığı durumlarda Çinli'nin düşüncesini anlatmak için yazılı sözcüğe başvurduğu bile olur. Ama bu değiştirim salt bir nitelik alabileceğinden bizim yazı düzenimizdeki denli kötü sonuçlar vermez. Çünkü çeşitli lehçelerde aynı kavramı karşılayan Çince sözcükler kolayca aynı yazı göstergesine bürünebilir.

İncelememizde yalnız sesçil dizgeyi ele almakla yetineceğiz. Özellikle de, günümüzde kullanılan ve ilk örneği Yunan abecesi olan dizgeyi inceleyeceğiz.

Başka bir dilden alınmamış, daha önce tutarsızlıklarla dolmamış olmak koşuluyla böyle hir abece başlangıçta dili oldukça usa uygun bir biçimde yansıtır. Söz konusu abece, ilerde göreceğimiz gibi, mantık açısından son derece üstün niteliklidir (bak. s. 212). Ama yazıyla söyleyiş arasındaki bu uyum çok sürmez. Acaba niçin? İşte, incelenmesi gereken bir sorun.

4. YAZIYLA SÖYLEYİŞ ARASINDAKİ UYUMSUZLUĞUN NEDENLERİ

Çok sayıdadır bu nedenler; biz yalnız bunların en önemlileri üstünde duracağız.

İlk neden şu: Dil durmaksızın evrim geçirir, oysa yazı olduğu gibi kalma eğilimindedir. Bunun sonucunda da yazılı biçim, göstermesi gereken seslerin karşılığı olmaktan çıkar. Belli bir dönemde tutarlı olan bir yazma biçimi yüz yıl sonra tutarsızlaşır. Bir süre, yazı göstergesi söyleyişteki değişikliklere ayak uydurabilmesi için değiştirilir, sonra bundan vazgeçilir. Fransızca'da *oi* için bu böyle olmuştur.

Söyleyiş		*Yazı*
XI. yüzyılda	1. *rei* (kral), *lei* (yasa)	*rei, lei.*
XIII. yüzyılda	2. *roi, loi*	*roi, loi.*
XIV. yüzyılda	3. *roè, loè*	*roi, loi.*
XIX. yüzyılda	4. *rwa, lwa*	*roi, loi.*

Görüldüğü gibi, söyleyişteki değişiklikler ikinci döneme değin göz önünde tutulmuş: Dil tarihinin bir aşamasıyla yazı tarihinin bir aşaması birbirine denk düşüyor burada. Ama XIV. yüzyıldan başlayarak, yazı olduğu gibi kalmış, dil ise evrimini sürdürmüştür. Böylece dille yazı arasında gitgide büyüyecek bir uyuşmazlık çıkmıştır ortaya. Uyumsuz öğeler birbirine bağlanageldiğinden, sonunda bu olgu doğrudan doğruya yazı dizgesine de yansımıştır: Böylece "oi" yazı biçimi, kendisini kuran öğelerden apayrı bir değer edinmiştir.

Sayısız örnek verebiliriz bu konuda. Neden Fransızca'da *mè* ve *fè* diye söylenen sözcükler *mais* "ama" ve *fait* "olgu" biçiminde yazılır? Niçin *c*'nin Fransızca'da çoğu kez *s* değeri vardır? Hiçbir varlık nedeni kalmamış yazı biçimlerini sürdürüyoruz da ondan.

Bu olguya her çağda rastlanır: Günümüzde çift *l* Fransızca'da *y*'ye dönüşmekte; *essuyer* "silmek, kurulamak, vb.", *nettoyer* "temizlemek, yıkamak, vb." gibi *éveiller* "uyandırmak", *mouiller* "ıslatmak" da *y* ile söyleniyor, ama eskisi gibi yazılıyor.

Yazıyla söyleyiş arasındaki uyumsuzluğun bir başka nedeni de şu: Bir toplum bir başka toplumun abecesini benimsedi mi, çoğu kez bu yazı dizgesinin olanakları yeni işlevine uygun düşmez. Bunun üzerine birtakım çarelere başvurma zorunluğu doğar: Örneğin, bir tek sesi belirtmek için iki yazaç kullanılır. Germen dillerindeki þ (titreşimsiz dişsil sürtüşmeli) için bu böyle olmuştur. Latin abecesinde bunu belirtecek hiçbir gösterge bulunmadığından, *th* yazaçlarına baş-

vurulmuştur. Merovenj Kralı Chilperich bu ses için Latin yazaçlarına özel bir gösterge eklemeye kalkışmışsa da, bu girişiminde başarılı olamamış ve *th* biçimi tutmuştur. Ortaçağ İngilizcesi'nde bir kapalı *e* (örneğin *sed* "tohum" sözcüğünde), bir de açık *e* (örneğin *led* "sürmek", "götürmek" sözcüğünde) vardı. Bu iki ses için abecede ayrı göstergeler bulunmadığından sözcükler *seed* ve *lead* biçiminde yazılmaya başlanmıştır. Fransızca'da titreşimsiz hışırtılıyı göstermek için *ch* yazaçlarına başvurulmuştur, vb., vb.

Bir de köken kaygısı var. Kimi dönemlerde, örneğin Rönesans çağında ağır basmıştır hu kaygı. Çoğu kez de yazı biçimi yanlış bir kökene dayandırılmıştır. Örneğin Fr. *poids* "ağırlık" ta *d* bulunuşu sözcüğün yanlışlıkla Lat. *pondus*'a bağlanmasıyla açıklanır; oysa sözcük Lat. *pensum*'dan gelir. Ama ilkenin yanlış ya da doğru uygulanması pek önemli değil: Yanlış olan, doğrudan doğruya kökensel yazı ilkesi.

Kimi durumlarda nedeni bulamayız. Birtakım çapraşık biçimlerde suçu yanlış kökenlere bile yükleyemeyiz. Almanca'da niçin *tun* yerine *thun* "yapmak, etmek" biçimi kullanılır? *h*'nin, ünsüzü izleyen solukluyu gösterdiği söylenmiştir; o zaman aynı soluklamanın bulunduğu her sözcüğe *h*'nin katılması gerekirdi. Oysa yığınla sözcüğe (*Tugend* "erdem", *Tisch* "masa", vb.) bu türlü bir yazaç hiçbir zaman katılmamıştır.

5. BU UYUMSUZLUĞUN SONUÇLARI

Yazının tutarsızlıklarını sınıflandırmak çok uzun bir iş. Bu tutarsızlıkların en kötülerinden biri aynı sesi belirten pek çok yazaç bulunmasıdır. Örneğin, Fransızca'da titreşimli hışırtılı için *j, g, ge* (joli "hoş, sevimli", *geler* "dondurmak, donmak", *geai* "alakarga"); *z* için *z* ve *s*; *s* için *s, c, ç* ve *t* (*nation* "ulus"), *ss* (*chasser* "kovmak", "avlamak", "avlanmak"), *sç* (*acquiesçant: acquiescer* "uymak, boyun eğmek", vb.), *x* (*dix*

on), *k* için *c, qu, k, ch, cc, cqu* (*acquérir* "edinmek, kazanmak") kullanılır. Buna karşın, birçok ses de bir tek yazaçla belirtilir: Örneğin, *t, t* ya da *s*'yi gösterir, *g* ise *g* ya da titreşimli hışırtılıyı, vb.

Burada "dolaylı" yazma yöntemlerini de analım. Alm. *Zettel* "kâğıt parçası", *Teller* "tabak", vb. de çift ünsüz yoksa da, yalnız bir önceki ünlünün kısa ve açık olduğunu göstermek için *tt, ll* kullanılır. Aynı türden bir sapmayla İngilizce, bir önceki ünlüyü uzatmak için, okunmayan bir son *e* kullanır: *Made* ("yapılmış"; söylenişi: *mēd*) ile *mad* ("deli, kudurmuş", "kızgın"; söylenişi: *măd*) sözcüklerini karşılaştırın. Gerçekte sözcüğün tek seslemiyle ilgili olan bu *e*, göz için bir ikinci seslem yaratır.

Bu usa aykırı yazımlar dilde gene de bir şeyin karşılığıdır. Ama öyle yazımlar da var ki hiç ipe sapa gelmez. Bugünkü Fransızca'da, *mourrai* "[*je* adılıyla birlikte] öleceğim", *courrai* "[*je* adılıyla birlikte] koşacağım" gibi eski gelecek zamanlar dışında çift ünsüz yoktur. Ne var ki yazıda, hiçbir haklı nedene dayanmayan bir sürü çift ünsüz (*bourru* "pürüzlü; asık suratlı", *sottise* "budalalık", *souffrir* "acı çekmek; dayanmak", vb.) görülür.

Kesinlikle saptanmadığı ve kuralını aradığı için yazının duraksadığı da olur. Bundan ötürü, çeşitli çağlarda sesleri göstermek için yapılan denemeleri yansıtan oynak yazım biçimleri ortaya çıkar. Eski Yukarı Almanca'daki *ertha, erdha, erda* "dünya, toprak" ya da *thrī, dhrī, drī* "üç" sözcüklerinde *th, dh, d* hep aynı ses öğesini belirtir. Ama hangisini? Yazıya bakarak bunu anlamak olanaksızdır. Böylece ortaya çapraşık bir durum çıkar: Aynı biçim için iki yazıma rastlayınca, gerçekten iki ayrı söyleyişin söz konusu olup olmadığını saptayamayız her zaman. Aynı sözcüğü, komşu lehçelerdeki belgelerin kimi *asca*, kimi *ascha* biçiminde gösterir. Bunlar aynı seslerse, oynak bir yazım söz konusudur. Yok eğer öyle değilse, o zaman ayrılık seslere ilişkindir ve lehçe-

seldir: Yun. *patzō, patzdō patddō* biçimlerinde olduğu gibi. Bir de birbirini izleyen iki ayrı dönem söz konusu olabilir: İngilizce'de önce *hwat, hwell*, vb.ne, sonra da *what* "ne, hangi?", *whell* "çark; tekerlek", vb.ne rastlarız. Acaba değişiklik yazıda mı olmuştur, yoksa seslerde mi?

Bütün bunlardan kuşkuya yer bırakmayan bir sonuç çıkar: Yazı, dili gizler; bir giysi değil, bir örtüdür. Fr. *oiseau* "kuş" sözcüğünün yazımı bunu iyi gösterir: Söylenen seslerden (*wazo*) bir teki bile kendine özgü bir yazaçla belirtilmez bu sözcükte; böylece dilin gerçek görüntüsünden hiçbir iz kalmaz.

Bir başka sonuç da şu: Göstermesi gereken şeyi göstermediği ölçüde yazıyı temel olarak görme eğilimi güçlenir. Dilbilgiciler yazılı biçime dikkati çekmek için ellerinden geleni yaparlar. Buna ne türlü bir duygunun yol açtığı kolayca anlaşılabilir. Ama bu tutum kötü sonuçlar verir. "Söylemek", "söyleyiş" gibi sözcüklerin kullanılışı bu aykırı tutumun onaylanması ve yazıyla dil arasındaki doğal, gerçek bağıntının tersine çevrilmesidir. Bir yazacın şöyle ya da böyle söylenmesi gerektiği belirtildi mi, görüntü temel biçimin yerini alıyor demektir; *oi*'nin *wa* biçiminde söylenebilmesi için bağımsız bir varlığı bulunması gerekir. Gerçekte *oi* biçiminde yazılan *wą*'dır. Bu aykırılığı açıklayabilmek için *o* ile *i*'nin burada kuraldışı bir söylenişi olduğunu eklerler. İşte, yanlış bir söz daha. Çünkü dilin, yazılı biçime bağlı olduğu yargısını içerir bu söz. Yazıya karşı bir kusur işleniyormuş gibi bir izlenim uyanır. Sanki yazılı biçim kuralmış gibi!

Dilbilisi kurallarında bile bu türlü gerçekdışı durumlara rastlanır. Örneğin, Fransızca *h* ile ilgili kuralda bu böyledir. Fransızca'da soluksuz ünlüyle başlayan kimi sözcüklerde *h* Latince'den kalmadır: Eskiden *ome* biçiminde yazılan ve Lat. *homo*'dan gelen *homme* "insan; erkek" sözcüğünde olduğu gibi. Ama Fransızca'ya Germence'den gelen öyle sözcükler de var ki, bunların *h*'leri gerçekten söylenmiştir.

Hache "balta", *hareng* "ringa balığı", *honte* "utanç, yüz karası", vb. Solukluluk özelliğinin sürdüğü dönemde bu sözcükler ön ünsüzlere ilişkin yasalara uymuştur. Bundan ötürü de, *deu haches* (*deu:* bugünkü dilde *deux* "iki"), *le hareng* (*le*: tanımlık) denilmiştir. Buna karşılık, ünlüyle başlayan sözcükler yasasına göre *deu-z-hommes, l'omme* denilmiştir, O dönemde, "soluklu *h* önünde ulama yapılmaz, ünlü silinmez" kuralı doğruydu. Ama günümüzde bu kuralın anlamı kalmamıştır. Çünkü çağdaş Fransızca'da soluklu *h* yok artık; meğer ki, bir ses olmayan, ama önünde ulama da, silme de yapılmayan şeye bu ad verilsin. Görüldüğü gibi bir kısır döngü bu; *h*, yazının ürünü uyduruk bir biçim.

Bir sözcüğün söylenişini yazılışı değil, tarihi belirler. Sözcüğün belli bir evrede büründüğü biçim, izlemek zorunda olduğu ve kesin yasalara bağlı bulunan evrimin bir evresini gösterir. Her aşama bir öncekiyle belirlenebilir. En çok üstünde durulması gereken, ama en çok unutulan şey sözcüğün geçmişi, kökenidir.

Auch kentinin adı sesçil çevriyazıda *o* ve titreşimsiz hışırtılıyla gösterilir. Fransız yazımında, sözcük sonundaki *ch*'ın titreşimsiz hışırtılıyı gösterdiği tek örnek budur. Son *ch*'ın yalnız bu sözcükte titreşimsiz hışırtılıyla söylendiğini belirtmek bir açıklama sayılmaz. Tek sorun, Lat. *Auscii*'nin dönüşüm geçirerek nasıl yukardaki biçimine girdiğidir. Yazımın önemi yoktur.

Fr. *gageure* "bahis tutuşma" sözcüğünü *ö* ile mi, *ü* ile mi söylemek gerekir? Kimine göre *ö* ile söylenmelidir sözcük, çünkü *heure* "saat" sözcüğü *ör* diye söylenir; kimine göreyse bu doğru değildir, *ür* kullanılmalıdır. Çünkü *ge*, titreşimli hışırtılıyla eşdeğerdir: *Geôle* "zindan" sözcüğünde olduğu gibi. Boşuna tartışıyorlar. Gerçek sorun kökenseldir: Nasıl *tournure* "biçim, yapılış; gelişim, gidiş; söz kuruluşu, vb." *tourner* "çevirmek, tornaya çekmek, düzenlemek, dönmek, vb." den türetilmişse, *gageure* de *gager* "bahis tutmak, vb."

den türetilmiştir. Her iki sözcük de aynı türetme yöntemine bağlanır: Yalnız *ür* kullanmak doğrudur; *ör*'lü söyleyiş, yazının yol açtığı karışıklıktan doğan bir söyleyiştir, başka bir şey değildir.

Yazının zorbalığı bu kadarla kalmaz. Çoğunluğa buyruğunu dinlete dinlete yazı dili de etkiler ve değiştirir. Ama bu durum ancak yazılı belgelerin çok önemli bir yer tuttuğu, yazın'ın çok ağır bastığı dillerde görülür. Görsel imge bu dillerde yanlış söyleyişlere yol açar. Sözcüğün tam anlamıyla sayrıl bir olgudur bu ve Fransızca'da sık sık karşımıza çıkar. Örneğin, Lat. *faber* "işçi, demirci" den gelen *Lefèvre* soyadı için, biri halk arasında yaygın ve yalın, öbürü bilgin diline özgü ve kökensel nitelikli iki yazım vardı: *Lefèvre* ve *Lefèbvre.* Eski yazıda *v* ile *u*'nün birbiriyle karışmasından ötürü *Lefèbvre* sözcüğü *Lefébure* diye okunmuştur: Oysa sözcükte ne *b* vardı, ne de bir karışıklığın ürünü olan *u*. Ancak bugün sözcük gerçekten böyle söyleniyor.

Bu çarpık biçimlerin giderek yaygınlaşması, gereksiz yazaçlara söyleyişte daha sık yer verilmesi olası görünüyor. Paris'te şimdiden *sept femmes* "yedi kadın" sözünde *t* sesi duyuluyor:[1] Darmesteter'e göre, tam bir yazım ucubesi olan *vingt* "yirmi" sözcüğünün son iki yazacı bile birgün söylenecek.

Bu ses bozulmaları da dil olgularıdır, ama dilin doğal işleyişinden kaynaklanmazlar: Dile yabancı bir etkenden doğarlar. Dilbilim bunları özel bir bölüm içinde toplayarak gözlemlemeli: Çünkü sapkın durumlar, ucube olgular söz konusu.

(1) Çağdaş Fransızca'da kuraldır bu. ÇN.

YEDİNCİ BÖLÜM

SESBİLİM[1]

1. TANIM

Yazının kalktığını varsayalım: Bu algılanabilir görüntüden yoksun bırakılan kimseler belirsiz bir yığından başka bir şey görmez olacaklar, bu yığını ne yapacaklarını bilemeyeceklerdir. Elinden cankurtaran yeleği alınan acemi yüzücünün durumuna düşeceklerdir.

Hemen yapay olgunun yerine doğal olguyu oturtmak gerekir. Ama dilin sesleri incelenmedikçe bu olanaksızdır. Çünkü sesleri yazılı göstergelerinden sıyırdınız mı, ortada birtakım kaypak kavramlardan başka bir şey kalmaz. Onun için, aldatıcı da olsa gene yazının desteğine başvurulur. Bu yüzden, eklemli seslerin fizyolojisini hiç bilmeyen ilk dilbilimciler boyuna bu türlü tuzaklara düşmüşlerdir. Yazıdan ayrılmak onlar için pusulayı şaşırmak demekti; bizler içinse gerçeğe doğru atılan ilk adımdır. Çünkü aradığımız desteği

(1) Burada *sesbilim* sözcüğüyle karşıladığımız Fr. *phonologie* terimine Saussure'ün verdiği anlam dilbilimcilerce pek benimsenmemiştir. Günümüzde *sesbilim* (Fr. *phonologie*, İng. *phonemics*) sesbirimleri dilsel bildirişim dizgesindeki işlevleri açısından inceleyen dalı belirtir. Buna karşın, Saussure'ün burada değindiği konuyu ele alan inceleme *sesbilgisi* (Fr. *phonétique*) diye adlandırılır. Seslerin evrimini incelediğinde bu dal "tarihsel" ya da "evrimsel" diye nitelendirilir. ÇN.

doğrudan doğruya ses incelemesinde buluruz. Çağımız dilbilimcileri sonunda bu gerçeği kavradılar. Başkalarının (fizyoloji bilginlerinin, şan kuramcılarının, vb.) başlattığı araştırmaları kendi açılarından sürdürerek dilbilimi yardımcı bir bilimle donattılar. Bu bilim, dilbilimi yazılı sözcük egemenliğinden kurtardı.

Ses fizyolojisi (Alm. *Laut-* ya da *Sprachphysiologie*) çoğu kez "sesbilgisi" (Alm. *Phonetik*, Fr. *phonétique*, İng. *phonetics*) diye adlandırılır. Bizce yerinde değil bu terim; onun için *sesbilim* (Fr. *phonologie*) terimini kullanıyoruz. Çünkü sesbilgisi başlangıçta ses evrimleriyle ilgili incelemeleri belirtmiştir, bundan böyle de o anlamda kullanılmalıdır. Birbirinden kesin olarak ayrı iki incelemeyi aynı ad altında toplayamayız. Sesbilgisi tarihsel bir bilimdir; değişimleri, dönüşümleri inceler ve zaman içinde yer alır. Sesbilim ise süre dışındadır; çünkü eklemleme ya da söyleyim düzeneği hiç değişmez.

Ama bu iki inceleme özdeş olmamakla kalmaz: Birbirine karşıt bile değildir. Birincisi dil biliminin başlıca bölümlerindendir. Sesbilim ise - bunu bir kez daha belirtelim - onun yardımcı bir dalıdır ve yalnız söz düzleminde yer alır (bak. s. 49). Kuşkusuz, dil olmasa seslemedeki devinimlerin ne işe yarayacağını pek kestiremeyiz; ne var ki dili oluşturan onlar değildir. Ses aygıtının her işitim izlenimi için zorunlu bütün devinimleri açıkladığında da dil sorunu hiçbir biçimde aydınlatılmış olmaz. Nasıl bir duvar halısı çeşitli renkten ipliklerin görsel karşıtlığına dayanan bir sanat yapıtıysa, dil de işitim izlenimlerinin anlıksal karşıtlığına dayanan bir dizgedir. İşte, inceleme için önemli olan, renklerin elde ediliş yöntemleri değil, karşıtlıkların işleyişidir.

Bir sesbilimsel dizge taslağı için okuru Ek bölümüne gönderiyoruz (bak. s. 74). Burada yalnız, yazının yol açtığı yanılsamalardan kurtulmak için dilbilimin sesbilimden ne gibi bir yardım bekleyebileceğini araştıracağız.

2. *SESBİLİMSEL YAZI*

Dilbilimci her şeyden önce, eklemli sesleri hiçbir karışıklığa yol açmadan gösterebilecek bir yöntemle donanmak ister. Gerçekte, bugüne değin pek çok yazı dizgesi önerilmiştir.

Gerçek bir sesbilimsel yazının ilkeleri nelerdir? Bu türlü bir yazı, konuşma zincirindeki her öğeyi ayrı bir göstergeyle belirtmek amacını gütmelidir. Bu zorunluk her zaman göz önünde tutulmuyor: Örneğin, İngiliz sesbilimcileri çözümlemeden çok sınıflandırmayla ilgilendiklerinden kimi sesler için iki, hatta üç yazaçlı göstergeler kullanıyorlar. Ayrıca, dış patlamalı ve iç patlamalı (bak. s. 89) sesler arasındaki ayrımda - aşağıda değinileceği gibi - büyük bir titizlik gösterilmelidir.

Kullanılagelen yazım yerine sesbilimsel bir abece benimsemek gerekli midir? Bu ilginç soruna ancak şöyle bir değinebiliriz burada. Bizce sesbilimsel yazıyı yalnızca dilbilimciler kullanmalıdır: Tek türden bir dizgeyi İngilizler'e, Almanlar'a, Fransızlar'a, vb. benimsetebilmek olanaksız. Üstelik, bütün dillere uygulanabilir bir abecede çizgi, nokta gibi yığınla yardımcı gösterge kullanılması gerekir. Böyle bir abeceyle yazılmış bir betiğin sunacağı acıklı görünüm bir yana, söz konusu yazı kuşkusuz kesinlik kazandıracağım derken aydınlatmak istediği şeyleri büsbütün karanlıklaştıracak ve okuyucunun kafasını iyice karıştıracaktır. Bu sakıncalara karşılık yeterince yarar da sağlanmayacak. Bilim alanı dışında sesbilimsel kesinlik pek öyle özenilecek bir şey değil.

Bir de okuma sorunu var. Okurken iki yol izleriz: Yeni ya da bilmediğimiz bir sözcüğü yazaç yazaç seslemleriz; ama sık sık kullandığımız, iyi bildiğimiz bir sözcüğü, yazaçlardan bağımsız olarak bir çırpıda okuyuveririz. Böylece sözcüğün

görüntüsü bizim için kavramsal yazı değeri kazanır. Geleneksel yazımın haklı olduğu düzeydir bu: Fr. *tant* "o denli" ve *temps* "zaman, çağ; hava, vb.", *et* "ve", *est* "(ilgili adılla birlikte), *être* eyleminin bildirme kipinin şimdiki zaman tekil üçüncü kişisi" ve *ait* "(ilgili adılla birlikte) *avoir* eyleminin dilek kipi, şimdiki zaman tekil üçüncü kişisi", *du* "*de* ilgeciyle *le* tanımlığının derilmiş biçimi" ve *dû* "borç, verecek", *il devait* "*devoir* eyleminin bildirme kipinin şimdiki zaman üçüncü tekil kişisi" ve *ils devaient* "*devoir* eyleminin bildirme kipinin şimdiki zaman, üçüncü çoğul kişisi", vb. sözleri birbirinden ayırmak yararlıdır. Tek dileğimiz, bugün kullanılmakta olan yazının aşırı saçmalıklarından kurtulması. Dil öğretiminde sesbilimsel abece yararlı olabilirse de, onun kullanımını genelleştirmek olanaksızdır.

3. YAZININ TANIKLIĞININ ELEŞTİRİSİ

Demek ki yazının aldatıcılığını saptadıktan sonra yapılacak ilk işin yazımda düzeltim olduğunu sanmak yanlış. Sesbilimin bize gerçek yararı, dile ulaşmak için başvurulması gereken yazılı biçime karşı birtakım önlemler almamızı sağlamasıdır. Yazının tanıklığı ancak yorumlanmak koşuluyla bir değer taşıyabilir. Her durumda, incelenen dilin *sesbilimsel dizgesi*ni, bir başka deyişle, kullandığı seslerin çizelgesini ortaya koymak gerekir. Gerçekten de, her dil iyice ayrımlaşmış belli sayıda sesbirim kullanır. Bu dizge, dilbilimciyi ilgilendiren tek gerçekliktir. Yazı göstergeleri, bu dizgenin bir görüntüsünden başka bir şey değildir ve bunların hangi oranda dizgeye uyduğunu belirlemek gerekir. Belirleme eyleminin güçlüğü dilden dile ve durumdan duruma değişir.

Geçmişteki bir dil söz konusu olunca, dolaylı verilere dayanmak zorunda kalırız. Bu durumda sesbilimsel dizgeyi ortaya çıkarmak için başvurulacak kaynaklar nelerdir?

1. Önce *dış belirtiler* ve en başta da, çağlarındaki ses-

lerle söyleyişi betimlemiş kimselerin tanıklığı. Örneğin, XVI. ve XVII. yüzyıl Fransız dilbilgicileri, özellikle de bunların yabancılar için kitap yazmış olanları bizlere çok ilginç gözlemler bırakmışlardır. Ama bu bilgi kaynağı hiç de sağlam değildir. Çünkü bu yazarların hiçbir sesbilim yöntemi yoktu. Betimlemelerinde, bilimsel kesinlikten yoksun, rasgele terimler kullanmışlardır. Onun için, bu dilbilgicilerin tanıklıkları da yorum gerektirir. Örneğin, seslere verilen adlar çoğu kez karışıklığa yol açacak niteliktedir: Eski Yunan dilbilgicileri titreşimlileri (*b, d, g* gibi) "orta" (*mésai*) ünsüz, titreşimsizleri (*p, t, k* gibi) ise *psīlai* diye adlandırmışlar, bu son terimi Latinler *tenuēs* (*tenuis* "ince" sözcüğünün çoğulu) diye çevirmişlerdir.

2. Bu ilk verileri *iç belirtiler*le birleştirerek daha sağlam bilgilere ulaşabiliriz. İç belirtileri iki bölümde toplayacağız:

a) Ses değişimlerinin düzenliliğine dayanan belirtiler.

Bir yazacın değerini belirlemek istediğimizde, daha önceki bir dönemde onun hangi sesi gösterdiğini bilmek çok önemlidir. Yazacın bugünkü değeri, birtakım varsayımları hemen bir yana itmemizi sağlayan bir evrimin ürünüdür. Örneğin, Sanskritçe ç'nin taşıdığı değeri bugün kesin olarak bilmiyoruz; ama söz konusu öğe Hint-Avrupa damaksılı *k*'yı sürdürdüğü için, bu veri varsayım alanını kesinlikle sınırlandırır.

Eğer, kalkış noktası dışında aynı dilin aynı dönemdeki benzer seslerinin evrimi de bilinirse, örnekseme yoluyla yargıda bulunulabilir ve bir orantı kurulabilir.

Hem kalkış, hem varış noktası bilinen ve iki evre arasında yer alan bir söyleyişi belirlemek söz konusu oldu mu, sorunun çözümü elbette daha kolaydır. Fransızca'daki *au* (*sauter* "atlamak", "havaya uçmak", vb. sözcüğündeki gibi) ortaçağda zorunlu olarak bir ikiliünlüdür: Çünkü daha eski bir *al* ile bugünkü Fransızca'daki *o* arasında yer alır. Bir başka

yoldan *au*'nun belli bir dönemde sürdüğünü öğrenirsek, bir önceki dönemde de var olduğu su götürmez. Eski Yukarı Almanca'daki *wazer* gibi bir sözcükte *z*'nin neyi belirttiğini kesin olarak pek bilmeyiz. Ama tutamak noktalarımız vardır: Bir yandan eski *water*, bir yandan da bugünkü *Wasser* "su". Öyleyse, bu *z*'nin *t* ile *s* arasında yer alan bir ses olması gerekir. Yalnızca *t* ya da *s* ile uzlaşabilir her türlü varsayımı bir yana itebiliriz. Örneğin, bu yazacın bir damaksılı belirtmiş olması olanaksızdır, çünkü iki diş eklemlemesi arasında ancak bir dişsil düşünülebilir.

b) Çağdaş belirtiler. Türlü türlüdür bunlar.

Değişik yazılışlar bunlardan biridir. Eski Yukarı Almanca'nın belli bir döneminde şu yazımlara rastlarız: *wazer, zehan, ezan;* ama hiç *wacer, cehan*, vb. biçiminde bir yazım görmeyiz. Ayrıca, *esan* ve *essan, waser* ve *wasser*, vb. de görülürse, bu *z*'nin *s* sesine çok yakın, ama aynı dönemde *c* ile belirtilen sesten de epey farklı olduğu sonucuna varılır. Daha sonraları *wacer*, vb. biçimlere rastlanırsa, bu durum, bir zamanlar kesinlikle birbirinden ayrı olan bu iki sesbirimin az çok kaynaşmış olduğunu tanıtlar.

Şiirsel betikler söyleyiş üstüne değerli belgelerdir. Koşuklama dizgesinin, seslem sayısına, niceliğe ya da seslerin uyuşumuna (ses yinelemesi, yarım uyak, uyak) dayanmasına göre bu betikler bizi söz konusu noktalarda aydınlatırlar. Yunanca kimi uzun seslemleri yazıda belirtirse de (örneğin, *w* biçiminde gösterilen *ö*) kimilerini belirtmez; *a, i* ve *u*'nun niceliği üstüne bilgi edinmek için ozanlara başvurmak gerekir. Eski Fransızca'da uyak, örneğin *gras* "yağlı" ve *faz* (Lat. *faciō* "yapıyorum", "yaparım") sözcüklerinde son ünsüzlerin hangi döneme değin ayrı sesler olarak kaldığını ve ne zaman birbirine yaklaşıp kaynaştığını bulmamızı sağlar. Uyak ve yarım uyak, Eski Fransızca'daki *e*'ler içinde Latince *a*'ya bağlananların (Lat. *patrem*'den *père* "baba", *talem*'den *tel* "onun gibi, bunun gibi, öyle, böyle", vb., *mare*'den *mer* "deniz") öbür

e'lere hiç benzemediğini de gösterir. Bu sözcükler hiçbir zaman *elle*, "dişil adıl; Lat. *illa'dan*", *vert* "yeşil; Lat. *viridem*' den", *belle* "*beau* "güzel" sıfatının dişili; Lat. *bella*'dan" vb., vb. ile uyak ya da yarım uyak oluşturmaz.

Son olarak da, başka bir dilden aktarılmış sözcüklerin yazılışını, söz oyunlarını, abuk sabuk sözleri, vb. belirtelim. Örneğin Gotça'daki *kawtsjo* sözcüğü *cautio* "güvence"nin ortaçağ Latincesi'nde nasıl söylendiğini gösterir bize. Fr. *roi* "kral" sözcüğünün XVIII. yüzyıl sonlarında *rwè* biçiminde söylendiğini, Nyrop'un *Grammaire historique de la langue française* (Fransız Dilinin Tarihsel Dilbilgisi) adlı yapıtında andığı (I^3, s. 178) şu öykücük ortaya koyar: Devrim mahkemesinde bir kadına tanıklar önünde bir kralın gerekli olduğunu söyleyip söylemediği sorulur. Kadın verdiği yanıtta "Capet ya da başka herhangi bir *roi*'dan değil, yalnızca *rouet maître*'den, yani eğirme aracından" söz ettiğini belirtir.

Bütün bu bilgi edinme yöntemleri, bir dönemin sesbilim dizgesini belli bir oranda tanımamıza ve hem yazının tanıklığından yararlanmamıza, hem de onun saptırıcı yönlerini düzeltmemize yardımcı olur.

Yaşayan bir dil söz konusu oldu mu, usa uygun tek yöntem: *a)* Dolaysız gözlemin saptadığı sesler dizgesini ortaya koymak; *b)* sesleri - yetersiz bir biçimde - belirtmeye yarayan göstergeler dizgesiyle bu dizgeyi karşılaştırmaktır. Birçok dilbilgici bugün de, yukarda eleştirdiğimiz ve betimlenmek istenen dilde her yazacın nasıl söylendiğini belirtmek amacını güden eski yöntemle yetiniyor. Bu yoldan bir dilin sesbilimsel dizgesini açık seçik bir biçimde sunmak olanaksızdır.

Ama bu alanda şimdiden büyük bir ilerleme olduğu, sesbilimcilerin yazı ve yazıma ilişkin düşüncelerimizi yenilememize çok büyük bir katkıda bulunduğu da kesindir.

EK

SESBİLİM İLKELERİ

BİRİNCİ BÖLÜM

SESBİRİM TÜRLERİ

1. SESBİRİMİN TANIMI[1]

[Bu kesim için, F. de S.'ün 1897'de *Seslem Kuramı* üstüne yaptığı ve birinci bölümün genel ilkelerine de değindiği üç konuşmanın imyazıyla (stenografiyle) saptanmış[2] betiğini kullanma olanağını bulduk; ayrıca F. de S.'ün kişisel notlarının büyük bir bölümü sesbilime ilişkindir; bunlar birçok noktada I. ve III. ders dizisinin sunduğu verileri aydınlatır ve bütünler. *(Yayımcılar)*]

Birçok sesbilimci hemen hemen yalnız sesleme eylemine, bir başka deyişle örgenler (gırtlak, ağız, vb.) aracılığıyla seslerin oluşturulmasına önem verip işitimsel yönü bir yana itiyor. Bu yöntem doğru değildir: Kulak üstündeki izlenim örgenlerin devinimsel imgesi denli dolaysız biçimde algılanmakla kalmaz; bu izlenim her türlü kuramın doğal temelidir de.

---

(1) *Sesbirim* terimiyle karşıladığımız *phonème*'i Saussure özdeksel nitelikli, dil düzleminde değil, söz düzleminde saptanabilen bir kendilik olarak görür. Bugün *sesbirim* diye adlandırılan öğeler ise Saussure'ün salt ayrımsal ve biçimsel özellikleriyle tanımladığı *indirgenemez birimlerin* karşılığıdır. Yayımcılar birçok yerde *indirgenemez birim* yerine *sesbirim* terimini kullanmıştır. ÇN.

(2) Bu konuşmaların üçünü de Ch. Bally imyazıya aktarmıştır. ÇN.

İşitimsel veri daha sesbirimler ele alınırken bile - düşünce yoluyla algılanmasa da - vardır. Bir *b*'nin, bir *t*'nin, vb. ne olduğunu kulak yoluyla biliriz. Bir ses zinciri gerçekleştiren ağızla gırtlağın bütün devinimleri bir sinema aygıtıyla gösterilebilse, eklemlemeye ilişkin bu devinimler dizilişinde gene de altbölümler saptayamayız. Bir sesin nerede başladığı, bir önceki sesin nerede bittiği bilinmez. İşitimsel izlenim olmasa, örneğin *fāl*'da iki ya da dört birim değil de, üç birim bulunduğu nasıl söylenebilir? Bir sesin kendisine benzer kalıp kalmadığı işitilen söz zincirinde hemen algılanabilir. Türdeş bir şey izlenimi uyandığı sürece bu ses hep aynı sestir, tektir. Önemli olan, süre açısından sesin uzunluk ya da kısalığı (örneğin *fāl* ve *fāl*) değil, izlenimin niteliğidir. İşitimsel zincir eşit zamanlara bölünmez, türdeş zamanlara ayrılır ve bunları da izlenim birliği nitelendirir. Sesbilim incelemesinde doğal kalkış noktası budur.

Bu yönde ilk Yunan abecesi çok beğenilmeye değer. Her yalın ses bu abecede bir tek yazı göstergesiyle belirtilir, her gösterge de her zaman aynı yalın sesin karşılığıdır. Bu yüce esinli bir buluştur ve Latinler'ce de benimsenmiştir; "yabancı" anlamındaki sözcüğün yazı göstergesi

ΒΑΡΒΑΡΟΣ'ta

her yazaç türdeş bir zamanın karşılığıdır. Yukardaki çizimde yatay çizgi ses zincirini, küçük dikey çizgiler ise bir sesten öbürüne geçişi gösterir. İlk Yunan abecesinde, Fransızca'da titreşimsiz hışırtılı için kullanılan "*ch*" gibi karmaşık yazımlara da, bir tek ses için kullanılan çift yazaca (*s* için kullanılan "*c*" ve "*s*" gibi) da, iki ses için kullanılan tek yazaca (*ks* için kullanılan "*x*" gibi) da rastlanmaz. İyi bir sesbilimsel yazı için zorunlu ve yeterli olan bu ilkeyi eski Yunanlılar neredeyse tümüyle gerçekleştirmiştir.(3)

(3) Gerçi *kh, th, ph* için Χ, Θ, Φ kullanılmıştır; ΦΕΡΩ, *pherō*'yu belirtir. Ama bu, sonradan ortaya çıkmış bir yeniliktir; eski yazıtlarda *XARIΣ* yerine *KHARIΣ* yazımına rastlanır. Aynı yazıtlar *k* için iki

Öbür toplumlar bu ilkenin ayrımına varmamışlardır, onun için de abeceleri söz zincirini işitimsel evrelerine ayırmaz. Örneğin, kimileri *pa ti, ko*, vb. daha karmaşık birimler düzeyinde kalmıştır. Bu yazıma seslemsel yazım adı verilir. Biraz yanlıştır bu adlandırma, çünkü bir seslem başka yollardan da (örneğin, *pak, tra*, vb.) oluşturulabilir. Samgiller yalnızca ünsüzleri göstermişlerdir: yukarda değinilen sözcüğü yazmaları gerekse, BRBRS biçiminde yazarlardı.

Demek ki söz zincirindeki seslerin sınırlandırılması ancak işitimsel izlenime dayanabilir. Ama bunların betimlenmesine gelince, iş değişir. Bu betimleme ancak eklemleme eylemine dayanabilir. Çünkü oluşturdukları zincir içinde ele alınan işitimsel birimler çözümlenemez. Sesleme devinimlerinin oluşturduğu zincire başvurmak gerekir. Böyle yapılınca, aynı sesin karşılığının aynı edim olduğu görülür: *b* (işitimsel zaman) = *b'* (eklemleme zamanı). Söz zincirinin bölümlenmesiyle elde edilen ilk birimler *b* ve *b'*den oluşacaktır. Bunlara *sesbirim* denir. Sesbirim işitimsel izlenimlerle eklemleme devinimlerinin, işitilen birimle söylenen birimin toplamıdır ve bunlann biri öbürünü koşullandırır. Görüldüğü gibi, her zincirde bir yanıyla yer alan, daha bu düzlemde bile karmaşık nitelikli olan bir birimdir bu.

Söz zincirinin çözümlenmesiyle elde edilen ilk öğeler bu zincirin halkaları gibidir, zaman içinde tuttukları yer dışında ele alınamayacak, indirgenemez anlardır. Örneğin, *ta* gibi bir bütün her zaman bir an artı bir an, belli uzunlukta

göstergeye yer verir: "kappa" ve "koppa". Ama bu, ayrı bir olgudur: Söyleyişteki iki gerçek ayırtıyı belirtmek söz konusuydu, çünkü *k* kimi durumda damaksıl, kimi durumda artdamaksıldı. Kaldı ki "koppa" sonradan ortadan kalkmıştır. Bir de, daha ince bir nokta var: İlk Yunan ve Latin yazıtları çoğu kez bir çift ünsüzü yalın bir yazaçla gösterirler; örneğin. Lat. *fuisse* "olmuş olmak, var olmuş olmak, vb." *FUISE* biçiminde yazılmıştır; demek ki ilkeye aykın bir olgu bu, çünkü bu çift *s*, göreceğimiz gibi, türdeş olmayan ve ayrı izlenimler uyandıran iki zamanlı bir süreye eşittir. Ama hoş görebiliriz bu yanlışı, çünkü bu iki ses, birbiriyle karışmamakla birlikte ortak bir özellik sunar (bak. s. 90 ve ötesi).

bir parça artı bir başka parça olacaktır. Buna karşın, indirgenemez *t* parçası tek başına incelendiğinde, soyut bir biçimde, zaman dışında ele alınabilir. Yalnızca ayırıcı özelliği göz önünde bulundurarak ve zaman içindeki ardışıklığa bağlı her şeyi bir yana bırakarak genel olarak *t*'den, *T* türü olarak (türleri büyük yazaçla göstereceğiz), *i*'den *İ* türü olarak söz edebiliriz. Aynı biçimde bir *do, re, mi* ezgisel bütünü ancak zaman içinde yer alan somut bir diziliş olarak incelenebilir. Ama bu dizilişin indirgenemez öğelerinden birini ele alırsam, onu soyut olarak inceleyebilirim.

Çeşitli dillerden yeterli sayıda söz zinciri ele alınıp incelendikten sonra, bunların kullandığı öğeler saptanarak sınıflandırılabilir. O zaman, işitimsel bakımdan önem taşımayan ayırtılar bir yana bırakılırsa, ortaya çıkan türlerin belirli sayıda olduğu görülür. Bunların dizelgesiyle ayrıntılı betimlemesi özel yapıtlarda[4] bulunabilir. Burada biz bu türlü her sınıflandırmanın hangi değişmez ve yalın ilkelere dayandığını göstermek istiyoruz.

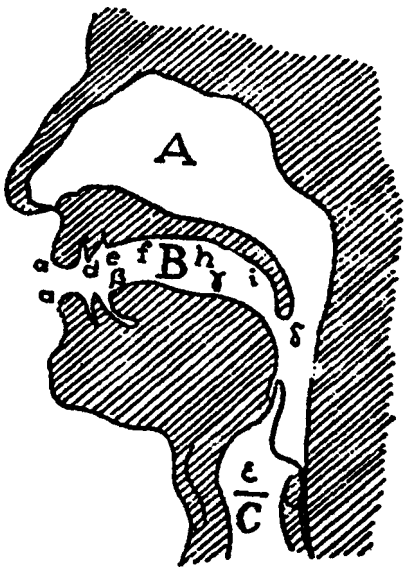
Ama önce ses aygıtından, örgenlerin olası işleyişinden, sesi oluşturmadaki işlevlerinden kısaca söz edelim.

2. *SES AYGITI VE BU AYGITIN İŞLEYİŞİ*[5]

Aygıtın betimlenmesi konusunda, ayrıntıları kapsamayan bir çizimle yetiniyoruz. Bu çizimde A geniz boşluğunu, B ağız boşluğunu, C, iki sesteli arasındaki sesyarığını (ε) da kapsayan gırtlağı göstermektedir.

(4) Bkz. Sievers, *Grundzüge der Phonetik* (Sesbilgisi İlkeleri), 5. baskı, 1922; Jespersen, *Lehrbuch der Phonetik* (Sesbilgisi Elkitabı), 2. baskı, 1913; Roudet, *Eléments de phonétique générale* (Genel Sesbilgisi Öğeleri), 1910.

(5) F. de Saussure'ün biraz kısa olan betimlemesi Jespersen'in *Lehrbuch der Phonetik*'inden yararlanılarak bütünlenmiştir. Sesbirimlerin aşağıda ortaya konulacak özlü anlatımlarına ilişkin ilkeyi de gene bu yapıtta bulduk. Ama bunlar biçimle, düzenlemeyle ilgili sorunlar. Söz konusu değişikliklerin F. de S.'ün düşüncesini hiçbir yerde bozmadığını okuyucu görecek *(Yayımcılar)*.

Ağızda dudakları (*a* ile *a*), dili (β - γ : β dil ucunu, γ ise dilin geri kalan bölümünü belirtir), üst dişleri (*d*), ön tarafta kemiksi ve oynamayan bir bölümle (*f* - *h*) arka tarafta yumuşak ve oynayan bir bölüm (damaketeği: *i*) kapsayan damağı, bir de küçükdili (δ) birbirinden ayırt etmek gerekir.

Yunan yazaçları seslerin çıkarılışında etkin olan örgenleri, Latin yazaçları ise edilgen bölümleri belirtir.

Birbirine koşut iki kasın ya da sestellerinin oluşturduğu sesyarığı (ε) bunlar birbirinden uzaklaştığında açılır, birbirine yaklaştığında kapanır. Tam kapanma hemen hemen hiç söz konusu olmaz. Açılma ise kimi durumlarda geniş, kimi durumlarda dardır. Geniş olduğunda hava hiçbir engelle karşılaşmadan geçtiğinden sestelleri titreşmez; dar olduğunda havanın geçişi ses çıkaran titreşimlere yol açar. Olağan durumlarda seslerin çıkarılışına ilişkin başka bir seçenek yoktur.

Geniz boşluğu hiç kımıldamayan bir örgendir. Havanın geçişi küçükdilin (δ) kalkışıyla durdurulabilir, o kadar. Kimi durumlarda açık, kimileyin kapalı bir kapıdır bu.

Ağız boşluğu ise büyük bir çeşitlilik gösteren durumlar sunar: Ağız yolunun uzunluğu dudaklar aracılığıyla artırılabilir, yanaklar şişirilebilir ya da gevşek bir duruma getirilebilir, dudakların ve dilin türlü türlü devinimleriyle boşluk daraltılabilir, hatta kapatılabilir.

Aynı örgenlerin ses oluşturmadaki işlevleri devingenlikleriyle doğru orantılıdır: Gırtlakla geniz boşluğunun işlevinde hep aynı tekdüzelik, ağız boşluğunun işlevinde ise hep aynı çeşitlilik.

Akciğelerden gelen hava önce sessyarığından geçer. Burada, sestellerinin birbirine yaklaşmasıyla bir gırtlak sesi oluşabilir. Ne var ki dildeki seslerin ayırt edilerek sınıflandırılmasını sağlayan sesbirim çeşitlerini oluşturabilecek etken gırtlak değildir. Gırtlak sesi bu yönden tekdüzedir. Doğrudan doğruya sesyarığından çıktığı biçimde algılansa, nitelik bakımından neredeyse değişmeme özelliği taşıdığı görülür.

Geniz yolu yalnızca, oradan geçen ses titreşimlerine tınlatıcılık yapar. Demek ki geniz yolunun da ses oluşturucu bir işlevi yok.

Buna karşın, ağız boşluğunun hem ses üretici, hem de tınlama sağlayıcı işlevi vardır. Eğer sesyarığı çok açılırsa, hiçbir gırtlak titreşimi olmaz. Bu durumda, algılanacak sesin çıkış noktası ağız boşluğudur (bunun bir ses mi, yoksa yalnızca bir gürültü mü olduğu konusunu çözüme bağlamayı fizikçilere bırakıyoruz). Eğer tersine, sestellerinin birbirine yaklaşması sesyarığını titreşime geçirirse, ağız, her şeyden önce, gırtlak sesini değiştirici bir görev yerine getirir.

Böylece, sesin oluşturulmasında işe karışabilecek etkenler şunlardır: Soluk verme, ağız eklemlemesi ya da boğumlaması, gırtlak titreşimi ve geniz tınlaması.

Ama sesi oluşturan bu etkenleri sayıp dökmekle sesbirimlerin ayrımsal öğelerini belirlemiş olmayız. Sesbirimleri sınıflandırmak için onların birbirlerinden nasıl ayrıldıklarını bilmek ne olduklarını bilmekten çok daha önemlidir. Sınıflandırmada, bulunmayan, eksi nitelik taşıyan bir etken artı nitelikli, bulunan bir etkenden daha önemli olabilir. Örneğin, artı nitelikli olan, ama her sesleme eyleminde de ortaya çıkan soluk verme ayırt edici değer taşımaz; oysa, eksi nitelikli bir etken olan geniz tınlamasının bulunmaması, tıpkı bu-

lunması gibi, sesbirimleri nitelendirmeye yarar. Demek ki işin özü şu: Yukarda belirtilen etkenlerden ikisi süreklilik gösterir, sesin oluşturulması için zorunlu ve yeterlidir:

a) Soluk verme,
b) Ağız eklemlemesi;

buna karşın, öbür iki etken bulunmayabilir de, ilk iki etkene eklenebilir de:

c) Gırtlak titreşimi,
d) Geniz tınlaması.

Öte yandan, *a*'nın, *c*'nin ve *d*'nin tekdüze olduğunu, buna karşın *b*'nin sonsuz bir çeşitlilik gösterdiğini de daha şimdiden biliyoruz.

Ayrıca, bir sesbirimin, sesleme eyleminin saptanmasıyla belirlendiğini, aynı biçimde, bütün sesbirim türlerinin tüm sesleme edimlerinin belirlenmesiyle saptandığını unutmamak gerekir. İşte, bu sesleme edimleri, sesin oluşumunda işe karışan etkenlerin sınıflandırılmasının da gösterdiği gibi ancak son üç etkenle birbirinden ayrılır. Demek ki her sesbirim için ağız eklemlemesinin ne olduğunu, bir gırtlak sesi kapsayıp (~~~) kapsamadığını ([ ]), bir geniz tınlaması içerip (. . . .) içermediğini ([ ]) ortaya koymak gerekir. Bunlardan biri saptanmazsa, sesin belirlenmesi de eksik kalır. Ama her üçü de bilinirse, bunların türlü birleşimleri sesleme edimlerinin başlıca çeşitlerinin tümünü belirler.

Böylece, olanaklı çeşitleri gösteren şu çizelge elde edilir:

	I	II	III	IV
a	Soluk verme	Soluk verme	Soluk verme	Soluk verme
b	Ağız ekl.	Ağız ekl.	Ağız ekl.	Ağız ekl.
c	[ ]	~~~	[ ]	~~~
d	[ ]	[ ]	.....	.....

Yukardan aşağı birinci sıra *titreşimsiz* sesleri, ikinci sıra *titreşimli* sesleri, üçüncü sıra genizsilleşmiş titreşimsiz sesleri, dördüncü sıra genizsilleşmiş titreşimli sesleri göstermektedir.

Ne var ki bilinmeyen bir şey kalıyor geriye: Ağız eklemlemesinin öz niteliği. Onun için de bunun olanaklı çeşitlerini ortaya koymak gerekir.

3. AĞIZ EKLEMLEMESİNE GÖRE SESLERİN SINIFLANDIRILMASI

Genellikle sesler eklemleme yerlerine göre sınıflandırılır. Bizim kalkış noktamız değişik olacak. Eklemleme nerede olursa olsun, her zaman belli bir *ses yolu açıklığı* sunar, daha açık bir deyişle; iki aşırı sınır olan salt kapanmayla salt açılma arasındaki belli bir noktada yer alır. Bu temel üzerinde ve en küçük açıklık derecesinden en büyük açıklık derecesine doğru giderek sesleri, 0, 1, 2, 3, 4, 5, 6 sayılarıyla belirteceğimiz yedi ulamda toplayacağız. Yalnız bunların her biri içinde, sesbirimleri, kendilerine özgü eklemleme bölgelerine göre değişik türlere ayıracağız.

Birçok noktada yetersiz ya da yanlış olsalar da, yaygın terimleri kullanacağız. Gerçekten de, boğazsıllar, damaksıllar, dişsiller, akıcılar, vb. terimlerin tümü de mantığa aykırıdır. Damağı belli sayıda alana bölmek usa daha uygun olur. Böylece, dil eklemlemesi de göz önünde tutularak, her durumda başlıca daralmanın hangi nokta karşısında bulunduğu her zaman söylenebilir. Bu görüşten esinleneceğiz ve 45. sayfadaki çizimde bulunan yazaçları kullanarak her eklemlemeyi özlü bir anlatımla simgeleyeceğiz: Bu anlatımda açıklığı belirten sayı, etken örgeni (solda) gösteren Yunan yazacıyla edilgen örgeni (sağda) yansıtan Latin yazacı arasında yer alacak. Örneğin, *β o e*, tam kapanmadaki açıklık derecesinde dil ucunun (β) üst dişyuvalarına (*e*) değdiği anlamına gelir.

Ayrıca, her eklemlemede çeşitli sesbirimler, varlıkları gibi yoklukları da bir ayrımlaşma öğesi olan süremdeş olgularla - gırtlak sesi ve geniz tınlaması - birbirinden ayrılır.

İşte sesleri bu ilkeye göre sınıflandıracağız. Burada, yalın bir usçul sınıflandırma taslağı söz konusu. Onun için, uygulama düzlemindeki önemleri ne olursa olsun, karmaşık ya da özel nitelikli sesbirimlerin (örneğin solukluların: *ph, dh,* vb., yarı kapantılıların: *ts, dž, pf,* vb., yumuşak ünsüzlerin, zayıf ünsüzlerin: a , vb.) de, uygulama açısından değer taşımayan ve ayrımlaşmış sesler olarak ortaya çıkmayan yalın sesbirimlerin de bu taslakta yer alması beklenmemelidir.

A. – *SIFIR DERECE AÇIKLIK : KAPANTILILAR.* Bu sınıf, ağız boşluğunun tam ve sıkı sıkıya, ama bir anlık kapanmasıyla elde edilen tüm sesbirimleri içerir. Sesin kapanma sırasında mı, yoksa açılma sırasında mı oluştuğunu incelemeye gerek yoktur, çünkü gerçekte ses her iki biçimde de oluşabilir (bak. s. 90 ve ötesi).

Eklemleme yerine göre başlıca üç tür kapantılı ayırt edilir: Dudaksıl denilen tür (*p, b, m*), dişsil denilen tür (*t, d, n*), boğazsıl denilen tür (*k, g, ñ*).

Birinci tür iki dudakla eklemlenir; ikinci türde dilin ucu damağın ön tarafına dokunur; üçüncü türde dilin sırtı damağın arka tarafına değer.

Birçok dilde, özellikle de Hint-Avrupa dilinde, biri damaksıl (*ƒ – h* üstünde), öbürü artdamaksıl (*i* üstünde) olmak üzere iki boğaz eklemlemesi belirgin biçimde birbirinden ayırt edilir. Ama başka dillerde, örneğin Fransızca'da, bu ayrılığa önem verilmez; kulak, *court* "kısa" sözcüğündeki *k* gibi bir art ünsüzü, *qui* "ki o, ki onlar, vb. anlamında ilgi adılı" sözcüğündeki *k* gibi bir ön ünsüzde özdeşleştirir.

Aşağıdaki çizelge bu çeşitli sesbirimlerin kısa anlatımlarını vermektedir:

DUDAKSILLAR			DİŞSİLLER			BOĞAZSILLAR		
p	*b*	(*m*)	*t*	*d*	(*n*)	*k*	*g*	(*ñ*)
								

m, n, ñ genizsilleri tam anlamıyla genizsilleşmiş titreşimli kapantılılardır; *amba* denildiğinde, küçükdil, *m*'den *b*'ye geçildiği sırada geniz boşluklarını kapamak üzere yukarı doğru kalkar.

Kuramsal olarak, her türün sesyarığı titreşimi içermeyen ya da titreşimsiz bir genizsili vardır. İskandinav dillerinde titreşimsiz bir ünsüzden sonra titreşimsiz *m* gelir. Buna Fransızca'dan da örnekler verilebilir, ama konuşan bireyler bu sesi ayrımsal bir öğe olarak görmezler.

Genizsiller çizelgede ayraç içine alınmıştır. Gerçekten de, genizsillere ilişkin eklemlemede ağız tam olarak kapanırsa da, burun yolunun açılması bunlara üst dereceden bir açıklık (bak. C sınıfı) kazandırır.

B. – *1 DERECE AÇIKLIK : SÜRTÜŞMELİLER YA DA SIZICILAR:* Bu seslerde ağız boşluğu tam kapanmaz, havanın geçmesine olanak sağlanır. Sızıcı terimi son derece genel bir terimdir; sürtüşmeli terimiyse, kapalılık derecesine ilişkin hiçbir bilgi vermemekle birlikte, havanın geçişiyle ortaya çıkan sürtüşmeyi anımsatır.

Bu sınıfta artık birinci ulamdaki gibi üç türle yetinilemez. Bir kez, salt dudaksıllar (*p* ve *b* kapantılıları) çok seyrek kullanılır. Onun için bunları bir yana bırakıyoruz. Genellikle bunların yerini, alt dudakla dişlerin birbirine yaklaşmasıyla elde edilen dudaksıl-dişsiller alır (Fransızca'daki *f* ve *v*). Dişsiller, daralma sırasında dilucunun aldığı biçime göre birçok çeşide ayrılır. Bunları tek tek belirtmeyeceğiz; dilucu-

nun çeşitli biçimlerini β, β' ve β'' ile göstereceğiz. Damakla ilgili seslerde kulak genellikle bir ön eklemleme (damaksıllar) ve bir art eklemleme (artdamaksıllar) ayırt eder.(7)

Sürtüşmeliler arasında acaba kapantılılardan *n, m, ñ,* vb.nin karşılığı olan sesler, daha açık bir deyişle, genizsil bir *ν*, genizsil bir *z*, vb. var mıdır? Kolayca varsayılabilir bu; örneğin Fr. *inventer* "bulmak, buluş yapmak, vb." sözcüğünde genizsil bir *ν* duyulur. Ama genellikle genizsil sürtüşmeli, dilin bilincine vardığı bir ses değildir.

DUDAKSIL-DİŞSİLLER		DİŞSİLLER					
f	*v*	*þ*	*đ*	*s*	*z*	*š*	*ž*
αıd	αıd	βıd	βıd	β'ıd	β'ıd	β''ıd	β''ıd
[]	‿	[]	‿	[]	‿	[]	‿
[]	[]	[]	[]	[]	[[	[]	[]

DAMAKSILLAR		BOĞAZSILLAR	
x'	γ'	x	γ
γıf	γıf	γıi	γıi
[]	‿	[]	‿
	[]	[]	[]

þ = ***thing***'deki İngilizce ***th***
đ = ***then***'deki İngilizce ***th***
s = ***si***'deki Fransızca ***s***
z = ***rose***'daki Fransızca ***s***
š = ***chant***'daki Fransızca ***ch***
ž = ***génie***'deki Fransızca ***g***
x' = ***Bach***'taki Almanca ***ch***
γ' = ***liegen***'deki Kuzey Almanca ***g***
x = ***ich***'teki Almanca ***ch***
γ = ***Tage***'deki kuzey Almanca ***g***(8)

(7) Benimsediği yalınlaştırma yöntemine bağlı kalan F. de Saussure, K_1 ve K_2 dizilerinin Hint-Avrupa dilinde büyük önem taşımasına karşın, aynı ayrımı A sınıfı için yapmak gereğini duymamış, isteyerek bu ayrıma yer vermemiştir *(Yayıncılar)*.

(8) *Thing*: şey; *then*: o zaman, ondan sonra, onun için, vb.; *si*: eğer, *rose*: gül; *chant*: ezgi, şarkı, vb.; *génie*: doğaüstü yaratık; peri; üstün yetenek; öke, vb; *ich*: "ben" anlamında adıl; *liegen*: yatmak, Tage: günler. ÇN.

C. – *2 DERECE AÇIKLIK: GENİZSİLLER* (bak. yukarda, s. 83).

D. – *3 DERECE AÇIKLIK: AKICILAR.*

Bu sınıfa iki tür eklemleme girer:

1) *Yan* eklemleme: Dil damağın ön tarafına dokunur, ama sağda ve solda bir boşluk bırakır. Bu konumu özlü anlatımlarımızda *l* ile gösteriyoruz. Eklemleme yerine göre dişsil *l*, damaksıl ya da yumuşamış *l* ve boğazsıl ya da artdamaksıl *l* birbirinden ayırt edilir (l^1, l^2, l^3). Hemen hemen bütün dillerde bu sesbirimler titreşimlidir: Tıpkı *b, z*, vb. gibi. Ne var ki bunların titreşimsizleri de olanaklıdır. Fransızca'da bile böyle bir ses vardır: Bir titreşimsiz ünsüzden sonra gelen *l* bu dilde gırtlak sesi çıkarılmadan söylenir (örneğin, *bleu* "mavi"ye karşıt olarak *pluie* "yağmur" da). Ne var ki bu ayrılığın bilincine varmayız.

Genizsil *l*'den söz etmeye gerek yok: Bu ses hem çok az karşımıza çıkar, hem de ayrımlaşmamıştır. Dilde var olması, özellikle de bir geniz sesinden sonra bu sesle karşılaşmamız (örneğin Fr. *branlant* [*branler* "sallamak"ın durum ortacı] sözcüğünde olduğu gibi) durumu değiştirmez.

2) *Titrek* eklemleme: Dil damağa *l*'de olduğundan daha az yaklaşır, ama titreşir. Titreşim sayısı değişkendir (özlü anlatımlarda ˘ ile gösterilir). Böylece yanünsüzlerinkine eşit bir açıklık derecesi elde edilir. Bu titreşim iki yoldan, başka bir deyişle, dilucunun ön tarafta dişyuvalarına dokunmasıyla ("yuvarlanan" *r*) ya da arka tarafta dilin art bölümüyle (gırtlak *r*'si) sağlanabilir. Titreşimsiz ya da genizsil titrek ünsüzler için de, yanünsüzler için söylediklerimiz burada yinelenebilir.

l^1	l^2	l^3	r	
$\beta^1 3\,e$	$\gamma^1 3\,f\text{-}h$	$\gamma^1 3\,i$	$\beta^{\circ} 3\,e$	$\gamma 3\,\delta^{\circ}$
[]	[]	[]	[]	[]

3 derecenin ötesinde bir başka alana gireriz: *Ünsüzler*den *ünlüler*e geçeriz. Buraya değin anlattıklarımıza dayanılarak böyle bir ayrılık öngörülemez. Çünkü sesleme düzeneği değişmez. Bir ünlünün özlü anlatımı tıpkı herhangi bir titreşimli ünsüzünkü gibidir. Ağız eklemlemesi bakımından yapılacak bir ayrım yoktur. Yalnız işitimsel etki değişiktir. Belli bir açıklık derecesi aşıldı mı, ağız özellikle bir tınlatıcı görevi üstlenir. Gırtlak sesinin tınısı belirgin biçimde ortaya çıkar ve ağız gürültüsü silinir. Ağız ne denli kapanırsa gırtlak sesi de o denli engellenir; ağız açıldığı oranda da gürültü azalır. İşte böylece doğal olarak ünlülerde ses egemendir.

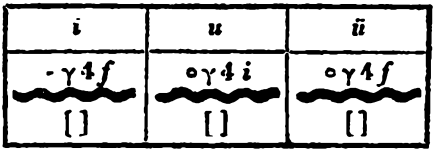
E. – *4 DERECE AÇIKLIK: i u ü*

Öbür ünlülere oranla bu sesler gene büyük bir kapanma gerektirir. Ünsüzlerinkine oldukça yakındır bu kapanma. İlerde görülecek olan ve genellikle kullanılan *yarıünlü* adını doğrulayan birtakım sonuçlar doğar bu durumdan.

i, dudaklar geriye doğru çekilerek (˙) ve ön eklemlemeyle; *u*, dudaklar yuvaklaklaştırılarak (°) ve art eklemlemeyle; *ü*, dudakların *u*'daki duruma girmesi ve *i*'deki eklemlemeyle söylenir.

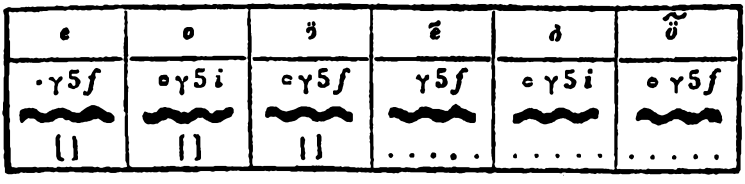
Bütün ünlüler gibi *i u ü*'nün de genizsilleşmiş biçimleri vardır. Ama az rastlanır bunlara, onun için de bu sesleri göz önünde bulundurmayabiliriz. Fransız yazımında *in* ve *un* biçiminde gösterilen sesler başka seslerdir (bak. aşağıda).

Titreşimsiz, bir başka deyişle gırtlak sesi olmadan söylenen bir *i* var mıdır? Aynı soru *u, ü* ve bütün ünlüler için de karşımıza çıkar. Titreşimsiz ünsüzlerin karşılığı olarak görülen bu türlü sesbirimler vardır; vardır ama fısıltılı, daha açık bir deyişle sesyarığının gevşetilmesiyle çıkarılan ünlülerle bunlar karıştırılmamalıdır. Titreşimsiz ünlüler kendilerinden önce gelen soluklu *h*'lere benzetilebilir. Örneğin *hi*'de önce titreşimsiz bir *i* duyulur, sonra da olağan bir *i*.

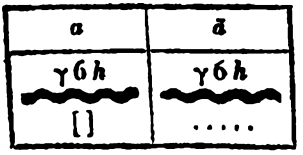

F. – *5 DERECE AÇIKLIK:* Sırasıyla *i u ü*'nün eklemlemesine denk düşen *e o ö*. Genizsilleşmiş ünlülere sık rastlanır (örneğin, Fr. *pin* "çam", *pont* "köprü", *brun* "esmer" sözcüklerindeki ünlüler). Titreşimsiz biçimler *he ho hö*'deki soluklu *h*'dir.

Dikkat! – Birçok dil burada çok sayıda açıklık derecesi ayırt eder. Örneğin Fransızca'da en az iki dizi vardır: Biri kapalı diye adlandırılır: *e o ö* (örneğin *dé* "tavla zarı", *dos* "sırt", *deux* "iki" sözcüklerinde olduğu gibi), öbürü ise açık adını alır: (örneğin *mer* "deniz", *mort* "ölüm", *meurt* [özneyle] "ölüyor" sözcüklerinde olduğu gibi).

G. – *6 DERECE AÇIKLIK:* En yüksek açıklık derecesinde bulunan *a.* Bunun, gerçekte biraz daha dar, genizsilleşmiş bir biçimi (*ā*) (örneğin Fr. *grand* "büyük" sözcüğünde olduğu gibi) ve bir de titreşimsiz biçimi (*ha*'daki *h*) vardır.

İKİNCİ BÖLÜM

SÖZ ZİNCİRİNDE SESBİRİM

1. SESLERİ SÖZ ZİNCİRİNDE İNCELEME ZORUNLUĞU

Özel yapıtlarda, en başta da İngiliz sesbilgisi uzmanlarının kitaplarında dilsel seslere ilişkin çok titiz incelemeler bulunabilir.

Bunlar sesbilimin dilbilime yardımcı bir bilim olması için yeterli midir? Üst üste yığılan bunca ayrıntı tek başına bir değer taşımaz. Önemli olan yalnız bireşimdir. Dilbilimcinin eksiksiz bir sesbilimci olması gerekmez. O yalnızca, dili incelemesi için zorunlu olan belli sayıda verinin kendisine sağlanmasını ister.

Bir noktada bu sesbilimin yöntemi özellikle kusurludur. Çünkü bu bilim, pek çok durumda, dilde yalnız sesler olmadığını, söylenen seslerden oluşan yayılımlar bulunduğunu unutuyor. Bunların karşılıklı bağıntılarıyla da henüz yeterince ilgilenmiyor. Oysa, ilk elde karşımıza çıkan, sesler değildir; seslem, kendisini oluşturan seslerden daha dolaysız biçimde algılanır. İlk yazı biçimlerinden kimilerinin seslemsel birimleri belirttiğini gördük: Abece düzenine ancak sonradan ulaşılmıştır.

Bir şey daha var : Dilbilimde yalın bir birim hiçbir zaman güçlük çıkarmaz. Örneğin, eğer belli bir anda ve belli

bir dilde her *a, o* olursa, bundan hiçbir güçlük doğmaz. Olayı gözlemlemekle yetinebilir, sesbilimsel bakımdan açıklamayabiliriz. Ses bilimi ancak iki ya da daha çok sayıda öğe bir iç bağımlılık ilişkisi kurduğunda değer kazanır. Çünkü öğelerden birinin değişmelerini öbür öğeninkiler sınırlandırır. Ortada iki öğe bulunması gibi bir olgu tek başına bir bağıntı ve kural yaratır. Bu da bir gözlemden çok ayrı bir şeydir. Demek ki, sesbilimsel ilke araştırılırken, bilim sesleri tek tek ele almayı yeğleyerek ters yönde etkinlik gösteriyor. Bu durumda pusulayı şaşırmak için iki sesbirim yeterli. Örneğin, Eski Yüksek Almanca'daki *hagl, balg, wagn, lang, donr, dorn* sonradan *hagal* "dolu", *balg* "post", *wagan* "yüreklilik göstermek", *lang*, "uzun", *donnar "gök gürültüsü", dorn* "diken" olmuştur. Böylece öbek içindeki ardışıklığın nitelik ve sırasına göre sonuç değişiyor: Kimi durumda iki ünsüz arasında bir ünlü gelişirken kimi durumda böyle bir şey olmuyor. Ama yasayı nasıl dile getirmeli? Ayrılık nereden doğuyor? Kuşkusuz, bu sözcüklerdeki ünsüz öbeklerinden (*gl, lg, gn*, vb.). Açıkça görülüyor ki bir durumda bir akıcı ya da genizsilden sonra, bir durumda da onlardan önce gelen bir kapantılı yer almaktadır bunlarda. Peki, ne gibi bir sonuç çıkar bundan? *g* ile *n* türdeş nicelikler sayıldığı sürece *g-n* ilişkisinin neden *n-g* ilişkisinden ayrı sonuçlar verdiği anlaşılamaz.

Sesbirim türlerini inceleyen sesbilimin yanı sıra, kalkış noktası olarak ikili öbeklerle sesbirim ardışıklıklarını ele alacak bir bilime de yer vardır. Bu ise bambaşka bir şeydir. Seslerin tek tek ele alınarak incelenmesinde örgenlerin konumunu saptamak yeterlidir. Sesbirimin işitimsel niteliği sorun çıkarmaz ortaya: Kulak bunu saptar. Eklemlemeyi ise istediğimiz gibi gerçekleştirme özgürlüğümüz vardır. Ama birleşik iki sesin söylenmesi söz konusu olunca, sorun güçleşir. Aranılan sonuçla gerçekleşen sonuç arasındaki uyumsuzluk olasılığını da hesaba katmak gerekir. İstediğimiz söyleyişi gerçekleştirmek her zaman elimizde değildir. Sesbirimleri

birbirine bağlama özgürlüğü eklemleme devinimlerini birbirine bağlama olanaklarıyla sınırlıdır. Öbeklerde olup bitenleri ortaya koyabilmek için, onları cebirsel denklemler olarak ele alacak bir sesbilim kurulmalıdır. İkili bir öbek, karşılıklı olarak birbirini koşullandıran istençsiz eklemleme devinimleriyle işitime ilişkin olan belli sayıda öğe içerir. Bunlardan biri değişti mi, bu değişiklik zorunlu olarak öbürlerine de yansır ve bu yansıma hesaplanabilir.

Eğer sesleme olgusunda, sesbirimlerin tüm yerel çeşitliliklerini aşan evrensel bir nitelik varsa, kuşkusuz bu, demin sözünü ettiğimiz kurallı devinim düzenidir. Bu da, öbeklere ilişkin sesblimin genel dilbilim için taşıması gereken önemi gösterir. Genellikle, dillerin değişken ve rastlantısal öğeleri olan tüm seslerin söylenişine ilişkin kurallar vermekle yetiniyorlar: Oysa bu birleşimsel sesbilim, birbirine bağlı sesbirimlerin olanaklarının sınırlarını çizer, onların değişmez ilişkilerini saptar. Örneğin, *hagl, balg*, vb. (bak. s. 90) çok tartışılan Hint-Avrupa selenlileri sorununu ortaya çıkarır. İşte, tasarladığımız biçimdeki bir sesbilimin en çok gerekli olduğu alan budur. Çünkü bu sesbilimin baştan sona ortaya koyduğu tek olgu seslemlemedir neredeyse. Söz konusu yöntemle çözümlenecek tek sorun bu değildir. Ama kesin bir olgu var, o da şu: Selenliler sorununu, sesbirimlerin birleşimlerini yöneten yasaları doğru olarak değerlendirmeden tartışabilmek hemen hemen olanaksızdır.

2. İÇ PATLAMA VE DIŞ PATLAMA

Temel nitelikli bir gözlemden yola çıkıyoruz: Bir *appa* öbeği söylendiğinde, iki *p* arasında bir ayrılık görülür: Bunlardan birincisi bir kapanmaya, ikincisi ise bir açılmaya denk düşer. Bu iki izlenim birbirine oldukça benzer, onun için de *pp* dizisi bir tek *p* ile gösterilmiştir (bak. s. 77 not). Ne var ki *appa*'nın iki *p*'sini özel göstergelerle (> ya da 1 ve < ya da 2) birbirinden ayırmamızı ($ap^1 p^2a$) ve söz zincirin-

de birbirlerini izlemediklerinde nitelendirmemizi sağlayan (bak. *ap¹ta, atp²a*) da bu ayrılıktır. Aynı ayrım kapantılılar dışında da yapılabilir, sürtüşmelilere (*af¹ f²a*), genizsillere (*am¹ m²a*), akıcılara (*al¹ l²a*), ve genel olarak, *a* dışındaki ünlüleri de (*ao¹ o²a*), kapsamak üzere bütün sesbirimlere uygulanabilir.

Kapanmaya *iç patlama*, açılmaya *dış patlama* denilmiştir; bir *p* iç patlamalı (> = 1) ya da dış patlamalı (< = 2) diye nitelendirilir. Aynı anlamda *kapanmalı* seslerle *açılmalı* seslerden de söz edilebilir.

Kuşkusuz, *appa* gibi bir öbekte iç patlama ve dış patlama dışında bir de, kapantının istenildiği kadar uzatıldığı bir durak ayırt edilir; *alla* öbeğinde olduğu gibi, daha büyük bir açıklık derecesi sunan bir sesbirim söz konusu ise, örgenler devinimsiz kalırken çıkan sesin kendisi sürüp gider. Genel olarak her söz zincirinde bu türlü ara evreler vardır: Bunlara *duralamalar* ya da *duralamalı eklemlemeler* diyeceğiz. Ama bu ara evreler iç patlamalı eklemlemelere de benzetilebilir, çünkü aynı sonucu verirler. Aşağıda yalnızca iç patlamalarla dış patlamaları göz önünde bulunduracağız.(1)

Eksiksiz bir sesbilim yapıtında hoş görülemeyecek olan bu yöntem, temel etkeni bakımından ele alınan seslemleme olgusunu en yalın çizgilerine indirgeyen bir sunuşta geçerliğini korur. Söz zincirinin seslemlere bölünmesinde kar-

(1) Kuramın en tartışılabilir noktalarından biridir bu. Kimi karşı çıkışları önlemek için, her duralamalı eklemlemenin (*f*'ninki gibi) iki gücün ürünü olduğu belirtilebilir: 1. Havanın, karşısına çıkan çeperlere baskısı; 2. Bu baskıya karşı bir denge kurmak için kasılan çeperlerin direnmesi. Demek ki duralama, sürdürülen bir iç patlamadan başka bir şey değil. Onun için, aynı türden bir iç patlamayla bir duralama birbirini izledi mi, ortaya çıkan etki baştan sona süreklilik gösterir. Bu bakımdan, söz konusu iki eklemleme türünü örgensel devinime ilişkin ve işitimsel nitelikli bir tek birimde toplamak mantığa aykırı değildir. Oysa dış patlama, bir arada ele alınan bu eklemlemelerin ikisiyle de karşıtlaşır: Çünkü tanımı gereği bir gevşemedir; ayrıca bak. altıncı altbölüm *(Yayımcılar)*.

şılaşılan bütün güçlükleri bu yoldan çözebileceğimizi savunmuyoruz; tek amacımız, bu sorunun incelenmesi için usa uygun bir temel oluşturmak.

Bir gözlemde daha bulunalım. Seslerin çıkarılışında zorunlu olan kapanmalı ve açılmalı devinimlerle, aynı seslerin çeşitli açıklık derecelerini birbirine karıştırmamak gerekir. Herhangi bir sesbirim iç patlamalı da olabilir, dış patlamalı da. Ama açıklık derecesinin iç ve dış patlamayı etkilediği de bir gerçektir: Sesin açıklık derecesi ne denli yüksekse, iki devinim arasındaki ayrım da o denli belirsizdir. Örneğin, *i u ü*'de ayrılık henüz çok iyi algılanır; *a* i^1 i^2 *a*'da kapanmalı bir *i* ile açılmalı bir *i* duyulabilir; aynı biçimde *a* u^1 u^2 *a*, *a* $ü^1$ $ü^2$ *a*'da iç patlamalı sesle onu izleyen dış patlamalı ses çok açık olarak birbirinden ayırt edilebilir: Öyle ki, yazı kimi durumlarda, her zaman olduğunun tersine, bu ayrımı belirtir: İngilizce'deki *w*, Almanca'daki *j* ve çoğu kez de Fransızca'daki *y* (*yeux* "gözler", vb. de), u^1 ve i^1 yerine kullanılan *u* ve *i*'ye karşıt olarak açılmalı sesleri (u^2, i^2) belirtir. Ama daha yüksek bir açıklık derecesinde (*e* ve *o*) iç patlama ve dış patlama kuramsal bakımdan olanaklıysa da (bak. *a* e^1 e^2 *a*, *a* o^1 o^2 *a*) gerçekte büyük bir güçlükle birbirinden ayırt edilebilir. Yukarda görüldüğü gibi, en yüksek derecede yer alan *a* ise artık ne iç patlama sunar, ne de dış patlama; çünkü söz konusu sesbirimde açıklık derecesi bu türlü her ayrımı silip ortadan kaldırır.

Demek ki *a* dışında, sesbirimler çizelgesini ikiye çıkarmak ve indirgenemez birimler dizelgesini aşağıdaki biçimde ortaya koymak gerekli:

p^1 p^2, vb.
f^1 f^2, vb.
m^1 m^2, vb.
r^1 r^2, vb.
i^1 y^2, vb.
e^1 e^2, vb.
a.

Yazımın benimsediği ayrılıkları (*y w*) ortadan kaldırmak şöyle dursun, titizlikle koruyoruz bunları; bu görüş açısı ilerde yedinci altbölümde doğrulanmaktadır.

İlk kez sayutlama düzleminin dışına çıktık ve ilk kez somut, bölümlenemez, söz zincirinde bir yer tutan, bir süre kaplayan öğelerle karşılaşmaya başladık. P'nin p^1 ile p^2 nin ortak özelliklerini bir araya getiren soyut bir birimden başka bir şey olmadığını söyleyebiliriz. Gerçeklik düzlemimda yalnız p^1 ile p^2'ye rastlanır: Tıpkı PBM'nin bir üst soyutlamada (dudaksıllar) bir araya gelmesine benzer P'nin durumu. Bir hayvan türünden nasıl söz edilirse P'den de öyle söz edilir: Hayvan türünün erkek ve dişi örnekleri vardır, ama ülküsel bir örneği yoktur. Buraya değin işte bu soyutlamaları ayırt ederek sınıflandırdık. Ama daha öteye gitmek, somut öğeye de ulaşmak zorunluydu.

Birimin tanımını daha yakından incelemeden bu soyutlamaları gerçek birimler olarak ele alması sasbilimin büyük bir yanılgısı olmuştur. Eski Yunan abecesi bu soyut öğeleri birbirinden ayırabilmişti. Daha önce gördüğümüz gibi, bu abecenin içerdiği çözümleme en dikkate değer çözümlemelerden biriydi. Ne var ki bu çözümleme gene de eksikti, belli bir aşamada takılıp kalmıştı.

Gerçekten de, başka bir belirleme olmadan bir *p* nedir? Zaman içinde, söz zincirinin parçası olarak ele alınırsa, özellikle ne p^2 olabilir, ne de p^1; p^1 p^2 hiç olamaz, çünkü bu öbek kesinlikle ayrıştırılabilir. Eğer söz zinciri ve zaman dışında ele alınırsa, kendine özgü bir varlığı bulunmayan, hiçbir işleme yatkın olmayan bir şey durumuna girer; $l + g$ gibi bir öbek kendi başına ne anlama gelir? İki soyutlama zaman içinde bir an oluşturamaz; l^1 k^1, l^2 k^2, l^1 k^2, l^2 k^1'den söz etmek, böylece sözün gerçek öğelerini bir araya getirmek ise başka şeydir. Geleneksel sesbilimi güç duruma düşürmek için neden iki öğenin yeterli olduğu ortada. Böylece,

onun yaptığı gibi, soyut sesbilimsel birimlerle incelemeyi yürütmenin olanaksızlığı tanıtlanmış olur.

Söz zincirinde ele alınan her yalın sesbirimde, örneğin *pa* ya da *apa*'daki *p*'de sırasıyla bir iç patlama ve bir dış patlama ($a\ p^1\ a^2$) olduğu yolunda bir kuram ortaya atılmıştır. Kuşkusuz, her açılmadan önce bir kapanma olması gerekir. Bir örnek daha verelim: Fransızca konuşurken, $r^1\ p^2$ ses öbeğini oluşturmam için, *r*'nin kapanmasını gerçekleştirdikten sonra, *p*'nin kapantısı dudaklara doğru oluşurken küçükdille açılmalı bir *r* söylemem gerekir. Ama bu karşısavı yanıtlayabilmek için görüş açımızın ne olduğunu iyice belirleyip ortaya koymamız yeter. İnceleyeceğimiz sesleme eyleminde yalnızca ayrımsal öğeleri göz önünde bulunduracağız: Kulak için belirgin olan, söz zincirinde işitimsel birimleri sınırlandırabilecek nitelik taşıyan ayrımsal öğeleri. Bir tek bu işitimsel - devinimsel birimler ele alınmalıdır. Örneğin, dış patlamalı *p*'ye ilişkin eklemlemeye eşlik eden dış patlamalı *r*'nin eklemlemesi bizim için yok sayılır; çünkü algılanabilir bir ses oluşturmaz ya da, hiç değilse, sesbirimler zincirinde önem taşımaz. Aşağıdaki açıklamaları anlayabilmek için iyice kavranması gereken çok önemli bir noktadır bu.

3. SÖZ ZİNCİRİNDE DIŞ PATLAMALARLA İÇ PATLAMALARIN ÇEŞİTLİ BİRLEŞİMLERİ

Şimdi, kuramsal bakımdan olanaklı dört birleşimde dış patlamalarla iç patlamaların ardışıklığından ne gibi sonuçlar doğacağını görelim. Bu dört birleşim şunlardır:
1. < >, 2. > <, 3. < <, 4. > >.

1. *DIŞ-İÇ PATLAMALI ÖBEK* (< >). Söz zinciri bozulmadan, biri dış, biri iç patlamalı iki sesbirim her zaman birbirine bağlanabilir. Örnekler: $k^2\ r^1$, $k^2\ i^2$, $y^2\ m^1$, vb. (bak. Sanskritçe. $k^2\ r^1$ *ta-*, Fr. $k^2\ i^1$ *té*. [yazılışı: *quitter* "birini ya da bir yeri bırakıp gitmek, vb."], Hint-Avrupa dilindeki $y^2\ m^1$ *t o-*,

vb.). Kuşkusuz, $k^2 t^1$, vb. kimi birleşimler uygulamada gerçekleşebilecek işitimsel bir sonuç vermez. Ama, açılmalı bir *k* oluşturduktan sonra örgenlerin herhangi bir noktada yeni bir daralma sağlamak için gerekli konuma girdiği de bir gerçektir. Bu iki sesleme evresi birbirini engellemeden art arda gelebilir.

2. İÇ-DIŞ PATLAMALI ÖBEK (> <). Aynı durumda ve aynı koşullarla, birincisi iç, ikincisi dış patlamalı iki sesbirimi birbirine bağlamaya engel olabilecek hiçbir şey yoktur. Örnekler: $i^1 m^2$, $k^1 t^2$, vb. (bak. Yun. *haîma* "kan", Fr. *actif* "etken", vb.).

Kuşkusuz, bu ardışık eklemleme anları bir önceki durumdaki denli doğal bir biçimde birbirini izlemez. Bir ilk iç patlamayla bir ilk dış patlama arasında şu ayrılık vardır: Ağzı yansız bir duruma girmeye yönelten dış patlama bir sonraki anı etkilemez; oysa iç patlama, herhangi bir dış patlama için kalkış noktası olamayacak belli bir konuma sokar onu. Bundan ötürü de, ikinci sesbirimin oluşturulabilmesi için zorunlu olan örgensel bir konum elde etmeye yönelik bir uyum devinimi gerekir her zaman. Örneğin, bir $s^1 p^2$ öbeğinin *s*'sini gerçekleştirirken, açılmalı *p*'yi hazırlamak için dudakları kapamak gerekir. Ama deneyimler göstermektedir ki bu uyum devinimi belirgin hiçbir şey yaratmaz; yalnızca, göz önünde bulundurmamıza gerek olmayan ve hiçbir bakımdan söz zincirinin sonraki bölümünü engellemeyen kaçak seslerden biri çıkar ortaya.

3. DIŞ PATLAMALI HALKA (< <). Birbiri ardı sıra iki dış patlama olabilir. Ama eğer bunların ikincisi daha küçük ya da eşit bir açıklık derecesindeki bir sesbirime ilişkinse, karşıt durumda görülen ve daha önceki iki olgunun sunduğu işitimsel birlik izlenimi uyanmaz; $p^2 k^2$ diyebilmek olanaklıdır ($p^2 k^2 a$), ama bu sesler zincir oluşturmaz, çünkü P

ve K türleri eşit açıklıktadır. İşte, *cha* p^2 k^2 *a* sözcüğünde(2) ilk *a*'dan sonra durulursa bu pek doğal olmayan söyleyiş biçimi elde edilir. Oysa p^2 r^2 bir süreklilik izlenimi uyandırır (bak. Fr. *prix* "eder"): r^2 y^2 de güçlük çıkarmaz (bak. Fr. *rien* "hiçbir şey"). Acaba neden? Birinci dış patlama gerçekleştiği anda örgenler, ikinci dış patlamayı gerçekleştirmek üzere ve birinci dış patlamanın işitimsel etkisini engellemeden gerekli konuma girmiştir de ondan. Örneğin, *prix*'de *p* söylenirken, örgenler *r* konumuna girmiştir bile. Ama *pr*'nin tersi r^2 p^2 dizilişi kesintisiz söylenemez. Bunun nedeni, açılmalı bir r^2 söylenirken p^2 durumunu almanın örgensel devinim bakımından olanaksızlığı değil, p^2'nin daha düşük açıklık derecesi karşısında bu r^2'nin deviniminin algılanamamasıdır. Demek ki eğer r^2 p^2 sesleri çıkarılmak isteniyorsa iki girişimde bulunulması gerekir. Bu durumda ses çıkarma eylemi de kesintiye uğrayacaktır.

Kesintisiz bir dış patlamalı halka ikiden çok öğe kapsayabilir: Yeter ki daha küçük bir açıklık derecesinden daha yüksek bir açıklığa geçilsin (örneğin k^2 r^2 w^2 *a*). Üstünde durmayacağımız(3) kimi özel durumları bir yana bırakarak diye-

(2) Kuşkusuz bu ulamın kimi öbekleri kimi dillerde çok kullanılır (örneğin, Yunanca'da sözcük başında *kt*; bak. *kteinō*). Ne var ki, bunlar kolayca söylenebilmekle birlikte, işitimsel birlik sunmazlar (bak. bir sonraki not). - Lehçe *czapka* "bir çeşit asker başlığı" anlamında Fransızca'ya aktarılarak *chapska* biçimini almıştır. Burada ise *chapka* (söylenişi: "şapka") biçimine yer verildiğini görüyoruz. ÇN.

(3) Burada, bilinçli bir yalınlaştırmayla sesbirimin yalnız açıklık derecesi ele alınmakta, eklemleme yeri de, eklemlemenin özel niteliği de (titreşimsiz mi, titreşimli mi, titrek ünsüz mü, yanünsüz mü, vb. olduğu) göz önünde bulundurulmamaktadır. Onun için, bir tek açıklık ilkesine dayanılarak varılan sonuçlar ayrıklama olmaksızın bütün gerçek durumlara uygulanamaz. Örneğin, *trya* gibi bir öbekte ilk üç öğe zincirde kesinti olmadan güçlükle söylenebilir: $t^1r^2y^2a^1$ (meğerki y^2, r^2'yi damaksıllaştırarak onunla kaynaşsın); ne var ki bu üç öğe (*try*) yetkin bir dış patlamalı halka oluşturur (bak. s. 106, *meurtrier*, vb.ne ilişkin gözlemler). Buna karşın, *trwa* güçlük çıkarmaz. Ayrıca, *pmla*, vb. gibi, genizsili iç patlamalı olarak söylememenin çok güç olduğu halkaları da analım (p^2 m^1 l^2 a^1). Bu sapkın durumlar özellikle dış patlamada görülür: Dış patlama öz niteliği bakımından bir anlık bir eylemdir ve gecikme kaldırmaz. *(Yayımcılar)*.

biliriz ki dış patlamaların ulaşabileceği sayı, gerçek düzleminde ayırt edilebilecek açıklık derecelerinin sayısında doğal sınırlarını bulur.

4. İÇ PATLAMALI HALKA (> >). Bu öbeği karşıt yasa yönetir. Bir sesbirim kendisini izleyenden daha açıksa, süreklilik izlenimi uyanır (örneğin i^1 r^1, r^1 t^1). Bu koşul yerine gelmezse, bir sonraki sesbirim bir öncekinden daha açıksa ya da onunla aynı açıklık derecesindeyse söyleyiş olanaklıdır, ama süreklilik izlenimi yoktur. Örneğin, a^1 s^1 r^1 *ta*'daki s^1 r^1, *cha-pka*'daki p^2 k^2 öbeğiyle aynı özelliği paylaşır (bak. yukarda s. 96 ve ötesi). Bu olgu dış patlamalı halkada incelediğimiz olguyla her yönden koşutluk gösterir: r^2 t^1'de t^1, daha az olan açıklığından ötürü r^1'de dış patlamaya gerek bırakmaz ya da r^1 m^1 gibi, iki sesbiriminin aynı noktadan çıkarılmadığı bir halka ele alınırsa, m^1'nin r^1'yi dış patlamadan bağışık kılmadığı, ama, daha kapalı söylenişinden ötürü onun dış patlamasını tümüyle örttüğü görülür: Bu da aynı şey demektir. Yoksa, bunun tersi m^1 r^1'de olduğu gibi, örgensel devinim bakımından zorunlu bir kaçak dış patlama söz zincirini böler.

Demek ki dış patlamalı halka gibi iç patlamalı halka da, öğelerinin her biri bir sonraki öğeden daha açıksa, ikiden çok öğe kapsayabilir (bak. a^1 r^1 s^1 t^1).

Şimdi halkalardaki kesintileri bir yana bırakarak, "fizyolojik" diye adlandırılabilecek olağan bir kesintisiz söz zincirini, Fransızca'daki *particulièrement* "özellikle" sözcüğünde ortaya çıktığı biçimde (p^2 a^1 r^1 t^2 i^1 k^2 $ü^1$ l^2 y^2 e^1 r^1 m^2 $\tilde{a}^1$) ele alalım. Bu söz zinciri, ağız örgenlerinin ardışık açılma ve kapanmalarına denk düşen, dış ve iç patlamalar gösteren aşamalı halkaların birbirini izlemesiyle nitelenir.

Böylece tanımlanan olağan söz zinciri aşağıda belirtilen çok önemli gözlemlere yol açar.

4. SESLEM SINIRI VE ÜNLÜ NOKTASI

Bir ses zincirinde bir iç patlamadan bir dış patlamaya geçilirse (> | <) *seslem sınırı*nın belirtisi olan özel bir etki elde edilir. Örneğin, *particulièrement*'ın i^1 k^2'sinde durum böyledir. Örgensel devinimlere ilişkin bir koşulla belirli bir işitimsel etki arasındaki bu düzenli rastlaşma iç-dış patlamalı öbeğin sesbilimsel düzlemde kendine özgü bir varlığı olmasını sağlar: Kendisini oluşturan türler ne olursa olsun, özelliğini sürdürür öbek ve ne kadar birleşim olanağı varsa bir o kadar da tür içeren bir cins oluşturur.

Kimi durumlarda seslem sınırı, iç patlamadan dış patlamaya geçiş hızına göre, aynı sesbirim dizilişinin değişik iki noktasında yer alabilir. Örneğin *ardra* gibi bir öbekte, a^1 r^1 d^2 r^2 a^1 ya da a^1 r^1 d^1 r^2 a^1 biçiminde bölümlenen zincir kopmaz, çünkü iç patlamalı bir halka olan a^1 r^1 d^1, dış patlamalı bir halka olan d^2 r^2 denli aşamalıdır. *Particulièrement*'ın *ülye*'si için de durum aynı olsa gerek (*ü*^{1} *l*^{2} *y*^{2} *e*^{1} ya da *ü*^{1} *l*^{1} *y*^{2} *e*^{1}).

Bir de şu var: Bir suskudan birinci iç patlamaya (>) geçilen yerde, örneğin Fr. *artiste* sözcüğünün a^1 *r t* bölümünde ya da *particulièrement*'ın p^2 a^1 *r t* bölümünde olduğu gibi bir dış patlamadan bir iç patlamaya geçilen yerde, bu birinci iç patlamanın ortaya çıktığı ses, çevresindeki seslerden özel bir etkiyle ayrılır: Bu, ünlü etkisidir. Hiçbir biçimde *a* sesinin daha büyük açıklık derecesine bağlı değildir bu etki, p^2 r^1 *t*'ta *r* de aynı etkiyi pekala yaratır. Bu etki, türü, bir başka deyişle açıklık derecesi ne olursa olsun, birinci iç patlamanın özünde yer alır. İç patlamanın bir susku ya da dış patlamadan sonra gerçekleşmesi de önem taşımaz. Birinci iç patlamalı olma özelliğiyle bu izlenimi uyandıran ses, *ünlü noktası* diye adlandırılabilir.

Bu birime *selenli* adı da verilmiş, aynı seslemde daha önce ya da daha sonra gelen bütün seslere de *selensiz* denilmiştir. Ünlü ve ünsüz terimleri, sayfa 86'da gördüğümüz gibi değişik türleri adlandırır; selenli ve selensiz ise seslemdeki işlevleri belirtir. İki türlü terim kullanılması çok uzun sürmüş bir karışıklıktan kurtulmamızı sağlar. Örneğin 1 türü Fransızca'daki *fidèle* "birine ya da bir şeye bağlı" ve *pied* "ayak" sözcüklerinde aynıdır: Bu bir ünlüdür. Ama *fidèle*'de selenlidir, *pied*'de selensizdir. Çözümleme, selenlilerin her zaman iç patlamalı, selensizlerin ise kimi durumlarda iç patlamalı (örneğin, "boy" biçiminde yazılan İng. *boi*^{1} "erkek çocuk" sözcüğündeki i^{1}), kimi durumlarda da dış patlamalı (örneğin, "pied" biçiminde yazılan Fr. $p^{2}\ y^{2}\ e^{1}$ sözcüğündeki y^{2}) olduğunu göstermektedir. Bu da iki düzlem arasında yapılan ayrımı doğrular. Gerçi *e o a* kuralca selenlidir, ama bu salt bir rastlantıdır. Öbür seslerinkinden daha büyük bir açıklıkları olduğundan bunlar her zaman iç patlamalı bir halkanın başında yer alırlar. Tersine, en düşük açıklık derecesinde bulunan kapantılılar her zaman selensizdir. Gerçek düzleminde, çevrelerine ve eklemlenişlerinin niteliğine göre selenli ya da selensiz görevini yerine getiren sesbirimler, 2, 3 ve 4 derece açıklığı olan sesbirimlerdir (genizsiller, akıcılar, yarıünlüler).

5. *SESLEMLEME KURAMLARININ ELEŞTİRİSİ*

Kulak her söz zincirinde bir seslemsel bölümleme ve her seslemde de bir selenli algılar. Bu iki olgu da bilinmektedir. Ama bunların varlık nedenini araştırabiliriz. Çeşitli açıklamalar önerilmiştir:

1. Kimi sesbirimlerin öbürlerinden daha titreşimli olduğu görülerek seslem, sesbirimlerin titreşimliliğine dayandırılmak istenmiştir. Ama eğer öyleyse, o zaman neden *i* ve *u* gibi titreşimli sesbirimler zorunlu olarak seslem oluşturmaz? Sonra, titreşimlilik nerede biter? Çünkü *s* gibi sürtüş-

meliler seslem oluşturabilir (örneğin *pst*'ta). Eğer yalnızca birbirini izleyen seslerin görece titreşimliliği söz konusu ise, o zaman da, en az titreşimli olan öğenin seslem oluşturduğu w^2 l^1 (örnek: Hint-Avrupa dilindeki **wlkos* "kurt") gibi öbekler nasıl açıklanabilir?

2. İlk kez Sievers ünlüler arasında yer verilen bir sesin ünlü izlenimi uyandırmayabileceğini ortaya koymuştur (örneğin, *y* ile *w*'nin *i* ve *u*'dan başka bir şey olmadığını gördük). Ama bu ikili işlevin ya da işitimsel etkinin (çünkü "işlev"in başka bir anlamı yoktur burada) nasıl doğduğu sorulduğunda şu yanıt veriliyor: Bir sesin işlevi "seslem vurgusu" taşıyıp taşımamasına bağlıdır.

Bu bir kısır döngüdür: Ya her koşulda gönlümün dilediği gibi, selenlileri yaratan seslem vurgusunu kullanabilme özgürlüğüm vardır ve bu durumda vurguya selenli vurgusu demek yerine seslem vurgusu demenin hiçbir nedeni yoktur ya da, seslem vurgusunun bir anlamı varsa, kuşkusuz bunun nedeni söz konusu vurgunun seslem yasalarına bağlanmasıdır. Bu yasalar ortaya konulmadığı gibi, bu selenlilik niteliğine "seslem oluşturucu" adı veriliyor: Sanki seslem oluşumu da bu vurguya bağlıymış gibi!

Yöntemimizin bu iki yönteme hangi bakımlardan karşı çıktığı ortada: Söz zincirinde görüldüğü biçimiyle seslemi çözümledik ve indirgenemez birimi, açılmalı ya da kapanmalı sesi elde ettik; sonra, bu birimleri kaynaştırarak seslem sınırıyla ünlü noktasını tanımladık. Artık, bu işitimsel etkilerin hangi fizyolojik koşullarda oluşması gerektiğini biliyoruz. Yukarda eleştirilen kuramlar ise tersine bir yol izliyor: Sesbirim türleri tek tek ele alınarak bu seslerden seslem sınırıyla selenlinin yeri çıkarılmaya kalkışılıyor. Oysa, herhangi bir sesbirim dizisi söz konusu olduğunda, sesbirimleri eklemleme biçimlerinden biri bir başkasına oranla daha doğal, daha uygun olabilir. Ama açılmalı ve kapanmalı eklemlemeler arasında seçim yapma olanağı gene de büyük ölçüde vardır. İşte seslemleme, doğrudan doğruya sesbirim türlerine değil; bu seçime bağlıdır.

Kuşkusuz bu kuram bütün sorunları ortadan kaldırmadığı gibi çözümlemez de. Örneğin, o denli sık kullanılan ünlü boşluğu, istençli ya da istençsiz biçimde gerçekleşen bir iç patlamalı kırık *halka*dan başka bir şey değildir. Örnek : i^1 - a^1 (Fr. *il cria* "bağırdı" da olduğu gibi) ya da a^1 - i^1 (Fr. *ébahi* "şaşırmış, şaşkına dönmüş" te olduğu gibi). Ünlü boşluğu açıklık derecesi büyük olan sesbirim türlerinde daha kolay oluşur.

Bir de *dış patlamalı kırık halkaların* durumu var. Bunlar aşamalı değilse de, olağan öbekler gibi ses zincirine girerler. Yun. *kteínō*'ya ilişkin olarak bu durumla karşılaştık (bak. s. 97 not 3). Bir örnek daha vermek için *pzta* öbeğini ele alalım: Bu öbek olağan biçimde ancak $p^2\ z^2\ t^2\ a^1$ diye söylenebilir: Demek ki iki seslem kapsaması gerekir. Eğer *z*'nin gırtlak sesi açık seçik duyurulursa gerçekten de iki seslemli olduğu görülür. Ama eğer *z* titreşimliliğini yitirirse, en az açıklık gerektiren sesbirimlerden olduğu için, *z* ve *a* arasındaki karşıtlıktan ötürü yalnızca tek seslem algılanır; aşağı yukarı $p^2\ z^2\ t^2\ a^1$ biçiminde duyulur öbek.

Bu türlü bütün durumlarda, insanın istenci ve güttüğü amaç işe karışarak yanıltıcı sonuçlar verebilir, fizyolojik zorumluklardan belli oranda sıyrılabilir. İki türlü etkenin her birine düşen payı doğru olarak söyleyebilmek çoğu kez güçtür. Ama ne olursa olsun, sesleme ardışık iç patlamalarla dış patlamalar gerektirir. Seslemlemenin temel koşulu da budur.

6. İÇ PATLAMAYLA DIŞ PATLAMANIN SÜRESİ

Seslemi dış patlama ve iç patlamalarla açıklamamızın sonucu olarak, bir ölçü olgusunun genelleşmesinden başka bir şey olmayan önemli bir gözleme varırız. Yunanca ve Latince sözcüklerde iki türlü uzun seslem ayırt edilir: Nitelik bakımından uzun seslemler (Lat. *māter* "anne") ve konum

bakımından uzun seslemler (Lat. *fāctus* "olgu"). Neden *fac, factus*'ta uzun ölçülü? Bu soruya alınan yanıt şu: *ct* öbeğinden ötürü. Ama uzunluk doğrudan doğruya öbeğe bağlı olsa, iki ünsüzle başlayan herhangi bir seslemin de uzun olması gerekir; oysa durum hiç de öyle değil (bak. Lat. *clīens* "korunuk; alıcı", vb.).

Gerçek neden, dış patlamayla iç patlama arasında süre açısından temel bir ayrılık bulunmasıdır. Dış patlama her zaman o denli hızlı gerçekleşir ki kulak için orandışı bir nicelik olmaktan öteye gidemez; hiçbir zaman ünlü izlenimi uyandırmamasının nedeni gene budur. Yalnızca iç patlama değerlendirilebilir. Onun için de iç patlamanın başladığı ünlü üstünde daha uzun süre durulduğu izlenimi uyanır.

Öte yandan, kapantılı ya da sürtüşmeli + akıcı'dan oluşan bir öbekten önce gelen ünlülerin iki türlü işlem gördüğü bilinmektedir: Lat. *patrem* (*pater* "baba"nın belirtme durumu) sözcüğünde *a* uzun da olabilir, kısa da. Bu olgu da aynı ilkeye bağlanır. Gerçekten de, $t^2\ r^2$ de denilebilir, $t^1\ r^2$ de. Birinci tür söyleyiş *a*'ya kısa kalma olanağını verir; ikinci tür söyleyiş ise uzun bir seslem yaratır. Burada *a* için geçerli olan bu iki türlü işlem *factus* gibi bir sözcükte olanaksızdır. Çünkü yalnızca $c^1\ t^2$ denilebilir; $c^2\ t^2$ diyebilmek olanak dışıdır.

7. *DÖRDÜNCÜ AÇIKLIK DERECESİNDEKİ SESBİRİMLER. İKİLİ ÜNLÜ. YAZIM SORUNLARI*

Son olarak da dördüncü açıklık derecesindeki sesbirimler birtakım gözlemlere yol açar. Sayfa 93'de, başka seslerde görülenin tersine, genel kullanımın bunlar için çifte bir yazım biçimi benimsediğini gördük ($w = u^2$, $u = u^1$, $y = i^1$, $i = i^2$). Bunun nedeni, *aiya, auwa* gibi öbeklerde, 2 ve 1 ile belirtilen ayrımın başka bütün durumlarda olduğundan

daha iyi algılanmasıdır; i^1 ve u^1 açıkça ünlü izlenimi uyandırır, i^2 ve u^2 ise ünsüz izlenimi bırakır.(4) Bu olguyu açıklamaya kalkışmamakla birlikte, söz konusu ünsüz *i*'nin hiçbir zaman kapanmalı olarak ortaya çıkmadığını da gözlemlemekteyiz. Örneğin, i^2'si *aiya*'daki *y*'ninkiyle özdeş bir izlenim uyandıran bir *ai* yoktur (İng. *boy* ile Fr. *pied*'yi karşılaştırın). Demek ki konum gereği *y* ünsüz, *i* de ünlü; çünkü I türünün bu çeşitleri her yerde gerçekleşemez. Aynı gözlemlerin *u* ve *w*, *ü* ve yarıünlü *ü* için de geçerli olduğu söylenebilir.

Bu da ikiliünlü sorununu aydınlatır. Bu ses iç patlamalı halkanın özel bir durumundan başka bir şey değildir; $a^1 r^1$ *ta* ve $a^1 u^1$ *ta* öbekleri salt bir koşutluk gösterir. Yalnız ikinci öğenin açıklık derecesi bakımından aralarında ayrılık vardır: Bir ikiliünlü, ikincisi birincisine oranla açık olan, onun için de özel bir işitimsel izlenim yaratan iki sesbirimli bir iç patlamalı halkadır: Sanki selenli, öbeğin ikinci öğesinde de sürmektedir. Tersine, $t^2 y^2 a$ gibi bir öbek $t^2 r^2 a$ gibi bir öbekten, son dış patlamalının açıklık derecesi dışında, hiçbir bakımdan ayrılmaz. Bu da şu anlama gelir: Sesbilimcilerin yükselen ikiliünlü diye adlandırdıkları öbekler ikiliünlü değil, dış-iç patlamalı öbeklerdir. Bunların birinci öğesi ikinci öğeye oranla daha açıktır, ama ,işitimsel bakımdan ($t^2 y^2 a^1$) bundan hiçbir özel sonuç doğmaz. Kimi Alman lehçelerinde olduğu gibi (bak. *buab* "erkek çocuk", *liab* "sevgi"), vurgunun u^1 ve i^1 üstüne geldiği u^1 *o*, i^1 *a* türünden öbekler de yalancı ikiliünlülerdir ve $o^1 u^1$, $a^1 i^1$, vb. gibi birlik izlenimi uyandırmazlar. Zincirde kesinti olmadan u^1 o^1 iç patlamalı + dış patlamalı olarak söylenemez : Meğerki yapay biçimde bu öbeğe doğal olarak içermediği bir birlik verilsin.

İkiliünlüyü, iç patlamalı halkaları yöneten genel ilkeye bağlayan bu tanım, onun sanılabileceği gibi uyumsuzluk

(4) Dördüncü açıklık derecesindeki bu öğe, yumuşak damaksıl sürtüşmeliyle (Kuzey Almanca'daki *liegen*) karıştırılmamalıdır. Bu sesbirim türü ünsüzlere bağlanır ve onların bütün özelliklerini taşır.

gösteren, sesbilimsel olgular arasında belli bir yer verilemeyen bir şey olmadığını gösterir. İkiliünlüye bağımsız bir bölüm ayırmak gereksizdir. Öz niteliği gerçekte ne ilginçtir, ne de önemli. Saptanması gerekli olan, selenlinin sonu değil, başlangıcıdır.

Sievers ve birçok dilbilimci yazıda *i, u, ü, r, n,* vb. nin seslem niteliği taşıyanlarıyla taşımayanlarını birbirinden ayırırlar; bizim *mirta, mairta, myarta* biçiminde yazdığımız sözcükleri *mirta, majrta, mjarta* biçiminde yazarlar; *i* ile *y*'nin aynı sesbirim türüne bağlandığını saptadıklarından her şeyden önce aynı türsel göstergeyi kullanmak ister bu dilbilimciler (söz zincirinin yan yana dizilen türlerden oluştuğunu savunan görüş karşısındayız gene!). Ama bu yazım, kulağın tanıklığına dayanmakla birlikte, sağduyuya aykırıdır ve yapılması gereken ayrımı ortadan kaldırmaktadır. Bu yol izlendi mi: 1. Açılmalı *i, u* (= *y, w*) ile kapanmalı *i, u* birbirine karıştırılır; bu durumda örneğin *newo* ile *neuo* arasında hiçbir ayrım yapılamaz; 2. Tersine, kapanmalı *i, u* ikiye bölünür (bak. *mirta, mairta*). Bu yazımın sakıncalarına ilişkin birkaç örnek verelim: Eski Yunanca'daki *dwis* ile *dusi*'yi ve *rhéwō* ile *rheûma*'yı ele alalım: Bu iki karşıtlık kesinlikle aynı sesbilimsel koşullarda gerçekleşir ve olağan durumlarda aynı yazımsal karşıtlıkla belirtilir: Kendisini izleyen sesbirimin daha açık ya da kapalı olmasına göre *u* da açılmalı (*w*) ya da kapanmalı (*u*) olur; *duis, dusi, rhéuō, rheuma* yazımları benimsendi mi, her şey silinir. Aynı biçimde, Hint-Avrupa dilindeki *māter, mātrai, māteres, mātrsu* ve *suneu, sūnewai, sūnewes, sūnusu* dizilişleri bir yandan *r*'ye, bir yandan da *u*'ya ilişkin işlem bakımından kesin bir koşutluk gösterirler. Bunların hiç değilse ikincisinde, iç patlamalarla dış patlamalar arasındaki karşıtlık yazıda açıkça ortaya çıkar. Oysa burada eleştirilen yazım biçiminde (*sūnue, sūneuai, sūneues, sūnusu*) söz konusu karşıtlık karanlıkta kalır. Açılmalılarla kapanmalılar (*u: w,* vb.) arasında genel kullanımın gözettiği ay-

rımları yalnız sürdürmekle kalmamalı, bunları tüm dizgeye de yaymalı, örneğin *māter, mūtpai, mūtepes, mātrsu* yazımını benimsemeliyiz. O zaman seslemleme işlemi apaçık bir biçimde gözler önüne serilir, ünlü noktalarıyla seslem sınırları kendiliğinden ortaya çıkar.

Yayımcıların notu. – Bu kuramlar, F. de Saussure'ün, kimilerine derslerinde de değindiği birçok sorunu aydınlatır. Birkaç örnek vereceğiz bu konuda.

1. Slevers, aynı sesin almaşmalı biçimde iki kez selenli, iki kez de selensiz niteliğiyle görev yapmasına çok iyi bir örnek olarak *beritnnn* (Alm. *berittenen* "atlılar") sözcüğünü anar (gerçekte *n* burada selensiz görevini yalnız bir kez yerine getirmektedir; onun için de sözcüğü *beritnn* diye yazmak gerekir; ama önemi yok bunun). "Ses" ile "tür"ün eşanlamlı olmadığını gösteren daha çarpıcı bir örnek yoktur. Gerçekten de, aynı *n* üstünde, bir başka deyişle iç patlamayla duralamalı eklemlemede kalınırsa, yalnız bir tek seslem elde edilir. Selenli ve selensiz *n*'ler almaşması yaratmak için iç patlamayı (birinci *n*'yi) dış patlamanın (ikinci *n*'nin) izlemesi, sonra yeniden iç patlama (üçüncü *n*) olması gerekir. İki iç patlamadan önce hiçbir iç patlama olmadığından, bunlar selenli özelliği taşır.

2. Fr. *meurtrier* "katil; öldürücü", *ouvrier* "işçi", vb. türünden sözcüklerin sonundaki *-trier, -vrier* (söylenişleri ne olursa olsun; bak. s. 61 not 3) eskiden bir tek seslem oluşturuyordu. Bunlar sonradan iki ser seslem olarak söylenmeye başlanmıştır (*meur-tri-er*: ünlü boşluğuyla ya da ünlü boşluğu olmadan, bir başka deyişle: $-t^2\ r^2\ i^1\ e^1$ ya da $t^2\ r^2\ i^1\ y^2\ e^1$). Değişiklik, *i* öğesi üstüne bir "seslem vurgusu" getirilmesiyle değil, dış patlamalı eklemlemenin bir iç patlamalı eklemlemeye dönüştürülmesiyle gerçekleşmiştir.

Halk *ouvrier* yerine *ouvérier* der: Bu da yukardakine çok benzeyen bir olaydır; yalnız üçüncü öğe yerine ikinci öğeye ilişkin eklemleme değişmiş ve bu öğe selenli olmuş-

tur: *uvr*^{2} *y*^{2} *e*^{1} → *uvr*^{1} *yz*^{2} *e*^{1} Sonradan da selenli *r* önünde bir *e* gelişmiştir.

3. Bir de çok iyi bilinen, Fransızca'da ünsüzün izlediği *s* önünde görülen öntüreme ünlülerinin durumunu analım: Lat. *scūtum* → *iscūtum* Fr. *escu, écu* "kalkan". Sayfa 99'da gördüğümüz gibi, *s*^{2} *k*^{2} öbeği kırık bir sıradır; *s*^{1} *k*^{2} daha doğaldır. Ama tümcenin başında bulunduğunda ya da bir önceki sözcük açıklık derecesi düşük bir ünsüzle sona erdiğinde, bu iç patlamalı *s*'nin ünlü noktası oluşturması gerekir. Öntüreme *i*'si ya da *e*'si bu selenli niteliğini yalnız belirginleştirir. Sesbirimin belirgin olmayan her özelliği sürdürülerek istendi mi, belirginleşme eğilimi gösterir. Fr. *esclandre* "rezalet" ile halk ağzındaki *esquelette* (*squelette* "iskelet" yerine), *estatue* (*statue* "heykel" yerine) söyleyişlerinde ortaya çıkan durumda da aynı olgu yinelenir; *de* ilgecinin, *ed* olarak yazıya aktarılan halk dilindeki söyleniş biçiminde de (*un oeil ed tanche* "bir yeşilsazan gözü") bu olguyla karşılaşırız: İçses düşmesi yoluyla da *tanche, d'tanche* olur; ama bu konum içinde algılanabilmesi için *d*'nin iç patlamalı olması gerekir: *d*^{1} *t*^{2} *anche*; daha önce ele aldığımız durumlarda olduğu gibi, *d*'nin önünde bir ünlü oluşur.

4. Hint-Avrupa selenlileri sorununu yeniden ele almaya, örneğin Eski Yüksek Almanca'da, *balg* olduğu gibi kalırken, *hagl*'ın neden *hagal*'a dönüştüğünü araştırmaya neredeyse gerek bile yok. *Balg*'da yer alan ve iç patlamalı bir sıranın (*ba*^{1} *l*^{1} *g*^{1}) ikinci öğesi olan *l* bir selensiz işlevi yerine getirir: Onun için işlev değiştirmesine hiçbir neden yoktu. Buna karşın, *hagl*'da yer alan ve genç iç patlamalı olan *l* ünlü noktası oluşturuyordu. Bu ses selenli olduğundan, onun önünde daha açılmalı bir ünlü (yazımın tanıklığına inanmak gerekirse bir *a*) gelişmiş, ama zamanla da silinmiştir. Çünkü bugün *Hagel* "dolu" yeniden *ha*^{1} *g*^{2} *l*^{1} biçiminde söyleniyor. Dahası, bu sözcüğün söylenişiyle Fr. *aigle* "kartal" sözcüğünün söylenişi arasındaki ayrılığı oluşturan da budur: Germence sözcükte *l* kapanmalıdır, Fransızca sözcükte ise, sondaki a'den ötürü açılmalıdır (*e*^{1} *g*^{2} *l*^{2} *ə*).

BİRİNCİ KESİM
GENEL İLKELER

BİRİNCİ BÖLÜM

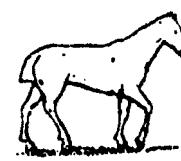
DİL GÖSTERGESİNİN ÖZ NİTELİĞİ

1. GÖSTERGE, GÖSTERİLEN, GÖSTEREN

Kimilerine göre, dil temel ilkesine indirgendiğinde bir ad dizini niteliğiyle karşımıza çıkar; daha açık bir deyişle, dil bir terimler dizelgesidir ve burada yer alan her öğe bir nesnenin[1] karşılığıdır. Örnekler[2] (yanda):

: *ARBOR* (ağaç)

: *EQUUS* (at)

vb. vb.

Bu görüş birçok açıdan eleştirilebilir. Bir kez, sözcük-

(1) *Nesne* sözcüğü burada çok geniş kapsamlı bir terim olarak kullanılmaktadır. Gösterim eyleminin konusu olabilecek tüm varlıklar, olgular, kavramlar, somut ya da düşsel nenler bu terimin kapsamına girer. ÇN.

(2) Saussure, örnek olarak ele aldığı iki gerçekliği soyut bir biçimde belirtebilmek için Latince terimler kullanıyor: ARBOR ve EQUOS. Bun-

lerden önce var olan hazır kavramlar bulunduğu varsayımını içerir (bu konuda, bak. s. 167). Sonra, adın ses özellikli mi, yoksa anlıksal mı olduğunu belirtmez: Çünkü *arbor* her iki açıdan da ele alınabilir. Bir de, adı nesneyle birleştiren bağın çok yalın bir işlem olduğu izlenimini uyandırır ki bu hiç de doğru değildir. Arna, olguları aşırı biçimde yalınlaştıran bu dar görüş, dil biriminin, iki öğenin birbirine bağlanmasıyla ortaya çıkan iki yönlü bir şey olduğunu göstererek bizi gerçeğe yaklaştırabilir.

Yukarda (s. 41) söz çevrimine ilişkin olarak dil göstergesinin içerdiği her iki öğenin de anlıksal nitelikli olduğunu ve bunların beynimizde çağrışım yoluyla birbirine bağlandığını gördük. Şimdi bu nokta üsünde biraz duralım.

Dil göstergesi bir nesneyle bir adı birleştirmez, bir kavramla bir işitim imgesini birleştirir.(3) İşitim imgesi salt fiziksel nitelikli olan özdeksel ses değildir; sesin anlıksal izidir, duyularımızın tanıklığı yoluyla bizde oluşan tasarımdır. Duyumsaldır bu imge. Eğer yer yer "özdeksel" diye de nitelendirilirse, bundan yalnızca imgenin duyumsallığı ve genellikle daha soyut olan öbür çağrışım öğesinin, kavramın karşıtı olarak ele alındığı anlaşılmalıdır.

Kendi dilyetimizi gözlemlediğimizde işitim imgelerimizin anlıksal özelliği iyi ortaya çıkar. Dudaklarımızı da, dilimizi de kıpırdatmadan kendi kendimize konuşabilir, bir şi-

---

lardan ikincisi Eski Latince bir biçimdir ve klasik Latince'de olduğu gibi çoğul belirtme durumunu değil, tekil yalın durumu gösterir, kısa o içerir (oysa çoğul belirtme durumunda uzun o vardır). Herhangi bir yorumlama güçlüğü olmaması için, yukardaki çizimde, klasik Latince biçime yer veriyoruz. ÇN.

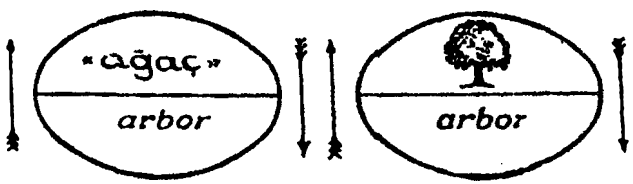
(3) İşitim imgesi terimi belki çok dar kapsamlı gibi gelecek; çünkü işitimin yanı sıra bir de sözcükteki seslerin çıkarılışı, sesleme eyleminin kasıl imgeesi var. Ama F. de Saussure'e göre, dil özü bakımından bir birikimdir, dıştan gelen bir şeydir (bak. s. 43). İşitim imgesi, gücül bir dil olgusu kimliğiyle - söz düzlemindeki her türlü gerçekleşmenin dışında -, sözcüğün özellikle doğal tasarımıdır. Onun için, sesleme eylemine üstü örtülü, dolaylı biçimde değinilebileceği gibi, işitim imgesine oranla ikincil bir yer de verilebilir.*(Yayıncılar)*.

iri içimizden ezbere okuyabiliriz. Dildeki sözcükler bizim için işitim imgeleri olduğundan bunları oluşturan "sesbirim"lerden söz etmekten kaçınmak gerekir. Bu terim bir ses eylemi düşüncesi içerdiğinden ancak konuşma düzlemindeki sözcüğe, iç imgenin söylemde gerçekleşen biçimine uygun düşebilir. İşitim imgesine değinildiğini unutmamak koşuluyla, bir sözcüğün *sesler*iyle *seslemler*inden söz ederek bu türlü bir yanlış anlamayı önleriz.

Demek ki dil göstergesi iki yönlü anlıksal bir kendilik. Bunu şöyle gösterebiliriz:

Bu iki öğe birbirine sıkı sıkıya bağlıdır ve birbirini çağrıştırır. Latince *arbor* sözcüğünün anlamını aradığımızda da, Latince'nin "ağaç" kavramını belirtmek için kullandığı sözcüğü bulmaya çalıştığımızda da, ancak dilin onayladığı yaklaştırmaların gerçekliğe uygun düştüğünü görür, tasarlanabilecek başka her türlü yaklaştırmayı bir yana iteriz: Açık bir gerçek bu.

Bu tanım ortaya önemli bir terim sorunu çıkarır. Kavramla işitim imgesinin birleşimine *gösterge*[4] diyoruz: Ne var ki genellikle bu terim yalnız işitim imgesini, örneğin bir sözcüğü (*arbor*, vb.) belirtir. Çünkü şu unutulur: Eğer *arbor*'a gösterge deniliyorsa, bunun biricik nedeni sözcüğün "ağaç" kavramına taşıyıcılık etmesidir; duyumsal bölümün uyandırdığı kavram bütünün de varlığını içerir.

Burada söz konusu edilen üç kavram, karşıt olmakla birlikte birbirini çağrıştıran adlarla belirtilirse anlam belirsizliği de sona erer. Önerimiz şu: Bütünü belirtmek için *gösterge* sözcüğü kullanılmalı, *kavram* yerine *gösterilen* ve *işitim imgesi* yerine de *gösteren* terimleri benimsenmelidir. Gösteren ve gösterilen terimleri hem kendi aralarındaki, hem de bütünle kurdukları karşıtlığı belirtmek gibi bir yarar sağlar. *Göstergeye* gelince: Bu sözcükle yetiniyoruz, çünkü gündelik dil başkasını esinlemedi bize.

Bu biçimde tanımlanan dil *göstergesinin* başlıca iki özelliği vardır. Bu özellikleri açıklarken, aynı türden her incelemenin de ilkelerini ortaya koyacağız.

2. *BİRİNCİ İLKE: GÖSTERGENİN NEDENSİZLİĞİ*[5]

Göstereni gösterilenle birleştiren bağ nedensizdir. Göstergeyi, bir gösterenin bir gösterilenle birleşmesinden doğan bütün olarak gördüğümüzden daha yalın olarak şöyle de diyebiliriz: *Dil göstergesi nedensizdir.*

(4) Burada *gösterge* sözcüğüyle karşıladığımız Fransızca *signe* terimi için Saussure'ün yaptığı açıklamada, Türkçe sözcüğün özelliğinden ötürü ufak bir uyarlamayı zorunlu gördük. ÇN.

(5) Yapıtta sık sık kullanılan ve sıfat olarak, gösterenle gösterilen arasındaki simgesel olmayan, rastlantısal ve özgür ilişkiyi niteleyen, ad olarak ise bu nitelikten doğan durumu belirten Fr. *arbitraire* terimini *nedensiz* ve *nedensizlik* terimleriyle karşılıyoruz. Saussure'ün genel dildeki anlamından sıyırarak kullandığı bu terim yapıtın çeşitli yerlerinde sıfat olarak *immotivé* "nedensiz"in eşanlamlısı ve *motivé* "nedenli"nin karşıtanlamlısıdır; ad olarak ise *motivation* "nedenlilik"in karşıtıdır. Dizin bölümü de bu yorumumuzu destekler (Immotivé bak.

Örneğin, "kardeş" kavramının, kendisine gösterenlik yapan *k-a-r-d-e-ş* ses dizilişiyle hiçbir iç bağıntısı yoktur.(6) Başka herhangi bir diziliş de onu aynı oranda gösterebilir. Diller arasındaki ayrılıklar, doğrudan doğruya da değişik dillerin varlığı bunu tanıtlar: "Öküz" gösterileninin göstereni sınırın bir yanında (Fransa) *b-ö-f (boeuf)*, bir yanında ise (Almanya) *o-k-s (Ochs)*.

Göstergenin nedensizliği ilkesini kimse yadsımıyor. Ne var ki çoğu kez bir gerçeği bulmak ona gereken yeri vermekten daha kolaydır. Yukarda açıklanan ilke bütün dil bilimine egemendir ve bu ilkenin sonuçları sayılamayacak denli çoktur. Şu da bir gerçek ki bunların tümü de ilk bakışta aynı açıklıkla görülemez. Söz konusu sonuçlarla ilkenin taşıdığı büyük önem ancak birçok dolambaçlı yoldan geçilerek ortaya çıkarılabilir.

Burada kısa bir gözlemde bulunmak istiyoruz: Göstergebilim kurulduktan sonra, tümüyle doğal nitelikli göstergelere dayalı anlatım türlerinin - pandomima gibi - kendi alanına girip girmediğini araştırmalıdır. Göstergebilimin bu anlatım biçimlerini de ele aldığını varsayalım: İşte o zaman da başlıca konusu gene göstergenin nedensizliğine dayanan dizgeler bütünü olacaktır. Gerçekten de, bir toplumun benimsediği her anlatım biçimi ilkece toplumsal bir alışkıya ya da - aynı anlama gelen - toplumsal bir uzlaşıma dayanır. Örne-

---

Arbitraire; arbitraire = immotivé). *Arbitraire* sözcüğünü kullanmaya bir bakıma Fransızca'nın sözcük dizgesi zorlamıştır Saussure'ü: Bu kullanımın kökü, bilginin *motivation* teriminin karşıtına da gereksinme duymasında aranmalıdır. Kısacası:

I. Sıfat	: *arbitraire* =	*immotivé*	*(nedensiz)*
	arbitraire /	*motivé*	*(nedenli)*
II. Ad	: *arbitraire* =	...	*(nedensizlik)*
	arbitraire /	*motivation*	*(nedenlilik).*

İki dizi arasında kesinlikle biçimsel bir ayrım yapılmak istenirse *arbitraire* terimi *buyrultusal* (keyfi) sözcüğüyle de karşılanabilir. ÇN.

(6) Saussure'ün verdiği örneği (*soeur* "kızkardeş") Türkçe'ye uyarlıyoruz.

ğin, çoğu kez belli bir doğal anlatımlılıkla yüklü olan toplumsal incelik göstergeleri (imparatorunu dokuz kez eğilip doğrularak selamlayan Çinli'yi düşünün) gene de bir kurala bağlıdır. Bunların kullanılmasını zorunlu kılan kendi öz değerleri değil, söz konusu kuraldır. Onun için, diyebiliriz ki göstergelerin her bakımdan nedensiz olanları göstergesel yöntemin ülküsünü öbürlerinden daha iyi gerçekleştirir. Bundan ötürü, anlatım dizgelerinin en karmaşığı ve en yaygını olan dil aynı zamanda bunların en belirginidir de. Dilbilim bu bakımdan her türlü göstergebilimin genel örneği olabilir. Dilin yalnız özel bir dizge niteliği taşıması durumu değiştirmez.

Dil göstergesini, daha doğrusu bizim gösteren diye adlandırdığımız öğeyi belirtmek için *simge* sözcüğü kullanılmıştır. Doğrudan doğruya birinci ilkemizden ötürü bu terimin benimsenmesini sakıncalı buluyoruz. Simgenin özelliği hiçbir zaman tümüyle nedensiz olmamasıdır. Simge boş değildir; onun göstereniyle gösterileni arasında doğal bir bağ izine rastlanır. Tüzenin simgesi olan terazinin yerini başka herhangi bir şey, örneğin bir araba alamaz.

Nedensiz sözcüğü de bir gözlem gerektirir: Bu sözcük, gösterenin, konuşan bireyin özgür seçimine bağlı olduğu düşüncesini uyandırmamalıdır (aşağıda göreceğimiz gibi, gösterge dilsel bir toplulukta yerleşti mi, onda herhangi bir değişiklik yapmak bireyin elinde değildir). Biz yalnız, göstereninin bir nedene bağlanamayacağını, daha açık bir deyişle, gerçeklik düzleminde hiçbir doğal ilişki kurmadığı gösterilen açısından nedensiz olduğunu söylemek istiyoruz.

Bu konuyu kapamadan önce, birinci ilkeye karşı öne sürülebilecek iki görüşü belirtelim:

1. Gösteren seçiminin her zaman nedensiz olmadığını belirtmek için *yansımalara* başvurulabilir. Ne var ki bunlar hiçbir zaman bir dil dizgesinin örgensel öğeleri değildir. Kaldı ki yansımaların sayısı da sanıldığından çok daha azdır. Fr. *fouet* "kırbaç" ya da *glas* "yas çanı" türünden sözcükler ki-

milerinin kulağına anlatımlı seslerden kurulu gibi gelebilir. Ne var ki bunların başlangıçtan beri böyle bir özellik taşımadığını görmek için Latince'deki biçimlerine başvurmak yeter (*fouet, fāgus* "sürgen"den gelir, *glas* ise *classicum* "boru sesi"nden). Sözcüklerde bugün bulunan seslerin niteliği, daha doğrusu bu seslere yakıştırılan nitelik ses evriminin rastlantısal bir sonucudur.

Gerçek yansımalar ise (Fr. *glou - glou* "gurgur", "gulu gulu"; *tic tac* "tik tak", vb. gibi) hem sayıca azdır, hem de bunların seçilişinde de belli oranda nedensiz bir nitelik vardır. Çünkü gerçek yansımalar birtakım gürültülerin yaklaşık, yarı saymaca nitelik bile kazanmış öykünmeli biçimlerinden başka bir şey değildir. (Fr. *ouaoua* "havhav" ile Alm. *wauwau*'yu karşılaştırın). Üstelik, bir kez dile girdiler mi, öbür sözcükler gibi belli oranda sesçil biçimbilimsel, vb. evrim geçirmeye sürüklenirler (bak. Halk Latincesi'ndeki yansıma kökenli *pipio*'den gelen Fr. *pigeon* "güvercin"). Bu da söz konusu yansımaların ilk özelliklerinden bir şeyler yitirerek, nedensiz olan dil göstergesinin genel özelliğine büründüklerinin açık kanıtıdır.

2. Yansımalara çok yakın olan ünlemler de benzer gözlemlere yol açar ve savımız açısından daha büyük bir sakınca oluşturmaz. Ünlemleri, neredeyse doğanın zorlamasıyla oluşmuş, gerçekliğin kendiliğinden anlatım biçimleri olarak görme eğilimi vardır. Ne var ki bunların çoğunda gösterilenle gösterenin zorunlu bir bağ kurduğu yadsınabilir. İki dili bu açıdan karşılaştırmak, söz konusu anlatımların, bunların birinden öbürüne ne denli değiştiğini göstermeye yeter (örneğin Fransızca'da *aïe*! "ay!" denir. Almanca'da *au*!). Kaldı ki birçok ünlemin başlangıçta belli bir anlam taşıyan sözcükler olduğu bilinir (bak. Fr. *diable*! "şeytan": "hay kör şeytan!", *mordieu*! "hay Allah!" = *mort* "ölüm", *Dieu* "Tanrı"dan, vb.).

Kısacası, yansımalarla ünlemler ikinci derecede önemi olan öğelerdir ve bunların simgesel bir kaynağı bulunduğu da kimi yönlerden yadsınabilir.

3. İKİNCİ İLKE: GÖSTERENİN ÇİZGİSELLİĞİ.

Gösteren işitimsel nitelikli olduğundan yalnız zaman içinde yer alarak gerçekleşir ve zamandan kaynaklanan özellikler taşır: a) Bir yayılım gösterir ve b) Bu yayılım bir tek boyutta ölçülebilir: O da bir çizgidir.

Bu ilke apaçık olmakla birlikte, anlaşılan hiçbir zaman belirtilmeye değer bulunmamış; bunun da nedeni kuşkusuz üstünde durulmaya bile değmeyecek bir şey gibi görülmüş olması. Ne var ki temel bir ilke bu. Sonuçları da sayılamayacak denli çok. Önemi birinci yasanınkine denk. Dilin tüm düzeneği ona bağlı (bak. s. 181). Görsel gösterenlerin (denizci belirtkeleri, vb. nin) birçok boyutta birden süremdeş olarak dallanıp budaklanabilmesine karşın, işitimsel gösterenlerin tek boyutu vardır, o da zaman çizgisidir. Bunların öğeleri birbirini izler ve bir zincir oluşturur. İşi yazıya döker de zaman içindeki ardışıklığın yerine yazı göstergelerinin uzam çizgisini koyarsak bu özellik hemen ortaya çıkar.

Kimi durumlarda açıkça görülmez bu. Örneğin, bir seslemi vurgularsam, aynı noktaya değişik anlam öğeleri yığdığım sanılır. Oysa, bu bir yanılsamadır. Seslemle vurgusu bir tek sesleme edimi oluşturur. Bu edimde ikilik yoktur, yalnız, çevreyle kurulan çeşitli karşıtlık bağıntıları vardır (bu konuda bak. s. 190).

İKİNCİ BÖLÜM

GÖSTERGENİN DEĞİŞMEZLİĞİ VE DEĞİŞEBİLİRLİĞİ[1]

1. DEĞİŞMEZLİK

Gösteren, belirttiği kavram açısından özgür bir seçim ürünü olmakla birlikte, kendisini kullanan dilsel topluluk bakımından özgür değildir, zorunlu olarak benimsenmiştir. Bu konuda topluma görüşü sorulmaz, dilin seçtiği gösteren yerine bir başkası kullanılamaz. Temelinde bir çelişki bulunduğu izlenimi uyandıran bu olgu "zorunlu seçim" diye adlandırılabilir. Dile: "Seçiniz!" denir, ama hemen arkasından eklenir: "Bu gösterge seçilecek, başkası değil." Birey istese de, yapılan seçimi hiçbir yönden değiştiremez. Yalnız birey mi?

(1) Bu bölümde Saussure'ün savunduğu birtakım görüşleri sonradan yapılan ya da yaygınlık kazanan çalışmalar, ortaya çıkan yeni yeni olgular çürütmüştür. Özellikle sözcük düzleminde görülen yenileştirme çabalarını, uygulamalı dilbilimle toplumdilbilimden esinlenen dil düzenlemesi girişimlerini burada anmak isteriz. İçinde bulunduğu dönemde inandırıcı örneklerden yoksun olan, çığır açıcı yanlarına karşın, XIX. yüzyıla egemen dilbilim anlayışını bütün bütün aşamadığı yer yer sezilen Saussure'ün kimi konularda yanılmasını olağan saymak gerekir. Şu da unutulmamalı: Saussure toplum ve zaman etkenlerinin eyleşimsel ilişkisini tasarlamıştır; onun için, bilinçli değiştirme ve yenileştirme çabalarına gene de karşı çıkarılamaz. ÇN.

Toplum da bir tek sözcük üstünde bile egemenliğini yürütemez; dil nasılsa, ona öylece bağımlı kalır.

Onun için, dili artık kuru bir sözleşmeye benzetemeyiz. Dil göstergesinin incelenmesi de özellikle bu yönden ilginçtir. Çünkü bir toplumda benimsenmiş bir yasanın özgürce onanmış bir kural olmayıp zorunlu nitelik taşıdığı tanıtlanmak istenirse, bunun bize en parlak kanıtını dil sunar.

Onun için, dil göstergesinin nasıl istencimiz dışında kaldığını görelim ve sonra bu olgudan kaynaklanan önemli sonuçları ortaya koyalım.

Hangi dönemi ele alırsak alalım, ne denli gerilere uzanırsak uzanalım, dil her zaman bir önceki çağın kalıtı olarak karşımıza çıkar. Belli bir anda adları nesnelere bağlayan kavramlarla işitim imgeleri arasında uyuşum sağlayan edimi kafamızda tasarlayabiliriz; ama bu türlü bir edim hiçbir zaman gözlemlenmemiştir. Her şeyin bu biçimde olup bittiği yolunda bizde uyanan düşüncenin temeli, göstergenin nedensizliğine ilişkin çok güçlü duygumuzdur.

Gerçekten de, dil eski kuşakların aktardığı ve olduğu gibi benimsenmesi gereken bir üründür: Bu, eskiden de böyleydi, bugün de böyledir. Onun için, dilin kökeni sorunu sanıldığı denli önemli değildir. Dahası bu sorunu ortaya atmak bile yersizdir. Dilbilimin biricik gerçek konusu, önceden oluşmuş bir dilin olağan ve düzenli yaşamıdır. Belli bir dil durumu her zaman tarihsel etkenlerin ürünüdür. Göstergenin niçin değişmez olduğunu, bir başka deyişle her türlü rasgele değiştirime nasıl karşı koyduğunu açıklayan da bu etkenlerdir.

Ama dilin bir kalıt olduğunu söylemekle yetinirsek, hiçbir şeyi açıklayamayız. Geçmiş çağlardan kalan ve bugün de yürürlükte bulunan yasalar her an değiştirilemez mi?

Bu gözlem bizi, dili toplumsal çerçevesine oturtmaya ve soruyu öbür toplumsal kurumlar için nasıl sormak gerekirse öyle sormaya yöneltir. Öbür toplumsal kurumlar kuşak-

tan kuşağa nasıl aktarılır? İşte, değişmezlik konusunu da kapsayan daha genel bir soru. Önce, öbür kurumların özgürlük derecesini belirlemek gerekir. Böyle bir değerlendirme, bunların her birinde zorlayıcı gelenekle toplumun özgür eylemi arasında değişik bir denge kurulduğunu gösterecektir. Sonra, belli bir toplumsal kurumda zorlayıcı gelenek etkenlerinin toplumun özgür eyleminden niçin şu ya da bu oranda daha güçlü olduğu araştırılacak, en sonunda da, gene dile dönülerek onun aktarılmasına neden tarihsel etkenin baştan başa egemen olduğu, birdenbire ortaya çıkan her türlü genel değişimi bu etkenin niçin olanaksız kıldığı sorulacaktır.

Bu soruyu yanıtlamak için birçok kanıttan yararlanılabilir. Örneğin, dildeki değişmelerin, bir dolabın çekmeceleri gibi üst üste sıralanmayan, tam tersine iç içe giren, birbiriyle kaynaşan ve her yaştan bireyi kapsayan kuşaklar zincirine bağlanmadığı belirtilebilir. Anadilinin ne büyük çabalarla öğrenildiği de ortaya konularak genel bir değişimin olanaksızlığı sonucuna varılabilir. Dil konuşulurken mantıksal düşüncenin işe karışmadığı, bireylerin büyük ölçüde dil yasalarının bilincine varmadığı da eklenebilir. Bireyler, bilincine varmadıkları bu yasaları nasıl değiştirebilirler? Diyelim ki bu yasaların bilincine vardılar: O zaman da dil olgularının pek eleştiriye yol açmadığını, her toplumun, genellikle kendisine aktarılan dili beğendiğini anımsamak gerekir.

Bu görüşler önemli olmakla birlikte, sorunun can alıcı noktasına ilişkin değildir. Onun için, bütün öbür görüşlerin bağlı olduğu aşağıdaki görüşleri yeğliyoruz; bunlar hem daha temel nitelikli, hem de daha dolaysız:

1. *Göstergenin nedensizliği.* Bu özellik, değişimin kuramsal bakımdan gerçekleşebileceği görüşünü yukarda bize benimsetmişti. Ama sorunu derinleştirince, doğrudan doğruya söz konusu özelliğin dili değiştirmeye yönelik her türlü girişimi gerçekte engellediğini görürüz. Toplum daha bilinçli de olsa, dil tartışılamaz. Çünkü bir şeyin tartışılabilmesi için

usa uygun bir kurala dayanması gerekir. Böyle olduğunda tartışma yapılabilir, çeşitli gerekçeler öne sürülebilir. Bir simgeler dizgesi de tartışma kaldırır; çünkü simge, gösterilen nesneyle ussal bir bağıntı kurar (bak. s. 113). Ama nedensiz göstergeler dizgesi olan dilde böyle bir dayanak yoktur. Bundan ötürü de her türlü sağlam tartışma temeli ortadan kalkar. Fr. *soeur* "kızkardeş"i İng. *sister*'e, Alm. *Ochs*'u Fr. *boeuf* "öküz"e yeğlemek için hiçbir neden yoktur.

2. *Herhangi bir dilin gerektirdiği göstergelerin çokluğu.* Bu olgunun sonuçları son derece önemlidir. Yaklaşık olarak yirmiyle kırk arasında yazaçtan oluşan bir yazı dizgesi yerine, gerekirse bir başkası benimsenebilir. Az sayıda öğe kapsasaydı dil için de aynı şeyi söyleyebilirdik. Ne var ki dil göstergeleri sayıca sınırsızdır.

3. *Dizgenin çok karmaşık niteliği.* Her dil bir dizge oluşturur. Gerçi, ilerde göreceğimiz gibi, bu yön dilin tümüyle nedensiz olmadığı, görece bir nedenlilik taşıdığı yöndür; ama toplumun dili değiştiremeyeceğini gene bu düzlem ortaya koyar. Çünkü dil dizgesi karmaşık bir düzenektir ve ancak mantıksal düşüncenin ışığında kavranabilir. Onu her gün kullananlar bile bu konuda koyu bir bilgisizlik içindedir. Bu türlü bir değişiklik ancak uzmanların, dilbilgicilerin, mantıkçıların, vb. işe el koymasıyla gerçekleşebilir. Ne var ki deneyler, şimdiye değin bu türlü girişimlerin hiçbir başarıya ulaşmadığını gösteriyor.

4. *Toplumsal devinimsizliğin her türlü dilsel yenileştirmeye karşı direnmesi.* Dil her an herkesi ilgilendirir. Gözlemlerimizin en önemlisi de bu. Toplumda yaygın olan, toplumca kullanılan dilden bütün bireyler gün boyu yararlanır. Bu konuda dille öbür kurumlar arasında, hiçbir karşılaştırma yapılamaz. Bir kurallar bütününün buyrukları, bir dinin törenleri, denizci belirtkeleri, vb. aynı anda ancak belli sayıda bireyi ilgilendirir; o da belli bir süre için. Oysa dile her an herkes katılır. Bundan ötürü de dil durmaksızın herkesin etkisi

altındadır. Bu temel olgu kökten bir değişikliğin olanaksızlığını göstermeye yeter. Girişkenliklere dil denli elverişli olmayan bir toplumsal kurum yoktur. Dil, toplumsal yaşamla kaynaşır. Toplum da doğal olarak durgunluk gösterdiğinden her şeyden önce var olanı koruma etkeni biçiminde ortaya çıkar.

Ne var ki dilin özgür olmadığını açıklıkla ortaya koyabilmek için toplumsal güçlerin ürünü olduğunu söylemek yetmez; her zaman bir önceki dönemden aktarılmış bir kalıt olduğunu anımsayarak bu toplumsal güçlerin zaman çerçevesi içinde etki gösterdiğini de eklemek gerekir. Dilin değişmezliği yalnız toplumun ağırlığından ileri gelmez; zaman içinde yer alışının da ürünüdür. Bu iki olgu birbirinden ayrılamaz. Her an, geçmişe bağlılık seçme özgürlüğünü köstekler. *İnsan* diyoruz, *köpek* diyoruz, neden? Bizden öncekiler öyle demiş de ondan. Bu durum, olayın bütünü içinde iki karşıt etken arasında bir bağ bulunmasını önlemez: Seçimi özgür kılan nedensiz anlaşma ve seçimi değişmez kılan zaman. Gösterge nedensiz olduğu için gelenek dışında yasa tanımaz ve ancak geleneğe dayandığı için de nedensiz olabilir.

2. *DEĞİŞEBİLİRLİK*

Dilin sürekliliğini sağlayan zamanın, görünüşte değişmezlikle çelişen bir etkisi daha vardır, o da dil göstergelerini değişime uğratmasıdır: Bazen daha hızlı, bazen daha yavaş. Bir bakıma, göstergenin değişmez olduğu da söylenebilir, değişebilir olduğu da.(2)

(2) Dile, birbiriyle çelişen iki nitelik tanıdığı için Saussure'ü mantıksızlıkla ya da aykırı görüşler savunmakla suçlamak doğru olmaz. Çarpıcı iki terimi karşı karşıya getirerek Saussure yalnız şu gerçeği vurgulamak istemiştir: Dil değişir, ama bireyler değiştiremez onu. Dilin dokunulmaz olduğu, ama bozulmaz olmadığı da söylenebilir *(Yayımcılar)*. – Dilin dokunulmazlığı ilkesi XIX. yüzyıla özgü bir ilkedir ve artık geçersizdir. Bak. not 1. ÇN.

Son çözümlemede, bu iki olgu dayanışıktır: Gösterge bozulma eğilimindedir, çünkü sürüp gider. Ama her bozulmada eski gereç gene yerinde kalır, geçmişten kopuş görecedir. İşte bundan ötürü de bozulma ilkesi süreklilik ilkesine dayanır.

Zaman içinde bozulma değişik biçimlere bürünür. Bunların her biri önemli bir dilbilim bölümü oluşturabilir. Ayrıntılara girmeden, ortaya konulması gereken bir iki noktaya değinelim.

Her şeyden önce, bozulma süzcüğüne burada verilen anlamı iyi kavramak, yanılgıya düşmemek gerekir. Sözcük, özellikle gösterenin uğradığı ses değişikliklerinin ya da gösterilen kavramın geçirdiği anlam değişikliklerinin söz konusu olduğu izlenimini uyandırabilir. Yetersizdir bu bakış açısı. Bozulma etkenleri ne olursa olsun, bunlar ister tek tek, ister birlikte ortaya çıksınlar, her zaman *gösterilenle gösteren arasındaki bağıntının değişmesi* sonucunu verirler.

İşte birkaç örnek: "Öldürmek" anlamına gelen Latince *necāre* Fransızca'da *noyer* biçimine girmiş ve suda boğmak anlamını edinmiştir. Böylece işitim imgesi de, kavram da değişmiştir. Ama olayın iki bölümünü birbirinden ayırmak gereksiz. Ayrıntıya girmeden, kavramla gösterge arasındaki bağın çözüldüğünü, ilişkinin değişime uğradığını ortaya koymak yeter. Klasik Latince'deki *necāre*'yi Fr. *noyer* ile karşalaştıracağımıza, IV. ya da V. yüzyıl Halk Latincesi'ndeki, "suda boğmak" anlamına gelen *necare* sözcüğüyle karşılaştırırsak durum biraz değişir. Ne var ki, gösteren çok bozulmamış olmakla birlikte, burada da kavramla gösterge arasındaki bağıntıda değişme görülür.

Eski Almanca *dritteil* "üçte bir parça" çağımız Almancası'nda *Drittel* "üçte bir" olmuştur. Böylece, kavram aynı kalmışsa da, bağıntı iki türlü bir değişime uğramıştır: Gösteren hem ses yönünden; hem de dilbilgisi bakımından değişmiştir; artık *Teil* "parça" kavramını içermez, yalın bir sözcük-

tür. Burada da şu ya da bu türlü bir bağıntı değişikliği söz konusudur.

Eski İngilizce'de yazın öncesi dönemde rastlanan *fōt* "ayak", *fōt* olarak kalmış (bugünkü İngilizce'de *foot*), buna karşılık sözcüğün çoğul biçimi *fōt* "ayaklar" *fēt* (bugunkü İngilizce'de *feet*) olmuştur. Bu çoğulun ortaya çıkmasına yol açan bozulmalar nasıl gerçekleşmiş olursa olsun, kesin bir şey vardır, o da şudur: Bağıntı değişmiş, sessel özdekle kavram arasında başka ilişkiler kurulmuştur.

Gösterilenle gösteren arasındaki bağıntıyı her an değiştiren etkenlere karşı dil kesinlikle savunmasızdır. Bu da, göstergenin nedensizliğinden doğan sonuçlardan biridir.

Öbür insansal kurumların - törelerin, yasaların, vb. nin - tümü de değişik oranlarda nesneler arasındaki doğal bağıntılara dayanır. Bu düzlemde, kullanılan araçla güdülen amaç arasında zorunlu bir uygunluk vardır. Nasıl giyineceğimizi saptayan moda bile tümüyle nedensiz değildir: İnsan gövdesinin gerekli kıldığı birtakım koşullara belli bir ölçünün ötesinde uymamazlık edemeyiz. Oysa dil araç seçiminde hiçbir sınır tanımaz: Öyle ya, herhangi bir kavramla herhangi bir ses dizilişini birleştirmemizi ne önleyebilir?

Dilin katışıksız bir kurum olduğunu göstermek için Whitney haklı olarak göstergelerin nedensizliği üstünde durmuş ve böylece dilbilimi gerçek eksenine oturtmuştur. Ama daha ileri gidememiş ve bu özelliğin dili bütün öbür kurumlardan kesinlikle ayırdığını görememiştir. Dilin evrimi bu gerçeği çok iyi ortaya koyar. Bundan daha karmaşık bir şey yoktur: Hem toplum içinde yer alır dil, hem de zaman içinde ve hiç kimse hiçbir değişiklik yapamaz onda. Öte yandan, göstergelerin nedensizliği kuramsal bakımdan sessel özdekle kavram arasında herhangi bir bağıntı kurabilme özgürlüğüne yol açar. Bunun sonucunda da, göstergelerde bir araya gelen bu öğeler, başka hiçbir alanda görülmeyen bir oranda kendi özel yaşamlarını sürdürürler. Onun için dil, bazen

sesleri, bazen de anlamları ilgilendiren tüm olguların etkisi altında kalarak bozulur, daha doğrusu evrim geçirir. Bu evrim kaçınılmaz niteliklidir. Evrime karşı koyabilen dil görülmemiştir. Her zaman, belli bir süre sonunda önemli değişiklikler saptanabilir.

Bu o denli gerçek ki, değinilen ilkenin yapay diller konusunda bile doğrulanabilmesi gerekir. Yapay dil yaratan bir kimse, bu dil dolaşıma girmediği sürece ona egemendir. Ama yapay dil görevini yerine getirmeye başlayıp da herkesin ortak malı olur olmaz yaratıcısının denetiminden çıkar. Esperanto bu türden bir denemedir. Başarı kazanırsa acaba bu kaçınılmaz yasanın dışına çıkabilecek mi? İlk aşamadan sonra dil büyük bir olasılıkla göstergesel yaşamını sürmeye başlayacak. Bilinçli yaratımın yasalarına hiç benzemeyen yasalar uyarınca kuşaktan kuşağa aktarılacak ve artık hiç geriye dönülemeyecek. Gelecek kuşakların olduğu gibi benimseyeceği değişmez bir dil yaratmaya kalkışan kişi, ördek yumurtası üstünde kuluçkaya yatan tavuğu andırır: Yaratılan dil bütün dilleri sürükleyen akıntıya ister istemez kapılacaktır.

Zaman içindeki bozulmaya bağlı olarak göstergenin gene zaman içinde süreklilik taşıması genel göstergebilimin bir ilkesidir. Yazı dizgeleri, sağır-dilsizlerin bildirişim yöntemleri, vb. bunu doğrular.

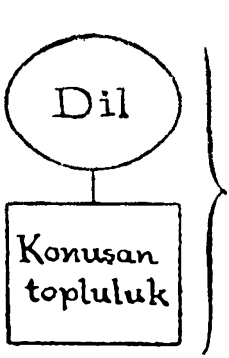
Peki ama, değişim neden zorunludur? Belki bu konuyu, değişmezlik ilkesi denli açıklığa kavuşturamadığımız için bizi eleştirenler çıkacak. Çünkü çeşitli bozulma etkenlerini birbirinden ayırmadık. Oysa, ne denli zorunlu olduklarını anlayabilmek için bunları çeşitlilikleri içinde ele almak gerekir.

Süreklilik nedenleri gözlemcinin *önsel* olarak ulaşabileceği olgulardır. Zaman içinde bozulma nedenleri ise öyle değildir. Bunları bütün yönleriyle açıklamaktan şimdilik vazgeçip genel açıdan bağıntıların değişmesinden söz etmek daha yerinde olur. Zaman her şeyi bozar. Dilin, bu evrensel yasanın dışında kalması için hiçbir neden yoktur.

Giriş bölümünde ortaya koyduğumuz ilkelere başvurarak tanıtlamamızın aşamalarını özetleyelim:

1. Kısır sözcük tanımlamalarına girişmeden, önce *dil-yetisi*nin kapsadığı olgular bütünü içinde iki etken belirledik: *Dil* ve *söz.* Bize göre dil, dilyetisinden söz çıkınca kalan şeydir. Bireyin söylenenleri anlamasını ve konuşurken de anlaşılmasını sağlayan dilsel alışkıların tümüdür.

2. Ama bu tanım gene de dili toplumsal gerçekliği dışında bırakır, gerçekdışı bir görünüm verir ona. Çünkü gerçeğin yalnızca bir yönünü, bireysel yanını kapsar. Oysa bir dilin var olabilmesi için *konuşan bir topluluk* bulunması gerekir. Hiçbir zaman dilin toplumsal olgu dışında varlığı yoktur; görünüşe aldanmamak gerekir. Çünkü dil, göstergesel bir olaydır. Toplumsal niteliği dilin iç özelliklerindendir. Eksiksiz bir tanım, şu çizimin de gösterdiği gibi, birbirinden ayrılmaz iki olgu çıkarır karşımıza:

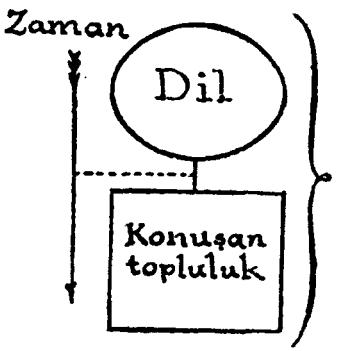

Ne var ki bu koşullar altında, dilin yaşayabileceği söylenebilirse de yaşamakta olduğu söylenemez. Çünkü tarihsel olguyu değil, yalnız toplumsal gerçekliği göz önünde bulundurduk.

3. Dilsel gösterge nedensiz olduğu için, bu yoldan tanımlanan dilin de istenildiği gibi düzenlenebilen, yalnız us-

sal bir ilkeye bağlı özgür bir dizge niteliği taşıdığı sanılabilir. Dilin toplumsallığı, salt kendi içinde ele alındığında bu görüşle pek öyle çelişmez. Kuşkusuz, toplum bilinci salt mantıksal bir gereç üstünde işlem yapmaz. Bireylerin günlük ilişkilerinde usa ters düşen her şeyi de hesaba katmak gerekir. Ne var ki, dile, konuşanların istedikleri gibi değiştirebilecekleri kuru bir sözleşme gözüyle bakmamızı önleyen bu değildir; toplumsal güçle el ele veren zamanın etkisidir. Süre göz önünde bulundurulmadıkça dilsel gerçeklik eksik kalır ve hiçbir sonuca varılamaz.

Dil zaman içinde, ama konuşan topluluk dışında ele alınsa -herkesten uzakta, yüzyıllar boyunca yaşayan bir birey bulunduğunu varsayalım-, belki hiçbir bozulma olayıyla karşılaşılmaz; zaman dili etkilemez. Tersine, konuşan topluluk zaman dışında ele alınsa, bu kez de toplumsal güçlerin dil üstündeki etkisi görülmez. Onun için, gerçeklik düzleminde kalabilmek amacıyla, birinci çizimimize zamanın akışını belirten bir öğe eklememiz gerekir:

Bu durumda dil özgür değildir. Çünkü zaman, toplumsal güçlerin dil üstündeki etkilerini geliştirmelerine olanak sağlar. Böylece, özgürlüğü ortadan kaldıran süreklilik ilkesine varılır. Ne var ki süreklilik de zorunlu olarak bağıntıların bozulmasını, şu ya da bu oranda değişmesini içerir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

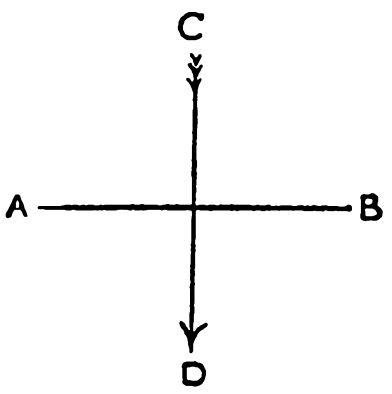
DURAL BİLİM VE EVRİMSEL DİLBİLİM

1. DEĞERLERLE UĞRAŞAN BÜTÜN BİLİMLERDEKİ İÇ İKİLİK

Pek az dilbilimci, zaman etkeninin dilbilimde özel güçlüklere yol açarak bu dalı birbirinden apayrı iki yol karşısında bıraktığının ayrımında.

Bu köklü ikilik öbür bilimlerin çoğunda yoktur. Zaman onlarda özel sonuçlar doğurmaz. Gökbilim, gökcisimlerinin önemli değişikliklere uğradığını saptamışsa da iki ayrı dala bölünmek zorunda kalmamıştır. Yerbilim hemen her zaman ardışık olgular üstünde düşünce yürütür. Ne var ki yeryuvarlağının değişmez durumlarıyla ilgilendiğinde de bunları apayrı bir inceleme konusuna dönüştürmez. Betimsel bir türe bilimi var, bir de türe tarihi var: Ama kimse bunları karşıt dallar olarak ele almaz. Devletlerin siyasal tarihi tümüyle zaman içinde yer alır. Ne var ki bir tarihçi kalkar da bir dönemin görünümünü sunarsa, kimsede tarih dışına çıkılıyormuş gibi bir izlenim uyanmaz. Tersine, siyasal kurumlar bilimi temelde betimseldir, ama gerekti mi tarihsel bir sorunu işleyebilir, bundan ötürü de birliği sarsılmaz.

Buna karşın, sözünü ettiğimiz ikilik -uzağa gitmeye gerek yok- iktisat bilimlerinde zorunlu olarak kendini benimsetir. Daha önce belirtilen durumların tersine burada siyasal iktisatla iktisat tarihi aynı bilim içinde birbirinden kesin çizgilerle ayrılan iki daldır. Son zamanlarda bu konulara ilişkin olarak yayımlanan yapıtlar söz konusu ayrımı daha da belirgin kılmakta. Böylece, pek bilincine varılmasa da, bir iç zorunluğa uyulmakta: İşte, dilbilimi, her birinin kendine özgü ilkeleri bulunan iki bölüme ayırmamızın nedeni de bu türlü bir zorunluk. Çünkü siyasal iktisatta olduğu gibi burada da *değer* kavramı karşısındayız. Her iki bilimde de, *değişik türden olgular arasındaki bir eşdeğerlik dizgesi* söz konusu: Birinde emek ve ücret, öbüründe ise gösterilen ve gösteren.

İnceledikleri olguların, üstünde yer aldığı eksenleri daha titizce belirlemeleri kuşkusuz bütün bilimler için yararlı olur. Her bilimde, yandaki çizimin gösterdiği biçimde: 1. *Süremdeş olgular ekseni* (AB) ile 2. *Ardışık olgular ekseni* (CD) birbirinden ayrılmalıdır. İlk eksen, aynı anda bir arada bulunan olguların bağıntılarına ilişkindir; zamanın işe karışması hiç söz konusu değildir burada. İkinci eksende ise, aynı anda ancak bir tek olgu gözlemlenebilir; buna karşılık, birinci eksendeki bütün olgular değişimleriyle birlikte yer alır.

Değerlerle uğraşan bilimlerde bu ayrım uygulamadan doğan bir zorunluktur; kimi durumlarda da salt bir nitelik taşır. Bu konuda iki ekseni göz önünde bulundurmadan, zamandan soyutlanmış değerler dizgesiyle bu değerlerin za-

man açısından sunduğu görünümü birbirinden ayırmadan bilginlerin araştırmalarını sağlam biçimde düzenleyemeyeceklerini savunuyoruz: Bu sava karşı çıkan bilgin varsa, hele bir denesin.

Bu ayrım en çok da dilbilimci için zorunludur. Çünkü dil, öğelerinin bir anlık durumu dışında hiçbir şeyin belirlemediği katışıksız bir değerler dizgesidir. Değer, kökünü bir yönüyle nesnelerden ve bunların doğal ilişkilerinden aldığı sürece (iktisat biliminde bu böyledir - örneğin, bir arazinin değeri, sağladığı ürünle orantılıdır) belli bir noktaya değin zaman içinde izlenebilir; elbette, söz konusu değerin her an çağdaş değerlerden oluşan bir dizgeye bağlı olduğu da unutulmaz. Her şeye karşın, nesnelerle kurduğu bağ değere doğal bir temel kazandırır. Bundan ötürü de, ona ilişkin değerlendirmeler hiçbir zaman tümüyle nedensiz değildir; bunların değişkenlikleri sınırlıdır. Oysa, yukarda da gördüğümüz gibi, dilbilimde doğal verilerin hiç yeri yoktur.

Şunu da ekleyelim: Bir değerler dizgesi ne denli karmaşık ve katı düzenliyse, doğrudan doğruya bu karmaşıklığından ötürü birbiri ardı sıra söz konusu iki eksene göre incelenmesi de o denli zorunlu olur. İşte, hiçbir dizge dil ölçüsünde bu özellikle yoğrulmamıştır: Başka hiçbir yerde, söz konusu olan değerler böylesine ince ölçülü, öğeler bu denli çok ve çeşitli, öğeler arasındaki bağımlılık bu oranda kesin nitelikli değildir. Göstergelerin, dilin sürekliliğini açıklamak için daha önce değinilen çokluğu zaman içindeki bağıntılarla dizge içindeki bağıntıları süremdeş olarak incelememizi kesinlikle önler.

İşte, iki türlü dilbilim tasarlayışımızın nedeni. Nasıl adlandırmalı bunları? Eldeki terimlerin tümü de bu ayrımı belirtmeye aynı oranda elverişli değil. Örneğin, tarih ve "tarihsel dilbilim" terimlerini kullanamayız, çünkü bunların içerikleri çok bulanık. Siyasal tarih hem çeşitli dönemleri betimlediği, hem de olayları anlattığı için, dilin birbirini izle-

yen aşamaları betimlenirken incelemenin zaman eksenine göre yapıldığı sanılabilir. Onun için, dili bir durumdan öbürüne geçiren olguları ayrı olarak ele almak gerekir. *Evrim ve evrimsel dilbilim* terimleri daha açık ve kesin; sık sık kullanacağız bu terimleri. Bu kavramın karşıtını belirtmek için, *dil durumları bilimi* ya da *dural dilbilim* sözü kullanılabilir.

Ama buradaki karşıtlığı ve aynı konuya ilişkin ayrı türden iki olgunun karşılıklı durumunu daha iyi belirtmek için *eşsüremli* dilbilim ve *artsüremli* dilbilim terimlerini yeğliyoruz. Bilimimizin dural yönünü ilgilendiren her şey eşsüremli, evrimlere ilişkin her şey ise artsüremlidir. Aynı biçimde, *eşsürem* bir dil durumunu, *artsürem* ise bir evrim aşamasını belirtecektir.

2. İÇ İKİLİK VE DİLBİLİM TARİHİ

Dil olguları incelenirken ilk dikkati çeken şey, konuşan birey açısından bunların zaman içindeki ardışıklığının söz konusu olmamasıdır: Bir durum karşısındadır o. Bu nedenle, değinilen durumu anlamak isteyen dilbilimci onu yaratan her şeyi yok saymalı, artsüremi bilmezlikten gelmelidir. Konuşan bireylerin bilincine ancak geçmişi yok sayarak girebilir. Tarihi işe karıştırmak olsa olsa düşüncesini bulandırır. Juralar'ın birçok doruğunu aynı anda göz önünde tutarak Alpler'in bir çevrinme görünüşünü çizmeye kalkışmak saçmalık olur; çevrinme görünüşünün bir tek noktadan belirlenmesi gerekir. Dil için de durum aynıdır: Ancak belli bir durum göz önünde bulundurularak dili betimleyebilir, kullanım kurallarını belirleyebiliriz. Dilbilimci dilin evrimini izlediğinde, görüngedeki değişiklikleri saptamak için belli bir yerde durmayarak Jura'nın bir ucundan öbür ucuna giden gözlemciyi andırır.

Çağcıl dilbilimin, kurulduğundan bugüne değin yalnız artsüremli olgularla ilgilendiğini söyleyebiliriz. Karşılaştır-

malı Hint-Avrupa dilbilgisi eldeki verilere dayanarak eski bir dil türünü varsayım yoluyla ortaya çıkarmaya çalışıyor. Burada karşılaştırma eskiyi yeniden yaratma aracından başka bir şey değil. Altöbeklere (Roman dillerine, Germen dillerine, vb.) ilişkin özel incelemelerde de yöntem gene aynı. Dil durumları bölük pörçük ve son derece yetersiz bir biçimde ele alınıyor. İlk olarak Bopp'un açtığı yol işte bu. Onun için dil görüşü de birlikten yoksun ve duraksamalarla dolu.

Peki, dilbilim kurulmadan önce dili inceleyenler, daha açık bir deyişle, geleneksel yöntemlerden esinlenen "dilbilgiciler" nasıl bir yol izlemişlerdir? Üstünde durduğumuz konuda bunların görüş açısı şaşılacak derecede kusursuz. Yaptıkları çalışmalar, dil durumlarını betimlemek istediklerini açıkça gösterir. İzlenceleri kesinlikle eşsüremli. Örneğin, Port-Royal'in dilbilgisi, XIV. Louis çağındaki Fransızca'yı betimlemek, onun kapsadığı değerleri belirlemek ister. Bu amacı gerçekleştirmek için ortaçağ diline başvurmasına gerek yoktur, onun için de kesinlikle yatay eksene bağlı kalır (bak s. 127), hiç ayrılmaz bu eksenden. Görüldüğü gibi, yöntemin doğruluğuna diyecek yok. Ama uygulamanın kusursuz olduğunu söyleyemeyiz. Geleneksel dilbilgisi, sözcük yapımı gibi, dilin nice bölümünden habersizdir. Kuralcıdır, olguları gözlemleyeceğine kurallar koymak zorunda olduğunu sanır. Genel görüşlerden yoksundur. Çoğu kez, sözcüğün yazılışıyla söylenişini birbirine karıştırır, vb.

Klasik dilbilgisi bilimsel olmadığı gerekçesiyle eleştirilmiştir. Ne var ki, Bopp'un başlattığı dilbilime oranla bu incelemenin temeli daha az eleştirilebilir, konusu daha iyi tanımlanmıştır. Bopp'un kurduğu bilim, sınırları belirsiz bir alanda yer aldığından, yöneldiği amacı da iyi bilmez. Dil durumlarıyla ardışık olguları birbirinden kesinlikle ayıramadığından iki alana da taşar.

Bugüne değin dilbilim, tarihe çok büyük bir yer verdi; bundan sonra geleneksel dilbilgisinin dural görüşüne döne-

cek: Ama yeni bir anlayış ve yeni yeni yöntemlerle. Bu yenilenişte tarihsel yöntemin de payı bulunacaktır. Bu yöntem sonuç olarak, dil durumlarının daha iyi anlaşılmasını sağlayacaktır. Eski dilbilgisi yalnız eşsüremli olguları görüyordu; dilbilim yeni bir olgular düzeyi tanıttı bize. Ama bu yetersizdir. Söz konusu iki düzeyin karşıtlığını da götermek gerekir: Bu karşıtlığın içerdiği tüm sonuçları ortaya koyabilmek için.

3. İÇ İKİLİĞE ÖRNEKLER

Biri eşsüremli, öbürü artsüremli iki görüş açısı arasındaki karşıtlık salt niteliklidir ve uzlaşma kaldırmaz. Birkaç olgu bu ayrılığın neye dayandığını ve niçin ortadan kaldırılamayacağını gösterecek.

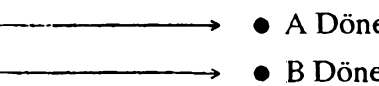
Lat. *crispus* "dalgalı, kıvrımlı" sözcüğünden Fransızca'ya *crép* - kökeni geçmiş ve bu kökene dayanılarak *crépir* "harçla örtmek" ve *décrépir* "harcını kaldırmak" eylemleri oluşturulmuştur. Öte yandan, belli bir dönemde Latince'den, kökeni bilinmeyen *dēcrepitus* "kocamış" sözcüğü aktarılarak *décrépit* biçimine sokulmuştur. Durum böyle olmakla birlikte, bugün konuşan bireyler topluluğu "un mur *décrépi*" (sıvası dökülmüş bir duvar) ile "un homme *décrépit*" (kocamış bir adam) arasında bir ilişki kurmakta; kuşku yok buna. Oysa tarihsel açıdan bu iki sözcüğün birbiriyle hiç ilgisi yok. Bir evin sıvası dökülmüş cephesini nitelemek için sık sık *décrépit* sıfatı kullanılmakta (façade *décrépite*). Dural olgudur bu; çünkü dilde süremdeş olarak bulunan iki öğe arasındaki bağıntı söz konusudur. Bu olgunun ortaya çıkması için birtakım evrim olgularının işe karışması, *crisp-* in evrim sonucu *crép-* biçiminde söylenmesi ve belli bir anda Latince'den yeni bir sözcük aktarılması gerekmiştir. Açıkça görüldüğü gibi bu artsüremli olgular, ortaya çıkardıkları dural olguyla kesinkes ilişkisizdir. Başka türden olgulardır bunlar.

İşte tümüyle genel nitelikli bir başka örnek: Eski Yüksek Almanca'da *gast* "konuk" un çoğulu önce *gasti, hant* "el"

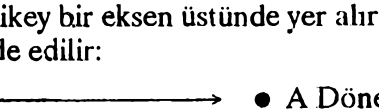
inki ise *hanti* idi, vb., vb. Sonraları bu *-i* bir tını değişimine yol açtı, daha açık bir deyişle, bir önceki seslemde bulunan *a*'yı *e*'ye dönüştürdü: *gasti* → *gesti, hanti* → *henti.* Arkadan bu *-i* tınısını yitirdi: *gesti* → *geste*, vb. Günümüzdeki *Gast: Gäste, Hand: Hände* bunun sonucudur. Bütün bir sözcük öbeği tekille çoğul arasında bu türlü bir ayrım yapar. Anglosakson dilinde de hemen hemen aynı türden bir olguya rastlarız: Önce *fōt* "ayak", çoğul **fōti; tōþ* "diş", çoğul **tōþi; gōs* "kaz", çoğul **gōsi*, vb.; sonra, tını değişimiyle, **fōti, *fēti* olur; arkadan, yeni bir ses değişimiyle sondaki *-i* düşer, **fēti* sözcüğü *fēt* biçimine girer. Böylece *fōt*'un çoğulu *fēt*; *tōþ*'unki *tēþ*; *gōs*'unki *gēs* olur (bugünkü İngilizce'de: *foot: feet, tooth: teeth, goose: geese*).

Önceleri, *gast: gasti, fōt: fōti* biçimlerinde çoğul yalnızca bir *i* eklenmesiyle elde edilmiştir. Oysa *Gast: Gäste* ve *fōt: fēt*, çoğulu belirten yeni bir düzenin ortaya çıktığını gösterir. Bu düzen her iki durumda da aynı değildir: Eski İngilizce'de yalnız ünlü karşıtlığı vardır; Almanca'da ise ayrıca sözcüğün sonunda *-e* bulunup bulunmaması da anlam kazanır. Ama söz konusu ayrılık burada önemli değil.

Hangi biçime bürünürlerse bürünsünler, bir tekille bir çoğul arasındaki bağıntı her aşamada yatay bir eksen aracılığıyla gösterilebilir:

Buna karşılık, bir biçimden öbürüne geçilmesine yol açan her türlü olgu dikey bir eksen üstünde yer alır. Böylece şu toplu görünüm elde edilir:

Verdiğimiz bu genel örnek, konumuzu doğrudan doğruya ilgilendiren birçok düşünce esinler:

1. Hiçbir zaman bu artsüremli olgular bir değeri başka bir göstergeyle belirtmek amacına yönelmez: *Gasti*'nin *gesti*'yi, *geste*'yi *(Gäste)* vermiş olmasının adların çoğul biçimiyle hiçbir ilgisi yoktur; aynı tını değişimi *tragit* → *trägt* "taşımak" ta eylem bükününe ilişkindir. Örnekleri çoğaltabiliriz. Görülüyor ki, artsüremli olgu, varlık nedeni kendinde bulunan bir olaydır; ortaya çıkmasına yol açabileceği eşsüremli özel sonuçlarla bu olgunun hiçbir ilgisi yoktur.

2. Bu artsüremli olgular dizgeyi değiştirmeye bile yönelmez. Bir bağıntılar dizgesinden bir başkasına geçmek gibi bir amaç güdülmez. Değişiklik düzeni değil, düzende yer alan öğeleri ilgilendirir.

Daha önce belirttiğimiz bir ilkeyle burada yeniden karşılaşırız: Dizge hiçbir zaman doğrudan doğruya değişmez; kendi içinde değişmeme özelliği gösterir. Yalnız kimi öğeler, bütünle aralarındaki dayanışıklıktan soyutlanarak bozulur. Bu durum, Güneş çevresinde dolanan gezegenlerden birinin boyut ve ağırlık bakımından değişmesini andırır: Bu tek olay genel sonuçlar vererek Güneş dizgesinin tüm dengesini bozabilecek niteliktedir. Çoğulu belirtmek için iki terimin karşıtlığı gerekir: Ya *fōt: * fōti* ya da *fōti: fēt.* Her iki yöntem de olanaklıdır; ama birinden öbürüne, söz konusu karşıtlığa neredeyse hiç dokunulmadan geçilmiştir. Ne bütünde bir oynama olmuş, ne de bir dizgeden bir başka dizge doğmuştur. İlk dizgenin bir öğesi değişmiş ve bu olay yeni bir dizge yaratmaya yetmiştir.

3. Bu gözlem, bir dil durumunun her zaman *rastlantısal* nitelikli olduğunu daha iyi anlamamızı sağlar. Kolayca kapıldığımız kanının tersine, dil, anlatılmak istenen kavramlar için yaratılıp dizgeleştirilmiş bir düzenek değildir. Tersine, değişim sonucu ortaya çıkan durumun, yüklendiği anlamları belirtmek gibi bir amaca yönelik olmadığını görürüz: Rastlantı ürünü bir durumdan, *fōt: fēt*'ten tekil ve çoğul karşıtlığını belirtmek için yararlanılmıştır; yoksa, *fōt: fēt* bu kar-

şıtlığı göstermeye *fōt: *fōti*'den daha elverişli değildir. Her dil durumunda insan usu belli bir özdekle kaynaşarak yaşam verir ona. Tarihsel dilbilimin bize esinlediği bu görüşten gelenelsel dilbilgisi yoksundu ve kendine özgü yöntemlerle de bu görüşe hiçbir zaman ulaşamazdı. Dil felsefecilerinin çoğu da bu görüşten habersiz. Oysa felsefe açısından daha önemli bir şey yok.

4. Artsüremli diziye bağlanan olgular eşsüremli dizideki olgularla hiç değilse aynı türden midir? Hayır, hiçbir bakımdan aynı türden değildir. Daha önce de ortaya koyduğumuz gibi, değişimler herhangi bir amaç güdülmeksizin gerçekleşir. Oysa, eşsüremli olgu her zaman anlamlıdır ve zamandaş iki öğeden yararlanır: Çoğulu belirten, *Gäste* değildir, *Gast: Gäste* karşıtlığıdır. Artsüremli olguda ise bunun tam tersi görülür. Bir tek öğeyi ilgilendirir bu olgu. Yeni bir biçimin *(Gäste)* ortaya çıkabilmesi için eskisinin *(gasti)* yerini ona bırakması gerekir.

Görülüyor ki böylesine değişik türden olguları aynı dalda toplamak olacak şey değil. Artsürem düzleminde, dizgelerle hiçbir ilişkisi bulunmayan olgularla karşılaşılır. Bu olguların dizgeleri koşullandırması durumu değiştirmez.

Yukardaki örneklerden çıkardığımız sonuçları doğrulayacak ve bütünleyecek başka örnekler verelim.

[*ə*] lü seslemleri bir yana bırakacak olursak, Fransızca'da vurgu her zaman son seslemdedir. Bu, eşsüremli bir olgudur; Fransızca sözcüklerin tümüyle vurgu arasında kurulan bir bağıntıdır. Kaynağını nereden alır bu olgu? Daha önceki bir dil durumundan. Latince'de değişik ve daha karmaşık bir vurgu düzeni vardı: Sondan bir önceki seslem uzun olduğunda vurguluydu, kısa olduğunda ise vurgu sondan iki önceki sesleme düşerdi (bak. *amīcus* "dost", *ánĭma* "tin"). Bu yasa, Fransızca'daki yasayla hiçbir benzerliği olmayan bağıntılar yansıtır. Kuşkusuz, hep aynı vurgu söz konusudur, çünkü gene aynı seslem üstündedir; Latince'de vurgulu

olan seslem Fransızca sözcükte de vurguludur: *amícum* → *ami*, *ánimam* → *âme*. Ne var ki bu iki aşamadaki vurgulama düzenleri başka başkadır, çünkü sözcüklerin biçimi değişmiştir. Bilindiği gibi, vurgudan sonra gelen sesler ya yitip gitmişler ya da [*a*] ye dönüşmüşlerdir. Sözcükteki bu bozulma sonucunda, vurgunun konumu, bütüne oranla bambaşka bir görünüm almıştır. Bu yeni bağıntının bilincine varmış olan konuşan bireyler, yazı yoluyla aktarılmış sözcüklerde (*facile* kolay, *consul* "konsül; konsolos", *ticket* "bilet", *burgrave* "bürgrav", vb.) bile vurguyu içgüdüsel olarak son sesleme getirmişlerdir. Dizge değiştirmek, yeni bir vurgulama düzeni uygulamak gibi bir amaç güdülmediği açıkça ortadadır: Çünkü *amícum* → *ami* gibi bir sözcükte vurgu aynı seslem üstünde kalmıştır. Ama araya artsüremli bir olgu girmiş, vurgunun yeri hiç dokunulmadan değişmiştir. Dil dizgesiyle ilgili bir şey gibi bir vurgu yasası da öğelerin belli bir düzenlenişi, evrimin rastlantısal ve istenç dışı bir sonucudur.

Daha belirgin bir başka örnek verelim. Eski İslavca'da *slovo* "sözcük", tekil araç durumunda *slovemь*, çoğul yalın durumda *slova*, çoğul tamlayan ya da ilgi durumunda *slovъ*, vb. olur. Bu ad çekiminde her durumun kendine özgü bir eki vardır. Ama bugün Hint-Avrupa dilinin *ĭ* ve *ŭ*'sunun İslavca biçimleri olan "zayıf" ünlüler (b ve ъ) yok artık; bundan ötürü, örneğin Çekçe'de şu biçimlere rastlanır: *Slova, slovem, slova, slov: žena* "kadın", tekil belirtme durumu: *Ženu*, çoğul yalın durum: *Ženy*, çoğul tamlayan durumu: *Žen*. Burada tamlayan durumunun (*slov, žen*) üssü sıfırdır. Görülüyor ki bir kavramı anlatmak için özdeksel bir gösterge kullanılması zorunlu değildir; dil, bir şeyle "hiç"i karşıt kılmakla yetinebilir. Örneğin, burada çoğul tamlayan durumu *žen*'i, *žena, žena* ya da başka herhangi bir biçim olmamasından ötürü tanırız. Çoğul tamlayan durumu gibi son derece özel bir kavramın *sıfır* göstergesiyle belirtilmesi ilk bakışta insanı şaşırtabilir; ama her şeyin salt bir rastlantıdan doğduğunu tanıtlayan

da budur. Dil, bozulmasına yol açan tüm etkilere karşın işleyişini sürdüren bir düzenektir.

Bütün bunlar, daha önce saptadığımız ilkeleri doğrular. Bu ilkeleri şöyle özetleyebiliriz:

Dil, bütün bölümleri eşsüremli dayanışmaları bakımından ele alınabilen ve alınması gereken bir dizgedir.

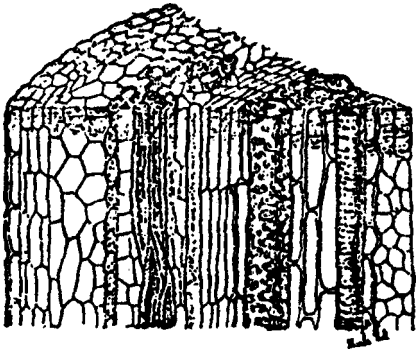
Bozulmalar dizgenin bütününde değil de şu ya da bu öğesinde görüldüğünden ancak dizge dışında incelenebilir. Kuşkusuz, her bozulma dizgeye de yansır; ama ilk bozulma olgusu yalnız bir tek noktayı etkiler. Bütün açısından ortaya çıkabilecek sonuçlarla bu olgunun hiçbir iç bağıntısı yoktur. Ardışık öğelerle süremdeş öğeler, etki alanı dar olgularla bütün dizgeyi etkileyen olgular arasındaki bu nitel ayrılık, söz konusu olguları bir tek bilim içinde toplamamızı önler.

4. KARŞILAŞTIRMALI ÖRNEKLERLE İKİ DÜZEY ARASINDAKİ AYRILIK

Eşsüremli olguyla artsüremli olgunun hem birbirinden bağımsız, hem de birbirine bağımlı olduğunu göstermek için, birinci olguyu bir cismin bir düzlem üstündeki izdüşümüne benzetebiliriz. Gerçekten de, her izdüşüm doğrudan doğruya cismin özelliklerine bağlıdır bağlı olmasına; ne var ki yine de ondan ayrıdır, başka bir şeydir. Böyle olmasaydı, bütün bir izdüşümler bilimi de olmazdı; doğrudan doğruya cisimlerin ele alınmasıyla yetinilirdi. Dilbilimde de, tarihsel gerçeklikle bir dil durumu arasında aynı bağıntı görülür: Bir dil durumu, tarihsel gerçekliğin belli bir andaki izdüşümü gibidir. Nasıl değişik cisim türlerinin incelenmesiyle geometrideki izdüşümler kavranamazsa -inceleme derin de olsa, sonuç aynıdır- eşsüremli durumlar da cisimlerin, bir başka deyişle artsüremli olayların incelenmesiyle ortaya konulamaz.

Başka bir örnek verelim: Bir bitkinin sapını yanlamasına kesersek, kesit yüzeyinde az çok karmaşık bir görüntüyle

karşılaşırız: Bu, uzunlamasına tellerin görünüşünden başka bir şey değildir. Birincisine dikey gelecek biçimde yeni bir kesit alınırsa bu tellerle karşılaşılır. Burada da görünülerden biri öbürüne bağlı. Uzunlamasına kesit bitkiyi oluşturan telleri, yanlamasına kesit ise özel bir düzlemdeki tel toplaşmalarını gösterir bize. Ama ikinci kesit birincisinden ayrıdır. Çünkü teller arasında, uzunlamasına kesitte hiçbir zaman görülemeyecek birtakım bağıntılar görmemizi sağlar (bak. aşağıdaki kesit görüntüsü).

Ne var ki, düşünülebilecek tüm karşılaştırmaların en tanıtlayıcısı, dille bir satranç partisi arasında yapılacak karşılaştırmadır. Dilde de, satrançta da hem bir değerler dizgesi karşısındayız, hem de bu değerlerin değişimlerini izleriz. Bir satranç partisi, dilin bize doğal biçimde sunduğu görüntünün yapay bir gerçekleşmesini andırır.

Bu karşılaştırmayı biraz derinleştirelim.

Bir kez, oyundaki bir durum tıpkı dilin bir durumu gibidir. Nasıl dildeki bir öğe değerini, öbür öğelerin tümüyle kurduğu karşıtlık ilişkisinden alırsa, aynı biçimde taşların karşılıklı değerleri de satranç tahtasındaki konumlarına bağlıdır.

Sonra, dizge hep bir anlıktır; bir konumdan öbürüne değişir. Şu da bir gerçek ki değerler aynı zamanda ve özellik-

le değişmez bir anlaşmaya (oyunun kuralı) bağlıdır. Bu anlaşma oyunun başlamasından önce de vardır, oyuncuların taşları her oynatışmdan sonra da. Bir kez benimsendi mi artık değişmeyen bu kural dilde de görülür. Göstergebilimin değişmez ilkeleri söz konusudur burada.

Göz önünde tutulması gereken son benzerlik de şu: Bir dengeden öbürüne ya da, benimsediğimiz terimlerle söylemek gerekirse, bir eşsüremden öbürüne geçmek için bir tek taşın yer değiştirmesi yeter, her şeyin alt üst olması gerekmez. Burada, bütün özellikleriyle artsüremli olgunun bir benzeri karşısındayız. Gerçekten de:

a) Satranççıların her hamlesinde bir tek taş yer değiştirir; dilde de değişimler tek tek öğeleri ilgilendirir.

b) Ne var ki taşın yer değiştirmesi bütün dizgeye yansır; bu etkinin kapsamını oyuncunun önceden tam olarak kestirebilmesi olanaksızdır. Bu etki hiçbir değer değişikliğine yol açmayabilir de, çok büyük ya da orta derecede bir değişiklik yaratabilir de. Kimileyin bir tek taş oyunu baştan başa değiştirebilir, o anda dokunulmamış taşları bile etkileyebilir. Dilde de durumun tıpkı böyle olduğunu yukarda gördük.

c) Bir taşın yer değiştirmesi kesinlikle bir önceki dengeden de bağımsızdır, bir sonraki dengeden de. Ortaya çıkan değişiklik bu iki duıumdan hiçbirine bağlanamaz: Oysa, önemli olan yalnız durumlardır.

Bir satranç karşılaşmasında taşların herhangi bir konumu daha önceki konumlardan bağımsız olmak gibi ayrıksı bir özellik taşır. Bu konuma şu ya da bu yoldan gelinmiş olmasının hiç önemi yoktur. Oyunu başından beri izleyen bir kimse, can alıcı noktada durumu görmeye gelen meraklıya oranla en küçük bir ayrıcalık bile taşımaz. Taşların konumunu betimlemek için on saniye önce olup bitenleri bile anımsatmanın hiçbir yararı yoktur. Bütün bu söylediklerimiz dil için de doğrudur ve artsüremli olgularla eşsüremli olgular

arasında gözetilen köklü ayrımı geçerli kılar. Söz, her zaman bir dil durumu üstünde işlem yapar. Bir durumdan öbürüne geçerken beliren değişikliklerin ise bu düzlemde hiç yeri yoktur.

Karşılaştırmanın geçersiz olduğu bir tek nokta var: Satranççı taşları oynatmak ve dizge üstünde bir eylemde bulunmak *amacını güder*. Oysa, dil önceden hiçbir şey tasarlamaz. Dilin taşları kendiliklerinden ve rastlantısal olarak yer değiştirir, daha doğrusu değişir: *Hanti* yerine *Hände*, *gasti* yerine *Gäste* denilmesine yol açan tını değişimi (bak. s. 131) hem yeni bir çoğul yaratmış, hem de *tragit*'in yerini alan *trägt*, vb., yeni bir eylem biçimi oluşturmuştur. Satranç karşılaşmasının her bakımdan dilin işleyişine benzeyebilmesi için bilinçsiz ya da akılsız bir oyuncu varsaymak gerekir. Kaldı ki bu tek ayrılık, dilbilimde iki türlü olguyu birbirinden ayırt etmenin ne denli zorunlu olduğunu göstererek karşılaştırmayı daha da öğretici kılar. Çünkü artsüremli olgular, değişime istencin egemen olduğu durumlarda bile eşsüremli dizgeye indirgenemezler. Elbette, kör bir güçle bir göstergeler dizgesinin düzenini karşı karşıya getirdiklerinde de bu türlü bir indirgeme olanaksızdır.

5. YÖNTEMLERİ VE İLKELERİ BAKIMINDAN BİRBİRİNE KARŞIT İKİ DİLBİLİM

Artsüremli boyutla eşsüremli boyut arasındaki karşıtlık her noktada apaçıktır.

Örneğin, en belirgin olgudan yola çıkarak, bunların her ikisinin de aynı oranda önemli olmadığını söyleyebiliriz. Bu noktada, eşüremli yönün öbüründen üstün olduğu açıktır. Çünkü konuşan topluluk için gözle görülür tek gerçeklik odur (bak. s. 129). Dilbilimci için de durum aynıdır: Artsüremli bakış açısını benimseyen dilbilimci dilin kendisini değil, onu değiştiren olaylar dizisini görür. Belli bir durumun

nasıl oluştuğunu bilmek denli önemli bir şey bulunmadığı sık sık söylenir; bir bakıma doğrudur bu: Söz konusu durumu yaratan koşullar onun gerçek öz niteliğini aydınlatarak birtakım yanılsamalara düşmemizi önler (bak. s. 132 ve ötesi). Ama bu da, artsüremin kendine özgü bir amaç içermediğini tanıtlar. Gazetecilik için söylenmiş bir sözü artsürem için de söyleyebiliriz: Artsürem bizi her şeye ulaştırır, ama onun dışına çıkmak koşuluyla.

Her iki düzeyin yöntemleri de birbirinden ayrıdır. İki bakımdandır bu ayrılık:

a) Eşsüremde bir tek bakış açısı söz konusudur, o dakonuşan bireylerinkidir. Eşsüremin tüm yöntemi bireylerin tanıklığına başvurmaktır. Bir şeyin hangi oranda gerçeklik taşıdığını anlamak için bireylerin bilincinde ne ölçüde var olduğunu araştırmak gerekli ve yeterlidir. Oysa, artsüremli dilbilim iki bakış açısını birbirinden ayırmak zorundadır: Bunlardan biri, zamanın akışını geçmişten bugüne doğru izleyen *öngörümlü*, öteki ise bugünden geçmişe doğru uzanan *artgörümlü* bakış açısıdır. Böylece yöntem ikileşir. Buna beşinci kesimde değineceğiz.

b) İkinci bir ayrılık, bu dallardan her birinin kucakladığı alanın sınırlarından kaynaklanır. Eşsüremli incelemenin konusunu süremdeş olan her şey değil, yalnızca her dildeki olgular bütünü oluşturur. Gerekirse ayrım lehçelerle altlehçelere değin uzanabilir. Doğrusunu isterseniz, *eşsüremli* terimi yeterince kesin değil; onun yerine, biraz daha uzun olmakla birlikte, *özeşsüremli* terimi kullanılmalı. Buna karşın, artsüremli dilbilim böyle bir özelleşme gerektirmez de, kaldırmaz da. Artsüremli dilbilimin ele aldığı öğelerin hep aynı dilden olması diye bir zorunluk yoktur (Hint-Avrupa dilindeki **esti*, Yunanca'daki *ésti*, Almanca'daki *ist*, Fransızca'daki *est* [*être* "olmak", "var olmak" vb. eyleminin bildirme kipinin şimdiki zaman tekil üçüncü kişisi] sözcüklerini karşılaştırın). Dillerin çeşitliliğini yaratan da doğrudan doğruya artsü-

remli olguların birbirini izlemesi ve uzam içinde çoğalmasıdır. İki biçim arasında ilişki kurulabilmesi için bunların tarihsel bir bağları bulunması yeterlidir. Bu bağ ne denli dolaylı olursa olsun, durum değişmez.

Bunlar ne en çarpıcı, ne de en derin karşıtlıklar: Evrimsel olguyla dural olgu arasındaki köklü çatışkıdan ötürü bunlara özgü kavramlar hiçbir biçimde birbirlerine indirgenemez. Bu kavramlardan herhangi biri bu gerçeği tanıtlamamızı sağlayabilir. Örneğin, eşsüremli olgunun artsüremli olguyla hiçbir ortak yanı yoktur (bak. s. 133). Biri süremdeş öğeler arasındaki bağıntıdır, öbürü zaman içinde bir öğenin yerine bir başka öğenin geçmesidir, bir oluştur. Sayfa 162'de, artsüremli ve eşsüremli özdeşliklerin birbirinden apayrı şeyler olduğunu da göreceğiz: Tarihsel bakımdan, Fr. *pas* olumsuzluk öğesi *pas* "adım, vb." adıyla özdeştir; oysa, bugünkü dil açısından söz konusu iki öğe birbirinden kesinlikle ayrılır. Bu gözlemler iki görüş açısının karıştırılmamasının zorunlu olduğunu anlamamız için yeterlidir. Ne var ki bu zorunluk hiçbir yerde, şimdi yapacağımız ayrımdaki denli açık bir biçimde ortaya çıkmaz.

6. EŞSÜREMLİ YASA VE ARTSÜREMLİ YASA

Yaygın biçimde dilbilimde yasalardan söz ediliyor. Ama acaba dildeki olguları gerçekten yasalar mı yönetir ve bunlar ne tür yasalar olabilir? Dil toplumsal bir kurum olduğundan, *önsel* biçimde bu kurumu da toplumları yöneten kurallara benzer kuralların düzenlediği düşünülebilir. Ancak, her toplumsal yasanın iki temel özelliği vardır: Toplumsal yasa *buyurucu*dur ve *genel*dir. Kuşkusuz, zaman ve uzam içinde birtakım sınırları olmakla birlikte, zorunlu nitelik taşır ve bütün durumlar için geçerlidir.

Dilin yasaları bu tanıma uygun düşer mi? Bunu anlayabilmek için yapılacak ilk iş, yukarda söylediklerimize uy-

gun olarak, eşsüremli ve artsüremli olgu alanlarını bir kez daha birbirinden ayırmaktır. Burada, karıştırılmaması gereken iki sorun karşısındayız: Genel olarak dilbilimsel yasadan söz etmek, bir hayaleti kucaklamaya kalkışmak demektir.

İşte, iki türlü "yasa"nın bile bile birbirine karıştırıldığı Yunanca birkaç örnek:

1. Hint-Avrupa dilindeki soluklu titreşimliler soluklu titreşimsiz olmuşlardır: **dhūmos* → *thūmós* "yaşam soluğu", **bherō* → *phérō* "taşıyorum", vb.

2. Vurgu hiçbir zaman sondaki üçüncü seslemden daha geriye gitmez.

3. Bütün sözcükler bir ünlüyle ya da yalnızca *s, n, r* ünsüzleriyle biter.

4. Sözcük başında ve bir ünlü önünde bulunan *s* dönüşerek *h* (soluklu) olur: **septm* (Lat. *septem* "yedi") → *heptá.*

5. Sözcük sonundaki *m* dönüşerek *n* olmuştur: **jugom* → *zugón* (bak. Lat. *jugum* "boyunduruk"[1]).

6. Sözcük sonundaki kapantılılar düşmüştür: **gunaik* → *gúnai, *epheret* → *éphere, *epheront* → *épheron.*

Bu yasalardan birincisi artsüremlidir: *dh* biçimi *th* olmuştur, vb. İkinci yasa, sözcüğün oluşturduğu bütünle vurgu arasındaki bir bağıntıyı, aynı anda birlikte bulunan iki öğe arasındaki bir tür sözleşmeyi dile getirir: Bu, eşsüremli bir

(1) Meillet (*Mém. de la Soc. de Lingu.*, IX, s. 365 ve ötesi) ile Gauthiot'ya (*La fin de mot en indo-européen* [Hint-Avrupa Dilinde Sözcük Sonu], s. 210 ve ötesi) göre Hint-Avrupa dilinde sözcük sonunda *-m*'ye rastlanmaz, yalnızca *-n*'ye rastlanır. Eğer bu kuram benimsenecek olursa, beşinci yasayı şu biçime sokmak yeter: Sözcük sonunda bulunan her Hint-Avrupa *-n*'si Yunanca'da, olduğu gibi kalmıştır. Bu durumda yasanın tanıtlayıcı değeri azalmayacaktır. Çünkü eski bir olgunun sürüp gitmesine yol açan ses olayı değişim sonucu ortaya çıkan olguyla aynı niteliktedir (bak. s. 209 ve ötesi) *(Yayımcılar).*

yasadır. Üçüncü yasa da aynı özelliği taşır: Çünkü sözcüğün birlik ve bütünlüğüyle sonunu ilgilendirir. Dördüncü, beşinci ve altıncı yasalar artsüremlidir; *s, h* olmuştur; *-n, m*'nin yerini almıştır; *-t, k*, vb. hiçbir iz bırakmadan yitip gitmiştir.

Ayrıca, üçüncü yasanın beşinci ve altıncı yasaların sonucu olduğunu da göz önünde bulundurmak gerekir: İki artsüremli olgu bir eşsüremli olgu yaratmıştır.

Bir kez, bu iki türlü yasa birbirinden ayırt edildi mi, ikinci ve üçüncü yasaların birinci, dördüncü, beşinci ve altıncı yasalarla aynı nitelikte olmadığı görülecektir.

Eşsüremli yasa geneldir, ama buyurucu değildir. Kuşkusuz, ortaklaşa kullanımın zorlamasıyla kendini bireylere benimsetir (s. 120), ama biz burada, konuşan bireylere ilişkin bir yükümlülükten söz etmiyoruz. Demek istediğimiz şu: *Dildeki* hiçbir güç herhangi bir noktadaki düzenliliğin güvencesi değildir. Var olan bir düzenin yalnızca anlatımı niteliğini taşıyan eşsüremli yasa bir durumu ortaya koyar. Bir yemiş bahçesindeki ağaçların beşli kümeler biçiminde sıralandığını ortaya koyacak bir yasayla aynı türdendir. Tanımladığı düzen eğreti bir düzendir. Bunun da nedeni, doğrudan doğruya, düzenin buyurucu olmamasıdır. Örneğin, Latince'nin vurgusunu belirleyen eşsüremli yasadan daha düzenli bir yasa yoktur (bu yasa her bakımdan ikinci yasaya benzer). Ne var ki bu vurgulama kuralı, bozulma etkenlerine karşı koyamamış ve yeni bir yasa (Fransızca'nın yasası) önünde tutunamamıştır (bak. yukarda s. 134 ve ötesi). Kısacası, eşsüremli yasa sözü, düzen, düzenlilik ilkesi anlamında kullanılır.

Oysa, artsürem belli bir sonuç doğuran, bir şey gerçekleştiren devimsel bir etken içerir. Ama bu buyurucu özellik evrim olgularına yasa kavramının uygulanması için yeterli değildir. Ancak bir olgular bütünü aynı kurala uydu mu yasadan söz edilebilir. Artsüremli olaylar her zaman rastlantısal ve özel niteliklidir. Kimi karşıt belirtiler durumu değiştirmez.

Anlamsal olgularda bu gerçek hemen göze çarpar. Eğer Fr. *poutre* (kısrak) "kalas, mertek" anlamını edinmişse, bu anlam değişimi özel nedenlerle gerçekleşmiştir ve aynı süre içinde ortaya çıkan öbür değişimlerden bağımsızdır. Rastlantısal bir değişimden başka bir şey değildir ve her dilin tarihinde bu türlü değişimler görülür.

Sözdizimsel ve biçimbilimsel dönüşümler konusunda sorun ilk bakışta bu denli açık değildir. Belli bir dönemde, eski özne durumunu belirten hemen hemen bütün biçimler Fransızca'da ortadan kalkmıştır. Acaba burada aynı yasaya uyan olgular söz konusu değil mi? Hayır, değil; çünkü bunların tümü de bir tek olgunun değişik görünüşleridir. Ortadan kalkan, özne durumu denilen özel kavramdır ve bu kavramın yitip gitmesiyle bir yığın biçim de doğal olarak silinmiştir. Dilin yalnızca dış belirtilerini gören bir kimse söz konusu oldu mu, bu tek olay, sayısız görünüşü ardında erir gider. Ne var ki olgu, derinlerdeki öz niteliği açısından gene de tektir; kendi düzeyinde, *poutre* sözcüğünün geçirdiği anlam değişikliği denli bağımsız bir tarihsel olay kimliği taşır. Olgunun yasa görünümüne bürünmesinin tek nedeni bir dizge içinde gerçekleşmesidir: Artsüremli olgunun eşsüremli olguyla aynı koşullara uyduğu yolunda bir yanılsama yaratan, dizgenin kesin bir düzeni bulunmasıdır.

Ses değişimlerinde de durum tıpatıp böyledir. Bununla birlikte, boyuna ses yasalarından söz edilmekte. Gerçekten de, aynı ses özelliğini taşıyan sözcüklerin belli bir anda ve belli bir bölgede aynı değişikliğe uğradığı görülür. Örneğin, sayfa 142'deki birinci yasa (**dhūmos* → Yun. *thūmós*) soluklu bir titreşimlinin bulunduğu bütün Yunanca sözcükler (bak. **nébhos* → *néphos, *medhu* → *méthu, *anghō* → *ánkhō,* vb.) için geçerlidir; dördüncü kural (**septın* → *heptá*) *serpō* → *hérpo, *sus* → *hûs* biçimlerine ve *s* ile başlayan bütün sözcüklere uygulanır. Bazen yadsınan bu düzenlilik bize çok açık geliyor. Görünüşteki aykırılıklar bu türlü değişimlerin kaçınılmazlığını salt nitelikli olmaktan çıkarmaz. Çünkü aykırı-

lıklar ya daha özel ses yasalarıyla (bak. *trikhes: triksí* örneği, s. 149) ya da başka türden olguların (örnekseme, vb.) işe karışmasıyla açıklanır. Yukarda verilen yasa tanımına bundan daha iyi uyan bir şey yokmuş gibi görünürse de, bir ses yasasının doğrulandığı durumların sayısı ne olursa olsun, bu yasanın kucakladığı bütün olgular gene de bir tek özel olgunun büründüğü değişik biçimlerden başka bir şey değildir.

Gerçek sorun şu: Ses değişimleri sözcükleri mi etkiler, yoksa yalnızca sesleri mi? Verilecek yanıt hiç kuşkuya yer bırakmaz: *néphos, méthu, ánkho*, vb. de belli bir sesbirim, bir Hint-Avrupa soluklu titreşimlisi soluklu titreşimsize dönüşür, ilk Yunanca'nın, sözcük başındaki *s*'si *h* olur, vb. Bu olguların her biri tek başına ortaya çıkar; ne aynı türden öbür olaylara bağlıdır, ne de, içinde oluştuğu sözcüklere.(2) Bütün bu sözcükler sessel özdekleri bakımından doğal olarak değişime uğrarsa da, bu durum olgunun gerçek niteliği konusunda bizi yanıltmamalıdır.

Ses dönüşümlerinin sözcükleri doğrudan doğruya ilgilendirmediğini savunurken neye dayanıyoruz? Çok yalın bir gözleme: Bu türlü dönüşümler gerçekte sözcüklerin dışında yer alır, onları öz nitelikleri bakımından etkileyemez. Sözcüğün birliğini, bütünlüğünü yalnızca, kapsadığı sesbirimler oluşturmaz; bu birlik özdeksel nitelik dışındaki özeliklere de bağlıdır. Bir piyano telinin bozulduğunu düşünelim: Bir parça çalarken bu tele her dokunuşumuzda yanlış bir nota çıkacaktır. Ama yanlışlık neresidir? Ezgide mi? Elbette hayır. Bozulan, ezgi değildir, yalnızca piyanodur. Sesler konusunda da durum tıpatıp böyledir. Sesbirimlerimizin oluştur-

(2) Yukarda anılan örnekler elbette yalnız genel bir nitelik taşır, ayrıntıları kapsamaz. Günümüz dilbilimi olabildiğince geniş çapta ses değişim dizilerini aynı başlangıç ilkesine bağlamaya çalışmakta haklı. Örneğin, Meillet, Yunanca kapantılıların dönüşümlerini, bunların söylenişindeki aşamalı bir gevşemeyle açıklar (bak. *Mém. de la Soc. de Lingu.*, IX, s. 163 ve ötesi). Ses değişimlerinin özelliğine ilişkin olan bu sonuçlar elbette son çözümlemede, söz konusu genel olgulara rastlanan her yerde geçerlidir *(Yayımcılar)*.

duğu dizge, dildeki sözcükleri söyleyebilmek için kullandığımız bir araçtır. Bu öğelerden birinin değişmesi türlü türlü sonuçlar verebilir, ama olgunun kendisi sözcükleri ilgilendirmez. Sözcükler, yorumladığımız müzik parçalarının ezgilerine benzer.

Görüldüğü gibi, artsüremli olgular özel niteliklidir. Bir dizgenin değişmesi, hem ona yabancı (bak. s. 132), hem de tek tek ortaya çıkan ve aralarında dizge kurmayan olayların etkisiyle gerçekleşir.

Özetleyelim: Ne türden olurlarsa olsunlar, eşsüremli olgular belli bir düzenlilik gösterirler, ama buyurucu hiçbir özellik taşımazlar. Oysa artsüremli olgular kendilerini dile zorla benimsetirler, ama her türlü genellikten yoksundurlar.

Kısacası -sözü getirmek istediğimiz nokta da bu- artsüremli olguları da, eşsüremli olguları da yukarda tanımladığımız türden yasalar yönetmez. Her şeye karşın dilbilim yasalarından söz edilmek istenirse, o zaman yasa terimi bu olgulardan birine ya da öbürüne uygulanmasına göre baştan başa değişik anlamlara bürünecektir.

7. *TÜMSÜREMLİ BİR GÖRÜŞ AÇISI VAR MIDIR?*

Buraya değin yasa sözcüğünü türel anlamda kullandık. Acaba dilde, fiziksel ve doğal bilimlerin anladığı biçimde yasalar, daha açık bir deyişle, her yerde ve her zaman doğrulanan bağıntılar var mıdır? Kısacası, dil tümsüremli açıdan incelenemez mi?

Kuşkusuz, incelenebilir. Örneğin, sesler her zaman değiştiğine ve değişeceğine göre, genel olarak bu olguyu dilyetisinin sürekli görünüşlerinden biri sayabiliriz. Demek ki yasalardan biri bu. Satrançta olduğu gibi (bak. s. 136 ve ötesi) dilbilimde de bütün olaylardan sonra geçerliğini sürdüren kurallar vardır. Ama bunlar somut olgularla ilişkisiz genel il-

kelerdir. Özel ve somut olgulardan söz edildi mi, tümsüremli görüş açısı diye bir şey kalmaz. Örneğin, kapsamı ne olursa olsun, her ses değişimi belli bir süre ve bölgeyle sınırlıdır. Hiçbir değişim her zaman ve her yerde gerçekleşmez. Yalnızca artsürem çerçevesinde yer alır. Bu da dile ilişkin olanla olmayanı birbirinden ayırmamızı sağlayan bir ölçüttür. Tümsüremli bir açıklamaya elverişli somut olgu dilde yer alamaz. Örneğin, Fr. *chose* "nesne, şey" sözcüğü artsürem açısından, türediği Lat. *causa* ile karşıtlaşır; eşsürem açısından ise, günümüz Fransızca'sında kendisiyle ilişki kurabilecek bütün öğelerle. Yalnız sözcükteki sesler tek başlarına ele alındıklarında (*šǫz*) tümsüremli bir gözleme yol açarlar. Ama bu seslerin dilbilimsel bir değeri yoktur. Kaldı ki, tümsüremli açıdan bile, *šǫz, ün šǫz admirabl (une chose admirable* "hayranlık uyandıracak nitelikte bir şey") gibi bir söz zincirinde bir birim değildir; hiçbir şeyin sınırlandırmadığı belirsiz bir yığındır. Gerçekten de, neden *ǫza* ya da *nšǫ* değil de *šǫz*? Bu bir değer değildir, çünkü anlamdan yoksundur. Tümsüremli görüş açısı dilin özel olgularına hiçbir zaman ulaşamaz.

8. *EŞSÜREMLİ OLGULARLA ARTSÜREMLİ OLGULARIN KARIŞTIRILMASINDAN DOĞAN SONUÇLAR*

İki durumla karşılaşılabilir:

a) Eşsüremli gerçeklik artsüremli gerçekliği yadsıyormuş gibi görünebilir. Yüzeyde kalınırsa, bir seçim yapmak gerektiği sanılabilir. Oysa, böyle bir zorunluk yoktur; gerçeklerden biri öbürünü ortadan kaldırmaz. Eğer *dépit* sözcüğü bir zamanlar Fransızca'da "hor görme" anlamına gelmişse, bu durum sözcüğün günümüzde bambaşka bir anlamda (gücenme, küskünlük, bir şeye canı sıkılma) kullanılmasını önlemez. Kökenle eşsüremli değer birbirinden ayrı şeylerdir. Bir başka örnek verelim: Geleneksel dilbilgisi günümüz Fransızcası'nda şimdiki zaman ortacının kimi durumlarda

değiştiğini ve bir sıfat gibi uyum yaptığını (bak. "une eau *courante*" = akan bir su), kimi durumlarda ise değişmediğini öğretir (bak. "une personne *courant* dans la rue" = sokakta koşan bir kimse). Ama tarihsel dilbilgisi her iki durumda da aynı biçimin söz konusu olmadığını gösterir bize: İlk biçim, değişebilen Latince ortacı (*currentem*) sürdürür; oysa öbürü çıkma durumundaki değişmez ulaçtan (*currendo*) gelir.(3) Acaba eşsüremli gerçek artsüremli gerçeği yalanlıyor mu? Tarihsl dilbilgisi adına geleneksel dilbilgini suçlamak mı gerekir? Hayır, çünkü böyle yapılırsa gerçeğin ancak yarısı göz önünde bulundurulmuş olur. Yalnız tarihsel olgunun önemli olduğunu ve bir dili oluşturmaya yettiğini sanmamak gerekir. Kuşkusuz, köken açısından Fr. *courant* ortacında iki şey vardır: Ama dil bilinci bunları birbirine yaklaştırıp teke indirger: Bu gerçek de öbürü denli salt nitelikli ve açık bir gerçektir.

b) Eşsüremli gerçek artsüremli gerçekle o denli uyuşur ki bunlar birbirine karıştırılır ya da aynı şeyin iki kez ele alınması gereksiz görülür. Örneğin, Fransızca *père* "baba" sözcüğünün bugünkü anlamının, Lat. *pater*'in de aynı anlama geldiği söylenerek açıklandığı sanılır. Bir başka örnek: Latince kısa *a* sözcük başında bulunmayan açık seslemlerde *i*'ye dönüşmüştür: *Faciō* "yapı-yorum"un yanında *conficiō* "birlikte yapmak; bitirmek" *amīcus*'un yanında *inimīcus* "düşman", vb. sözcükler vardır. Yasa çoğu kez, *faciō*'daki *a*'nın *conficiō*'da *i*'ye dönüştüğü, çünkü bu sözcükte ilk seslemde bulunmadığı söylenerek dile getirilir. Doğru değildir bu: Hiçbir zaman *faciō*'nun *a*'sı *conficiō*'da *i* olmamıştır. Gerçeği ortaya koymak için iki dönemle dört terimi birbirinden

(3) Genellikle benimsenen bu kurama son zamanlarda E. Lerch (*Das invariable Participium praesenti* [Değişmez Şimdiki Zaman Ortacı], Erlangen, 113) karşı çıkmışsa da kanımızca başarıya ulaşamamıştır. Her ne olursa olsun öğretici değerini sürdürecek bir örneğe onun için burada yer vermemek için bir neden yoktu. *(Yayımcılar).*

ayırt etmak gerekir: Önce *faciō* – *confaciō* denilmiştir; sonra, *confaciō*'nun *conficiō*'ya dönüşmesine karşın *faciō* değişmediğinden *facio* – *conficio* denilmiştir. Bunu şöyle gösterebiliriz:

faciō	⟷	*confaciō*	A Dönemi.
↓		↓	
faciō	⟷	*confaciō*	B Dönemi.

Eğer bir "değişim" olmuşsa, bu *confaciō* ile *conficiō* arasında yer alır. Oysa, kötü bir biçimde dile getirilen kural birinci öğeyi belirtmiyordu bile! Sonra, kuşkusuz artsüremli olan bu değişimin yanı sıra, birincisinden kesinlikle ayrı ikinci bir olgu daha vardır: Bu olgu, *faciō* ile *conficiō* arasındaki salt eşsüremli karşıtlığa ilişkindir. Bunun bir olgu değil de bir sonuç olduğunu söyleyeceği gelir insanın. Ne var ki kendi düzeyinde apaçık bir olgu söz konusudur. Dahası, tüm eşsüremli olgular bu türdendir. *Faciō - conficiō* karşıtlığının gerçek değerini kavramamızı önleyen, bu karşıtlığın çok anlamlı olmamasıdır. Ama *Gast - Gäste, gebe* "versin", *gibt* "veriyor" çiftlerine gelince, iş değişir. Gerçi bunlar da ses evriminin rastlantısal sonuçlarıdır, ama eşsüremli düzeyde temel dilbilgisi olguları niteliğiyle ortaya çıkarlar. Öte yandan, her iki düzey birbirine sıkı sıkıya bağlandığı, birbirini koşullandırdığı için de, bunlar arasında ayrım gözetmeye değmeyeceği sonucuna varılır. Gerçekten de, dilbilim, yönteminin hiç de geçerli olmadığını anlamadan söz konusu iki düzeyi uzun yıllar boyunca birbirine karıştırmıştır.

Ne var ki bu yanlışlık kimi durumlarda büyük bir açıklıkla ortaya çıkar. Örneğin, Yun. *phuktós*'u açıklamak için, *phugeîn*: *phuktós, lékhos: léktron*, vb. eşsüremli uyumluluklar tanık gösterilerek, Yunanca'da *g* ya da *kh*'nin titreşimsiz ünsüzler önünde *k*'ye dönüştüğünü söylemenin yeterli olduğu düşünülebilir. Ama *trîkhes: thriksî* gibi *t*'nin *th*'ye dönüştüğü durumlarda iş karışır. Bu sözcüğün biçimleri ancak tarih-

sel bakımdan, süre içindeki öncelik ve sonralıklarıyla açıklanabilir; *-si* çekim ekini alan başlangıçtaki **thrikh* gövdesi *thriksî*'yi vermiştir. Çok eski bir olgudur bu ve *lekh-* kökünden *léktron*'u yaratan olguyla özdeştir. Sonraları, aynı sözcükte bir soluklunun izlediği her soluklu titreşimsizleşmiş, böylece **thríkhes, tríkhes* olmuştur: *thriksí* elbette bu yasanın dışında kalacaktı.

9. SONUÇLAR

Böylece, dilbilim burada ikinci büyük ayrım noktasındadır. Önce dille söz arasmda bir seçim yapmak gerekti (bak. s. 49); şimdi de, biri artsüreme, öbürü eşsüreme götüren yolların kavşak noktasındayız.

Bir kez bu ikili sınıflandırma ilkesini elde ettikten sonra şunu ekleyebiliriz: *Dilde artsüremli ne varsa onu yaratan sözdür.* Bütün değişimlerin tohumu söz düzeyinde yer alır: Bunların her biri kullanıma girmeden önce belli sayıda bireyce ortaya atılır. Çağcıl Almanca'da *ich war, wir waren* denir. Oysa, XVI. yüzyıla değin eski Almanca bu eylemleri *ich was, wir waren* biçiminde çekmiştir (İngilizce'de bugün de *I was* [*to be* "olmak", "var olmak", eyleminin bildirme kipinin geçmiş zamanının birinci tekil kişisi], *we were* [aynı eylem, kip ve zamanın birinci çoğul kişisi] denir). Nasıl olmuş da *was*'ın yerini *war* almış? *Waren*'in etkisi altında kalan bazı kimseler örnekseme yoluyla *war*'ı yaratmıştır. Bu bir söz olgusudur. Sık sık kullanılan ve toplumca benimsenen bu biçim sonunda bir dil olgusu niteliği kazanmıştır. Ama söz düzeyindeki yeniliklerin tümü de aynı başarıya ulaşmaz. Bireysel kaldıkları sürece bunları göz önünde bulundurmak gerekmez. Çünkü biz dili inceliyoruz. Bu yenilikler ancak toplumca benimsendiklerinde gözlem alanımıza girerler.

Bir evrim olgusunun ortaya çıkmasından önce söz düzleminde her zaman benzer bir olgu -daha doğrusu, bir dizi

benzer olgu- belirir. Yukarda yapılan ayrımı bu durum hiçbir bakımdan çürütmez; dahası, doğrular bile. Çünkü her yeniliğin tarihinde sürekli olarak iki evre görülür: 1. Yeniliğin bireylerde ortaya çıktığı evre; 2. Yeniliğin bir dil olgusuna dönüştüğü evre: Bu evrede yenilik dıştan birinci evreye özdeştir, ama artık toplumca benimsenmiştir.

Dilbilim incelemesinin uyması gereken usçul düzen şöyle gösterilebilir:

Bir bilimin kuramsal ve ülküsel görüntüsüyle uygulamanın zorunluklarının her zaman birbirine denk düşmediğini kabul etmeliyiz. Dilbilimde bu zorunluklar her bilimde olduğundan daha da güçlüdür. Günümüzde araştırmalara egemen olan karışıklığı belli bir oranda anlayışla karşılamamıza yol açar söz konusu zorunluklar. Burada yapılan ayrımlar hiç değişmeyecek biçimde benimsense bile, bu ülkü adına araştırmalara kesin bir doğrultu çizebilmek gene de olanaksız gibi.

Örneğin, dilbilimcinin Eski Fransızca'ya ilişkin eşsüremli incelemesinde yer alan olgularla ilkelerin, aynı dilin XIII. yüzyıldan XX. yüzyıla değin uzanan tarihinde bulup ortaya koyacağı olgu ve ilkelerle hiçbir ortak yanı yoktur. Buna karşın, aynı olgularla ilkeler günümüzdeki bir Bantu dilinin, İ.Ö. 400'deki Attike Yunancası'nın ya da çağdaş Fransızca'nın betimlenmesiyle bulunacak olgu ve ilkelerle benzerlik gösterir. Çünkü bu çeşitli incelemeler benzer bağıntılara dayanır. Eğer her dil kapalı bir dizge oluşturuyorsa, bütün dillerde değişmez birtakım ilkeler bulunması gerekir. Aynı düzeyde kalındığından, bir dilden öbürüne geçildiğin-

de de aynı ilkelere rastlanır. Tarihsel incelemede de durum aynıdır. İster Fransızca'nın belli bir dönemi başından sonuna değin (örneğin, XIII. yüzyıl - XX. yüzyıl arası) incelensin, isterse Java dilinin ya da herhangi bir başka dilin bir dönemi ele alınsın, her yerde hep benzer olgular üstünde işlem yapılır. Bu olguları birbiriyle karşılaştırmak, artsüremli düzeyin genel nitelikli gerçeklerini ortaya koymak için yeterlidir. Gönül ister ki her bilgin bu araştırmalardan yalnız birine kendini adasın ve seçtiği alanda olabildiğince çok sayıda olguyu kucaklasın. Ne var ki birbirinden bu denli ayrı dilleri bilimsel olarak bilmek çok güçtür. Öte yandan, her dil gerçekte başlı başına bir inceleme birimidir; ister istemez onu sırasıyla dural ve tarihsel bakımlardan ele almak zorunda kalırız. Her şeye karşın şu hiçbir zaman unutulmamalıdır: Kuramsal bakımdan dildeki bu birlik yüzeyseldir; oysa dillerin çeşitliliği altında derin bir birlik saklıdır. Bir dil incelenirken bakışlar şu ya da bu yana yönelebilir; ama ne yapıp yapıp her olguyu kendi alanına yerleştirmek ve yöntemleri birbiriyle karıştırmamak gerekir.

Dilbilimin böylece sınırlandırdığımız iki kesimini sırasıyla inceleyeceğiz.

Eşsüremli dilbilim, bir arada bulunan ve dizge oluşturan öğelerin, aynı toplumsal bilincin algıladığı mantıksal ve ruhbilimsel bağıntılarıyla uğraşacak, aynı toplumsal bilinç onları nasıl örüyorsa o da öyle görecektir.

Artsüremli dilbilim ise aynı toplumsal bilincin görmediği ve aralarında dizge oluşturmadan birbirinin yerini alan ardışık öğelerin bağıntılarını inceleyecektir.

İKİNCİ KESİM
EŞSÜREMLİ DİLBİLİM

BİRİNCİ BÖLÜM

GENEL GÖZLEMLER

Genel eşsüremli dilbilim her özel eşsüremli (ya da özeşsüremli) dizgenin temel ilkelerini, her dil durumunu oluşturan etkenleri ortaya koymayı amaçlar. Yukarda açıkladığımız bir yığın olgu, daha çok eşsüreme ilişkindir. Örneğin, göstergenin genel özellikleri eşsüreme bağlı olarak görülebilir. Bunların, iki dilbilimi birbirinden ayırma zorunluğunu tanıtlamamızı sağlamış olması durumu değiştirmez.

"Genel dilbilgisi" diye adlandırılan ne varsa eşsüreme bağlanır. Çünkü dilbilgisi alanına giren türlü bağıntılar ancak dil durumları aracılığıyla ortaya çıkar. Aşağıda birtakım temel ilkeleri ele almakla yetiniyoruz: Bu ilkeler olmadan ne dural düzeyin daha özel sorunları incelenebilir, ne de bir dil durumunun ayrıntıları açıklanabilir.

Genellikle dural dilbilimle uğraşmak tarihle uğraşmaktan çok daha güçtür. Evrim olguları daha somuttur; imgeleme daha çok seslenirler. Bu düzlemde gözlemlenen bağıntılar, kolayca saptanabilen ardışık öğeler arasında kurulur. Bir dizi dönüşümü izlemek kolaydır, çoğu kez eğlencelidir bile. Oysa, değerlerle, bir arada bulunan bağıntılarla uğraşan dilbilim çok daha büyük güçlüklere yol açar.

Gerçekte, bir dil durumu zaman içinde bir nokta değildir; değişimlerin toplamının önemsiz olduğu, bazen daha uzun, bazen daha kısa süreli bir zaman dilimidir. Bu süre on yıl da olabilir, bir kuşağı da kapsayabilir; yüz yıl da olabilir, yüz yılı da aşabilir. Uzun süre belli belirsiz değişimler gösteren bir dil bir kaç yıl içinde büyük dönüşümler geçirebilir. Aynı dönemde yer alan iki dilden biri çok değişebilir, öbürü hemen hemen hiçbir doğişime uğramayabilir. Değişmeyen dile ilişkin inceleme ister istemez eşsüremli, öbür dille ilgili inceleme ise artsüremli olacaktır. Salt bir dil durumu, değişime rastlanmamasıyla tanımlanır. Her şeye karşın ve ne denli az olursa olsun dil değiştiğinden, bir dil durumunu incelemek demek gerçekte önemsiz değişimleri yok saymak demektir: Logaritma hesabı gibi birtakım işlemlerde matematikçilerin sonsuz küçük nicelikleri yok saymaları gibi bir şeydir bu.

Siyasal tarihte, zaman içinde bir nokta olan *dönem* ile belli bir süre kapsayan *çağ* birbirinden ayırt edilir.(1) Ama tarihçi, değişmeden olduğu gibi kalmış bir özellikler bütününü ele aldığında Antoninuslar döneminden, Haçlılar döneminden söz eder. Dural dilbilimin de dönemlerle ilgilendiği söylenebilir. Ama *durum* sözcüğü daha yerindedir. Genellikle bir dönemin başlangıcı ve sonu, yerleşik düzeni değiştirmeye yönelen ve ansızın gerçekleşen bir dönüşümle belirlenir. Durum sözcüğü dilde de herhangi bir benzer olayın gerçekleştiğinin sanılmasını önler.(2) Üstelik, dönem sözcüğü tarih

(1) Burada *époque* ve *période* terimleri söz konusudur. Her ne kadar bu terimlerden birincisinin sözlük karşılığı "çağ, zaman", ikincisinin "devir, dönem" ise de, sözcüklerin karşılığını vermekten çok değerleri aktarmak ve Saussure'ün gözettiği ayrımla yaptığı tanımlara bağlı kalmak amacını güttüğümüzden buradaki çözümü benimsiyoruz. *Dönem* bir *çağ içinde* birbirini izleyen zaman kesitlerinin her biriui belirttiğinden daha dar kapsamlı, aynı nedenle *çağ* daha geniş kapsamlıdır. ÇN.

(2) Saussure'den bu yana gerçekleştirilen ayrıntılı incelemeler, özellikle sözlükbilim alanında yapılan araştırmalar, bu düzlemde kısa aralıklarla devrimsel yenilenmeler olduğunu ortaya koymuştur. ÇN.

alanından aktarıldığı için, dilden çok dili çevreleyen ve koşullandıran çeşitli etkenleri usa getirir. Kısacası, daha çok, dış dilbilim diye adlandırdığımız (bak. s. 52) incelemeyi canlandırır anlığımızda.

Kaldı ki, bir dil durumunu tanımlarken karşımıza çıkan tek güçlük zaman içinde sınırlandırma sorunu da değildir. Aynı soruna uzam konusunda da rastlarız. Kısacası, dil durumu kavramı yaklaşık bir kavram olmaktan öteye gidemez. Bilimlerin çoğunda olduğu gibi dural dilbilimde de veriler uzlaşımsal, saymaca biçimde yalınlaştırılmadıkça herhangi bir tanıtlama gerçekleştirilemez.

İKİNCİ BÖLÜM

DİLİN SOMUT KENDİLİKLERİ

1. KENDİLİKLER VE BİRİMLER. TANIMLAR

Dili oluşturan göstergeler birer soyutlama değildir, gerçek nesnelerdir (bak. s. 45). İşte, dilbilim söz konusu nesnelerle bunlarm kurduğu bağıntıları inceler. Dilbilimin *somut kendilikleri* diyebiliriz bunlara.

Önce, bütün soruna egemen olan iki ilkeyi anımsatalım:

1. Dilsel kendilik varlığım yalnızca gösterenle gösterilenin birleşimine borçludur (bak. s. 111); bu öğelerden yalnız biri ele alındı mı, kendilik yok oluverir. Bu durumda somut bir nesne yerine salt bir soyutlama çıkar karşımıza. Kendiliği tümüyle kucakladığımızı sanırken onun ancak bir bölümünü ele almak tehlikesiyle karşılaşırız durmaksızın. Örneğin, söz zinciri seslemlere bölünse, bu türlü bir durum ortaya çıkar. Seslem yalnızca sesbilimde bir değer taşır. Bir ses dizilişi ancak bir kavrama dayanak olduğunda dilbilimsel bir değer edinir. Tek başına ele alındığında ise bir fizyoloji incelemesine konu olmaktan öteye gidemez.

Göstereninden ayrılan gösterilen için de durum aynıdır. "Ev", "ak", "görmek", vb. kavramlar tek başlarına ele alındıklarında ruhbilim alanına girerler. Ancak işitim imgeleriyle birleştiklerinde dilsel kendilik niteliğini edinirler. Dil düz-

leminde, kavram ses tözünün bir niteliğidir; nasıl belli bir ses de kavramın bir niteliğiyse.

Bu iki yönlü birim çoğu kez, beden ve ruhtan oluşan insanın sunduğu birlikle karşılaştırılmıştır. Bu yaklaştırma pek doyurucu değildir. Kimyasal bir bileşiği, örneğin suyu ele almak daha doğru olur: Su bir hidrojen ve oksijen bileşimidir; tek başına hidrojen de, oksijen de suyun özelliklerinden hiçbirini taşımaz.

2. Dilsel kendilik ancak *sınırlandırıldığında*, ses zincirinde kendisini çevreleyen her şeyden ayrıldığında eksiksiz olarak belirlenebilir. Dilin düzeneği içinde de işte bu sınırlandırılmış kendilikler ya da *birimler* karşıtlaşır.

İlk yaklaşımda, insanın dil göstergelerini, uzamda birbiriyle karışmadan yer alabilen görsel göstergelere benzeteceği gelir. Anlamlı öğelerin de hiçbir anlıksal işleme gerek olmadan aynı biçimde bölümlenebileceği sanılabilir. Bunları adlandırmak için sık sık kullanılan "biçim" sözcüğü -bak. "eylem biçimi", "ad biçimi"- bu yanılgıda takılıp kalmamıza yol açar. Ama, bilindiği gibi ses zincirinin birinci özelliği çizgiselliğidir (bak. s. 115). Ses zinciri tek başına ele alındığında, kulağın hiçbir yeterli ve kesin bölümleme algılamadığı bir çizgi, kesintisiz bir şerit olarak ortaya çıkar. Onun için, anlamlara başvurmak gerekir. Bilmediğimiz bir dil konuşulurken ses dizilişinin nasıl çözümlenmesi gerektiğini söyleyemeyiz. Çünkü dilsel olgunun yalnız ses yönünü göz önünde bulundurarak bu çözümlemeyi gerçekleştirmek olanaksızdır. Ama ses zincirindeki her bölümün anlam ve görevini bilirsek, bu bölümlerin birbirinden ayrıldığını, ayrımsız şeritin parçalara bölündüğünü görürüz. İşte, bu çözümlemenin özdeksel hiçbir yanı yoktur.

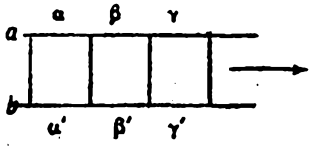
Kısacası, dil, kapsadığı anlamlarla düzenlenişini incelemekle yetinebileceğimiz, önceden sınırlandırılmış bir göstergeler bütünü olarak karşımıza çıkmaz. Ayrımsız bir yığındır dil; ancak dikkatimizle alışkanlığımız bu yığın içinde

özel öğeler bulmamızı sağlayabilir. Birimin kendine özgü hiçbir ses niteliği yoktur ve ona ilişkin tek tanım da ancak şu olabilir: *Söz zincirinde önce ve sonra gelen bölümlerin dışında kaldığı, belli bir kavramın göstereni olan ses dilimi.*

2. SINIRLANDIRMA YÖNTEMİ

Bir dili bilen kimse, hiç değilse kuramsal olarak, çok yalın bir yöntemle onun birimlerini sınırlandırır. Bu yöntem uyarınca, dilin belgesi olarak ele alman söz göz önünde bulundurulur ve bu düzey, biri kavramlara *(a)*, biri de işitim imgelerine *(b)* ilişkin iki koşut zincirle gösterilir.

Doğru bir sınırlandırma, işitim zincirinde yapılan bölümlemelerin (α β γ .....) kavramlar zincirindeki bölümlemelere (α′ β′ γ′.....) uymasını zorunlu kılar:

Fransızca'daki *sïzlaprā* sözünü ele alalım: Bu zinciri *l*'den sonra keserek *sïzl*'i bir birim sayabilir miyim? Sayamam: Bu bölümlemenin yanlış olduğunu anlamak için kavramları göz önünde bulundurmak yeter; *siž-la-prā* biçimindeki seslem bölümlemesinin de *önsel* olarak hiçbir dilsel yanı yoktur. Olanaklı bölümlemeler yalnızca şunlardır:
1. *si-ž-la-prā* ("si je la prends" = eğer onu [dişil bir şey ya da kimse] alırsam) ve 2. *si-ž-l-apra* ("si je l'apprends = eğer bunu [onu] öğrenirsem). Bu bölümlemeleri değinilen sözlere verilen anlamlar belirler.

Bu işlemin sonucunu doğrulamak ve gerçekten bir birim karşısında bulunduğumuzu kesinlikle anlamak için, aynı birimi içeren bir dizi tümceyi karşılaştırarak her durumda birimi bağlamın geri kalan bölümünden ayırabilmek, anlamın bu türlü bir bölümlemeye elverişli olduğunu görmek gerekir. Şu iki tümce parçasını ele alalım: *lafǫrsdüvā* ("la force du vent" = yelin gücü) ve *abudfǫrs* ("â bout de force" = gücü kalmamış [olmak]): Bunların her ikisinde de aynı kavram aynı ses dilimine (*fǫrs*) denk düşmektedir; demek ki *fǫrs* bir dil birimidir. Ama *ilmafǫrsaparle* ("il me force à parler" = ben konuşmaya zorluyor) tümcesinde *fǫrs* apayrı bir anlam taşır; öyle olduğu için de ayrı bir birimdir.

3. *SINIRLANDIRMANIN UYGULAMADAKİ GÜÇLÜKLERİ*

Kuramsal bakımdan bu denli yalın olan söz konusu yöntem acaba kolayca uygulanabilir mi? Bölümlenecek birimlerin birer sözcük olduğu düşüncesinden kalkılırsa uygulama kolay görünebilir: Öyle ya, bir tümce, sözcüklerin birleşiminden başka nedir ki? Sözcüklerden daha dolaysız biçimde saptanabilir bir şey var mı? Yukardaki örneği yeniden ele alarak, *sižlaprā* söz zincirinin, çözümlememizin belirlediği ve her biri bir sözcük olan dört birime bölündüğünü söyleyebiliriz: *si-je-l'-apprends.* Ama sözcüğün ne olduğuna ilişkin sayısız tartışma hemen kuşkuya düşürür bizi. Biraz düşününce de sözcük kavramının bizim somut birim kavramımızla bağdaşmadığını görürüz.

Bu konuda her türlü kuşkudan sıyrılmak için yalnız Fr. *cheval* "at" ile bu sözcüğün çoğulu *chevaux*'yu düşünmek yeter: Genellikle, bunların aynı adın iki biçimi olduğu söylenir. Ama söz konusu biçimler tüm yönleriyle ele alınırlarsa, anlamca da, sesçe de ayrı şeyler olarak ortaya çıkarlar; *mwa* ("le mois de décembre" = aralık *ayı*) ve *mwaz* ("un mois après" = bir ay sonra) da değişik iki biçimde aynı sözcüktür.

Ne var ki burada da somut bir birimden söz edilemez: Gerçi anlam aynıdır, ama ses dilimleri ayrıdır. Böylece, somut birimleri sözcüklerle bir tuttuğumuzda şu ikilemle karşılaşırız: Ya *cheval*'i *chevaux*'ya, *mwa*'yı *mwaz*'a, vb. bağlayan apaçık ilişkiyi görmezlikten gelerek bunların ayrı sözcükler olduğunu söyleyeceğiz ya da somut birimler yerine aynı sözcüğün değişik biçimlerini birleştiren bir soyutlamayla yetineceğiz. Somut birimi sözcüğün dışında aramak gerekir. Kaldı ki birçok sözcük karmaşık niteliklidir ve bu gibi sözcüklerde kolayca altbirimler (sonekler, önekler, kökenler) ayırt edilebilir. *Tat-lı, mut-suz* gibi türevler apaçık birer anlam ve görevi olan ayrı parçalara bölünebilir. Tersine, sözcüklerden daha geniş birimler de vardır: Bileşik sözcükler (*baş-kent*), deyişler (Fr. *s'il vous plaît* "lütfen"), bükün biçimleri (Fr. *il a été* [*être* eyleminin bildirme kipinin bileşik geçmiş zamanının tekil üçüncü kişisi]), vb. Ama bu birimler de sınırlandırma işleminde yalın sözcüklerin çıkardığı güçlükleri çıkarır. Bir ses zincirindeki birimlerin çetrefil işleyiş düzenini ortaya koymak ve bir dilin hangi somut öğeler üzerinde işlem yaptığını söyleyebilmek son derece güçtür.

Kuşkusuz, konuşan bireyler bu güçlüklerle karşılaşmazlar. Herhangi bir oranda anlamlı olan her şey onlara somut bir öğe gibi görünür. Konuşanlar hiç yanılmadan bu öğeyi söylem içinde ayırt edebilirler. Ama birimlerin bu hızlı ve ince işleyişini sezinlemek başka şeydir, yöntemli bir çözümlemeyle durumu gözler önüne sermek başka şeydir.

Oldukça yaygın bir kuram somut birimlerin yalnızca tümceler olduğunu savunmaktadır. Bu kurama göre, tümcelerle konuşuruz yalnızca; sözcükleri sonradan tümcelerden çıkarırız. Ama önce şunu sormak gerekir:. Tümce hangi oranda dile bağlanır? (bak. s. 183). Eğer söz düzeyinde yer alıyorsa, dil birimi sayılamaz. Diyelim ki bu güçlük ortadan kalktı. Söylenebilecek tümcelerin hepsini şöyle bir düşünürsek, bunların en belirgin özelliğinin aralarında hiç benzerlik

(1) Birinci ve üçüncü örneği Türkçe'ye uyarlıyoruz (*désireux* "istekli", *porteplume* "hokkakalem; kalem sapı"). ÇN.

bulunmaması olduğunu görürüz. Önce, tümcelerin sınırsız çeşitliliğini bir hayvan türünü oluşturan bireylerin -tümcelerinkinden aşağı kalmayan- çeşitliliğiyle bir tutacağımız gelir; ama bu bir yanılsamadır: Aynı türden hayvanlar arasındaki ortak özellikler ayrılıklardan çok daha önemlidir. Oysa tümceler arasında ayrılık ağır basar. Bu ayrılığa karşın, tümceleri birbirine bağlayan ilişki arandığında da ister istemez, taşıdığı dilbilgisi özellikleriyle sözcüğü buluruz karşımızda. Böylece, gene aynı güçlükler dikilir önümüze.

4. SONUÇ

Bilimlerin incelediği alanların çoğunda birim sorunu ortaya çıkmaz bile: Birimleri daha ilk bakışta karşımızda buluruz. Örneğin, hayvanbilimde daha ilk anda birim olarak hayvanla karşılaşırız. Gökbilim de uzayda birbirinden ayrı olarak yer alan birimler üstünde çalışır: Gökcisimleri. Kimyada, iyice belirlenmiş bir konu olduğundan bir an bile kuşkuya düşmeden potasyum bikromatın niteliğini ve bileşimini inceleyebiliriz.

Bir bilim dolaysız olarak tanınabilecek somut birimler sunmuyorsa, söz kanusu bilimde bu birimler ikinci derecede bir önem taşıyor demektir. Örneğin, tarihte birim ulus mu, dönem mi, birey mi? Bilinmez bu, ama ne çıkar? Bu konuda aydınlığa kavuşmadan da tarih çalışması yapılabilir.

Ama, nasıl satranç oyunu tümüyle çeşitli taşların birleşiminden başka bir şey değilse, dil de baştan başa somut birimlerinin karşıtlığına dayanan bir dizgeden başka bir şey değildir. Ne bu birimleri tanımaktan kaçınabilir, ne de onlara başvurmadan bir tek adım bile atabiliriz. Ama birimlerin sınırlandırılması öyle ince bir sorun ki, bunların gerçekten birer veri olup olmadığını sorarız kendi kendimize.

Demek ki dilin, ilk yaklaşımda görülemeyecek, ama varlıklarından ve işleyişleriyle dili oluşturduklarından da kuşku duyulamayacak kendilikler sunmak gibi yadırgatıcı ve çarpıcı bir özelliği var. Burada, dili bütün öbür göstergesel kurumlardan ayıran bir özellik söz konusu; kuşku yok buna.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ÖZDEŞLİKLER, GERÇEKLİKLER, DEĞERLER

Az önceki gözlemimiz bizi yeni bir sorunla karşı karşıya bırakır: Dural dilbilimde temel nitelikli her kavram, doğrudan doğruya birim anlayışımıza bağlıdır, dahası onunla kaynaşır. Bu durum, söz konusu sorunun önemini bir kat daha artırır. İşte, sırasıyla özdeşlik, gerçeklik ve eşsüremli değer kavramlarına ilişkin olarak bunu göstermek istiyoruz.

A. Eşsüremli bir *özdeşlik* nedir? Burada, Fr. *pas* olumsuzluk öğesini Lat. *passum*'a bağlayan artsüremli özdeşlik söz konusu değildir -bu sorun başka yerde ele alınacak, bak. s. 264. Biz şimdi, "je ne sais *pas*" (bilmiyorum) ve "ne dites *pas* cela" (bunu söylemeyin) tümcelerinde aynı öğenin bulunduğunu söylememize yol açan ve aynı derecede ilginç olan özdeşlikten söz ediyoruz. İki tümcede de, aynı ses dilimi *(pas)* aynı anlama geldiğinden özdeşlik bulunduğunu ileri sürerek, boş bir sorunla uğraştığımızı söyleyenler olacak. Oysa, bu açıklama yetersizdir: Her ne kadar ses dilimleriyle kavramlar arasındaki uygunluk özdeşliği tanıtlarsa da (bak. yukarda "la *force* du vent": "à bout de *force*" örneği), bunun tersi doğru değildir. Uygunluk bulunmadan da özdeşlik olabilir. Bir konuşmada birçok kez *Baylar!* sözcüğünü duyarsak, hep aynı deyiş karşısında bulunduğumuz duygusuna ka-

bilirız. Ne var ki söyleyişteki oynamalardan ve sesin iniş çıkışlarından ötürü bu söz konuşmanın çeşitli yerlerinde çok belirgin sessel ayrılıklar gösterir: Bu ayrılıklar değişik sözcükleri (bak. Fr. *pomme* "elma" ve *paume* "el ayası", *goutte* "damla" ve *je goûte* "tadıyorum", *fuir* "kaçmak" ve *fouir* "kazmak") başka bağlamlarda ayırt etmeye yarayan ayrılıklar denli belirgindir. Üstelik, bu özdeşlik duygusu gelip geçici değildir, süreklidir. Anlamsal bakımdan da çeşitli *Baylar!* kullanımları arasında kesin bir özdeşlik bulunmamakla birlikte, bu böyledir. Bir sözcüğün, özdeşliği önemli bir sarsıntıya uğramadan başka başka kavramları belirtebilmesi gibi bir durumdur bu (bak. "Fr. "adopter une mode" = bir modayı benimsemek ve "*adopter* un enfant" = bir çocuğu evlat edinmek, "la *fleur* du pommier" = elma ağacının çiçeği ve "la *fleur* de la noblesse" = soyluların seçkinleri, vb.).

Dilsel düzenek tümüyle özdeşliklere ve bunların karşısında yer alan ayrılıklara dayanır. Demek ki özdeşlik sorununa her yerde rastlarız. Ama, bir yandan da bu sorun, gerçekte karmaşık, fakat verimli bir biçiminden başka bir şey olmadığı kendilik ve birim sorunuyla kimi bakımlardan iç içe girer, kaynaşır. Başka alanlardan seçilmiş birtakım olgularla yapılacak bir karşılaştırma bu özelliği iyi ortaya koyar. Örneğin, yirmi dört saat arayla kalkan iki "20.45 Cenevre - Paris" ekspresinin özdeş olduğunu söyleriz. Lokomotif, vagonlar, görevliler, kısacası her şey değişiktir belki, ama bize göre bu hep aynı ekspresdir. Bir başka örnek verelim: Bir sokağı bozup yeniden yapsalar, bunun gene aynı sokak olduğunu söyleriz; oysa, belki da eski sokaktan özdeksel olarak en küçük bir iz bile kalmamıştır. Nasıl oluyor da yeni baştan yapılan bir sokak gene aynı sokak sayılabiliyor? Çünkü sokağın oluşturduğu kendilik salt özdeksel nitelikli değildir ve rastlantısal özdekle ilgisiz birtakım koşullara -örneğin, sokağın öbür sokaklara göre konumuna- dayanır. Aynı biçimde, ekspresin özelliği, kalkış saati, geçtiği yollar ve genel olarak onu öbür ekpreslerden ayıran tüm koşullardır. Aynı koşulla-

rın gerçekleştiği bütün durumlarda aynı kendilikler elde edilir. Bununla birlikte, kendilikler soyut değildir, çünkü bir sokak ya da ekspres özdeksel bir gerçekleşme dışında düşünülemez.

Şimdi, bundan öncekilere ters düşen bambaşka bir örnek ele alalım: Çaldırdığım ve bir eskicinin sergisinde bulduğum bir giysi düşünelim. Burada, yalnızca devimsiz tözde, kumaşta, astarda, eklencelerde, vb. bulunan özdeksel bir kendilik söz konusudur. Bir başka giysi, ilkine ne denli benzerse benzesin, benim giysim olamaz. Ama dilsel özdeşlik, giysideki özdeşlik değil, ekspresle sokaktaki özdeşliktir. *Baylar* sözünü her kullanışımda onun özdeğini yenilerim; bu hem yeni bir sessel edimdir, hem de yeni bir ruhsal eylemdir. Aynı sözcüğün iki kullanımı arasındaki bağ ne özdeksel özdeşliğe dayanır, ne de anlamların birbirine son derece benzemesine. Bu bağın temelini, araştırılması gereken ve bizi dilsel birimlerin gerçek öz niteliğine götürecek olan öğeler oluşturur.

B. Eşsüremli bir *gerçeklik* nedir? Dildeki hangi somut ya da soyut öğelere bu ad verilebilir?

Söylem bölümleri arasındaki ayrımı ele alalım: Sözcüklerin adlar, sıfatlar, vb. biçiminde sınıflandırılması neye dayanır? Bu sınıflandırma acaba dilbilgisine dışardan uygulanan, salt mantıksal, dil dışı bir ilke uyarınca mı yapılır? Yeryuvarlağına dıştan uygulanan boylam ve enlem dereceleri gibi bir şey midir bu? Yoksa, dilin dizgesinde bulunan ve bu dizgenin koşullandırdığı bir başka olgudan mı temelini alır? Kısacası, eşsüremli bir gerçeklik midir? Bu ikinci varsayım olası görünür, ama birinci varsayım da savunulabilir. Fransızca "ces gants sont *bon marché*" (bu eldivenler ucuz) tümcesinde *bon marché* bir sıfat mıdır? Mantık açısından sıfat anlamı taşırsa da, dilbilgisi bakımından bu o denli kesin değildir. Çünkü *bon marché* bir sıfat gibi işlemez (değişmez, hiçbir zaman birlikte kullanıldığı adın önüne gelmez, vb.).

Kaldı ki iki sözcükten kuruludur; oysa, söylem bölümleı inin birbirinden ayırt edilmesi dildeki sözcükleri sınıflandırmak içindir. Nasıl olur da bir sözcük öbeği bu "bölümler"den birine bağlanabilir? Ama tersine bir yol izlenir de *bon* "iyi" nin bir sıfat, *marché* "pazar"ın bir ad olduğu söylenirse, bu kez de deyim açıklanmış olmaz. Demek ki burada kusurlu ya da eksik bir sınıflandırma karşısındayız: Sözcüklerin adlar, eylemler, sıfatlar, vb. diye bölümlenmesi yadsınamaz bir dilsel gerçeklik değildir.

Böylece dilbilim sürekli olarak, dilbilgicilerin yarattığı ve dil dizgesini kuran etkenlere gerçekten uyup uymadığı bilinmeyen kavramlarla iş görür. Acaba bu konuda nasıl aydınlanabiliriz? Eğer bu kavramlar gerçekdışı birer görüntüyse, o zaman hangi gerçeklikleri bunlara karşı çıkarmalı?

Yanılsamalardan kurtulmak için, önce dildeki somut kendiliklerin dolaysız biçimde gözlem alanımıza girmediğinden kuşku duymamak gerekir. Bunları bulmaya çalışırsak gerçekle ilişki kurmuş oluruz. Bu ilkeden kalkılarak, alanına giren olguları düzenlemede dilbilim için gerekli olan bütün sınıflandırmalar yapılabilir. Öte yandan, bu sınıflandırmaları somut kendilikler dışında bir şeye dayandırmak - örneğin, söylem bölümlerinin yalnızca mantıksal ulamları karşıladıkları için dili oluşturan etkenler arasında yer aldığını söylemek - anlamlı öğelere bölünmüş bir ses özdeğinden bağımsız dil olgusu bulunmadığını unutmak demektir.

C. Son olarak şunu belirtelim: Burada değineceğimiz kavramlar, başka bölümlerde *değerler* diye adlandırdığımız kavramlardan temelde ayrılmaz. Satranç oyunuyla yapacağımız yeni bir karşılaştırma bize bunun neden böyle olduğunu gösterecek (bak. s. 138 ve ötesi). Bir at alalım ele: Tek başına oyunun bir öğesi midir bu taş? Elbette hayır. Çünkü salt özdekselliği içinde, hanesiyle oyunun öbür koşulları dışında oyuncu için hiçbir anlam taşımaz. Ancak değerini yüklendiği ve onunla kaynaştığı zaman gerçek ve somut bir öğe duru-

muna girer. Bir oyunda bu taşın kırıldığını ya da yitirildiğini varsayalım: Eşdeğer bir başka taş kullanabilir miyiz onun yerine? Kuşkusuz, evet: Yalnız bir başka at değil, ata hiç benzemeyen bir başka öğe de, aynı değerle donatılmak koşuluyla, eski taşla özdeş sayılabilir. Görülüyor ki, belli kurallar uyarınca öğelerin birbirini karşılıklı olarak dengede tuttuğu dil gibi göstergesel dizgelerde özdeşlik kavramı değer kavramıyla, değer kavramı da özdeşlik kavramıyla karışır, kaynaşır.

İşte, sonuç olarak, değer kavramının birim, somut kendilik ve gerçeklik kavramlarını kapsamasının nedeni budur. Ama bu değişik görünüşler arasında temelde bir ayrım bulunmaması, sorunun birbiri ardı sıra değişik biçimlerde ortaya konulabileceğini gösterir. Birimi, gerçekliği, somut kendiliği ya da değeri belirlemeye çalışmak demek, bütün dural dilbilime egemen olan aynı temel sorunu ortaya atmak demektir her zaman.

Uygulama bakımından, önce birimleri ele alarak belirlemek, sınıflandırmak, böylece bunların çeşitliliğini ortaya koymak ilginç olur. Sözcüksel bölümlemenin neye dayandığını da araştırmak gerekir -çünkü, tanımlanması güç olmakla birlikte sözcük, anlığımızın ister istemez benimsediği, dilin düzeneği içinde baş köşeye kurulan bir öğedir-. Ama bu öyle bir konu ki tek başına bir cilt doldurabilir. Sonra sıra altbirimleri, arkadan, daha geniş birimleri, vb. sınıflandırmaya gelir. Bilimimiz, kullandığı öğeleri böylece belirlemekle görevini tümüyle yerine getirmiş sayılır. Çünkü kendi alanına giren bütün olguları temel ilkelerine bağlamış olur. Şimdiye değin bu ana sorun üstünde hiç durulmadığı gibi bu sorunun kapsam ve güçlüğü de hiç anlaşılmamıştır. Dil konusunda, her zaman, iyi tanımlanmamış birimler üzerinde işlem yapılmasıyla yetinilmiştir.

Ne var ki, birimlerin son derece önemli olmasına karşın, soruna değer açısından yaklaşmayı yeğliyoruz: Çünkü kanımızca değer bu sorunun en önemli yönüdür.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

DİLSEL DEĞER

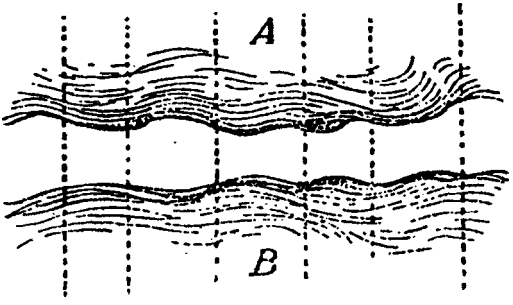
1. SESSEL ÖZDEKTE BİÇİMLENMİŞ DÜŞÜNCE OLARAK DİL

Dilin katışıksız bir değerler dizgesinden başka bir şey olamayacağını anlamak için, onun işleyişinde ortaya çıkan iki öğeyi göz önünde bulundurmak yeter: Kavramlar ve sesler.

Sözcüksel anlatımından soyutlanarak ele alındığında düşüncemizin, ruhbilimsel açıdan, biçimlenmemiş, ayrımsız bir yığın olduğu görülür. Filozoflar da, dilbilimciler de göstergelerin yardımı olmadan iki kavramı açık seçik ve sürekli biçimde birbirinden ayırmamıza olanak bulunmadığı görüşünde her zaman birleşmişlerdir. Tek başına düşünce, hiçbir zorunlu sınıra rastlanmayan bir bulutsuyu andırır. Önceden oluşup yerleşmiş kavram yoktur; dilin ortaya çıkmasından önce hiçbir şey belirgin değildir.

Sınırları oynayıp duran bu ülke karşısında, acaba sesler mi önceden belirlenmiş kendilikler olarak ortaya çıkar? Hayır, böyle bir durum da yoktur. Ses tözü ne daha durmuş oturmuştur, ne de daha kesin çizgilerle belirlenmiştir. Sunduğu bütün biçimlere düşüncenin de zorunlu olarak uyacağı bir kalıp değildir. Düşüncenin gereksindiği gösterenleri sağlamak için ayrımlı parçalara bölünen, değişik biçimlere bü-

rünen esnek bir özdektir. Bundan ötürü, tümü bakımından dilsel olguyu, daha açık bir deyişle dili, hem bulanık kavramların belirsiz düzleminde (A), hem de seslerin gene aynı oranda belirginlikten yoksun düzleminde (B) birbirine bitişik bir dizi altbölüm olarak gösterebiliriz. İşte, bu durum, aşağıdaki çizim aracılığıyla çok yaklaşık biçimde şöyle görselleştirilebilir:

Dilin düşünceye karşı üstlendiği özel görev, kavramların anlatımı için özdeksel bir ses aracı yaratmak değil, düşünceyle sese aracılık yapmaktır. Bu o türlü koşullarda gerçekleşir ki, düşünceyle sesin birleşmesi zorunlu olarak karşılıklı birim sınırlandırmaları sonucunu verir. Özü gereği bulanık olan düşünce ayrışma yoluyla belirginleşmeye zorlanır. Demek ki ne düşünceler özdekselleşir, ne de sesler tinselleşir. Burada, gizemli diye nitelendirebileceğimiz bir olgu söz konusudur: "Düşünce-ses" birtakım bölümlemeler gerektirir ve dil, biçimlenmemiş iki yığın arasında oluşurken kendi birimlerini yaratır. Geniş bir su yüzeyine değen havayı düşünün: Eğer atmosfer basıncı değişirse, suyun yüzeyi bir dizi bölüme, daha açık bir deyişle dalgalara ayrışır. İşte, bu dalgalar, düşüncenin sessel özdekle birleşmesini -eşleşme de diyebiliriz buna- iyi örneklendirir.

Dil, 39. sayfada tanımladığımız anlamda bir eklemlilikler alanı diye adlandırılabilir: Her dilsel öğe, bir kavramın bir sesle birleştiği ve bir sesin bir kavramın göstergesi durumuna girdiği küçük bir üye, bir parçacıktır.

Dil bir kâğıda da benzetilebilir: Düşünce kâğıdın ön yüzü, ses ise arka yüzüdür. Kâğıdın ön yüzünü kestiniz mi, ister istemez arka yüzünü de kesmiş olursunuz. Dilde de durum aynı: Ne ses düşünceden ayrılabilir, ne de düşünce sesten. Böyle bir ayrım ancak bir soyutlamayla gerçekleşebilir. Bunun sonucunda da salt ruhbilim ya da salt sesbilim alanına girilmiş olur.

Demek ki dilbilim bu iki düzeye bağlanan öğelerin birleştiği sınır bölgesinde işlem yapar. *Bu birleşim bir töz değil, bir biçim yaratır.*

Bu görüşler, göstergenin, nedensizliği üstüne 111. sayfada söylediklerimizin daha iyi anlaşılmasını sağlar. Dilsel olgunun birleştirdiği iki alan karışık ve bulanık olduğu gibi bir ses dilimini bir kavrama bağlayan seçme eylemi de baştan başa nedensizdir. Bu böyle olmasa, değer kavramı da özelliğinden bir şeyler yitirir, çünkü dıştan benimsetilen bir öğe içermiş olur. Ama gerçekte değerler baştan başa görece nitelikli kalırlar; kavramla ses arasındaki bağın kökten nedensiz olması da bundandır.

Göstergenin nedensizliği de, niçin yalnızca toplumsal olgunun bir dil dizgesi yaratabileceğini daha iyi anlamamızı sağlar. Değerlerin yerleşebilmesi için toplum zorunludur. Değeri yaratan yalnız toplumsal kullanım ve genel onaydır. Birey tek başına hiçbir değer yerleştiremez.

Üstelik, böylece belirlenen değer kavramı, bir öğeyi yalnız belli bir sesle belli bir kavramın birleşimi gibi ele almanın büyük bir yanılsama olduğunu da bize gösterir. Öğeyi bu yoldan tanımlamak, onu bir parçası olduğu dizgeden ayırmak demektir. İşe öğelerle başlayıp bunları toplayarak

dizgeyi yaratabileceğimizi sanmak olur bu. Oysa, tersine, dayanışık bütünden kalkarak bu bütünün kapsadığı öğeleri çözümleme yoluyla elde etmek gerekir.

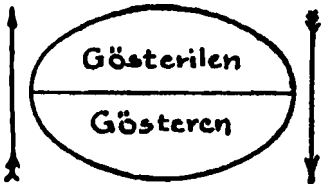
Bu savı geliştirmek için, sorunu sırasıyla gösterilen ya da kavram (§ 2), gösteren (§ 3) ve tümü bakımından gösterge (§ 4) açısından ele alacağız.

Somut kendilikleri ya da dilin birimlerini dolaysız olarak elde edemediğimizden, işlemimizi sözcükler üstünde gerçekleştireceğiz. Sözcükler, dilsel birim tanımına (bak. s. 157) her yönden uymazsa da, hiç değilse bu birime ilişkin yaklaşık bir görüşe ulaşmamızı sağlayabilir. Bu görüşün somut olmak gibi üstün bir yanı vardır. Onun için, sözcükleri eşsüremli bir dizgenin gerçek öğeleriyle eşdeğer örnekler olarak ele alacağız. Sözcükler konusunda bulunacak ilkeler genellikle kendilikler için de geçerli olacak.

2. *KAVRAMSAL YÖNÜ BAKIMINDAN DİLSEL DEĞER*

Bir sözcüğün değeri ele alındığında her şeyden önce genellikle o sözcüğün bir kavramı gösterme özelliği düşünülür. Gerçekten de, dilsel değerin çeşitli yönlerinden biri budur. Peki ama, durum eğer böyleyse, değer acaba hangi bakımdan sözcüğün *anlam* denilen yönünden ayrılır? Yoksa bu iki sözcük eşanlamlı mıdır? Sanmıyoruz. Gerçi bunları birbirine karıştırmak işten bile değildir; terimlerin benzerliğinden çok belirttikleri ayrımın inceliği bu duruma yol açtığından karışıklık olasılığı bir kat daha artar.

Kavramsal yönü bakımından değer, anlamın bir öğesidir: Kuşku yok buna. Anlamın değere bağlı olmakla birlikte gene de ondan nasıl ayrıldığını anlamak çok güçtür. Ne var ki bu sorunu aydınlatmak da zorunludur. Yoksa dil yalınç bir adlar dizinine indirgenmiş olur (bak. s. 108).

Önce, genellikle düşünüldüğü ve bizim de 109. sayfada gösterdiğimiz biçimiyle anlamı ele alalım. Çizimdeki okların da belirttiği gibi, anlam, işitim imgesinin doğal bir karşılığından, bir karşı öğesinden başka bir şey değildir. Her şey, kendi dışında varlık nedeni bulunmayan bir alan gibi ele aldığımız sözcüğün sınırları içinde, işitsel imgeyle kavram arasında olup biter.

Ama sorunun aykırı görünüşlü bir yönü var: Bir yandan kavram bize işitsel imgenin gösterge içindeki karşı öğesi gibi görünür, bir yandan da, bu göstergenin kendisi, daha açık bir deyişle, onun iki öğesini birbirine bağlayan ilişki dildeki öbür göstergelerin aynı oranda karşı öğesi ya da doğal karşılığıdır.

Dil, bütün öğeleri dayanışık, birinin değeri yalnızca öbürlerinin de süremdeş varlığından doğan bir dizgedir. Şu çizimde olduğu gibi:

Öyleyse, böyle tanımlanan değer nasıl olur da anlamla, yani işitsel imgenin karşı öğesiyle karışabilir? Burada yatay oklarla belirtilen bağıntıları yukarda düşey oklarla belirti-

len bağıntılara benzetmek olanaksız. Bir başka deyişle, - kesilen kâğıt örneğini yeniden ele alıyoruz (bak. s. 168) - çeşitli A, B, C, D. vb. parçaları arasında gözlemlenen bağıntının neden aynı parçanın ön ve arka yüzü arasındaki bağıntıdan, yani A/A', B/B', vb. den ayrı bir bağıntı olmadığını kavrayamayız.

Yukardaki soruyu yanıtlayabilmek için, önce dil dışında bile bütün değerlerin aynı aykırı görünüşlü ilkeye dayandığını gözlemleyelim. Değerler her zaman şu öğelerden oluşur:

1. Değeri belirlenecek şeyle *değiştirilebilir benzemez* bir öğe:

2. Değeri söz konusu olan şeyle *karşılaştırılabilir* benzer öğeler.

Değerin var olabilmesi için bu iki etken zorunludur. Örneğin beş franklık bir paranın değerini belirlemek için: 1. Bu paranın belli miktarda başka bir şeyle, örneğin ekmekle değiştirilebileceğini; 2. Aynı dizgenin benzer bir değeriyle, örneğin bir frankla ya da başka bir dizgenin parasıyla (bir dolarla, vb.) karşılaştırılabileceğini bilmek gerekir. Aynı biçimde, bir sözcük de benzemez bir şeyle, örneğin bir kavramla değiştirilebilir; ayrıca, aynı türden bir şeyle, bir başka sözcükle karşılaştırılabilir. Sözcüğün şu ya da bu kavramla 'değiştirilebileceğini', daha açık bir deyişle şu ya da bu anlama geldiğini gözlemlemekle yetindiğimiz sürece değer saptanamaz. Sözcüğü, benzer değerlerle, karşıtlık ilişkisi kurabileceği öbür sözcüklerle de karşılaştırmak gerekir. Sözcüğün içeriği, ancak kendi dışındaki öğelerin yardımıyla gerçekten belirlenebilir. Bir dizgenin parçasıdır sözcük, onun için de yalnızca bir anlam içermekle kalmaz, özellikle de bir değer taşır. Bu ise apayrı bir şeydir.

Vereceğimiz birkaç örnek durumun gerçekten de böyle olduğunu gösterecek. Fr. *mouton* "koyun" İng. *sheep*'le ay-

ni anlama gelebilirse de aynı değeri taşımaz. Bunun birçok nedeni vardır. Bu nedenlerden biri özellikle şudur: Pişirilip hazırlanarak sofraya getirilen ete İngilizce'de *mutton* denir, *sheep* denmez. *Sheep* ile *mouton* arasındaki değer ayrılığı, ilk sözcüğün yanında ikinci bir öğe bulunmasından, Fransızca sözcükte ise böyle bir duruma rastlanmamasından doğar.

Aynı dil içinde, yakın kavramlar belirten bütün sözcükler karşılıklı olarak birbirini sınırlandırır: Fransızca'daki *redouter* "çok korkmak, ödü patlamak", *craindre* "korkmak, çekinmek", *avoir peur* "korkmak, korku duymak" eşanlamlıları ancak karşıtlıklarıyla özel birer değer taşırlar; eğer *redouter* sözcüğü olmasaydı, onun tüm içeriği öbürlerine geçerdi. Tersine, başka sözcüklerle ilişki kurarak varsıllaşan sözcükler de bulunur. Örneğin, *décrépit* ("un vieillard *décrépit* = tirit gibi bir ihtiyar, bak. s. 131) sözcüğüne yeni bir öğe katılmasına yol açan neden, dilde *décrépi* ("un mur *décrépi*" = sıvası dökülmüş bir duvar) sözcüğünün de bulunmasıdır. Böylece, herhangi bir sözcüğün değerini, onu çevreleyen öbür sözcükler belirler. Çevresindeki öğeleri göz önünde bulundurmadan, "Güneş"i belirten sözcüğün bile değeri hemen saptanamaz. Öyle diller var ki bunlarda "*güneş*te oturmak" denilebilmesi olanaksızdır.

Sözcükler için söylediklerimiz dilin herhangi bir öğesine, örneğin dilbilgisi kendiliklerine de uygulanabilir. Örneğin, Fransızca bir çoğulun değeri Sanskritçe bir çoğulun değeriyle çakışmaz: Anlam çoğu kez özdeş olmakla birlikte bu böyledir. Çünkü Sanskritçe'de iki yerine üç nicelik vardır (Fransızca çoğul biçimler olan *mes yeux* "gözlerim", *mes oreilles* "kulaklarım", *mes bras* "kollarım", *mes jambes* "bacaklarım", vb. bu dilde ikil olarak işlem görür). Sanskritçe ve Fransızca'da çoğula aynı değeri vermek yanlış olur: Çünkü Fransızca'da çoğul kullanılmasını gerektiren her durumda Sanskritçe çoğul kullanamaz. Demek ki çoğulun değeri kendi dışında ve çevresinde bulunan öğelere bağlı.

Eğer sözcüklerin görevi, önceden belirlenmiş kavram-

ları göstermek olsaydı, her sözcüğün her dilde anlam bakımından tam bir karşılığı bulunması gerekirdi. Oysa durum öyle değil. Fransızca'da (bir evi) "kirayla tutmak" için de, "kiraya vermek" için de hiçbir ayrım gözetilmeden *louer* (*une maison*) ([bir evi] kiralamak) denir. Almanca'da ise bu durumda iki ayrı sözcük kullanılır: *mieten* ve *vermieten*. Demek ki değerler tam bir denklik göstermiyor. Almanca'daki *schätzen* ve *urteilen* eylemleri yaklaşık olarak Fr. *estimer* "değer biçmek, değer vermek, saymak, vb." ve *juger* "yargılamak, düşünce ileri sürmek, şu ya da bu biçimde düşünmek, vb." sözcükleriyle aynı anlama gelir. Ne var ki birçok durumda bu denklik ortadan kalkar.

Bükün bu konuda son derece çarpıcı örnekler sunar. O denli alışık olduğumuz zamansal ayrıma kimi dillerde rastlanmaz. Geçmiş, şimdiki ve gelecek zaman ayrımı bile, temel ayrım olmasma karşın, İbranca'da yoktur. Gelecek zaman için Ön Germence özel bir biçim kullanmaz. Bu dilin, geleçek zamanı şimdiki zamanla anlattığını söylemek doğru değildir. Çünkü şimdiki zaman, Germence'de ve şimdiki zamanın yanı sıra bir gelecek zaman kullanan dillerde aynı değeri taşımaz. İslav dilleri düzenli olarak eylemin iki görünüşünü birbirinden ayırır: Bitmişlik biçimi, eylemi her türlü oluş dışında, bütünlüğü içinde ve bir nokta olarak gösterir; bitmemişlik biçimi ise onu oluş durumunda ve zaman çizgisi üstünde gösterir. Bir Fransız bu ulamları güç kavrar, çünkü Fransızca'da böyle bir şey yoktur. Eğer bunlar önceden saptanıp belirlenmiş olsaydı durum değiştirdi. Demek ki bütün bu örneklerde, önceden belirlenmiş *kavramlar* yerine dizgeden doğan *değerler*le karşı karşıyayız. Bunların kavramlara denkliğinden söz edildiğinde, kavramların yalnızca ayrımsal oldukları, içerikleriyle artılı biçimde tanımlanmayıp dizgenin öbür öğeleriyle kurdukları bağıntılar açısından eksili biçimde tanımlandıkları anlatılmak istenir. Bu öğelerin en şaşmaz özelliği öbürleri ne değilse o olmaktır.

Böylece, gösterge çiziminin tam anlamıyla nasıl yorumlanması gerektiği ortaya çıkar:

Bu çizim, Fransızca'da "yargılamak, vb." kavramının *juger* işitim imgesine bağlı olduğunu belirtir. Kısacası, anlamı simgeler. Ama kuşku yok ki bu kavram hiçbir başlangıç noktası özelliği taşımaz ve benzer değerlerle kurduğu bağıntılarla belirlenen bir değerden başka bir şey değildir. Bu değerler olmasa anlam da olmaz. Yalnız bir sözcüğün şu ya da bu anlama geldiğini söylemekle, işitim imgesinin bir kavramla birleştiğini gözlemlemekle yetindiğimde, belli ölçüler içinde doğru sayılabilecek, gerçeği bazı yönleriyle yansıtabilecek bir işlem yapmış olurum, ama hiçbir zaman dilsel olguyu özü ve kapsamı açısından belirtmiş olmam.

3. ÖZDEKSEL YÖNÜ BAKIMINDAN DİLSEL DEĞER

Değerin kavramsal bölümü yalnız dildeki öbür öğelerle kurulan bağıntı ve ayrılıklardan oluşur. Değerin özdeksel bölümü için de aynı şeyi söyleyebiliriz. Sözcükte önemli olan sesin kendisi değildir, sözcüğü bütün öbür sözcüklerden ayırt etmemizi sağlayan ses ayrılıklarıdır. Çünkü anlamı taşıyan bu ayrılıklardır.

Belki şaşırtıcı bir şey bu. Ama doğrusu tersi de nasıl düşünülebilir? Göstermekle görevli olduğu kavramı başka herhangi bir ses imgesinden daha iyi karşılayan bir ses imgesi bulunmadığına göre, *önsel* olarak bile, dilin bir parçasının son çözümlemede, öbür öğelerle rastlaşmaması dışında bir temele dayanamayacağı apaçık. *Nedensiz* ve *ayrımsal*, bağlılaşık iki niteliktir.

Dil göstergelerinin bozulması bu bağlılaşmayı iyi yansıtır. *a* ve *b* öğelerinin bilinç bölgesine *a* ve *b* olarak ulaşması kesinlikle olanaksızdır. Bilinç sürekli biçimde yalnızca *a/b* ayrımını algılar. İşte, onun için de, bu öğelerin her biri

anlamsal işleviyle ilgisiz yasalar uyarınca değişikliğe uğrayabilir. Çekçe çoğul tamlayan durumu *žen*, işleviyle ilgili hiçbir artılı göstergeyle belirlenmez (bak. s. 135); ama *žena: žen* ikilisi, yerini almış olduğu *žena: žen*'a denli iyi bir biçimde işlevini yerine getirir. Niçin? Çünkü söz konusu olan, yalnızca göstergelerin ayrılığıdır; *žena* taşıdığı değeri bir tek ayrı olmasından alır.

İşte, ses ayrılıklarının düzenliliğini daha da iyi ortaya koyan bir başka örnek: Yapımları özdeş olmakla birlikte, Yunanca'da *éphēn* şimdiki zamanın hikâyesi, *éstēn* ise bir geniş zamandır. Çünkü birinci öğe bildirme kipinin şimdiki zaman dizgesi *phēmi* "söylüyorum"a bağlanır; oysa **stēmi* biçiminde bir şimdiki zaman yoktur. İşte, şimdiki zamanla bunun hikâyesi arasındaki bağıntıyı karşılayan da *phēmi - ēphēn* bağıntısıdır (bak. *deíknūmi edeíknūn*), vb. Demek ki bu göstergeler kendi öz değerleriyle değil, görece konumlarıyla işlevlerini yerine getirirler.

Kaldı ki, özdeksel bir öğe olan sesin ses olarak, dilde yer alması olanaksızdır. Dil için ses ikinci derecede önemi olan bir öğedir; yararlanılan bir özdektir. Bütün saymaca değerlerin özelliği, kendilerine dayanak olan somut öğeyle özdeşleşmemektir. Örneğin, bir maden paranın değerini belirleyen, o paradaki maden değildir. Saymaca olarak beş franklık bir değer taşıyan bir parada bu değerin ancak yarısı oranında gümüş vardır. Paranın değeri, üstünde şu ya da bu resmin bulunmasına, siyasal bir sınırın ötesinde ya da berisinde kullanılmasına göre azalıp çoğalır. Bu söylediklerimiz dil göstereni için daha da doğrudur. Dil göstereni özü bakımından hiç de ses nitelikli, özdeksel değildir. Onu oluşturan, özdeksel tözü değil, işitim imgesinin tüm öbür işitim imgeleriyle karışmamasını sağlayan ayrılıklardır.

Bu öylesine temel bir ilke ki, sesbirimlerle birlikte, dilin tüm özdeksel öğeleri için de geçerlidir. Her dil sözcüklerini ses öğelerinden oluşan bir dizgeye dayanarak kurar.

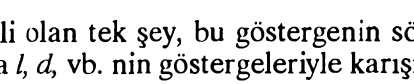
Her ses öğesi kesin sınırları olan bir birim oluşturur. Öğelerin sayısı da kesinkes belirlidir. İşte, bu öğelere özelliklerini veren -sanılabileceği gibi- onlara özgü artılı nitelikler değildir, yalnızca öğelerin birbiriyle karışmamasıdır. Sesbirimler her şeyden önce, karşıtsal, görece ve eksili kendiliklerdir.

Birbirlerinden ayrı olma özelliklerini yitirmedikleri sınırlar içinde seslerin bireylerce istenilen biçimde söylenebilmesi bunu tanıtlar. Örneğin, Fransızca'nın yaygın kullanımında *r*'nin gırtlaktan çıkarılması birçok kimsenin bu sesi dilucu titreşimiyle elde etmesini önlemez. Bu durum dilde hiçbir karışıklığa yol açmaz. Dil yalnız ayrılık ister ve sanılabileceği gibi sesin değişmez bir nitelik taşımasını gerektirmez. Fr. *r*'yi *Bach, doch*, vb. sözcüklerdeki Alm. *ch* gibi bile söyleyebilirim; oysa, Almanca *r*'yi *ch* yerine kullanamam, çünkü bu dilde her iki öğe de vardır ve Almanca bunları birbirinden ayırmak zorundadır. Rusça'da *t* için *t'* (damaksıllaşmış *t*) yönünde bir söyleyiş özgürlüğü olamaz, yoksa dilin ayırt ettiği iki ses birbiriyle karışır (bak. *govorit'* "konuşmak" ve *gavorit* "konuşuyor"). Buna karşılık, *th* (soluklu *t*) yönünde daha geniş bir söyleyiş özgürlüğü vardır, çünkü Rusça'nın sesbirimler dizgesinde bu ses yoktur.

Bir başka göstergeler dizgesi olan yazıda da aynı duruma rastlandığından sorunu tümüyle aydınlatmak amacıyla karşılaştırma terimi olarak onu ele alacağız. Gerçekten de:

1. Yazı göstergeleri nedensizdir; örneğin, *t* yazacıyla onun belirttiği ses arasında hiçbir bağıntı yoktur;

2. Yazaçların değeri salt eksili ve ayrımsaldır; örneğin, aynı kişi *t*'yi şu türlü değişik biçimlerde yazabilir:

Önemli olan tek şey, bu göstergenin söz konusu kişinin yazısında *l, d,* vb. nin göstergeleriyle karışmamasıdır;

3. Yazıdaki değerler işlevlerini yalnız, belli sayıda yazaçtan oluşan belirli bir dizge içindeki karşıtlıklarıyla yerine

getirirler. Bu özellik ikinci özellikle özdeş değilse de onunla sıkı sıkıya ilişkilidir. Çünkü her ikisi de birinci özelliğe bağlıdır. Nedensiz olduğundan yazı göstergesinin biçimi pek önemli değildir; daha doğrusu, ancak dizgenin çizdiği sınırlar içinde önemlidir;

4. Göstergeyi belirtmek için kullanılan araç da hiç önemli değildir, çünkü dizgeyi ilgilendirmez (bu da birinci özelliğin sonucudur). Yazaçları ak ya da kara, oyma ya da kabartma olarak, bir kalemle ya da yontma kalemiyle yazmam onların anlamları bakımından önemsizdir.

4. TÜMÜ BAKIMINDAN GÖSTERGE

Buraya değin söylenenlerden çıkan sonuç şu: *Dilde yalnız ayrılıklar vardır.* Ama iş bu kadarla bitmez: Bir ayrılık genellikle salt nitelikli artılı öğeler gerektirir, bu türlü öğeler arasında ortaya çıkar; oysa, dilde, yalnızca, *artılı öğeden yoksun* ayrılıklar vardır. İster gösterileni, ister göstereni ele alalım, dilde dizgeden önce var olan kavramlara da, seslere de rastlamayız; ancak dizgeden doğan kavramsal ayrılıklarla sessel ayrılıklar buluruz. Bir göstergedeki kavram ya da ses özdeği onu çevreleyen göstergelerin kavram ya da ses özdeğinden daha az önem taşır. Anlamına da, seslerine de hiç dokunulmadan, komşu öğelerden birinin değişime uğramasıyla bir öğenin değerce değişebilmesi bunu tanıtlar (bak. s. 173).

Ne var ki dilde her şeyin eksili olduğunu söylemek, ancak gösterilen ve gösteren ayrı ayrı ele alındı mı doğrudur: Gösterge tümüyle göz önünde bulundurulduğunda, kendi düzleminde salt nitelik taşıyan artılı bir şeyle karşılaşırız. Bir dil dizgesi, bir dizi kavram ayrılığıyla birleşmiş bir dizi ses ayrılığıdır. Ama belli sayıda işitim göstergesinin, düşünce yığınında yapılmış aynı sayıda bölümlemeyle karşılaşmasından bir değerler dizgesi doğar. İşte, her göstergenin ses ve anlık öğeleri arasındaki gerçek bağı kuran bu dizgedir. Gösterilenle gösterenin tek tek ele alındığında yalnız ayrımsal ve eksili olmasına karşın, bunların birleşimleri artılı bir

olgudur. Kaldı ki dilde başka türden olguya da hiç rastlanmaz. Çünkü, dilsel kurumun özelliği bu iki ayrılıklar düzeni arasındaki koşutluğu sürdürmesidir.

Birtakım artsürem olguları bu bakımdan çok ilginçtir: Gösterenin bozulmasıyla kavramın da bozulduğunu ve ayırt edilmiş, kavramlar bütünüyle ayrı ayrı göstergeler bütününün ilkece birbirine denk düştüğünü ortaya koyan sayısız örnek var. Ses bozulması sonucu iki öğe birbiriyle karıştığında (örneğin, Fr. *décrépit* = Lat. *decrepitus* ve Fr. *décrépi*, Lat. *crispus*'tan), kavramlar da eğer birazcık elverişliyse birbiriyle karışmaya yönelir. Bir öğe ayrımlaşma göstermeye başladı mı (örneğin, Fr. *chaise*, sonradan "sandalye" ve *chaire* "kürsü"), ortaya çıkan ayrılık kaçınılmaz bir biçimde anlam alanına da kaymaya yönelir. Ne her zaman, ne de ansızın sonuca ulaşır bu süreç, ama yöneliş budur. Tersine, anlığın algıladığı her türlü kavramsal ayrılık değişik gösterenlere bürünme eğilimindedir; artık anlıkça ayırt edilmeyen iki kavram ise aynı göstergede birbiriyle kaynaşmaya yönelir.

Göstergeleri -bunlar artılı öğelerdir- birbirleriyle karşılaştırdığımızda artık ayrılıktan söz edemeyiz. Yoksa sözcük yanlış kullanılmış olur. Çünkü bu terim yalnız iki işitim imgesi (örneğin, *baba* ve *anne*) ve iki kavram (örneğin, "baba" kavramı ve "anne" kavramı) karşılaştırılırken geçerlidir. Her birinde bir gösterilen ve bir gösteren bulunan iki gösterge ise ayrımsal değildir; başka başkadır yalnızca. Bunlar arasındaki tek bağıntı da *karşıtlık*tır. Aşağıda değineceğimiz tüm dilsel düzenek işte bu türlü karşıtlıklarla bunların kapsadığı sessel ve kavramsal ayrılıklara dayanır.

Değer için söylenenler birim için de doğrudur (bak. s. 165). Değer de, ses zincirinin belli bir kavramı karşılayan parçası olan birim de salt ayrımsal niteliklidir.

Birime uygulanan ayrımlaşma ilkesi şöyle belirtilebilir: *Birimin özellikleri birimin kendisiyle kaynaşır.* Her gösterge dizgesinde olduğu gibi dilde de göstergeyi gösterge yapan, onu benzerlerinden ayırt eden özellikten başka birşey

değildir. Değerle birimi olduğu gibi özelliği de yaratan, ayrılıktır.

Aynı ilkenin oldukça şaşırtıcı bir sonucu daha var: Genellikle "dilbilgisi olgusu" diye adlandırılan olguya son çözümlemede birim tanımı uygun düşer, çünkü dilbilgisi olgusu her zaman bir öğeler karşıtlığını dile getirir. Yalnız, karşıtlık bu durumda özellikle anlamlıdır. *Nacht* "gece": *Nächte* "geceler" türünden Almanca çoğulun oluşumu buna örnektir. Dilbilgisi olgusunda (tını değişimli ve *-e*'li çoğulla karşıtlaşan tını değişimsiz ve *-e*'siz tekil) rastlaşan öğelerin her biri dizge içindeki bütün bir karşıtlıklar düzeninin işleyişinden doğar. *Nacht* da, *Nächte* de tek başına hiçbir değer taşımaz. Demek ki karşıtlık dışında bir şey yok. Bir başka deyişle, *Nacht: Nächte* bağıntısını *a/b* cebirsel anlatımıyla belirtebiliriz; burada *a* ve *b* yalın terimler değildir; bunların her biri bir bağıntılar bütününün ürünüdür. Dil, sanki yalnız karmaşık terimleri olan bir cebir. Dilin kapsadığı kimi karşıtlıklar öbürlerinden daha anlamlıdır. Ama birim ve dilbilgisi olgusu, hep aynı genel olgunun çeşitli yönlerini belirten değişik adlardır. Bu olgu da dilsel karşıtlıkların işleyişidir. O denli doğru ki bu, birim sorununu incelemek amacıyla dilbilgisi olgularından yola çıkabilir, *Nacht: Nächte* gibi bir karşıtlığı ele alarak, burada hangi birimlerin şöz konusu olduğunu araştırabiliriz: Acaba yalnızca bu iki sözcük mü, yoksa bütün benzer sözcükler dizisi mi işe karışır? Ya da *a* ve *ä* mi? Yoksa tüm tekillerle tüm çoğullar mı? vb.

Eğer dil göstergelerini ayrılıklar değil de başka bir şey oluştursaydı, birim ve dilbilgisi olgusu birbiriyle karışıp kaynaşmazdı. Ama dil işte böyle: Onu hangi yanmdan ele alırsak alalım, hiçbir yalın olguya rastlamayız. Her yerde ve her zaman, karşılıklı olarak birbirini koşullandıran öğelerin kurduğu aynı karmaşık denge. Bir başka deyişle, *dil bir töz değil, bir biçimdir* (bak. s. 168). Bu gerçeğe ne denli kulak versek azdır. Çünkü kullandığımız terimlerdeki yanlışlıklar da, dil olaylarını belirtirken içine düştüğümüz yanılgılar da bilinçsiz olarak benimsediğimiz bir varsayımdan, dil olgusunda bir töz bulunduğu varsayımından kaynaklanıyor.

BEŞİNCİ BÖLÜM

DİZİMSEL BAĞINTILARLA ÇAĞRIŞIMSAL BAĞINTILAR

1. TANIMLAR

Böylece, bir dil durumunda her şey bağıntılara dayanır. Peki, bunlar işlevlerini nasıl yerine getirir?

Dil öğeleri arasındaki bağıntı ve ayrılıklar, her biri belli bir değerler düzeni yaratan değişik iki alanda ortaya çıkar. Bu iki düzeyin karşıtlığı, her birinin öz niteliğini daha iyi anlamamızı sağlar. Dilin varlığı için zorunlu olan, anlıksal etkinliğimizin iki biçiminin karşılığıdır bunlar.

Bir yandan söylemde, sözcükler birbirlerine bir zincirin halkaları gibi bağlanmalarından ötürü, dilin çizgiselliğine dayanan bağıntılar kurarlar: Çizgisellik iki öğeyi birden söylememizi olanaksız kılar (bak. s. 114). Bu öğeler söz zincirinde birbiri ardınca sıralanır. Dayanağı uzam olan bu birleşimler *dizim*[1] diye adlandırılabilir. Demek ki dizim her zaman, ardışık iki ya da daha çok sayıda birimden oluşur (örnekler: Fr. *re-lire* "yeniden okumak"; *contre tous* "herkese karşı"; *la vie humaine* "insan yaşamı"; *Dieu est bon* "Tanrı

(1) *Dizim* incelemesi *sözdizim* incelemesiyle aynı şey değildir. Bunu belirtmeye bile neredeyse gerek yok. Sözdizim incelenmesi, s. 196 ve ötesinde görüleceği gibi, dizim incelenmesinin ancak bir bölümüdür *(Yayımcılar)*.

bağışlayıcıdır"; *s'il fait beau temps, nous sortirons* "hava iyi olursa, sokağa çıkacağız", vb.). Bir dizimdeki öğe değerini yalnız daha önce, daha sonra, ya da hem daha önce, hem daha sonra gelen öğelerle olan karşıtlığından alır.

Bir yandan da, aralarında ortak bir yön bulunan sözcükler söylem dışında, çağrışım yoluyla bellekte birbirine bağlanır. Böylece, son derece değişik bağıntılar içeren öbekler oluşur. Örneğin Fr. *enseignement* "öğretim" sözcüğü bilinçdışı bir süreçle anlıkta bir yığın başka sözcük canlandırır (*enseigner* "öğretmek", "okutmak", *renseigner* "bilgi vermek", vb., ya da *armement* "silahlanma; donanım", *changament* "değişim", vb., ya da *éducation* "eğitim", *apprentissage* "yetişme, öğrenme, çıraklık"). Bütün bu sözcükler arasında şu ya da bu yönden ortak bir şey vardır.

Görüldüğü gibi bu birleştirmeler öbürlerinden apayrı. Bunların dayanağı uzam değil; özekleri beyinde. Her bireyde dili oluşturan iç gömünün bir parçasıdır bunlar. Söz konusu bağıntıları *çağrışımsal bağıntılar* diye adlandıracağız.

Dizimsel bağıntı, aynı anda birlikte bulunan öğeler arasındaki bağıntıdır ve gerçek bir dizilişte yer alan iki ya da daha çok sayıda öğeye dayanır. Tersine, çağrışımsal bağıntı, aynı anda birlikte bulunmayan öğeleri gücül bir belleksel dizide birleştirir.

Bu iki açıdan, dil birimi bir yapının belli bir bölümüyle, örneğin bir sütunla karşılaştırılabilir. Sütun bir yandan, taşıdığı baştabanla belli bir bağıntı kurar: Uzamda bir arada bulunan bu iki birimin sunduğu düzen dizimsel bağıntıyı düşündürür. Öte yandan, örneğin sütun eğer Dor biçemindeyse, uzamla onunla birlikte yer almayan öbür biçemlerle (İyon, Korint, vb.) de anlıksal bir karşılaştırmaya yol açar: Bu bağıntı çağrışımsaldır.

Her iki tür bağıntı da birtakım özel gözlemlerde bulunmamızı gerektirir.

2. DİZİMSEL BAĞINTILAR

Daha sayfa 181'de verdiğimiz örnekler bile dizim kavramının yalnız sözcükler için değil, sözcük öbekleri, her uzunlukta ve her türden karmaşık birimler (bileşik sözcükler, türevler, tümce üyeleri, tam tümceler) için de geçerli olduğunu sezdirir nitelikteydi.

Bir dizimin çeşitli bölümlerini (örneğin, *contre tous* diziminde *contre* ile *tous* sözcüklerini, *contremaître* = "ustabaşı" diziminde *contre* ile *maître* sözcüklerini) birbirine bağlayan ilişkiyi ele almak yetmez; bütünü parçalarına bağlayan ilişkiyi de göz önünde bulundurmak gerekir (örneğin, *contre tous* bir yandan *contre*, bir yandan da *tous; contremaître* ise *contre* ve *maître* sözcükleriyle karşıtlaşır).

Burada karşıt bir görüş ileri sürülebilir. Tümce, dizimin en seçkin örneğidir. Ama dile değil, söze bağlanır (bak. s. 43); bu durumda, dizim de söz düzleminde yer almaz mı? Sanmıyoruz. Sözün özelliği, birleşim özgürlüğüdür. Onun için, bütün dizimlerin de özgür olup olmadığını araştırmak gerekir.

Bu konuda önce, dile bağlanan pek çok deyim çıkar karşımıza. Bunlar basmakalıp sözlerdir. Toplumsal kullanım bu deyimlerin herhangi bir biçimde değişikliğe uğratılmasını yasaklar: Düşünce yoluyla bunlarda anlamlı bölümler saptansa bile durum değişmez (bak. Fr. *à quoi bon?* "neye yarar?", *allons donc!* "hadi canım!" vb.). Aynı oranda değilse de, Fr. *prendre la mouche* "alınmak", *forcer la main à quelqu'un* "birini zorlamak", *rompre une lance* "tartışmak" ya da *avoir mal à (la tête*, vb.) "[başı, vb.] ağrımak", *à force de (soins*, vb.) "[özen, vb.] göstere göstere ya da [herhangi bir şey] yapa yapa, ede ede", *que vous en semble?* "ne dersiniz?", *pas n'est besoin de...* "... gerekmez", vb. deyimlerde de durum aynıdır. Bunların toplumsal kullanım ürünü olduğunu anlamsal ya da sözdizimsel özellikleri ortaya koyar. Bu

deyiş biçimlerini gönlümüzce yaratamayız, onları gelenek aktarır bize. Çözümlenmeye son derece elverişli olmakla birlikte, yalnız toplumsal kullanımın gücüyle sürüp giden biçimbilimsel bir aykırılık gösteren sözcükler de burada anılabilir (bak. Fr. *facilité* "kolaylık" vb. ne oranla *diffuculté* "güçlük", (je) *dormirai* "uyuyacağım", vb. ne oranla (je) *mourrai* "öleceğim".

Dahası da var: Kurallı biçimlere dayanılarak kurulmuş bütün dizim türlerini söze değil, dile bağlamak gerekir. Gerçekten de, dilde soyut hiçbir şey bulunmadığından, söz konusu dizim türleri ancak dilin bunlardan yeterli sayıda örnek kapsamasıyla var olabilir. Fr. *indécorable* "nişan verilemez" gibi bir sözcüğün söz düzleminde ortayı çıkabilmesi (bak. ilerde), belli bir dizim türünün varlığını gerektirir; bu tür de ancak dilde yeterli sayıda bulunan benzer sözcüklerin (*impardonnable* "bağışlanamaz", *intolérable* "hoş görülemez", *infatigable* "yorulma bilmez", vb.) anımsanmasıyla olanak kazanır. Kurallı örneklere dayanan tümcelerle sözcük öbekleri için de durum kesinlikle böyledir; *dünya dönüyor, size ne diyor?* vb. birleşimler de, dayanağı somut anılar biçiminde dilde bulunan genel dizim türlerine uyar.

Ne var ki, dizim konusunda, toplumsal kullanımın belirtisi olan dil olgusuyla, bireysel özgürlüğe bağlanan söz olgusu arasında kesin bir sınır bulunmadığını da kabul etmek gerekir. Birçok durumda bir birimler birleşimini sınıflandırmak güçtür. Çünkü her iki etken de bu birleşimin ortaya çıkışına yardımcı olmuştur ve bunların katkı oranlarını belirlemek olanaksızdır.

3. ÇAĞRIŞIMSAL BAĞINTILAR

Anlıksal çağrışım ürünü öbekler yalnız herhangi bir ortak yanı bulunan öğeleri birbirine yaklaştırmakla kalmaz. Anlığımız, her durumda bunları birbirine bağlayan ilişkinin niteliğini de kavrar; böylece, kaç çeşit değişik bağıntı varsa, bir o

kadar da çağrışımsal dizi yaratır. Örneğin, Fr. *enseignement* "öğretim", *enseigner* "öğretmek; okutmak", (nous) *enseignons* "öğretiyoruz, okutuyoruz", vb.de bütün öğelerin ortak bir yanı vardır: Köken. Ama *enseignement* sözcüğü bir başka ortak öğeye, soneke dayanan bir dizide de yer alabilir (bak. *enseignement, armement* "silahlanma; donanım", *changement* "değişim", vb.); çağrışım yalnız gösterilenlerin benzerliğine (*enseignement, instruction* "eğitim, öğretim, bilgi", *apprentissage* "yetişme, öğrenme, çıraklık", *éducation* "eğitim" vb.) ya da tam tersine, işitim imgelerinin ortaklığına (örneğin, enseign*ement* ve just*ement* "tüzece, tamamı tamamına")(2) dayanabilir. Demek ki kimileyin hem anlam hem biçim ortaklığı oluyor, kimileyin de yalnız biçim ya da anlam ortaklığı görülüyor. Herhangi bir sözcük şu ya da bu yoldan kendisine bağlanabilecek her şeyi her zaman anımsatabilir.

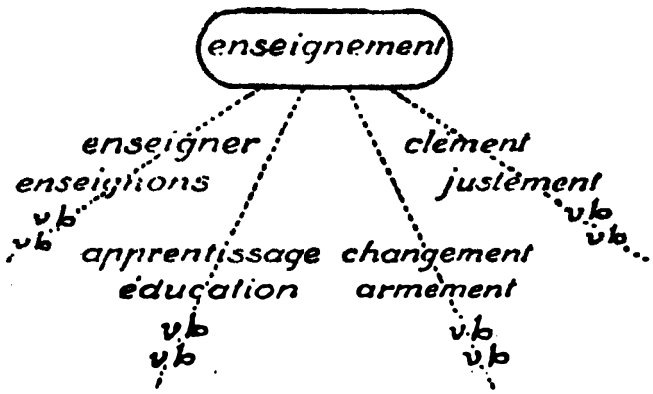
Bir dizim anlıkta hemen ardışık bir düzen ve belli sayıda öğe kavramı uyandırır. Oysa çağrışımsal bir ailenin öğeleri ne belirli sayıdadır, ne de belli bir düzen içinde ortaya çıkar; *istek-li, ateş-li, geçer-li,*(3) vb. sözcükler arasında çağrışım bağıntısı kurulduğunda belleğin anımsatacağı sözcükle-

(2) Bu durum az görülür, onun için de olağandışı sayılabilir. Çünkü anlık, söylemin anlaşılmasını güçleştirebilecek çağrışımları doğal olarak bir yana iter. Ama değinilen durumun varlığını, aşağı düzeyde bir söz oyunu türü tanıtlar. Bu söz oyunu, salt bir eşadlılıktan doğabilen saçma sapan karışıklıklara dayanır. Fransızca'da "ses" ve "kepek" anlamlarına gelen sözcüklerin aynı biçimde söylenip yazılmasına dayanan şu söz oyununda bu böyledir: "Les musicens produisent les *sons* et les grainetiers les vendent" (Müzikçiler ses üretir, tohumcular da onu -kepeği- satar). Bu durumu, rastlantısal niteliğine karşın bir çağrışımın kavramsal bir yaklaştırmaya dayandığı durumdan ayırmak gerekir (bak. Fr. *ergot* "hayvan tepkici": *ergoter* "önemsiz şeyler üzerinde uzun uzun tartışmak" ve Alm. *blau* "mavi": *durchbläuen* "birini iyice dövmek". Burada, iki sözcükten biri yeniden yorumlanmaktadır. Yanlış kökenleme durumlarıdır bunlar. Anlamsal evrim bakımından bu olgu ilginçtir, ama eşsürem açısından, yukarda anılan *enseigner-enseignement* öbeğine girer *(Yayımcılar).*

(3) Üçüncü örneği (*peureux* "korkak") değiştiriyoruz. ÇN.

rin sayısını da, sırasını da önceden söyleyebilmek olanaksızdır. Belli bir öğe, bir yıldız burcu özeğini andırır; sayıca belirsiz, kendisiyle bağıntılı başka öğelerin yöneştiği bir noktaya benzer (bak. aşağıdaki çizim).

Ne var ki çağrışımsal dizinin sıraca ve sayıca belirsiz olma biçimindeki iki özelliğinden ancak ilki her zaman doğrulanır. İkinci özellik kimi durumlarda bulunmayabilir. Bu türlü öbeklenişlerin belirgin örneklerinden biri olan bükün dizilerinde durum böyledir. Latince'de, *dominus* "efendi",

domini "efendinin", *dominō* "efendiye", vb. dizisi, ortak bir öğenin, *domin-* ad gövdesinin oluşturduğu çağrışımsal bir öbektir. Ne var ki bu dizi, *enseignement, changement*, vb. dizisi gibi sayıca belirsiz değildir. Ad durumlarının sayısı belirlidir; buna karşın sıralanışları uzamsal bakımdan belirlenmiş değildir. Dilbilgici hiçbir nedene dayanmadan, gönlünün dilediğince şu ya da bu biçimde sıralar onları. Konuşan bireylerin bilincinde özne durumu hiç de ad çekiminin birinci sırasında yer almaz; öğeler, duruma göre, şu ya da bu sıraya göre ortaya çıkabilir.

ALTINCI BÖLÜM

DİLİN DÜZENEĞİ

1. DİZİMSEL BAĞIMLILIKLAR

Demek ki dili oluşturan ses ve kavram ayrılıklarının tümü de iki tür karşılaştırmanın ürünü. Yaklaştırmalar kimileyin çağrışımsal, kimileyin de dizimsel. Her iki türden öbekleşmeleri sağlayan da büyük ölçüde dilin kendisi. İşte, dili kuran, onun işleyişine yön veren, bu yaygın bağıntılar bütünüdür.

Bu düzen içinde dikkatimizi ilk çeken olgu *dizimsel bağıntılılıklar*dır: Dilin hemen hemen bütün birimleri ya söz zincirindeki çevresel öğelere ya da doğrudan doğruya kendilerini oluşturan ardışık parçalara bağlıdır.

Sözcük yapımı bunu göstermeye yeter. *Tatlı* gibi bir birim iki altbirime (*tat - lı*) bölünür, ama bunlar yalnız birbirine eklenmiş (*tat + lı*) bağımsız iki parça değildir. Ancak bir üstbirimdeki (*tat x lı*) karşılıklı etkileriyle değerlerini kazanan, birbirine bağımlı, dayanışık iki öğenin ürünü, birleşimidir bu sözcük. Sonekin tek başına bir varlığı yoktur. Ona dildeki yerini veren *ateş-li, mut-lu,* vb.[1] gibi toplumsal kullanımda yer alan bir öğeler dizisidir. Köken de özerk değildir.

(1) Saussure'ün vendiği örnekler şunlardır: *Désireux* "istekli", *chaleureux* "ateşli" ve *chanceux* "şanslı". Birinci ve üçüncü örnekleri değiştiriyoruz. ÇN.

Ancak bir sonekle birleşinçe var olabilir. Fr. *roul-is* "yalpa" sözcüğünde, *roul-* öğesi, kendisini izleyen sonek olmadan hiçbir değer taşıyamaz. Bütüne değerini parçaları verir, parçalara ise bütündeki yerleri. İşte, parçanın bütünle kurduğu dizimsel bağıntı bundan ötürü parçalar arasındaki bağıntılar denli önemlidir.

Yukarda, s. 182'de sıraladığımız tüm dizim türlerinin doğruladığı genel bir ilkedir bu. Söz konusu olan hep, daha küçük birimlerden oluşan daha büyük birimlerdir ve bunlar karşılıklı bir bağımlılık ilişkisi içindedir.

Gerçi dilde, parçalarıyla da, başka birimlerle de dizimsel bağıntı kurmayan bağımsız birimler de var. Tümce değeri taşıyan *evet, hayır, sağol*, vb. birimler bunu iyi örneklendirir. Ama kuraldışı olan bu olgu genel ilkeyi sarsabilecek nitelikte değildir. Kural gereği, konuşurken tek tek göstergeler kullanmayız; gösterge öbekleri, kendileri de birer gösterge olan düzenli bütünler kullanırız. Dilde her şey dönüp dolaşıp ayrılıklara varır; ama yalnız ayrılıklara mı? Hayır; aynı zamanda öbekleşmelere. Ardışık öğelerin işleyişinden oluşan bu düzenek bir makinenin işleyişini andırır: Makinenin parçaları tek boyutta yer almakla birlikte etkileşim içindedir.

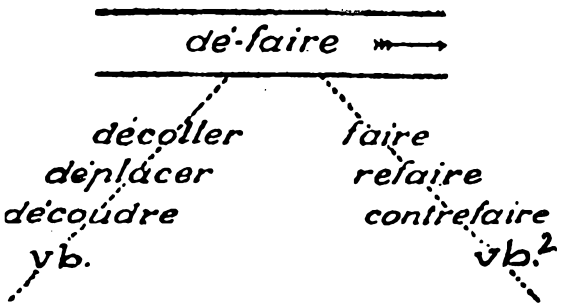
2. *İKİ TÜRLÜ ÖBEKLEŞMENİN SÜREMDEŞ İŞLEYİŞİ*

Bu türlü bir kuruluşu olan dizimsel öbekleşmeler arasında karşılıklı bir bağımlılık ilişkisi vardır. Bunlar birbirini karşılıklı olarak koşullandırır. Gerçekten de uzamdaki ilişkiler çağrışımsal ilişkiler yaratmaya yardımcı olur. Bunlar da dizimin bölümlerini çözümlemek için zorunludur.

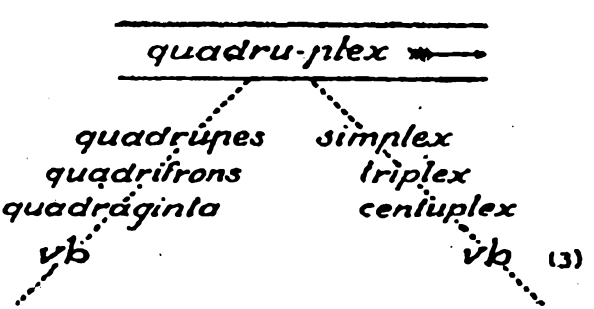
Fransızca bileşik *dé-faire* "çözmek; bozmak; bozguna uğratmak" öğesini ele alalım. Bu öğeyi, söz zincirini belirten yatay bir şerit üstünde gösterebiliriz:

Ama bilinçaltında, süremdeş olarak ve bir başka eksen üstünde, bu dizimle ortak bir öğesi bulunan birimlerin oluşturduğu bir ya da birçok çağrışımsal dizi vardır.

Aynı biçimde, eğer Lat. *quadruplex* "bir şeyin dört katı; dört kez yinelenen" bir dizimse, bunun nedeni, öğenin iki çağrışımsal diziye dayanmasıdır:

(2) Fr. *défaire* sözcüğüyle çağrışımsal bağıntı kuran öğelerin anlamları: *décoller*: yapışmış bir şeyi ayırmak, sökmek; havalanmak (uçak için), vb.; *déplacer*: yerini değiştirmek, vb.; *découdre*: dikişi sökmek, vb.; *faire*: yapmak, v.b.; *refaire*: yeniden yapmak, düzeltmek; *contrefaire*: öykünmek, sahtesini yapmak, vb. ÇN.

(3) Lat. *quadruplex* sözcüğüyle çağrışımsal bağıntı kuran öğelerin anlamları: *quadrupes*: dört ayaklı; *quadrifrons*: dört alınlı, dört yüzlü, vb.; *quadraginta*: kırk; *simplex*: yalın; çift ya da bileşik olmayan; *triplex*: üç katlı, üç kat; *centuplex*: yüz katlı, yüz kat. - Yukardaki örnekleri Türkçe bir örnekle pekiştirmek amacıyla *baskı* sözcüğünü ele alırsak, şu türlü çağrışımsal dizilerle karşılaşırız: 1. *Basma, basım, basın*, vb.; 2. *Askı, katkı, açkı*, vb. ÇN.

Öbür biçimler *défaire* ya da *quadruplex*'in çevresinde dalgalandığı ölçüde, ele aldığımız iki sözcük altbirimlere bölünebilir, bir başka deyişle, birer dizimdir. Örneğin, *dé-* ve *faire*'i içeren öbür biçimler yok olup gitse, *défaire*'i çözümleyemeyiz. Sözcük salt yalın bir birime dönüşür, iki bölüm artık birbiriyle karşıtlaştırılamaz.

Böylece, söz konusu çifte dizgenin söylemde nasıl işlediği anlaşılır.

Hangi türden ve hangi uzunlukta olursa olsun, az ya da çok karmaşık her çeşit dizim belleğimizde bulunur. Bu dizimleri kullanacağımız zaman, seçim yapabilmek için çağrışımsal öbeklere başvururuz. Bir kimse *yürüyelim!* derken, arakesitlerinde *yürüyelim!* dizimi bulunan çeşitli çağrışım öbeklerini düşünür bilinçsiz olarak. Bu dizim bir yandan *yürü! yürüyün!* dizisinde yer alır ve bu durumda seçimi belirleyen, *yürüyelim!* dizimiyle bu biçimlerin karşıtlığıdır; *yürüyelim!* bir yandan da, aynı yöntemle içinden seçilip alındığı *çıkalım! yiyelim!* vb. dizisini anımsatır. Her dizide, aranan birime özgü ayrımlaşmayı elde etmek için neyin değiştirilmesi gerektiğini biliriz. Anlatılacak düşünce değişir değişmez, başka bir değer ortaya çıkarmak için başka karşıtlıklar zorunlu olacaktır. Örneğin, *yürüyün!* ya da *çıkalım!* denilecektir.

Görüldüğü gibi, artılı bir görüş açısından kalkarak, anlatılmak istenen kavramı belirttiği için *yürüyelim!* sözcüğünün seçildiğini söylemek yetersizdir. Gerçekte, kavram bir biçimi değil, bütün bir örtülü dizgeyi anımsatır. Göstergenin var olabilmesi için zorunlu tüm karşıtlıklar bu dizge aracılığıyla elde edilir. Yoksa, gösterge tek başına kendine özgü hiçbir anlam taşımaz. *Yürüyelim!* karşısından *yürü! yürüyün!* biçimlerinin kalktığı gün kimi karşıtlıklar da yitip gidecek ve bu durumdan ötürü *yürüyelim!* biçiminin değeri de kendiliğinden değişecektir.

Bu ilke her türlü dizim ve tümce için geçerlidir. En karmaşık dizim ve tümceler için bile. "*Size* ne diyor?" tümce-

sini söylerken, örtülü bir dizim türünde, örneğin "*sana* ne diyor?" "*bize* ne diyor?" vb.de bir öğe değiştiririz. Seçme eylemimiz işte bu yoldan *siz* adılında karar kılar. Demek ki, istenilen yerde istenilen ayrımlaşmayı sağlamayan öğeyi anlığımızda eleyen bu işlemde hem çağrışımsal öbekleşmeler söz konusudur, hem de dizimsel türler.

Bir değer yüklendiklerinde, en küçük birimlere - sesbilimsel öğelere bile - bu saptama ve seçme yöntemi egemendir. Burada yalnızca, ayrılığın rastlantı sonucu bir tek sesbirime dayandığı Fr. *pəti* "(yazılışı «petit») «küçük» anlamında eril sıfat" karşısındaki *pətit* "(yazılışı «petite») «küçük» anlamında dişil sıfat" ya da Lat. *dominō* karşısındaki *dominī*, vb. ni değil, bir dil durumunun sunduğu dizgede bir sesbirimin tek başına işlev yapmasıyla ortaya çıkan daha belirgin ve karmaşık olguyu da düşünüyoruz. Örneğin, Yunanca'da *m*, *p*, *t*, vb. nin bir sözcüğün sonunda hiçbir zaman bulunmaması, bunların belli bir yerde gerçekleşip gerçekleşmemesinin sözcük ve tümce yapısında önem taşıdığını ortaya koyar. İşte, bu türlü bütün durumlarda tek başına ses de, tüm öbür birimler gibi çifte bir anlıksal karşıtlık sonucu seçilecektir: Örneğin, sanal bir *abma*(4) öbeğinde, *m* sesi kendisini çevreleyen seslerle dizimsel bir karşıtlık kurar, anımsanabilecek bütün öbür seslerle de çağrışımsal bir karşıtlık oluşturur:

a b m a
v
d

3. *SALT NEDENSİZLİKLE GÖRECE NEDENSİZLİK*

Dilin düzeneği son derece önemli bir başka açıdan da ortaya konulabilir.

(4) Saussure'ün burada verdiği örneği (*anma*), Türkçe bakımından sanal olmadığı için değiştiriyoruz. ÇN.

Göstergenin nedensizliğine ilişkin temel ilke her dilde kesinkes nedensiz, daha açık bir deyişle nedeni olmayan göstergelerle görece nedensizlik taşıyan göstergeleri birbirinden ayırmamızı önlemez. Göstergelerin ancak bir bölümü salt nedensizdir; öbür göstergelerde, nedensizliği ortadan kaldırmamakla birlikte, onda dereceler ayırt etmemizi sağlayan bir olgu işe karışır: *Gösterge görece olarak nedenlilik taşıyabilir.*

Örneğin, *yirmi* nedensizdir, ama *on dokuz* aynı oranda nedensiz değildir, çünkü oluşturucularını ve ilişki kurduğu daha başka birimleri anımsatır. Örneğin *on, dokuz, yirmi dokuz, on sekiz*, vb.(5) Ayrı ayrı ele alındıklarında, *on* ve *dokuz* ile *yirmi* aynı durumdadır. Ama *on dokuz* görece bir nedenlilik sunar. Fransızca'nın yalın *poire* "armut" sözcüğünü çağrıştıran ve *-ier* soneki, *cerisier* "kiraz ağacı", *pommier* "elma ağacı", vb.ni düşündüren *poirier* "armut ağacı" sözcüğü için de durum aynıdır; oysa *frêne* "dişbudak", *chêne* "meşe", vb. için hiç de böyle değildir. Baştan başa nedensiz olan Fr. *berger* "çoban" ile, görece bir nedenliliği olan *vacher* "inek çobanı; *vache* «inek»ten" sözcüğünü de karşılaştırınız. Başka örnekler: Fr. *geôle* "zindan" ve *cachot* "zindan; *cacher* «saklamak»tan"; *hache* "balta"' ve *couperet* "satır; *couper* «kesmek»ten"; *concierge* "kapıcı" ve *portier* "kapıcı; *porte* «kapı»dan"; *jadis* "eskiden" ve *autrefois* "vaktiyle; *autre* «başka, öbür, geçen, vb.» ile *fois* «kez»den"; *souvent* "çoğun, sık sık" ve *fréquemment* "sık sık; *fréquent* «sık»tan"; *aveugle* "kör" ve *boiteux* "topal; *boîte* «kutu»dan"; *sourd* "sağır" ve *bossu* "kambur; *bosse* «kabartı, şiş, tümsek»ten"; *second* "ikinci" ve *deuxième* "ikinci; *deux* «iki»den", Alm. *Laub* "bir ağaçtaki yapraklar" ve Fr. *feuillage* "aynı anlam; *feuille* «yaprak»tan", Fr. *métier* "zana-

(5) Saussure'ün verdiği örnekler arasında bir de Fr. *soixante-dix* "yetmiş" sözcüğü var. Öğeleri "altmış on" biçiminde bir düzen sunan bu örneği, Türkçe'ye uymadığından yukarda belirtmiyoruz. ÇN.

at" ve Alm. *Handwerk* "aynı anlam; *Hand* «el» ve *Werk* «iş» ten".(6) İngilizce çoğul *ships* "gemiler" sözcüğü yapımı açısından bütün bir *flags, birds, books,* vb. dizisini anımsatır; oysa *men* "adamlar", *sheep* "koyunlar" hiçbir şeyi anımsatmaz. Yunanca'da *doso* "vereceğim", *luso, steso, túpso,* vb. ile çağrışım yapan bir gösterge aracılığıyla gelecek zaman kavramını uyandırır; oysa *eîmi* "gideceğim" hiçbir şeye bağlanmaz.

Her durumda nedenliliği koşullandıran etkenleri araştıracak değiliz burada. Yalnız şunu belirtelim: Dizimsel çözümleme ne denli kolay, altbirimlerin anlamı ne denli açık olursa, nedenlilik de o denli eksiksiz olur. Gerçekten de *ceris-ier, pomm-ier,* vb. karşısındaki *poir-ier*'de yer alan *-ier* gibi saydam oluşturucu öğeler bulunmakla birlikte, anlamı bulanık ya da hiç anlam taşımayan öğeler de vardır. Örneğin, *-ot* soneki hangi oranda *cachot* sözcüğünde bir anlam öğesinin karşılığıdır? Fr. *coutelas* "saldırma", *fatras* "karışık şeyler yığını", *platras* "alçı, sıva kırıntısı, *canevas* "kanaviçe; taslak" gibi sözcükleri karşılaştırdığımızda, *-as*'nın adlara özgü oluşturucu bir öğe olduğu yolunda belli belirsiz bir duygu uyanır içimizde. Ama bu öğeyi daha kesin bir biçimde tanımlayamayız. Kaldı ki, en elverişli durumlarda bile nedenlilik hiçbir zaman salt nitelikli değildir: Hem nedenli bir göstergenin öğeleri nedensizdir (bak. *on dokuz*'daki *on* ve *dokuz*), hem de sözcüğün tümünün değeri parçalarının taşıdığı değerlerin toplamına hiçbir zaman eşit değildir: *poir* x *ier, poir* + *ier*'ye eşit değildir (bak. s. 187).

Doğrudan doğruya olgunun kendisi ise bir önceki altbölümde belirtilen ilkelerle açıklanır: Görece nedenlilik kavramı: 1. Ele alınan öğenin çözümlenmesini, bundan ötürü

(6) Türkçe'de, örneğin *sucu* sözcüğü hem *su* öğesini anımsatır, hem de soneki aracılığıyla *yoğurtçu, sütçü,* vb.ni. Demek ki bu sözcüğün görece bir nedenliliği var. Oysa, *bakkal, manav* gibi birimler için aynı şeyi söyleyemeyiz. Bu açıdan, *balta* ve *keski, topal* ve *kolsuz,* vb. sözcükleri de karşılaştırabiliriz. ÇN.

de dizimsel bir bağıntının varlığını; 2. Başka bir ya da birçok öğeye başvurulmasını, onun için de çağrışımsal bir bağıntının varlığını içerir. Bu da, herhangi bir öğenin, bir kavramın anlatımına uygun düşmesini sağlayan bir düzenekten başka bir şey değildir. Buraya değin, birimler birer değer, daha açık bir deyişle, bir dizgenin öğeleri olarak çıktılar karşımıza. Onları her şeyden önce karşıtlıkları bakımından ele aldık. Şimdi birimler arasında ilişki sağlayan bağımlılıkları saptıyoruz. Söz konusu bağımlılıklar çağrışımsal ve dizimsel özelliklidir. Nedensizliği sınırlandıran onlardır. *On dokuz* çağrışımsal olarak *on sekiz, yirmi dokuz*, vb. ve dizimsel olarak, kendi öğeleri *on* ve *dokuz* (bak. s. 191) ile karşılıklı bir bağımlılık ilişkisi içindedir. Bu çifte bağıntı sözcüğe değerinin bir bölümünü verir.

Kanımızca, dizge olarak dile ilişkin her şey, dilbilimcilerin pek üstünde durmadığı, nedensizliğin sınırlanması açısından ele alınmalıdır. Düşünülebilecek en iyi temel budur. Gerçekten de, dilin tüm dizgesi, göstergenin nedensizliği gibi usa aykırı bir ilkeye dayanır. Sınırsız bir uygulamayla bu ilke son derece büyük bir karışıklığa yol açabilir. Ama usumuz, göstergeler yığınının kimi bölümlerine bir düzen ve kural ilkesi getirmeyi başarır. İşte, görece nedenliliğin görevi de budur. Eğer dilin düzeneği tümüyle usa uygun olsaydı, onu kendisi bakımından inceleyebilirdik. Ama bu düzenek, doğal olarak karmakarışık bir dizgenin yalnız bir yanını düzeltebildiğinden, dil bize öz niteliğinden doğan görüş açısını benimsetir ve bu düzeneği, nedensizliğin sınırlanması olarak inceleriz.

Hiçbir öğenin nedenli olmadığı dil yoktur. Her öğenin nedenli olduğu bir dil düşünebilmek ise dilin tanımı gereği olanaksızdır. İki aşırı sınır arasında - olabildiğince az oranda düzenlilik ve olabildiğince az oranda nedensizlik - her türlü duruma rastlanır. Çeşitli diller her zaman iki türden - kökten nedensiz ve görece nedenli - öğe kapsar. Ama bunların oranı dilden dile büyük değişiklikler gösterir. Bu da

önemli bir özelliktir ve diller sınıflandırılırken göz önünde bulundurulabilir.

Bir bakıma, nedensizliğin en yüksek orana ulaştığı dillerde *sözlüğün* daha egemen olduğu, en düşük oranda kaldığı dillerde ise *dilbilgisi*nin daha ağır bastığı söylenebilir. Yüzde yüz uymak zorunlu değil bu ilkeye, ama söz konusu karşıtlığın büründüğü türlü biçimlerden birini bu yoldan daha iyi kavrarız. Gerçi, bir yandan "sözlük" ve "nedensizlik", bir yandan da "dilbilgisi" ve "görece nedenlilik" her zaman eşanlamlı değildir. Ama bunlar arasında ilkece ortak bir yan vardır. Söz konusu öğeler, sınırları içinde bütün dizgenin devindiği iki kutup, dilin devinimini, bir başka deyişle, sözlüksel aracı, nedensiz göstergeyi kullanma eğilimiyle, dilbilgisel aracı, yapım kuralını yeğleme eğilimini üstlenen iki karşıt akım gibidir.

Sorun bu açıdan ele alınınca, örneğin İngilizce'nin nedensizliğe Almanca'dan çok daha büyük bir yer verdiği görülür. Ama aşırı sözlüksellik örneği Çince'dir. Buna karşılık, Hint-Avrupa diliyle Sanskritçe aşırı dilbilgisellik örnekleridir. Aynı dil içinde evrimsel devinim nedenliden nedensize ve nedensizden nedenliye doğru sürekli bir geçiş gösterebilir. Bu gelgit sonucunda iki türlü gösterge öbeğinin oranları büyük ölçüde değişir. Örneğin, Latince'ye göre Fransızca'nın özelliklerinden biri nedensizliğin son derece artmış olmasıdır: Latince'de *inimīcus* "düşman" sözcüğü *in-* "olumsuzluk öneki" ve *amīcus* "dost" birimlerini anımsatır, bunlar aracılığıyla nedenlilik edinir. Oysa Fr. *ennemi* "düşman" sözcüğünü nedenli kılan hiçbir şey yoktur. Dil göstergesinin temel koşulu olan salt nedensizliğe varmıştır bu sözcük. Nedenlilikten nedensizliğe geçişi yüzlerce örnekte görebiliriz: Bak. Lat. *constāre (stāre):* Fr. *coûter* "fiyatı şu ya da bu olmak; mal olmak, vb.", *fabrica (faber): forge* "demirci ocağı; döküm evi, vb.", *magister (magis): maître* "efendi; öğretmen", *berbīcārius (berbīx): berger* "çoban" vb. Bu değişimler Fransızca'ya çok özel bir görünüm verir.

YEDİNCİ BÖLÜM

DİLBİLGİSİ VE DİLBİLGİSİNİN BÖLÜMLERİ

1. TANIMLAR; GELENEKSEL BÖLÜMLEMELER

Dural dilbilim ya da bir dil durumunu betimleyen inceleme, bir arada bulunan değerleri ilgilendiren karmaşık ve dizgeli bir inceleme nesnesinin söz konusu olduğu durumlardaki çok kesin ve sınırlı anlamıyla *dilbilgisi* diye adlandırılabilir.(1)

Bu anlamda ele alınan dilbilgisi, dili bir anlatım araçları dizgesi olarak inceler. Dilbilgisel demek eşsüremli ve anlamlı demektir. Hiçbir dizge birçok döneme birden yayılmadığından, tarihsel dilbilgisi diye bir şey yoktur bize göre. Tarihsel dilbilgisi diye adlandırılan inceleme gerçekte artsüzemli dilbilimdir.

Verdiğimiz tanım, dilbilgisi konusunda genel olarak yapılan daha dar kapsamlı tanıma uymaz. Gerçekten de, dilbilgisi denildi mi *biçimbilim* ile *sözdizim* anlaşılır; sözcükleri inceleyen bilim ya da *sözlükbilim* dilbilgisinin sınırları dışında bırakılır.

(1) *Grammaire* "dilbilgisi" teriminin Fransızca'ya özgü birtakım kullanımları yer alıyor burada. Tümceyi bu nedenle uyarlayarak çeviriyoruz. - Şunu da belirtelim ki söz konusu terim, kuralcı, buyurucu dilbilgisiyle eşanlamlı değildir. ÇN.

Önce şunu soralım: Bu bölümleme gerçekle bağdaşır mı? Koyduğumuz ilkelere uygun düşer mi?

Biçimbilim türlü sözcük öbeklerini (eylemleri, adları, sıfatları, adılları, vb.) ve bükünün (eylem çekiminin, ad, sıfat, adıl çekiminin) çeşitli biçimlerini inceler. Bu incelemeyi sözdizimden ayırmak için, sözdizimin dilsel birimlerin işlevlerini ele aldığı, biçimbilimin ise bunların yalnız biçimlerini incelediği öne sürülür.

Bu görüşe göre, biçimbilim, örneğin Yun. *phúlax* "bekçi" sözcüğünün tamlayan durumunda *phúlakos* olduğunu söylemekle yetinir; sözdizim ise bu iki biçimin kullanılmasına ilişkin bilgiler verir.

Ne var ki bu ayrım aldatıcıdır. *Phúlax* adının kapsadığı biçimler dizisi ancak çeşitli biçimlerin işlevlerinin karşılaştırılmasıyla bir bükün dizisine dönüşebilir; bu işlevler de, ancak belli bir ses göstergesiyle karşılandıklarında biçimbilimin konusuna girebilir. Bir ad çekimi ne bir biçimler dizelgesidir, ne de mantıksal bir soyutlamalar dizisi. Bunların her ikisinin de birleşimidir (bak. s.156): Biçimler ve işlevler dayanışıktır, karşılıklı bağımlılık içindedir. Bunları birbirinden ayırmak - olanaksız demiyelim ama - güçtür. Dilbilimsel açıdan, biçimbilimin gerçek ve özerk bir konusu yoktur; bu inceleme sözdizimden ayrı bir dal oluşturamaz.

Öte yandan, acaba sözlükbilimi dilbilgisi dışında bırakmak mantığa uygun mu? İlk bakışta, sözcüklerin sözlükteki görünüşleriyle, genellikle birimlerarası bağıntılarla sınırlandırılan bir dilbilgisi incelemesine yatkın olmadığı sanılır. Ama hemen görülür ki bu bağıntıların çoğu dilbilgisi aracılığıyla olduğu gibi sözcüklerle de anlatılabilir. Örneğin, Lat. *fīō* ile *faciō* arasındaki karşıtlık, bir tek sözcüğün dilbilgisel biçimleri olan *dīcōr* ve *dīcō* arasındaki karşılıkla aynı türdendir. Rusça'daki bitmişlikle bitmemişlik ayrımı *sprosít': sprášivat'* "sormak, istemek" biçimlerinde dilbilgisi, *skazát': govorít'* "söyle-

mek" biçimlerinde ise sözlük aracılığıyla sağlanır. Genellikle ilgeçler dilbilgisine bağlanır. Ne var ki Fransızca'daki ilgeçli *en corrsidération de* "-e göre, ... göz önünde bulundurulunca, vb." deyimi özü bakımından sözlüksel niteliklidir, çünkü *considération* sözcüğü bu deyimde gerçek anlamıyla yer alır. Yun. *peithō: peíthomai* Fr. *je persuade* "inandırıyorum": *j'obéis* "boyun eğiyorum" ile karşılaştırılırsa görülür ki karşıtlık birinci durumda dilbilgisi, ikinci durumda sözlük aracılığıyla sağlanmakta. Kimi dillerde çekim durumlarıyla ya da ilgeçlerle belirtilen br yığın bağıntı başka dillerde, yalın sözcüklere çok yakın bileşik biçimlerle (Fr. *royaume des cieux* "cennet" ve Alm. *Himmerleich*), türevlerle (Fr. *moulin à vent* "yel değirmeni" ve Lehçe *wiatr-ak*) ya da yalın sözcüklerle (Fr. *bois de chauffage* "yakacak odun" ve Rusça *drová*, Fr. *bois de construction* "kereste" ve Rusça *lês*) anlatılır. Aynı dil içinde, yalın sözcüklerle bileşik sözcükler de sık sık birbiri yerine kullanılır (bak. Fr. *considérer* ve *prendre en considération* "göz önünde bulundurmak", *se venger de* ve *tirer vengeance de* "...den ya da... konusunda öç almak").

Görüldüğü gibi, sözlük olgusu işlev bakımından sözdizim olgusuyla karışabilir. Öte yandan, yalın olmayan, hölümlenebilir her sözcük temelde bir tümce parçasından, bir sözdizim olgusundan ayrılmaz. Bu sözcüğü oluşturan altbirimlerin sunduğu düzen de, sözcük öbeklerinin kuruluşu da aynı temel ilkelere uyar.

Kısacası, dilbilgisinin geleneksel bölümleri uygulamada yararlı olabilir, ama bunlar doğal ayrımların karşılığı değildir ve aralarında hiçbir mantıksal bağ kurulmaz. Dilbilgisi ancak değişik ve daha üst düzeyda bir ilkeye dayanılarak kurulabilir.

2. *USÇUL BÖLÜMLEMELER*

Biçimbilimin, sözdizimin ve sözlükbilimin iç içeliği eşsüremli olguların tümünün de gerçekte özdeş nitelikli olma-

sıyla açıklanır. Bunlar arasında önceden çizilmiş hiçbir sınır bulunamaz. Yalnız, yukarda dizimsel bağıntılarla çağrışımsal bağıntılar arasında yapılan ayrım, kendiliğinden benimsenen bir sınıflandırma biçimi esinler bize. Dilbilgisi dizgesinin temelinde yer alabilecek tek sınıflandırma biçimi de budur.

Bir dil durumunu oluşturan her şey bir dizimler kuramıyla bir çağrışımlar kuramına bağlanabilmelidir. Şimdiden geleneksel dilbilgisinin kimi kesimleri kolayca bu iki düzenden birinin çerçevesi içinde yer alır gibi: Kuşkusuz, bükün, konuşan bireylerin anlığında biçimlerin çağrışımsal bağlar kurmasının belirgin bir örneğidir; öte yandan, sözdizim, daha açık bir deyişle, en yaygın tanım uyarınca, sözcüklerin öbeklenişlerine ilişkin kuram dizimsel boyuta bağlanır; çünkü bunlar, her zaman, uzama yayılmış ez az iki birim gerektirir. Dizimsel boyutla ilgili bütün olanlar sözdizim içinde yer almaz, ama bütün sözdizim olguları dizimsel boyuta bağlanır.

Herhangi bir dilbilgisi olgusu, her sorunu bu ikili bakış açısına göre incelemenin ne denli önemli olduğunu gösterebilir. Örneğin, sözcük kavramı, çağrışımsal ya da dizimsel olarak inclenişine göre birbirinden ayrı iki sorun çıkarır karşımıza: Fr. *grand* "büyük" sıfatı dizim içinde biçimsel bir ikilik gösterir (*grā garsō* "grand garçon" = büyük çocuk ve aynı anlamdaki *grūtā fā* "grand enfant"); çağrışımsal bakımdan ise bir başka ikilik sunar (eril *grā* "grand", dişil *grād* "grande").

Böylece her olguyu dizimsel ya da çağrışımsal düzlemine indirgemek, dilbilgisinin tüm gerecini bu iki doğal eksen üzerinde düzenlemek gerekir. Ancak bu türlü bir sınıflandırma, eşsüremli dilbilimin alışılagelmiş çerçevesinde yapılması gereken değişiklikleri gösterebilir. Biz en genel nitelikli ilkeleri belirtmekle yetindiğimizden söz konusu işleme elbette burada girişecek değiliz.

SEKİZİNCİ BÖLÜM

SOYUT KENDİLİKLERİN DİLBİLGİSİNDEKİ İŞLEVİ

Daha hiç değinmediğimiz ve her dilbilgisi sorununun, yukarda birbirinden ayırdığımız iki açıdan incelenmesi zorunluğunu gösteren önemli bir konu var: Dilbilgisindeki soyut kendilikler. Bunları önce çağrışımsal bakımdan ele alalım.

İki biçimi birbirine bağlamak, yalnız bunların ortak bir yanları olduğunu sezinlemek değildir; aynı zamanda, çağrışımlara ne türden bağıntıların yön verdiğini de saptamaktır. Örneğin, bireyler *enseigner*'yi *enseignement*'a ya da *juger*'yi *jugement*'a bağlayan ilişkinin *enseignement* ile *jugement* arasında gözlemledikleri; bağlantıyla (bak. s. 184 ve ötesi) özdeş olmadığının bilincindedir. İşte, çağrışımlar dizgesi dilbilgisi dizgesine bu yoldan bağlanır. Diyebiliriz ki, bir dil durumunu, işe tarihi karıştırmadan inceleyen dilbilgicinin yaptığı bilinçli ve yöntemli sınıflandırmaların tümü, söz düzleminde ortaya çıkan bilinçli ya da bilinçsiz çağrışımların tümüne denk düşmelidir. Sözcük ailelerini, bükün dizilerini, köken, sonek, çekim eki, vb. oluşturucu öğeleri anlığımıza yerleştiren, bu çağrışımlardır (bak. s. 184).

Peki, çağrışım bir tek özdeksel öğeleri mi ortaya çıkarır? Kuşkusuz, hayır. Yalnız anlam bakımından birbirine

bağlanan sözcükleri (bak. *enseignement, apprentissage, éducation*, vb.)[1] de çağrışımın birbirine yaklaştırdığını yukarda gördük. Dilbilgisinde de bunun böyle olması gerekir. Latince'deki *domin-i* "efendinin", *reg-is* "kıralın", *rosarum* "güllerin" sözcüklerinde gördüğümüz üç ayrı tamlayan durumunu ele alalım. Buradaki üç çekim ekinde bulunan sesierin çağrışıma elverişli hiçbir benzerliği yoktur. Gene de. özdeş bir kullanım gerektiren ortak bir değerleri olduğu duygusuyla bunları birbirine bağlarız. Bu durum, herhangi bir özdeksel dayanak olmadan da çağrışım yaratmak için yeterlidir. Böylece, soyut bir tamlayan kavramı dilde yer alır. Lat. *-us* (yalın durum), *-ī* (tamlayan durumu), *-ō* (yaklaşma ya da çıkma durumu), vb. bükün ekleri (bak. *dominus* "efendi", *dominī* "efendinin", *dominō* "efendiye; efendiyle, efendiden", vb.) benzer bir yoldan bilinçte birbirine bağlanarak daha genel nitelikli durum ve durum eki kavramlarını ortaya çıkarır. Aynı türden, ama daha da geniş kapsamlı çağrışımlar bütün adları, bütün sıfatları, vb. birbirine bağlar ve söylem bölümleri kavramını yerleştirir.

Bütün bu olgular dilde yer alır: Ama *soyut kendilikler* biçimine bürünerek. Güçtür bu olguların incelenmesi. Çünkü konuşanlarm bilincinin her zaman dilbilgicinin çözümlemeleri denli ileri bir aşamaya ulaşıp ulaşmadığını kesinlikle bilemeyiz: Ama önemli olan şu: *Soyut kendilikler son çözümlemede her zaman somut kendiliklere dayanır.* Bir dizi özdeksel öğe olmadan dilbilgisinde hiçbir soyutlama gerçekleşemez. Bu öğeler soyutlamanın temelini oluşturur ve eninde sonunda onlara başvurmak gerekir.

Şimdi de olgulara dizimsel açıdan bakalım. Dizimsel bir bütünün değeri çoğu kez öğelerin sıralanış düzenine bağlıdır. Konuşan kişiler dizimi çözümlerken bölümleri birbi-

(1) Bu sözcüklerle ilgili Türkçe karşılık ve açıklamalar için bak. s. 183. ÇN.

rinden ayırmakla kalmaz, bu bölümler arasında belli bir sıralanış düzeni de görür. Fr. *désir-eux* "istekli" ya da Lat. *signi-fer* "sancaktar" sözcüklerinin anlamları altbirimlerin yerine bağlıdır: *eux-désir* (li-istek) ya da *fer-signum* (tar-sancak) denilemez. Bir değer somut bir öğeyle (*-eux* ya da *-fer* gibi) hiç ilişkili de olmayabilir ve yalnız öğelerin sıralanış düzeniyle ortaya çıkabilir. (Örneğin, Fransızca'da *je dois* "... zorundayım, ödevliyim" ve *dois-je?* "... zorunda mıyım, ödevli miyim?" öbeklerinin değişik anlamlara gelmesi sözcüklerin sıralanış düzeninden başka bir şeyle ilgili değildir. Kimi durumlarda bir dilde öğelerin sıralanış düzeniyle anlatılan bir kavramı başka bir dil tek ya da birçok öğeyle belirtir. İngilizce, *gooseberry wine* "frenküzümü şarabı", *gold watch* "altın saat", vb. türünden dizimlerde bağıntıları salt öğelerin sıralanış düzeni gösterir. Oysa çağdaş Fransızca aynı bağıntıları ilgeçlerle belirtir (bak. "vin *de* groseilles", "montre *en* or").(2) Buna karşın, Latince ve daha başka diller dolaysız tümleç kavramını özel çekim ekleri kapsayan belirtme durumuyla anlatırken, Fransızca aynı işlevi yalnız ada geçişli eylemden sonra yer vererek gösterir (bak. *je cueille une fleur* bir çiçek koparıyorum; *je cueille* "koparıyorum", *une fleur* "bir çiçek"), vb.

Sözcüklerin sıralanış düzeni hiç kuşkusuz soyut bir kendiliktir. Ama soyut kendilik tüm varlığını somut birimlere borçludur: Bu birimler soyut kendiliği kapsar ve tek boyutta ilerler. Uzama dağılan bu özdeksel birimler dışında, özdeksel nitelik taşımayan bir sözdizimin varlığına inanmak bir yanılgı olur. İngilizce'de *the man I have seen* "görmüş olduğum adam" sözü, sıfırla belirtildiği izlenimi uyandıran bir sözdizim olgusu sunar. Aynı olguyu Fransızca, *que* ilgi adılıyla anlatır. İşte, "hiç"in bir şey belirtebileceği yanılsamasına yol açan da Fransızca sözdizim olgusuyla yapılan karşılaştırmadır. Gerçekte ise, bu değeri yalnızca, belli bir düzene gö-

(2) Fransızca örnekleri daha belirgin kılmak için sunuş düzeninde ufak bir değişiklik yapıyoruz. ÇN.

re sıralanan özdeksel birimler yaratır. Bir sözdizim olgusu üzerinde, somut bir öğeler bütününü ele almadan düşünce yürütemeyiz. Kaldı ki, girişik bir dilsel dizimi (örneğin yukardaki İngilizce sözcükleri) anlamamız bile, bu öğeler zincirinin, düşüncenin uygun anlatımı olduğunu ortaya koyar.

Özdeksel birimin varlığı tek şeye bağlıdır: O da birimin taşıdığı anlam, yerine getirdiği işlevdir. Bu ilke, sınırlı birimleri tanıma konusunda özel bir önem kazanır. Çünkü bu birimlerin salt özdekleriyle, örneğin *sevmek* eyleminin yalnız kendisini oluşturan seslerle var olduğu sanılabilir. Tersine, yukarda gördüğümüz gibi, bir anlam, bir işlev ancak herhangi bir özdeksel biçim temeline dayanarak var olabilir. Bu ilkenin daha geniş dizimler ya da sözdizimsel türlere ilişkin olarak ortaya konulmasının nedeni, söz konusu olguları tümce öğeleri üstünde dalgalanan, özdekten yoksun soyutlamalar biçiminde görme eğilimidir. Bu iki ilke birbirini bütünleyerek birimlerin sınıflandırılmasına ilişkin kesinlemelerimize uygun düşer (bak. s. 158).

ÜÇÜNCÜ KESİM
ARTSÜREMLİ DİLBİLİM

BİRİNCİ BÖLÜM

GENEL GÖZLEMLER

Artsüremli dilbilim, eşsüremli dilbilim gibi bir "dil durumu"nda bir arada bulunan öğelerin bağıntılarını değil, zaman içinde birbirinin yerini alan ardışık öğelerin bağıntılarını inceler.

Gerçekten de, salt durağanlık diye bir şey yoktur (bak. s. 121 ve ötesi). Dilin bütün bölümleri değişkendir. Her dönemde belli oranda bir evrim görülür. Evrimin hızı ve yeğinliği değişebilir, ama ilkenin kendisi hiç sarsılmaz. Dil ırmağı hiçbir kesintiye uğramadan akıp durur. Irmağın, ağır ağır akması ya da sel görünümü alması ikincil niteliklidir.

Gerçi, yazınsal dile dönük olduğumuzdan ötürü bu kesintisiz evrim çoğu kez gözümüzden kaçar. Sayfa 283'de göreceğimiz gibi, yazınsal dil halk diline, daha açık bir deyişle doğal dile eklenen bir katmandır ve bu dilin varlık koşulları başkadır. Bir kez oluştu mu, genellikle pek değişmez yazınsal dil, olduğu gibi kalma eğilimi gösterir. Yazıya bağlı oluşu bu dilin özel bir değişmezlik güvencesidir. Onun için de, yazınsal her türlü düzenlemeden bağımsız olan doğal dillerin ne denli değişken olduğunu bize bu dil gösteremez.

Sesbilgisi tümüyle artsüremli dilbilimin birinci konusunu oluşturur. Gerçekten de, seslerin evrimi "durum" kavramıyla bağdaşmaz; sesbirimleri ya da sesbirim öbeklerini daha önceki biçimleriyle karşılaştırmak demek, bir artsürem ortaya koymak demektir. Bir önceki dönem az ya da çok gerilere uzanabilir; ama iki dönem birbirine karıştı mı, artık sesbilgisinin yapacağı bir şey kalmaz: Söz konusu olan, yalnızca bir dil durumundaki seslerin betimlenmesidir ve bunu yapmak da sesbilime düşer.

Sesbilgisinin artsüremli olma özelliği şu ilkeyle tam bir uyum içindedir: Ses değişimlerine ilişkin olguların hiçbiri, sözcüğün geniş anlamıyla dilbilgisel ya da anlamlı değildir (bak. s. 49). Bir sözcükteki seslerin tarihini incelemek için onun anlamını bilmesek de olur; sözcüğün yalnızca özdeksel örtüsünü ele alarak bir anlam taşıyıp taşımadıklarına bakmadan ses dilimlerini belirlemek yeter. Örneğin, hiçbir anlamı olmayan *-ewo-* öbeğinin Attike Yunancası'nda hangi görünüme büründüğünü araştırabiliriz. Dilin evrimi yalnız seslerin evrimi olsaydı, dilbilimin iki bölümüne özgü konuların karşıtlığıyla her şey hemen aydınlanıverir, artsüremli sözcüğünün "dilbilgisel olmayan", eşsüremli sözcüğünün ise "dilbilgisel olan" anlamına geldiği açık bir biçimde görülürdü.

Ama zamanın etkisiyle yalnız sesler mi dönüşüm geçirir? Hayır. Sözcükler de anlam değiştirir, dilbilgisi ulamları evrim geçirir. Bunların, içinde, kendilerine taşıyıcılık eden biçimlerle birlikte ortadan kalktığını gördüklerimiz de var (örneğin, Latince'de ikil). Tüm çağrışımsal ve dizimsel eşsürem olgularının kendilerine özgü birer tarihi bulunduğuna göre, artsüremle eşsürem arasında salt nitelikli bir ayrım nasıl sürdürülebilir? Yalnız ses değişimlerini ele alan incelemenin dışına çıkılır çıkılmaz bu ayrımı sürdürmek çok güçleşir.

Ne var ki, dilbilgisel sayılan birçok değişimin ses değişimi niteliği taşıdığını da belirtelim. Almanca'da *hant: han-*

ti'nin yerini alan *Hand: Hände* (bak. s. 132) gibi bir dilbilgisel türün yaratılışı baştan başa bir sesbilgisi olgusuyla açıklanır. *Springbrunnen* "fıskiye", *Reitschule* "binicilik okulu", vb. bileşik sözcüklerin oluşturduğu türün temelinde de gene bir ses değişimi yer alır. Eski Yüksek Almanca'da ilk öğe bir eylem değil, bir addır; *beta-hūs* "dua evi" anlamına geliyordu. Ama son ünlü evrim sonucu düştüğünden (*beta-* → *bet-*, vb.) eylemle (*beten*, vb.) anlamsal bir ilişki kuruldu ve sonunda *Bethaus*, "dua etmek işine yarayan ev" anlamını edindi.

Eski Germence'nin "dış görünüş" anlamındaki *lich* sözcüğüyle oluşturduğu bileşik sözcüklerde de (bak. *mannolich* "erkek görünümünde olan", *redolich* "us görünümünde olan") çok benzer bir durum ortaya çıkmıştır. Bugün pek çok sıfatta *-lich* (bak. *verzeihlich* "bağışlanabilir", *glaublich* "inanılabilir", vb.) bu sözcüklerle aynı anlama gelen Fr. *pardonn-able, croyable*, vb. deki sonekle karşılaştırılabilir bir sonek durumuna girmiştir. İlk öğenin yorumu da değişmiştir: Artık bir ad gibi görülmez bu öğe, bir eylem kökü gibi görülür. Çünkü kimi durumlarda ilk öğedeki son ünlünün düşmesinden ötürü (örneğin, *redo-* → *red-*) bu öğe bir eylem köküne benzetilmiştir.

Böylece, *glaublich*'te *glaub-*, *Glaube* "inanç" adına değil de, *glauben* "inanmak" eylemine yaklaştırılmış, kōken ayrılığına karşın, *sichtlich* "görülebilir" artık *Sicht* "görüş" ile değil, *sehen* "görmek" eylemiyle birleştirilmiştir.

Bütün bu durumlarda olduğu gibi, benzer daha birçok başka durumda iki düzey arasındaki ayrım açık seçik niteliğini korur. Gerçekte ses değişimleri incelenirken artsürem, değişimlerin sonuçları incelenirken ise eşsürem alanında bulunulmasına karşın, üstünkörü bir yargıyla tarihsel dilbilgisi incelemesi yapıldığını söylememek için bu ayrımı anımsamak gerekir.

Ama bu sınırlandırma bütün güçlükleri ortadan kaldırmaz. İster çağrışımsal öbek, ister dizimsel tür niteliği taşı-

sın, herhangi bir dilbilgisi olgusunun evrimi bir sesin evrimine benzemez. Dilbilgisi olgusunun evrimi yalın değildir, bir yığın özel olguya ayrışır. Bu olgularm da ancak bir bölümü sesbilgisini ilgilendirir. *Prendrai* "[je "ben"' adılıyla birlikte] alacağım" biçimine girmiş olan Fransızca gelecek zaman *prendre ai* gibi dizimsel bir türün oluşumunda en az iki olgu birbirinden ayırt edilir. Bunlardan biri ruhsal niteliklidir: Kavramdaki iki öğenin bireşimi. Öbürü ise ses değişimine ilişkindir ve birinci olguya bağlıdır: Öbekteki iki vurgunun tek vurguya indirgenmesi (*préndre aí → prendraí*).

Germence'deki almaşmalı eylem bükünü (bugünkü Almanca'daki *geben* "vermek", *gab, gegeben*, vb. gibi; bak. Yun. *leípō, élipon, léloipa*, vb.) büyük ölçüde köken ünlülerinin almaşmasına dayanır. Başlangıçta hiç de karmaşık bir düzen sunmayan bu almaşmalar (bak. s. 228 ve ötesi) kuşkusuz salt bir ses değişiminin ürünüdür. Ne var ki bu karşıtlıkların böylesine işlevsel bir önem kazanabilmesi için bükün dizgesinin bir yığın değişik türden oluş sonucu yalınlaşması gerekmiştir: Şimdiki zamanın çok sayıdaki değişik biçimleriyle bunlara bağlı olan anlam ayırtılarının ortadan kalkması, şimdiki zaman hikâyesinin, gelecek zamanın ve geniş zamanın yitip gitmesi, belirli geçmiş zamandaki ikilemenin elenmesi, vb. Temelinde hiçbir ses değişimi özelliği bulunmayan bu dönüşümler eylem bükününü sınırlı sayıda bir biçimler demetine indirgemiş ve bunlarda kökensel almaşmalar birinci derecede bir anlam değeri edinmiştir. Örneğin *gab*'da ikileme görülmediğinden, *e: a* karşıtlığının *geben: gab*'da Yun. *leípo: léloipa*'daki *e: o* karşıtlığından daha anlamlı ya da dilbilgisel olduğunu söyleyebiliriz.

Gerçi evrim süreci içinde çoğu kez sesbilgisi şu ya da bu biçimde işe karışır, ama tümüyle açıklayamaz onu. Sesbilgisi etkenini bir yana bırakınca, "dilbilgisi tarihi" kavramını doğrular gibi görünen bir kalıntıyla karşılaşırız. Gerçek güçlük de buradadır. Artsüremli olguyla eşsüremli olgu arasında sürdürülmesi gereken ayrım çok ince açıklamaları zorun-

lu kılarsa da, bunlar derslerimizin çerçevesiyle bağdaşmaz.[1]

Aşağıdaki bölümlerde sırasıyla ses değişimlerini, almaşmayı ve örnekseme olgularını inceliyor, son olarak da köken yakıştırma ve bitişme konularına birkaç sözcükle değiniyoruz.

(1) Bu öğretimsel, dış nitelikli nedene belki bir neden daha katılmakta: F. de Saussure derslerinde hiçbir zaman söz (dil)bilimini ele almamıştır (bak. s. 49 ve ötesi). Yeni kullanımın her zaman bir dizi bireysel olguyla başladığını anımsıyoruz (bak. s. 150). Yazarın bireysel olgulara dilbilgisel olgu niteliği tanımadığı söylenebilir: Bireysel tekil bir eylem ister istemez dilin, toplumsal alışkılar bütününe bağlı dil dizgesinin dışında kalır. Olgular söz düzleminde yer aldıkları sürece yerleşik dizgeyi kullanmada ortaya çıkan özel ve rastlantısal biçimlerden başka bir şey değildirler. Sık sık yinelenen bir yenilik ancak belleğe yerleşip dizgeye girdi mi değerler dengesinin değişmesi sonucunu verir; böylece dil kendiliğinden dönüşüm geçirir; ss. 49 ve 133'de ses evrimine ilişkin olarak söylediklerimiz dilbilgisel evrime de uygulanabilir: Burada da oluşum dizge dışıdır, çünkü dizge hiçbir zaman evrim geçirirken gözlemlenemez, her an bir başka biçime bürünür. Kaldı ki bu açıklama denememiz yalnızca bir öneridir. *(Yayıncılar).*

İKİNCİ BÖLÜM

SES DEĞİŞİMLERİ

1. DEĞİŞİMLERİN SALT NİTELİKLİ DÜZENLİLİKLERİ

Ses değişiminin sözcükleri değil, sesleri etkilediğini daha önce gördük (bak. s. 145). Dönüşüm geçiren, bir sesbirimdir. Bütün artsüremli olaylar gibi tek başına ortaya çıkan bir olaydır bu da; ne var ki söz konusu sesbirimin, içinde yer aldığı bütün sözcükleri özdeş biçimde değişime uğratmak gibi bir sonuç verir. İşte, ses değişimleri, bu anlamda, salt nitelikli bir düzenlilik gösterir.

Almanca'da bütün ī'ler önce *ei*, sonra *ai* olmuştur: *Wīn, trīben, līhen, zīt* sözcükleri *Wein* "şarap", *treiben* "gütmek, sürmek'; *leihen* "ödünç vermek, almak", *Zeit* "zaman" biçimine girmiştir. Bütün ū'lar *au* olmuştur: *Hūs, zūn, rūch* → *Haus* "ev", *Zaun* "çit", *Rauch* "duman". Aynı biçimde ū, *eu*'ya dönüşmüştür: *Hūsir* → *Häuser* "evler vb. Buna karşın, ikiliünlü *ie*, bugün de *ie* biçiminde yazılan ī olmuştur; bak. *biegen* "bükmek", *lieb* "sevimli", *Tier* "hayvan". Bunlara koşut olarak, bütün *uo*'lar ū'ya dönüşmüştür: *Muot* → *Mut* "yüreklilik, mertlik", vb. Bütün *z*'ler (bak. s. 72) *s* (*ss* diye yazılır) olmuştur: *Wazer* → *Wasser* "su", *fliezen* → *fliessen* "akmak", vb. Bütün iç *h*'ler iki ünlü arasında yitip gitmiştir: *Līhen, sehen* → *leien, seen (leihen, sehen* "görmek" biçiminde yazı-

lır.) Bütün *w*'ler dudaksıl-dişsil *v* (*w* diye yazılır) sesine dönüşmüştür: *Wazer → wasr (Wasser)*.

Fransızca'da, damaksıllaşmış ya da yumuşamış bütün *l*'ler *y* olmuştur: *Piller* "yağma etmek", *bouillir* "kaynamak" *piye, buyir* biçiminde söylenir, vb.

Latince'de, bir dönemde ünlülerarası *s* olan ses bir başka dönemde *r* olarak karşımıza çıkar: **Genesis, *asēna → generis,*[1] *arēna* "arena", vb.

Gerçek görünümü içinde ele alınan her ses değişimi bu dönüşümlerin kesin bir düzenlilik sunduğunu tanıtlar.

2. SES DEĞİŞİMLERİNİN KOŞULLARI

Yukardaki örnekler daha şimdiden ses değişimlerine ilişkin olayların her zaman salt nitelik taşımak şöyle dursun, çoğu kez belirli koşullara bağlı olduğunu gösteriyor. Bir başka deyişle, dönüşüm geçiren, sesbirim türü değil, birtakım çevre, vurgulama, vb. koşullar içinde ortaya çıkan sesbirimdir. İşte böylece Latince'de *s* yalnızca ünlüler arasında ve birtakım başka konumlarda *r* olmuş, öbür durumlarda ise olduğu gibi kalmıştır. (bak. Lat. *est "esse* [var olmak, olmak, vb.] eyleminin bildirme kipinin şimdiki zaman tekil üçüncü kişisi", *senex* "yaşlı", *equus* "at").

Salt nitelikli değişimlere pek az rastlanır. Çoğu kez de değişim koşulunun ortaya çıkmaması ya da çok genel nitelikli olması sonucu böyle görünür değişimler. Örneğin, İ Almanca'da *ei, ai* olur: Ama yalnız vurgulu seslemde. Hint Avrupa k_1'i Germence'de *h* olur (bak. Hint - Avrupa dilindeki k_1*olsom*, Lat. *collum*, Alm. *Hals* "boyun": Ne var ki *s*'den sonra bu değişim olmaz (bak. Yun. *skótos* ve Gotça *skadus* "gölge").

Kaldı ki değişimlerin salt nitelikli ve koşullu diye ikiye ayrılması yüzeysel bir bakış açısının ürünüdür. *Kendiliğin-*

(1) Bak. s. 29. ÇN.

den ve *birleşimsel* değişim olgularından söz etmek usa daha uygundur, gitgide de böyle yapılmaktadır. Değişimler bir iç nedene bağlandıklarında kendiliğinden, bir ya da birçok başka sesbirimin varlığı sonucu ortaya çıktıklarında birleşimseldirler. Örneğin, Hint-Avrupa *o*'sunun Germence'de *a* olması (bak. Gotça *skadus*, Alm. *Hals*, vb.) kendiliğinden gerçekleşen bir olgudur. Germence'deki ünsüz değişimleri kendiliğinden değişime iyi bir örnektir: Hint Avrupa k_1'i Ön Germence'de *h* olur (bak. Lat. *collum* ve Gotça *hals*), İngilizce'de değişmeden kalan Ön Germence'nin *t*'si Yüksek Almanca'da *z*'ye (bu ses *ts* diye söylenir) dönüşür (bak. Gotça *taihun*, İng. *ten*, Alm. *zehn* "on"). Buna karşın, Lat. *ct, pt*'den İtal. *tt*'ye geçiş (bak. *factum* → *fatto "olgu"*, *captīvum* [*captivus* "tutsak"ın belirtme durumu] → *cattivo* "kötü") birleşimsel bir olgudur, çünkü birinci öğe benzeşim sonucu ikinci öğenin biçimini almıştır. Almanca'daki tını değişimi de bir dış nedene, bir sonraki seslemde *i* bulunmasına bağlanır: *Gast*'m değişmemesine karşın *gasti* değişerek *gesti, Gäste* olur.

Şunu da belirtelim ki her iki durumda da sonuç söz konusu değildir ve değişim olup olmaması önem taşımaz. Örneğin, eğer Gotça *fisks*'i Lat. *piscis* "balık" sözcüğüyle, Gotça *skadus*'u Yun. *skótos*'la karşılaştırırsak, birinci durumda *i*'nin değişmeden kaldığını, ikinci durumda ise *o*'nun *a*'ya dönüştüğünü görürüz. Bu iki sesten birincisi olduğu gibi kalmış, ikincisi ise değişmiştir. Ama önemli olan, seslerin kendiliklerinden etkinlik göstermiş olmasıdır.

Ses değişimine ilişkin bir olgu birleşimsel özellikliyse her zaman koşulludur; ama kendiliğinden ortaya çıkmışsa zorunlu olarak salt nitelikli değildir. Çünkü birtakım değişim etkenlerinin bulunmamasıyla, bunların yokluğuyla koşullanmış olabilir. Örneğin, Hint-Avrupa k_2'si Latince'de kendiliğinden *qu* olur (bak. *quattuor* "dört", *inquilīna* "*inquilinus* [kiracı] sözcüğünün dişili", vb.): Eğer kendisinden sonra, örneğin bir *o* ya da *u* gelmiyorsa (bak. *cottīdie* "her gün", *colō*

"çift sürüyorum; vb.", *secundus* "ikinci", vb.). Aynı biçimde, Hint-Avrupa *i*'sinin Gotça *fisks*'te, vb.de, olduğu gibi kalabilmesi bir koşula bağlıdır: Bu sesten sonra *r* ya da *h* gelmemesi gerekir; gelirse *i, e (ai* biçiminde gösterilir) olur (bak. *wair* = Lat. *vir* "erkek" ve *maihstus* = Alm. *Mist* "pislik".

3. YÖNTEM SORUNLARI

Olguları belirten özlü anlatımlarda yukardaki ayrımların göz önünde bulundurulması gerekir; yoksa olgular çarpıtılır.

İşte bu türlü yanlışlara birkaç örnek:

Verner Yasası'nın eski anlatımına göre, "Germence'de sözcük başında bulunmayan her þ vurgudan önce geldiğinde ð'ya dönüşmüştür": Bak. bir yandan **faþer* → **faðer* (Alm. *Vater* "baba"), **liþume* → **liðume* (Alm. *litten "leiden* [acı çekmek] eyleminin biçimlerinden"), öte yandan da, þ'nın değişmeden kaldığı **þrīs* (Alm. *drei* "üç"), *brōþer* (Alm. *Bruder* "erkek kardeş"), **liþo* (Alm. *leide "leiden*'in biçimlerinden"). Bu özlü anlatım etken görevi vurguya yükler ve sözcük başındaki þ için kısıtlayıcı bir koşul getirir. Gerçekte, olay bambaşkadır: Latince'de olduğu gibi Germence'de de þ sözcük içinde kendiliğinden titreşimli olma eğilimindeydi ve yalnız, bir önceki ünlüde bulunan vurgu bunu önleyebilmiştir. Böylece her şey tersine döner: Olgu kendiliğinden ortaya çıkmıştır, birleşimsel değildir. Vurgu da, değişikliğe yol açan neden değil, bir engeldir. Şöyle demek gerekir: "Bir önceki ünlü üstündeki vurgunun engellemediği durumlarda, her iç þ, ð olmuştur".

Kendiliğinden değişimlerle birleşimsel değişimleri birbirinden iyi ayırabilmek için dönüşümün evrelerini incelemek ve dolaylı sonucu dolaysız sanmamak gerekir. Örneğin, *r*'leşmeyi açıklamak için (bak. Lat. **genesis* → *generis), s*'nin iki ünlü arasında *r* olduğunu söylemek doğru değildir, çünkü

s gırtlak titreşimli ses olmadığından hiçbir zaman bir çırpıda *r* sesine dönüşemez. Gerçekte, iki eylem karşısındayız: Önce, birleşimsel değişmeyle *s, z* olur; ama *z* Latince'nin ses dizgesinden atıldığı için onun yerini çok yakın bir ses olan *r* alır: Bu değişim kendiliğinden gerçekleşmiştir. Görüldüğü gibi büyük bir yanılgıya düşülmüş, birbirinden apayrı iki olgu aynı değişim olayına indirgenmiştir. Yanlışlık şurada: Bir yandan dolaylı sonuç dolaysız sanılmış (*s* → *r*; oysa *z* → *r*), bir yandan da olayın tümü birleşimsel sayılmıştır: Oysa, değişim olayının yalnız birinci bölümü söz konusu niteliği taşır. Bu, Fransızca'da *e*'nin genizsil önünde *a* olduğunu söylemeye benzer. Gerçekte, önce birleşimsel değişim olmuş, *n*'nin etkisiyle *e* genizsilleşmiş (bak: Lat. *ventum* → Fr. *vẽnt* "yel", Lat. *fẽmina* → Fr. *femə, fẽmə* "kadın"), sonra da ẽ kendiliğinden *ã*'a dönüşmüştür (bak. *vãnt, fãma*, günümüzde: *vã, fam*). Bu dönüşümün yalnız genizsil ünsüz önünde gerçekleştiğini belirterek söylediklerimize karşı çıkmak boşuna: Çünkü söz konusu olan, *e*'nin niçin genizsilleştiğini anlamak değil, yalnızca, *ẽ*'in *ã*'a dönüşmesinin kendiliğinden mi, yoksa birleşimsel mi olduğunu saptamak.

Yukarda açıklanan ilkelere bağlanmamakla birlikte burada ammsatmak istediğimiz en büyük yöntem yanlışı ses değişimlerine ilişkin bir yasanın anlatımında geniş zaman kullanmaktır: Sanki yasanın kucakladığı olgular hep aynı kalırmış gibi. Oysa olgular bir zaman kesiti içinde ortaya çıkar ve yok olurlar. Bu yöntem yanlışı büyük bir karışıklığa yol açar, çünkü bu yoldan olayların her türlü süredizinsel ardışıklığı ortadan kaldırılmış olur; *trikhes: thriksí* ikiliğini açıklayan ardışık olayları incelerken bu nokta üstünde durmuştuk (s. 149 ve ötesi). "Latince'de *s, r* olur" denildi mi, *r*'leşmenin dilin temel niteliklerinden olduğu sanısının uyanmasına yol açılır; *causa* "neden, olay, vb.", *rīsus* "gülme" gibi kurala uymayan biçimler karşısında ne yapacağımızı bilemeyiz. Yalnız, "Latince'de ünlülerarası *s* belli bir dönemde *r* olmuştur" sözü *s*'nin *r*'ye dönüşürken, *causa, rīsus*, vb. sözcüklerde iki

ünlü arasında bulunmadığını, bundan ötürü de, bu sözcüklerin değişecek durumda olmadığını düşünme olanağını verir: Gerçekten de, o sıralarda *caussa, rissus* deniyordu. Gene benzer bir nedenden ötürü şöyle demek gerekir: "İyonya lehçesinde *ā, ē* olmuştur" (bak. *mātēr* → *mētēr*, vb); yoksa, değişim döneminde *pansa, phansi*, vb., olan *pâsa, phâsi*, vb. biçimler nasıl açıklanır?

4. SES DEĞİŞİMLERİNİN NEDENLERİ

Bu nedenlerin araştırılması dilbilimin en güç sorunlarından biridir. Birçok açıklama önerilmişse de bunların hiçbiri her şeyi aydınlatmaz.

I. Irkın, ses değişimlerinin doğrultusunu önceden belirleyen bir yatkınlık içerdiği söylenmiştir. Burada karşılaştırmalı bir insanbilim sorunu söz konusudur: Ama sesleme aygıtı ırktan ırka değişir mi? Değişmez; nasıl bireyden bireye değişmezse. Doğar doğmaz Fransa'ya getirilen bir zenci, bu ülkenin yerlileri denli iyi konuşur Fransızca'yı. Üstelik, "İtalyan örgeni" ya da "Germenlerin ağzı buna elverişli değildir" türünden sözler söylendi mi, salt tarihsel bir olguyu sürekli bir özelliğe dönüştürme tehlikesiyle karşı karşıya kalırız. Seslere ilişkin bir değişim olayını geniş zaman aracılığıyla anlatmak gibi bir yanlıştır bu: İyonyalı örgeninin uzun *ā*'ya elverişli olmadığını, onun için de bu sesi *ē*'ye dönüştürdüğünü ileri sürmek, İyonya lehçesinde *ā, ē* "olur" demek denli yanlıştır.

İyonyalılar'ın örgeni *a*'dan hiç de tiksinmezdi, çünkü kimi durumlarda bu sesi pekala çıkarırdı. Demek ki insanbilimsel bir yetersizlik söz konusu değil, söyleyim ya da eklemleme alışkılarındaki bir değişiklik söz konusu. Aynı biçimde, iki ünlü arasında *s*'yi sürdürmeyen Latince (**genesis* → *generis*) kısa bir süre sonra bu sese yeniden yer vermiştir (bak. **rissus* → *risus*). Bu değişimler Latin örgenindeki sürekli bir eğilimin belirtisi değildir.

Kuşkusuz, belli bir dönemde ve belirli bir toplulukta ses değişimlerinin izlediği genel bir doğrultu vardır. Çağcıl Fransızca'da ikiliünlülerin tekünlüleşmesi aynı eğilimin belirtisidir. Ne var ki siyasal tarihte de benzer genel akımlar bulunabilir, bulunduğu için de bunların salt tarihsel özelliğinden kuşkuya düşülmez, ırkın dolaysız bir etkisinden söz edilmez.

II. Çoğu kez ses değişimleri toprak ve iklim koşullarına uyma süreci olarak ele alınmıştır. Kimi kuzey dilleri ünsüzlere çokça yer verirler, kimi güney dilleri de ünlüleri daha çok kullanırlar, bundan ötürü de kulağa daha uyumlu gelirler. İklim ve yaşam koşulları dili elbette etkileyebilir, ama ayrıntılara girilince sorun karmaşıklaşır: Örneğin, ünsüzlerle dolu olan İskandinav dillerinin yanı başında, Laponlar'la Finliler'in dilleri ünlülere İtalyanca'dan bile daha çok yer verir. Bugünkü Almanca'da görülen ünsüz yığılmasının birçok durumda, vurgudan sonra gelen ünlülerin düşmesi sonucu ortaya çıkmış çok yeni bir olgu olduğunu, Güney Fransa'daki kimi lehçelerin ünsüz öbeklerine, kuzeydeki Fransızca'dan daha çok yer verdiğini, Sırpça'da Moskova Rusçası'ndaki denli çok sayıda ünsüz öbeğine rastlandığını, vb. belirtelim.

III. En az çaba yasasına da başvurulmuştur. Bu yasa uyarınca iki değişik eklemleme yerine bir tek eklmlemeyle yetinildiği ya da güç bir eklemleme yerine daha elverişli bir eklemlemeye başvurulduğu öne sürülmüştür. Ne denilirse denilsin, bu görüş incelenmeye değer: Çünkü olayın nedenini belli bir ölçüde aydınlatabilir ya da, hiç değilse, bu nedenin hangi yönde araştırılması gerektiğini gösterebilir.

En az çaba yasası kimi durumları açıklar gibi. Örnekler: Kapantılının sızıcı olması (Lat. *habēre* → Fr. *avoir* "birinin bir şeyi var olmak", vb.), birçok dilde çok uzun sonsesler yığınlarının düşmesi, benzeşim olayları (örneğin *ly* → *ll*, **alyos* → Yun. *állos*, *tn* → *nn*, **atnos* → Lat. *annus* "yıl"), ikili-

ünlülerin tekünlüleşmesi (benzeşimin bir türünden başka bir şey değildir bu; örnek: *ai* → *ę*, Fr. *maizōn* → *męzō* = *maison* "ev"), vb.

Ne var ki bu değişimlere tam ters yönde bir oluşuma rastlanan bir bu kadar durum da anılabilir. Örneğin, Almanca'da ī ū ǖ'nün *ei au eu*'ya dönüşmesi tekünlüleşmeye karşı çıkarılabilir. İslavca'daki *ā, ē*'nin *a, e*'ye dönüşerek kısalması en az çabaya bağlanırsa, Almanca'da rastlanan karşıt olayın (*fāter* → *Vāter, gēben* → *gēben*) da en çok çaba ürünü olduğunu düşünmek gerekir. Eğer titreşimlinin söylenişi titreşimsizden daha kolay sayılırsa (bak. Lat. *opera* "iş, uğraş; ırgat" → Provansça'daki *obra*), bunun tersinin de daha büyük bir çaba gerektirmesi doğaldır; oysa İspanyolca, *ž*'den *x*'ya geçmiş (bak. *hixo* "oğul"; *hijo* biçiminde yazılır), Germence ise *b, d, g*'yi *p, t, k*'ye dönüştürmüştür. Soluklamanın yitip gitmesi (Hint-Avrupa dilindeki **bherō* → Germence *beran*) çabanın azalması gibi görülürse, soluklanma bulunmayan yerlerde soluklama oluşturan Almanca'ya (*Thanne, Phute* diye söylenen *Tanne* "çam", *Pute* "hindi", vb.) ne demeli?

Bu gözlemler, önerilen çözümü çürütmeyi amaçlamıyor. Gerçekte, her dil için, söylenmesi daha kolay olanla daha güç olanı belirlemeye pek olanak yok. Gerçi kısalma, süre bakımından daha az bir çaba gerektirir; ne var ki savruk söyleyişlerin uzun süreye bağlandığı, kısa sürenin daha çok özen gerektirdiği de aynı oranda gerçektir. Değişik yatkınlıklar bulunduğu varsayılarak, bu yoldan iki karşıt olgu aynı başlık altında sunulabilir. Aynı biçimde, *k*'nin *ts* olduğu durumlarda (bak. Lat. *cēdere* → İtal. *cedere* "eğilmek, yığılmak; boyun eğmek, bırakmak", vb.) değişimin iki uç öğesi göz önünde bulundurulursa harcanan çabada artış olduğu izlenimi uyanır. Ama tüm değişim zinciri ortaya konulsa belki de başka türlü bir izlenim doğar; *k* bir sonraki ünlüye uyarak damaksıl *k'* olur; sonra *k', ky*'ye dönüşür; ne var ki söyleyişte güçlük artmaz, çünkü *k*'de içiçe girmiş iki öğe belirgin

biçimde birbirinden ayrılır; arkadan da, gitgide daha az bir çabayla ve sırasıyla *ky*'den *ty, tx', tš* biçimlerine geçilir.

Geniş bir inceleme yapılmasını gerektiren bir konu bu. İncelemenin eksik kalmaması için sorunun hem fizyoloji (eklemleme sorunu), hem de ruhbilim (dikkat sorunu) yönünü ele alması gerekir.

IV. Birkaç yıldır pek tutulan bir açıklama, söyleyişteki değişimleri çocukluğumuzdaki ses eğitimimize bağlamaktadır. Çocuk, çevresinde duyduklarını birçok yaklaşım, deneme ve düzeltmeden sonra söylemeyi başarır. İşte, söz konusu açıklamaya göre, değişimlerin tohumu buradadır ve düzeltilmeyen kimi yanlışlar birey düzleminde ağır basarak genç kuşakta yerleşir. Dillerin tarihinde benzer bir ses değişimine rastlanmıyorsa da çocuklarımız çoğu kez *k* yerine *t* sesini çıkarıyorlar. Ama başka bozulmalar için durum aynı değil. Örneğin, Paris'te birçok çocuk *fl'eur* "çiçek", *bl'anc* "beyaz" sözcüklerini yumuşamış *l* ile söylüyor. İtalyanca'da da benzer bir oluş sonucu Lat. *florem (flos* "çiçek"in belirtme durumu), önce *fl'ore*, sonra da *fióre* biçimine girmiştir.

Bu gözlemler çok dikkate değer, ne var ki soruna hiçbir çözüm getirmez. Gerçekten de, bir kuşağın niçin kimi yanlışları benimseyip, kimi yanlışları benimsemediğini bu yoldan anlayamayız. Anlayamayız, çünkü yanlışların tümü de doğaldır. Gerçekte, yanlış söyleyişlerin seçimi baştan başa nedensizdir ve niçin yeğlendiklerini bilemeyiz. Bir de şu var: Acaba bu türlü değişimler neden bir kez ağır basıyor da bir başka kez silinip gidiyor?

Bu gözlem, etkileri olduğu kabul edilirse yukarda anılan bütün nedenler için de geçerlik kazanır. İklimin etkisi, ırkın yatkınlığı, en az çaba eğilimi süreklilik ya da kesintisizlik gösterir. Peki bunlar acaba niçin kesintili bir biçimde, sesbirimler dizgesinin kimi durumlarda bir yönü, kimi durumlarda da bir başka yönü üstünde etkilerini duyururlar?

Tarihsel bir olayın belirleyici bir nedeni olması gerekir. Oysa, genel nedeni uzun süredir var olan bir değişime her özel durumda neyin yol açtığını söyleyen yok. Aydınlatılması en güç nokta da bu.

V. Kimi kez bu belirleyici nedenlerden biri ulusun belli bir aşamadaki genel durumunda bulunmaya çalışılır. Dillerin kimi dönemleri öbürlerinden daha devingendir: İşte, bu dönemlerin, siyasal tarihin karışık dönemlerine rastladığı öne sürülerek siyasal değişkenlikle dilsel değişkenlik arasında ilişki kurulmaya çalışılıyor. Örneğin, Roman dillerine dönüşürken Latince'nin geçirdiği en önemli değişikliklerin Germen akınlarının görüldüğü o çok karışık döneme rastladığı belirtiliyor. Yanılmamak için şu iki ayrım gözden uzak tutulmamalıdır:

a) Siyasal durgunluk siyasal değişkenlikle aynı biçimde etkilemez dili. Hiçbir karşılıklılık yoktur bu düzlemde. Siyasal denge dilin evrimini yavaşlatırken, dil dışında yer almakla birlikte, gerçekten var olan bir etken söz konusudur. Oysa, karşıt bir etki yaratan dengesizlik ya da değişkenlik yalnızca böyle bir etkenin var olmaması demektir. Bir dilin durağanlığı, görece bir değişmezlik edinmesi dil dışı olgulara (bir sarayın, bir okulun, bir akademinin, yazının, vb.nin etkisine) bağlı olabilir. Bu olgulara da toplumsal ve siyasal denge olumlu bir etkide bulunur. Tersine, ulus yaşamında ortaya çıkan bir karışıklık dilsel evrimi hızlandırırsa, bu yalnızca dilin, düzenli gelişimini izlediği özgürlük durumuna yeniden girdiğini gösterir. Latince'nin klasik dönemdeki durağanlığı dış olgulara bağlanır ve sonradan geçirdiği değişimlere benzetilemez. Çünkü, bu değişimler birtakım dış koşulların yokluğundan ötürü kendiliğinden gerçekleşmiştir.

b) Burada dildeki her türlü değişiklik değil, yalnız ses değişimleri söz konusudur. Dilbilgisel değişimlerin bu gibi nedenlere bağlanması olağan karşılanabilir. Dilbilgisi olguları her zaman şu ya da bu yönleriyle düşüncenin etkisi altın-

dadırlar ve dış karışıklıkların daha kolayca etkisi altında kalırlar. Çünkü bunlar anlığa daha dolaysız biçimde yansır. Ama, bir ulusun tarihinin karışık dönemlerinde dildeki seslerin de hızlı bir evrim geçirdiği görüşünü benimsemek için hiçbir neden yoktur.

Kaldı ki dilin yapay bir durağanlık içinde bulunduğu dönemler ele alındığında bile, herhangi bir ses değişimi olmamış dönem gösteremeyiz.

VI. "Bir önceki dilsel altkatman" varsayımına da başvurulmuştur. Bu görüşe göre, kimi değişimler, yeni gelenlerin yuttuğu yerli bir halkın etkisine bağlanır; örneğin, "Oc" diliyle "Oïl" dili arasındaki ayrılık, Galya'nın iki bölgesinde yerli Keltler'in değişik oranlarda bulunmasındandır. Bu kuram İtalyanca'nın gösterdiği lehçesel çeşitliliğe de uygulanmış, bu çeşitlilik bölgelere göre Ligürler'in, Etrüskler'in, vb. etkileriyle açıklanmıştır. Ama önce şunu belirtelim ki bu varsayım binde bir rastlanan koşullar gerektirir. Üstelik bir noktaya da açıklık getirilmesi zorunludur: Bu görüşten yana olanlar acaba yeni dili benimseyen eski toplulukların bu dile kendi ses alışkılarından bir şeyler mi kattığını söylemek istiyorlar? Bu olabilir ve oldukça da doğaldır. Ama yeniden, ırk, vb. belirsiz etkenlere haşvurulursa, yukarda değindiğimiz anlaşılmaz durumlar bir kez daha karşımıza dikilir.

VII. Açıklamaların sonuncusu ise - pek açıklama denemez ya buna - ses değişimlerini modadaki değişikliklere benzetir. Ne var ki modadaki değişiklikleri kimse açıklamamıştır: Bilinen tek şey bunların, ruhbilimcileri çak uğraştıran öykünme yasalarına bağlı olmasıdır. Ama söz konusu açıklama sorunu çözümlememekle birlikte onu daha geniş bir çerçeveye oturtur: Buna göre, ses değişimlerinin ilkesi salt ruhsaldır. Ne var ki ses değişimlerinde olsun, modadaki değişikliklerde olsun öykünmenin kalkış noktası gizemini korur.

5. *SES DEĞİŞİMLERİNİN ETKİSİNE SINIR ÇİZİLEMEZ*

Bu değişimlerin sonuçlarını değerlendirmeye kalkarsak, sınırsız ve önceden kestirilemez olduklarını, daha açık bir deyişle, nerede duracaklarının öngörülemeyeceğini gözlemleriz hemen. Değişimleri önleyebilecek bir yönü varmış gibi sözcüğün ancak belli bir noktaya değin değişebileceğine inanmak çocuksu bir davranıştır. Ses değişimlerinin bu özelliği, anlamla hiçbir bağı olmayan dil göstergesinin nedensizliğinin ürünüdür.

Belli bir dönemde, bir sözcükteki seslerin değiştiği, bu değişimin hangi ölçüde gerçekleştiği kuşkusuz gözlemlenebilir, ama sözcüğün hangi ölçüde tanınmaz bir biçime girdiği ya da gireceği önceden söylenemez.

Germence'de, Hint-Avrupa dilindeki **aiwom* (bak. Lat. *aevom* "aralıksız süre, sonsuzluk") **aiwan, *aiwa, *aiw* olmuştur: Aynı sonseslemin bulunduğu bütün sözcüklerde de benzer bir değişim görülür. Sonra, **aiw,* bu ses öbeğinin bulunduğu bütün sözcükler gibi, Eski Almanca'da *ew* olmuştur: Arkadan, bütün son *w*'ler *o*'ya dönüştüğü için, *ēo* biçimi ortaya çıkmıştır; *ēo*, gene aynı oranda genellik gösteren kurallar uyarınca *eo, io* olmuş, *io* sonra *ie, je*'ye dönüşmüş ve çağcıl Almanca'da *jē* "hiç" biçimine girmiştir (bak. "das schönste, was ich *je* gesehen habe" = hiç görmediğim denli güzel).

Yalnız kalkış ve varış noktalarını ele alırsak, bugünkü sözcüğün başlangıçtaki öğelerden hiçbirini kapsamadığını görürüz. Ne var ki her evre tek başı ele alındığında salt bir kesinlik ve düzenlilik gösterir. Üstelik bunların her birinin sonuçları sınırlıdır, ama tümü sınırsız bir değişimler bütünü izlenimi uyandırır. Önce, evreleri göz önünde bulundurma-

dan, Lat. *calidum (calidus, a, um* "sıcak"ın eril belirtme durumu) sözcüğünü çağcıl Fransızca'da aldığı biçimle (*šọ,* "chaud" diye yazılır) karşılaştırır, sonra da evreleri ortaya koyarsak (*calidum, calidu, caldu, cald, calt, tšalt, tšaut, šaut, šọt, šọ*) aynı gözlemlere varırız. Şu sözcükleri de karşılaştırınız: Halk Latincesi'ndeki **waidanju* → Fr. *gē* ("gain" biçiminde yazılır) "kazanç", *minus* → *moins mwē* ("moins" biçiminde yazılır) "daha az", *hoc illī* → *wi* ("oui" biçiminde yazılır) "evet".

Ses değişimleri, sıfat, ad, vb., köken, sonek, çekim eki, vb. arasında ayrım gözetmeden her türlü göstergeyi değişikliğe uğrattığı için de sınır tanımaz ve önceden kestirilemez. *Önsel olarak* bu durum doğaldır. Çünkü eğer dilbilgisi işe karışsa, ses değişimi eşsüremli olgudan ayrılamaz: Oysa bu kesinlikle olanaksızdır. Ses evrimlerinin rastlantısallığı denilebilecek şey de işte budur.

Örneğin, Yunanca'da *s* yalnız, dilbilgisel değer taşımadığı **khānses* "kazlar" **mēnses* "aylar" - bu sözcükler *khênes, mênes* sözcüklerini vermiştir - öğelerinde düşmekle kalmamış, geniş zamanı belirtmeye yaradığı **etensa, *ephansa,* vb. - bunlar *éteina, éphēna,* vb.ni vermiştir - gibi eylem biçimlerinde yitip gitmiştir. Orta Yüksek Almanca'da, vurgudan sonra gelen *ĭ ĕ ă ŏ* ünlüleri ayrımsız olarak *e* tınısını almışlardır (*gibil* → *Giebel* "uç", *meistar* → *Meister* "usta"): Oysa, tını ayrılığı pek çok çekim ekinin özelliğini oluşturuyordu. İşte böylece tekil belirtme durumu *boton*'la tekil tamlayan ve yönelme durumları *boten, boten* biçiminde karışıp kaynaşmışlardır birbirleriyle.

Eğer görüldüğü gibi ses değişimleri hiçbir sınır tanımıyorsa, bunlarm dilbilgisel örgenliği alt üst etmeleri gerekir. Şimdi söz konusu değişim olaylarını bu açıdan ele alacağız.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

SES EVRİMİNİN DİLBİLGİSİ BAKIMINDAN SONUÇLARI

1. DİLBİLGİSİ BAĞININ KOPMASI

Ses değişiminin ilk sonucu iki ya da daha çok sayıda öğeyi birleştiren dilbilgisi bağını koparmasıdır. Böylece kimi durumlarda bir sözcüğün bir başkasından türediği anlaşılmaz olur. Örnekler:

Lat.	*mansiō – *mansiōnāticus*
Fr.	*maison* || *ménage*[1]

Dil bilinci eskiden **mansionaticus*'u *mansio*'nun bir türevi olarak görüyordu. Sonradan ses değişimleri bu sözcükleri birbirinden ayırdı. Aynı biçimde:

Lat.	*(vervēx – vervēcārius)*
Halk Lat.	*berbix-berbicārius*
Fr.	*brebis* || *berger*[2]

(1) *Mansio:* "bir yerde kalma; kalınacak yer, konut"; **mansionaticus: "Mansio* sözcüğünün Halk Latincesi'ndeki türevlerinden biri"; *maison:* "ev"; *ménage:* "ev işleri; karı koca; aile, vb." ÇN.

(2) *Berbix (vervex):* "koyun; koç"; *berbicarius (vervecarius):* "çoban"; *brebis:* "dişi koyun, marya"; *berger:* "çoban". ÇN.

Bu kopuş doğal olarak değeri de etkiler: Kimi yerel ağızlarda *berger* özellikle "sığır çobanı" anlamını işte böyle edinmiştir.

Aynı biçimde:

Lat. *Grātiānopolis – grātiānopolitānus* *decem - undecim*

Fr. *Grenoble || Grésivaudan* *dix || onze.*(3)

Gotça *bītan* "ısırmak" *-bitum* "ısırdık" *-bitr* "ısırıcı" benzer bir durum sunar; bir yandan *t* → *ts (z)* değişimi, bir yandan da *tr* öbeğinin değişmeden kalması sonucunda, Batı Germence'de bunlar şu biçime girmiştir:

Bīzan, bizum || bitr.

Ses evrimi aynı sözcüğün bükünlü iki biçimi arasındaki olağan bağı da koparır. Böylece Lat. *comes* "arkadaş, yol arkadaşı" – *comitem "comes*'in belirtme durumu" Eski Fransızca'da *cuens* "kont" || *comte "cuens*'in tümleç durumu", *barō* "özgür kişi anlamında Frankça kökenli sözcük" – *baronem "barō*'nun belirtme durumu" → *ber* "savaşçı, soylu, baron, vb." || *baron (ber*'in tümleç durumu), *presbiter* "yaşlı kişi" – *presbiterum "presbiter*'in belirtme durumu" → *prestre* "din adamı, papaz" || *provoire "prestre*'in tümleç durumu" olur.

Başka durumlarda da, bir çekim eki ikiye bölünür. Hint-Avrupa dili bütün tekil belirtme durumlarını aynı sonsesle gösterirdi: *-m*(4) *(*ek$_1$wom, *owim, *podm, *māterm*, vb.). Latince'de bu bakımından köklü bir değişim olmamıştır; ama Yunanca'da selenli genizsille selensiz genizsilin birbirinden çok değişik biçimde işlem görmesi iki ayrı dizi yaratmıştır: *Híppon, ó(w)in; póda, mâtera.* Çoğul belirtme durumunda da buna çok benzeyen bir olguya rastlanır (bak. *híppous* ve *pódas*).

(3) *Gratianopolis:* "Grenoble"; *gratianopolitanus: Gratianopolisli; Grésivaudan:* "Kuzey Fransa Alpleri'nde bölge"; *decem* ve *dix*; "on"; *undecim* ve *onze:* "on bir". ÇN.

(4) Ya da *n-?* Bak. s. 142, not 1.

2. *SÖZCÜKLERDEKİ BİLEŞİM ÖĞELERİNİN BELİRSİZLEŞMESİ*

Ses değişiminin dilbilgisi bakımından bir başka sonucu da, bir sözcüğün değerini belirlemeye yardımcı olan değişik bölümlerin çözümlenemez duruma girmesidir: Sözcük böylece bölümlenemez bir bütüne dönüşür. Örnekler: Fr. *ennemi* "düşman" (bak. Lat. *in-imīcus* - *amicus* "dost"), Lat. *perdere* "mahvetmek", "yitirmek" (bak. daha eski biçim olan *per-dare* – *dare* "vermek"), *amicio* "örtmek, giydirmek, vb." (**ambjaciō* yerine: **ambjaciō* – *jacio* "atmak"), Alm. *Drittel* "üçte bir" (*drit-teil* yerine: *drit-teil* – *teil* "parça, bölüm").

Bu durumun, bir önceki altbölümde belirtilen duruma indirgenebileceği de ortada: Örneğin, eğer *ennemi* çözümlenemiyorsa, *in-imīcus* gibi *amīcus*'a bağlanamıyor demektir. Böylece

amīcus – inimīcus
ami || ennemi

biçimindeki özlü anlatım

mansiō – mansiōnāticus
maison || ménage

biçimindeki özlü anlatımın bir benzeridir. Ayrıca bak.: *decem – undecim: dix || onze*.

Yazıtsal biçimlerin gösterdiği gibi, *hon-ce, han-ce, hā-ce*'ye bağlanan klasik Latince'deki yalınlaşmış *hunc* ("bu, bu kişi" anlamındaki eril *hic* adılının belirtme durumu), *hanc* ("bu, bu kişi" anlamındaki dişil *haec* adılının belirtme durumu), *hāc (haec*'ın çıkma durumu), vb., bir adılın *-ce* öğesiyle bitişmesinin ürünüdür. Eskiden *hon-ce,* vb. *ec-ce* ("işte" anlamında belirteç) ile karşılaştırılabilirdi. Ama sonraları, *-e* sesi düştüğünden buna olanak kalmadı; *hunc, hāc,* vb.ndeki öğelerin artık ayırt edilemediği anlamına gelir bu.

Ses evrimi çözümlemeyi kesinlikle olanaksız kılmadan önce karmakarışık bir duruma sokar. Hint-Avrupa ad bükünü buna örnektir.

Hint-Avrupa dili tekil yalın durumu **pod-s*, belirtme durumunu **pod-m*, yönelme durumunu **pod-ai*, kalma durumunu **pod-i*, çoğul yalın durumu **pod-es*, çoğul belirtme durumunu **pod-ns*, vb. biçiminde çekiyordu; **ek$_1$wo-s*'un bükünü başlangıçta buna tam anlamıyla koşuttu: **ek$_1$wo-s*, **ek$_1$wo-m*, **ek$_1$wo-ai*, **ek$_1$wo-i*, **ek$_1$wo-es*, **ek$_1$wo-ns*, vb. O dönemde **pod-* gibi **ek$_1$wo-* da kolayca belirlenebiliyordu. Ama sonraları ünlü derilmeleriyle durum değişti: Yönelme durumu **ek$_1$wōi*, kalma durumu **ek$_1$woi*, çoğul yalın durum **ek$_1$wōs* biçimini aldı. Böyle olur olmaz da **ek$_1$wo-* kökeni belirginliğini yitirdi ve doğru çözümleme yapılamaz oldu. Daha sonra, belirtme durumlarının ayrımlaşması gibi (bak. yukarda) yeni değişimler ilk durumun son izlerini de sildi. Ksenophon'un çağdaşlarında büyük bir olasılıkla kökenin *hipp-* olduğu ve çekim eklerinin ünlü içerdiği (*hipp-os*, vb.; bunun sonucunda da **ek$_1$wo-s* ve **pod-s* türleri kesinlikle birbirinden ayrılmıştır) izlenimi uyanıyordu. Başka yerlerde olduğu gibi, bükün alanında da, çözümlemeyi bulanıklaştıran her şey dilbilgisi bağlarının gevşemesine yardımcı olur.

3. SES DEĞİŞİMİ EŞİL YARATMAZ

1. ve 2. altbölümlerde ele alınan iki durumda evrim, başlangıçta dilbilgisi bakımından birbirine bağlı iki öğeyi kesinlikle ayırır. Bu olay çok büyük bir yorum yanlışlığına yol açabilir.

Aşağı Latince'deki *barō: barōnem* biçimlerinin görece özdeşliğiyle Eski Fransızca'daki *ber: baron*'un aykırılığını görünce, başlangıçtaki bir tek hiçimin (*bar-*) iki ayrı doğrultuda gelişerek iki biçim yarattığını söyleyeceği gelir insanın. Oysa bir tek öğe aynı anda ve aynı yerde iki ayrı dönüşüm

geçiremez. Doğrudan doğruya ses değişiminin tanımına aykırı düşer bu. Ses evriminin kendi başına, bir biçim yerine iki biçim yaratma gücü yoktur.

Savımıza karşı ileri sürülebilecek görüşler şunlardır (bu karşı görüşleri örneklerin içerdiğini varsayacağız):

Lat. *collocāre* "yerleştirmek" sözcüğünün Fransızca'da *coucher* "yatağa yatırmak; yere sermek" ve *colloquer "colloquer* des créanciers'de yasaya göre ödeme yapmak için bir *dizelgeye yazmak"* biçimlerini verdiği söylenecektir. Oysa doğru değildir bu: Latince sözcük bir tek *coucher*'yi vermiştir; *colloquer*, Latince sözcüğün bilginlerce aktarılmış biçimidir yalnızca (bak. Fr. *rançon* "kurtulmalık" ve *rédemption* "kurtarma, kurtulma", vb.).

Peki ama Lat. *cathedra* "sandalye, kürsü", ikisi de öz be öz Fransızca olan *chaire* "kürsü" ve *chaise* "sandalye" sözcüklerini vermemiş midir? Gerçekte, *chaise* lehçesel bir hiçimdir. Paris ağzı ünlülerarası *r*'yi *z* yapmış, örneğin *père* "baba", *mère* "anne" yerine *pèse, mèse* demiştir. Yazınsal Fransızca bu yerel söyleyişten yalnız iki örnek alıkoymuştur: *Chaise* ve *besicle* "(eskiden) büyük gözlük; (bugün, şaka yollu) gözlük; *béryl*'den gelen *bésicles*'in eşili". Bu durum her yönüyle Picardie lehçesindeki *rescapé* "bir tehlike ya da kazadan sağ çıkan" sözcüğünün durumuna benzer: Bu sözcük kısa bir süre önce ortak Fransızca'ya girmiş ve olağan evrim sonucu ortaya çıkan *réchappé* "kurtulmuş" ile karşıtlaşmıştır. Eğer Fransızca'da hem *cavalier* "atlı; kavalye, vb.", hem *chevalier* "şövalye", hem *cavalcade* "kalabalıkla at gezintisi", hem *chevauchée* "at gezintisi" bulunuyorsa, bunun nedeni *cavalier* ile *cavalcade*'ın İtalyanca'dan alınmış olmasıdır. Sonuç olarak, Fransızca'da *chaud*, İtalyanca da *caldo* biçimlerini veren Lat. *calidum* sözcüğünün sunduğu durumla aynıdır bu. Bütün bu örneklerde aktarma sözcükler karşısındayız.

Şimdi eğer Lat. *mē "ego* 'ben' adılının belirtme durumu" nun Fransızcada iki biçime büründüğü (*me* ve *moi*;

bak. "il *me* voit" [beni görüyor] ve "c'est *moi* qu'il voit" [gördüğü benim]) savunulacak olursa, verilecek yanıt şudur: Fransızca'da *me* olan; Latince'deki vurgusuz *mē*'dir; vurgulu *mē, moi* olmuştur; vurgu bulunup bulunmaması ise, *mē*'yi *me* ve *moi*'ya dönüştüren ses yasalarına değil, bu sözcüğün tümcedeki görevine bağlanır; dilbilgisel bir ikiliktir bu. Aynı biçimde, Almanca'da da, **ur-* vurgu taşıdığında, olduğu gibi kalmış, vurgudan önce geldiğinde ise *er-*'e dönüşmüştür (bak. *úrlaub* "izin": *erlaúben* "izin vermek"). Ne var ki bu vurgu düzeni de *ur-*'un katıldığı bileşim türlerine, bundan ötürü de dilbilgisel ve eşsüremli bir koşula bağlıdır. Son olarak, başlangıçta verdiğimiz örneğe dönerek diyebiliriz ki *báro: barônem* çiftinde görülen biçim ve vurgu ayrılıkları kuşkusuz ses değişiminden önce ortaya çıkmıştır.

Gerçekte, hiçbir yerde ses değişiminden doğan eşillere rastlanmaz. Ses evrimi yalnızca, daha önce var olan ayrılıkları artırır. Aktarma sözcüklerde olduğu gibi, dış nedenlere bağlanmadıkları bütün durumlarda bu ayrılıklar, ses evriminin kesinlikle dışında kalan dilbilgisel ve eşsüremli ikilikler içerir.

4. ALMAŞMA

Maison: ménage gibi iki sözcük karşısında, öğelerin neden ayrı olduğunu araştırmaya pek yönelmez insan: Ya ayrımsal öğeler (*-ezô* ve *-en-*) karşılaştırılmaya elverişli olmadığı ya da başka hiçbir ikili bütünde buna koşut bir karşıtlığa rastlanmadığı için. Ama sık sık öyle durumlarla da karşılaşılır ki komşu iki sözcük, kolayca saptanabilen bir ya da iki öğeyle ayrılır birbirinden ve bu ayrılık düzenli biçimde, birbirine koşut bir ikili bütünler dizisinde birçok kez karşımıza çıkar. Söz konusu olgu, ses değişimlerinin bir işlev üstlendiği dilbilgisi olgularının en yaygını ve en olağanıdır: *Almaşma* denir buna.

Fransızca'da, açık seslemde yer alan her Latince *o*, vurgu taşıdığında *eu*, vurgudan önce geldiğinde *ou* olmuştur; kolayca bir ayrılık ve düzenli değişim öğesi saptanabilen *pouvons "nous* 'biz' adılıyla birlikte *pouvoir* '-e bilmek'in [yeterlik eylemi] bildirme kipinin şimdiki zaman çoğul birinci kişisi": *peuvent "ils, elles* 'onlar' adılları, vb. ile birlikte aynı eylemin, aynı kip ve zamanının çoğul üçüncü kişisi", *oeuvre* "iş, yapıt": *ouvrier* "işçi", *nouveau* "yeni": *neuf* "yeni", vb. ikili bütünler bunun ürünüdür. Latince'de *r*'leşme *gerō "gerere* 'taşımak; tutmak, giymek, yapmak, vb.' eyleminin bildirme kipinin şimdiki zaman tekil birinci kişisi" ve *gestus* "aynı eylemin geçmiş zaman ortacı", *oneris "onus* 'yük' sözcüğünün tamlayan durumu" ve *onus, maeror* "üzüntü" ve *maestus* "üzgün", vb. almaşmalara yol açar. Germence'de *s*, vurgunun yerine göre değişik biçimlere büründüğünden Orta Yüksek Almanca'da *ferliesen* "yitirmek": *ferloren, kiesen* "seçmek": *gekoren, friesen* "üşümek, donmak": *gefroren* vb. almaşmalara rastlanır. Hint-Avrupa *e*-'sinin düşmesi çağcıl Almanca'daki *beissen* "ısırmak": *biss leiden* "acı çekmek": *litt, reiten* "ata binmek": *ritt,* vb. karşıtlıklarda kendini belli eder.

Bütün bu örneklerde değişime uğrayan, kökensel öğedir. Ama sözcüğün bütün bölümleri de benzer karşıtlıklar sunabilir elbette. Örneğin, kökendeki önsesin niteliğine göre değişik biçimlerde ortaya çıkan öneklere çok sık rastlanır (bak. Yun. *apo-didōmi: ap-érchomai,* Fr. *inconnu* "bilinmeyen; ünsüz": *inutile* "yararsız"). Sonuç olarak, ses değişimine ilişkin bir nedene bağlandığı anlaşılan Hint - Avrupa *e: o* almaşması sonek nitelikli birçok öğede yer alır (Yun. *híppos: híppe, phér-o- men: Phér-e-te, gén-os gén-e-os [*gén-es-os* yerine] vb.). Eski Fransızca'da, damaksıllardan sonra gelen vurgulu Latin *a*'sı özel bir değişim geçirir, onun için de pek çok çekim ekinde *e: ie* almaşması olur (bak. *chant-er* "şarkı söylemek": *jug-ier* "yargılamak", *chant-é "chanter* eyleminin geçmiş zaman ortacı": *jug-ié: "jugier* eyleminin geçmiş zaman

ortacı", *chant-ez* "[*vous* adılıyle birlikte] 'şarkı söylüyorsunuz': *jug-iez* "[*vous* adılıyla birlikte] 'yargılıyorsunuz' vb.").

Demek ki almaşma: *Birlikte bulunan iki biçim dizisinde düzenli değişiler gösteren belirli iki ses ya da ses öbeği arasındaki uygunluk* olarak tanımlanabilir.

Ses değişimi nasıl tek başına eşilleri açıklamazsa, bu değişimin almaşmanın da biricik ve başlıca nedeni olmadığı kolayca görülebilir. Lat. *nov-*'un ses değişimiyle Fransızca'da *neuv-* ve *nouv- (neuve "neuf* [yeni] nin dişili" ve *nouveau* "yeni") olduğu söylendiğinde, gerçekte var olmayan bir birim yaratılır, daha önceki eşsüremli bir ikilik yok sayılır; *nov-*'un *nov-us* ve *nov-ellus*'taki değişik konumu hem ses değişiminden önce ortaya çıkmıştır, hem de son derece dilbilgiseldir (bak. *barō: barōnem*). İşte her türlü almaşmanın kaynağında bu ikilik vardır; her türlü almaşmayı da bu ikilik olanaklı kılar. Ses değişimi bir birimi ikiye bölmemiş, yalnızca, bir arada bulunan öğelerin karşıtlığını ses ayrılığıyla daha da belirginleştirmiştir. Bir tek, özdeğinin ses nitelikli olmasına, oluşumunda ses bozulmalarıyla karşılaşılmasma bakarak almaşmanın ses değişimleri düzeyinde yer aldığını sanmak bir yanılgıdır ve ne yazık ki birçok dilbilimci bu yanılgıyı paylaşıyor. Gerçekte, ister kalkış naktasında ele alınsın, ister varış noktasında, almaşma her zaman dilbilgisine ve eşsüreme bağlanır.

5. ALMAŞMA YASALARI

Almaşmalar yasalara indirgenebilir mi? İndirgenebilirse, öz niteliği nedir bu yasaların?

Çağcıl Almanca'da çok sık rastlanan *e: i* almaşmasını ele alalım: Bütün durumları (*geben* "vermek": *gibt "geben* eyleminin bildirme kipinin şimdiki zaman tekil üçüncü kişisi", *Feld* "tarla": *Gefilde* "tarlalar", *Wetter* "hava": *wittern* "koku almak", *helfen* "yardım etmek": *Hilfe* "yardım", *sehen* "görmek"

Sicht "görüş", vb.) topluca ve karışık olarak göz önünde bulundurmakla hiçbir genel ilke ortaya koyamayız. Ama eğer söz konusu bütündeki *geben: gibt* ikilisini ele alır da *schelten* "azarlamak": *schilt "schelten* eyleminin bildirme kipinin şimdiki zaman tekil üçüncü kişisi", *helfen* "yardım etmek": *hilft "helfen* eyleminin bildirme kipinin şimdiki zaman tekil üçüncü kişisi", *nehmen* "almak": *nimmt "nehmen* eyleminin bildirme kipinin şimdiki zaman tekil üçüncü kişisi", vb. ile karşılaştırırsak bu almaşmanın bir zaman, kişi, vb. ayrımına denk düştüğü görülür; *lang* "uzun": *Länge* "uzunluk", *stark* "güçlü": *Stärke* "güç", *hart* "sert": *Härte* "sertlik" vb. de *a: e*' nin sunduğu aynı türden karşıtlık sıfatlar aracılığıyla ad yapımına bağlanır; *Hand: Hände, Gast: Gäste*[5] vb.de ise çoğul yapımına. Çok sık rastlanan ve Germenceciler'in kökensel ünlü değişimi adı altında topladıkları bütün durumlarda da bu böyledir (bak. ayrıca *finden* "bulmak": *fand: Fund* "buluntu", *binden* "bağlamak": *band* ya da *binden: Bund* "deste", *schiessen* "vurmak": *schoss: Schuss* "vuruş", *fliessen:* "akmak": *floss: Fluss* "ırmak" vb.). Bir dilbilgisi karşıtlığına denk düşen kökensel ünlü değişimi almaşmanın en önemli örneğidir. Ama kendine özgü hiçbir nitelikle genel almaşma olayından ayrılmaz.

Görüldüğü gibi, genellikle almaşma düzenli bir biçimde birçok öğe arasında ortaya çıkar ve önemli bir işlev, ulam, belirleme karşıtlığına denk düşer. Dilbilgisel almaşma yasalarından söz edilebilir; ne var ki bu yasalar kendilerini oluşturan ses olgularının rastlantısal bir sonucudur. Ses olguları, bir değer karşıtlığı sunan iki dizi öğe arasında düzenli bir ses karşıtlığı yarattığından, anlığımız bu özdeksel ayrılığı ele alarak anlamlı kılar ve kavramsal ayrılığı ona yükler (bak. s. 134). Bütün eşsüremli yasalar gibi bunlar da buyurucu nitelik taşımayan düzenleme ilkelerinden başka hir şey değildir. Sık sık yapıldığı gibi, *Nacht* "gece" sözcüğündeki

(5) Bak. s. 132. ÇN.

a'nın çoğul *Nächte*'de *ä*'ye dönüştüğünü söylemek son derece yanlıştır. Çünkü bu söz, bir öğeden öbürüne buyurucu bir ilkenin düzenlediği bir dönüşümle geçildiği yanılsamasına yol açar. Gerçekte, ses evriminin sonucu olan biçimlerin karşıtlığından başka bir şey yoktur ortada. Gerçi, aşağıda değineceğimiz örnekseme aynı ses ayrılığını içeren yeni ikili bütünler yaratabilir (bak. *Gast: Gäste,* vb. örnek alınarak oluşturulan *Kranz* "çiçekten taç, çelenk": *Kränze* "taçlar, çelenkler" karşıtlığı. Bu durumda yasanın kullanımı değiştirecek ölçüde buyurucu bir kural gibi işlediği izlenimi uyanır. Ama unutmamak gerekir ki bu değişiler dilde karşıt örnekseme etkilerinin buyruğu altındadır. Bu da söz konusu kuralların her zaman eğreti bir nitelik taşıdığını ve her yönden eşsüremli yasa tanımına uygun düştüğünü göstermeye yeter.

Almaşmaya yol açan ses değişim koşulu kimi durumlarda belirginliğini yitirmemiş de olabilir. Örneğin, s. 229'da anılan ikili bütünler Eski Yüksek Almanca'da şöyleydi: *Gehan: gibit, feld: gafildi,* vb. O dönemde kökenden sonra bir *i* geldi mi, kökende de *e* yerine *i* bulunur, tüm öbür durumlarda ise *e* yer alırdı. Latince'deki *faciō* "yapıyorum": *conficiō* "birlikte yapıyoruz; hazırlıyoruz, vb." *amīcus* "dost": *inimīcus* "düşman", *facilis* "kolay": *difficilis* "güç" vb. almaşması da sessel bir koşula bağlıdır. Konuşan bireyler bu koşulu şöyle belirtirlerdi eğer sorulsaydı: *Faciō, amīcus,* vb. türünden bir sözcükteki *a*, içseslemde bulunduğu aynı aileden sözcüklerde *i* ile almaşma gösterir.

Ama bu ses karşıtlıkları tüm dilbilgisi yasalarıyla tıpatıp aynı gözlemleri esinler: Eşsüremlidir bu karşıtlıklar. Bu gerçek unutuldu mu, daha önce belirtilen (s. 230) yorum yanlışlığına düşme tehlikesi belirir. *Facio: conficio* gibi bir ikili bütünde bir arada bulunan öğelerin bağıntısı, artsüremli olgudaki ardışık öğelerin *confaciō* → *conficiō*) bağıntısıyla karıştırılmamalıdır. Eğer bu bağıntıları birbirine karıştırma eğilimi varsa, bunun nedeni söz konusu iki öğede, ses ayrım-

laşmasına yol açan olgunun henüz belirgin olmasıdır. Ama ayrımlaşma nedeninin etkisi geçmişe ilişkindir ve bireyler için burada yalnızca eşsüremli bir karşıtlık söz konusudur.

Bütün bunlar almaşmanın kesinkes dilbilgisel olan özelliği üstüne söylenenleri doğrular. Almaşmayı belirtmek için değişi terimi kullanılmıştır. Çok doğru bir terimdir bu; ne var ki bu terimi kullanmaktan kaçınmak daha doğru olur: Çünkü çoğu kez ses değişimi için kullanılmıştır ve yalnızca bir durum karşısında bulunduğumuz olgularda yanlış bir devinim düşüncesi uyandırır bu terim.

6. ALMAŞMA VE DİLBİLGİSİ BAĞI

Ses evriminin nasıl sözcüklerin biçimini değiştirerek bunları birleştirebilecek dilbilgisi bağlarını koparmak gibi bir sonuç verdiğini gördük. Ama bu yalnız Fr. *maison: ménage,* Alm. *Teil: Drittel,* vb. gibi tek tek rastlanan ikili bütünler için doğrudur. Almaşma söz konusu olur olmaz durum değişir.

Önce şu açık bir gerçek ki iki öğenin oluşturduğu biraz düzenlice her ses karşıtlığı bunlar arasında bir bağ kurmaya yönelir. Alm. *Wetter* "hava" içgüdüsel olarak *wittern* "koku almak" sözcüğüne yaklaştırılır, çünkü *e*'nin *i* ile almaşma göstermesine alışılmıştır. Konuşan bireylerde bir ses karşıtlığının genel bir yasayla düzenlendiği duygusu uyanır uyanmaz da elbette bu uygunluk bireylerin dikkatini üstünde toplar ve dilbilgisi bağının gevşemesi yerine güçlenmesine yardımcı olur. İşte, Almanca'daki kökensel ünlü değişimi (bak. s. 229), ünlü değişimleri aracılığıyla kökensel birimin daha da belirgin bir biçimde algılanmasını sağlar.

Anlamlı olmayıp salt bir ses koşuluna bağlanan almaşmalar için de durum aynıdır. Fr. *re-* öneki (*reprendre* "yeniden almak, ele geçirmek; bir kez daha almak; geri almak,

vb.", *regagner* "yeniden bulmak, ele geçirmek; bir şeye yeniden kavuşmak; bir yere dönmek", *retoucher* "düzeltmek, elden geçirmek", vb.) ünlü önünde *r-* olur (*rouvrir* "yeniden açmak, açılmak", *racheter* "parasını vererek geri almak; yeniden satın almak; kurtulmalık ödeyerek özgürlüğe kavuşturmak, kurtarmak, vb.", vb.). Aynı biçimde, bilginler dilinden gelmekle birlikte çok canlı olan Fr. *in-* öneki değindiğimiz koşullarda iki değişik biçimde karşımıza çıkar: *ê-* (bak. *inconnu* "bilinmeyen; ünsüz", *indigne* "çok kötü, tiksinç; yaraşmaz, yakışık almaz", *invertébré* "omurgasız", vb.) ve *in-* (bak. *inavouable* "itiraf edilemez", *inutile* "yararsız", *inesthétique* "güzelduyuya aykırı", vb.). Bu ayrılık hiçbir biçimde düşüncedeki birliği bozmaz, çünkü anlam ve işlev birbirine özdeş olarak düşünülür ve dilin hangi biçimi hangi durumlarda kullanacağı bellidir.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

ÖRNEKSEME

1. TANIM VE ÖRNEKLER

Yukarda anlatılanlardan, ses değişiminin bir karışıklık etkeni olduğu sonucu çıkar. Almaşma yaratmadığı her yerde ses değişimi, sözcükleri birleştiren dilbilgisi bağlarının gevşemesine yol açar. Böylece, gereksiz yere biçimlerin sayısı artar. Ses değişiminden doğan düzensizlikler, genel türler altında toplanmış biçimlerden daha kabarık sayıda olduğu, bir başka deyişle, salt nedensizlikten daha yüksek bir orana ulaştığı ölçüde dilsel düzenek bulanıklaşır ve karmaşıklaşır (bak. s. 194).

Ne mutlu ki bu dönüşümlerin verdiği sonucu örnekseme dengeler. Sözcüklerin dış görünümünde ortaya çıkan ve ses değişimsel nitelikli olmayan tüm olağan değişimler örneksemeye bağlanır.

Örnekseme, bir örnek bulunmasını ve düzenli biçimde bu örneğe uyulmasını gerektirir. *Örneksemeli bir biçim belli bir kural uyarınca bir ya da birçok başka biçime göre oluşturulmuş bir biçimdir.*

Örneğin, Latince yalın durum *honor* "onur" örnekseme ürünüdür. Önce *honōs: honōsem "honōs*'un belirtme durumu" denilmiş, sonra *s*'nin *r*'leşmesiyle *hōnorem* denilmiş-

tir. Böylece köken iki biçime bürünmüştür. Bu ikilik, *ōrātor* "konuşmacı, sözen": *ōrātōrem* "*ōrātor*'un belirtme durumu", vb. örnek alınarak yaratılan *honor* biçimiyle ortadan kalkmıştır. Bu yaratımın hangi yöntem uyarınca gerçekleştiğini aşağıda inceleyeceğiz. Ama şimdiden bu yöntemi şu orantıdaki dördüncü öğeyi saptama işlemine indirgeyebiliriz:

ōrātōrem: ōrātor = honōrem: x.

x = honor.

Görüldüğü gibi, ses değişiminin ayrılık yaratıcı (*honōs: honōrem*) etkisini dengelemek için örnekseme biçimlere yeniden birlik getirmiş, bozulan düzeni yeniden sağlamıştır (*honor: honōrem*).

Fransızca'da uzun süre *il preuve* "tanıtlıyor", *nous prouvons* "tanıtlıyoruz", *ils preuvent* "tanıtlıyorlar" denilmiştir. Bugün ise *il prouve, ils prouvent* denilmekte: Bu biçimler ses değişimiyle açıklanamaz. *Il aime* "seviyor" Lat. *amat*'a bağlanır; oysa *nous aimons* "seviyoruz" örnekseme ürünüdür ve *amons*'un yerini almıştır; aynı biçimde, *amable* denileceği yerde *aimable* "sevimli" denilmektedir. Yunanca'da *s* iki ünlü arasında düşmüş, *-eso-* biçimi *-eo-* ya dönüşmüştür (bak. **genesos*'un yerini alan *géneos*). Ne var ki ünlülü bütün eylemlerin gelecek zamanlarıyla geniş zamanlarında bu ünlülerarası *s*'ye rastlarız: *lūso, élūsa,* vb. Bunun nedeni, *s*' nin düşmediği *tūpsō, étupsa* gibi örneksemeli biçimlerin, *s*'li gelecek zamanla geniş zamanın izini taşımasıdır. Almanca'da *Gast: Gäste, Balg* "post": *Bälge* "postlar", vb. ses değişimlerinin sonucudur; oysa *Kranz: Kränze* (daha eskiden *kranz: kranza*), *Hals: Hälse* (daha eskiden *halsa*), vb. öykünme ürünüdür.

Örnekseme düzenlilik yararına gerçekleşir, yapım ve bükün yöntemlerinde birlik sağlamaya yönelir. Ama kimi durumlarda da beklenmedik sonuçlar verir: *Kranz: Kränze*, vb.nin yanı sıra, şu ya da bu nedenle örneksemenin etkisine karşı koymuş *Tag* "gün": *Tage* "günler", *Salz* "tuz": *Salze* "tuz-

lar" vb. sözcüklere rastlarız. Böylece, bir örnekten hangi sınırlar içinde esinlenileceğini de, hangi türden sözcüklerin örneksemeye yol açacağını da önceden kestiremeyiz. Örneğin, bu olayı yaratan biçimler en sık rastlanan biçimler değildir her zaman. Yunanca'nın belirli geçmiş zamanında etken *pépheuga, pépheugas, pephéugamen,* vb.nin yanı sıra bütün orta çatı *a*'sız bir bükün gösterir: *Péphugmai, pephúgmetha,* vb. Homeros'un dili bu *a*'nın eskiden etken çatının çoğul ve ikilinde bulunmadığını ortaya koyar (bak. *ídmen, éikton,* vb.). Örnekseme yalnızca etken çatının tekil birinci kişisinden yola çıkmış ve bildirme kipinin hemen hemen bütün belirli geçmiş zaman biçimlerine yayılmıştır. Başlangıçta bükünsel nitelikli olan bir *-a-* öğesi örnekseme yoluyla kökene bağlandığı için de bu olgu dikkat çekicidir (*pepheúga-men* böyle oluşmuştur). Bunun tersine -kökensel öğenin soneke bağlanmasına- s. 249'de de göreceğimiz gibi çok daha sık rastlanır.

Çoğu kez bir bütüne bağlanmayıp tek tek rastlanan iki, üç sözcük genel bir biçim, örneğin bir çekim eki yaratabilir. Eski Yüksek Almanca'da *habēn, lobōn,* vb. türünden almaşmasız eylemler şimdiki zamanın tekil birinci kişisinde *-m* alırlar (*habēm, lobōm*); bu *-m,* Yunanca'nın *-mi*'li eylemlerine benzeyen bazı eylemlere bağlanır: *bim, stam, gem, tuom.* Bunlar tek başlarına söz konusu bitimi bütün almaşmasız bükünе benimsetmişlerdir. Şunu da belirtelim ki burada örnekseme ses değişimsel bir ayrılığı silmemiş, bir yapım biçimini genelleştirmiştir.

2. *ÖRNEKSEME OLAYLARI DEĞİŞİM OLAYLARI DEĞİLDİR*

İlk dilbilimciler örnekseme olayının öz niteliğini anlayamamışlar ve söz konusu olayı "yanlış örnekseme" diye adlandırmışlardır. Latince'nin *honor*'u yaratırken *honōs* örneği üstünde yanıldığını sanıyordu bu dilbilimciler. Kurulu dü-

zene uymayan her şey kurala aykırılıktı, ülküsel bir biçime karşı çıkıştı onlara göre. Çünkü, çağa özgü bir yanılsama sonucu, dilin ilk durumu üstün ve yetkin bir şey gibi görülüyör, ondan önce başka bir duruma rastlanıp rastlanmadığı araştırılmıyordu bile. Bundan ötürü de, ilk durumdan her sapış bir aykırılık olarak görülüyordu. Örneksemenin ses değişimleriyle birlikte dillerin evrimine yol açan başlıca etken, bunların bir düzenden öbür düzene geçmesini sağlayan yöntem olduğunu ortaya koyarak söz konusu olguya ilk kez gerçek yerini veren Yenidilbilgiciler Okulu'dur.

Peki ama örnekseme olaylarının öz niteliği nedir? Genellikle sanıldığı gibi bunlar değişim olayları mıdır?

Her örnekseme olgusu üç kişilik bir oyundur ve bu kişiler şunlardır:

1 – Bir önceki dil durumunun aktardığı, kurala uygun, kalıtsal kişi (örneğin *honōs*); 2 – Bununla çekişen kişi (*honor*); 3 – Yeni yarışmacıyı yaratan biçimlerin oluşturduğu ortak kişi (*honōrem, ōrātor, ōrātōrem*, vb.). *Honor*'u, *honōs*'un bir değişimi, bozulumu olarak yorumlayıveriyorlar; *honor*'un tözünün en büyük bölümünü *honos*'tan aldığını ileri sürüyorlar. Oysa, *honor*'un üretilmesinde hiç işe karışmamış tek biçim *honōs!*

Buradaki örnekseme olayını şöyle gösterebiliriz:

KALITSAL BİÇİMLER		YENİ BİÇİM
honōs (işe karışmaz)	*honōrem* *ōrātor, ōrātōrem,* vb. *(üretici öbek)*	→ *honor*

Görüldüğü gibi, örneksemeli bir oluşum, geleneksel biçimin yanında yeni bir öğenin ortaya çıkması, kısacası bir yaratım söz konusudur. Ses değişimi daha önceki biçimi ortadan kaldırmadan yeni bir şey yaratmaz (*honōrem honōsem*'in yerini alır), oysa örnekseme ürünü biçim, yanı sıra

ortaya çıktığı biçimin zorunlu olarak yitip gitmesine yol açmaz. *Honor* ve *honōs* belli bir süre yan yana yaşamışlar, birbirleri yerine kullanılabilmişlerdir. Ne var ki dil aynı kavram için iki gösteren bulundurmaktan kaçınır; onun için, çoğu kez daha az düzenli olan ilk biçim geçerliğini yitirir ve yok olur. İşte, bir dönüşüm olduğu sanısına yol açan da bu sonuçtur: Örnekseme süreci biter bitmez eski durum (*honōs: honōrem*) ve yeni durum (*honor: honōrem*) görünüşte, ses evrimi sonunda ortaya çıkan karşıtlığa özdeş bir karşıtlık içindedir. Ne var ki, *honor* oluşurken hiçbir şey değişmez, çünkü bu sözcük hiçbir şeyin yerini almaz. *Honōs*'un yok olması da bir değişim değildir, çünkü bu olay birinci olaydan bağımsızdır. Dilsel olayların gelişmesini izleyebildiğimiz her yerde örnekseme yoluyla yaratımın başka şey, eski biçimin elenmesinin başka şey olduğunu ve hiçbir durumda bir dönüşüme rastlanmadığını görürüz.

Örneksemenin, bir biçimin yerini bir başka biçimin almasını sağlamak gibi bir görevi yoktur; öylesine yoktur ki, çoğu kez hiçbir şeyin yerini almayan biçimler yaratır örnekseme. Almanca'da, somut anlamlı her addan *-chen* sonekli bir küçültme sözcüğü türetilebilir. Dile *Elefantchen* "küçük fil" biçiminde bir sözcük girse, daha önce var olan hiçbir şeyin yerini almaz. Fransızca'da da, *pension* "barıncak; yatılı okul, okul yurdu": *pensionnaire* "barınıcı; yatılı öğrenci", *réaction* "[buradaki anlamıyla] gericilik": *réactionnaire* "gerici", vb.den örnek alarak *interventionnaire* "müdahaleci"; *intervention* "müdahale'den" ya da *répressionnaire* "zora başvurarak önleyen, ezen"; *répression* "zora başvurarak önleme, ezme'den" sözcüklerini yaratabilir biri. Kuşkusuz bu süreç, biraz önce *honor*'u nasıl ürettiğini izlediğimiz sürecin aynıdır ve her ikisi için de aynı anlatım geçerlidir:

réaction: réactionnaire = répression: x
x = répressionnaire.(1)

(1) Bu kalıbı Türkçeye uygularsak
yargı: yargılamak = vargı: x
x = vargılamak
biçiminde yaratım süreçleri elde ederiz. ÇN.

Her iki durumda da, değişimden söz etmemizi olanaklı kılacak en küçük bir neden bile yoktur: *Répressionnaire* hiçbir sözcüğün yerini almaz. Bir başka örnek verelim: Fransızca'da kurala daha uygun sayılan *finals* "sonuncu, son vb. anlamındaki *final*'in çoğulu yerine örnekseme yoluyla *finaux* denildiğini duyuyoruz; ama biri çıkıp *firmament* "gök, gökkubbe" sözcüğünden *firmamental* "gökkubbeye değgin" sıfatını türetebilir ve buna *firmamentaux* biçiminde bir çoğul yakıştırabilir. Bu durumda, *finaux*'da değişim, *firmamentaux*'da yaratım olduğunu mu söyleyeceğiz? Hayır, çünkü her iki durumda da yaratım vardır. Fransızca'da *mur* "duvar": *emmurer* "duvarla çevirmek" örneğine dayanılarak *tour* "dönme, dolaşma; çevre, vb." sözcüğünden *entourer* "sarmak, kuşatmak, çevirmek" ve *jour* "gün ışığı, gün, gündüz, ışık; ışık alacak yer" sözcüğünden *ajourer* "kafes açmak; ajur yapmak; bak. 'un travail *ajouré*' = *ajurlu* bir işleme" türetilmiştir. Oldukça yeni olan bu türevler birer yaratım gibi görünür bize. Ama daha önceki bir dönemde *torn* ve *jorn* örneklerine göre yaratılmış *entorner* ve *ajorner* sözcüklerinin bulunduğunu saptarsam, görüş değiştirip *entourer* ve *ajourer*'nin söz konusu daha eski sözcüklerin birer değişimi olduğunu mu söylemem gerekir? Görülüyor ki, örneksemeli "değişim" yanılsamasına, yeni öğenin ortadan kaldırdığı eski öğeyle kurulan bir bağlantı yol açar. Ama bu bir yanılgıdır, çünkü değişim diye nitelenen yapımlar (*honor* gibi) yaratım diye adlandırdıklarımızla (*répressionnaire* gibi) aynı niteliktedir.

3. *DİLDEKİ YARATIMLARIN İLKESİ ÖRNEKSEME*

Örneksemenin ne olmadığını gösterdikten sonra ne olduğunu incelersek, daha ilk bakışta bu olguya yön veren ilkenin genel olarak dilsel yaratımlarınkiyle karışıp kaynaştığını, başkaca bir özellik taşımadığını görürüz. Peki, nedir bu ilke?

Örnekseme ruhsal niteliklidir; ama bu özellik onu ses değişimlerinden ayırmaya yetmez, çünkü bu değişimler ruhsal nitelikli olarak da ele alınabilir (bak. s. 220). Daha ileri gitmek ve örneksemenin dilbilgisel nitelikli olduğunu söylemek gerekir: Örnekseme, biçimleri birbirine bağlayan bir ilişkinin bilincine varılmasını ve kavranmasını zorunlu kılar. Ses değişimlerinde düşüncenin hiçbir işlevi bulunmamasına karşın, örnekseme konusunda işe karışması zorunludur.

Latince'de ünlülerarası *s*'nin *r*'ye dönüşmesinde (bak. *honōsem* → *honōrem*) ne başka biçimlerle karşılaştırma söz konusudur, ne de sözcüğün anlamı: *Honōrem*'e dönüşen, *honōsem* biçiminin ölüsüdür. Oysa, *honōs* karşısında *honor*'un belirmesini açıklayabilmek için, aşağıdaki orantıdaki dördüncü öğeyi saptama işleminin de gösterdiği gibi, başka biçimlere başvurmak gerekir:

$$\begin{aligned} \textit{ōrātōrem} : \textit{ōrātor} &= \textit{honōrem} : x \\ x &= \textit{honor.} \end{aligned}$$

Eğer, anlığımız oluşturucu biçimleri anlamlarıyla birbirine bağlamasa, bu bileşimin hiçbir varlık nedeni kalmaz.

Görüldüğü gibi, örneksemede her şey dilbilgisel. Ama hemen şunu da eklemeliyiz ki, bunun sonucu olan yaratım önce ancak söz düzleminde ortaya çıkabilir; çünkü bir bireyin tek başına yarattığı rastlantısal bir üründür. İşte, olguyu önce bu alanda ve dilin dışında yakalamak gerekir. Ne var ki iki şeyin birbirinden ayırt edilmesi de zorunludur: 1. Üretici biçimleri birbirine bağlayan ilişkinin anlaşılması; 2. Karşılaştırmanın esinlediği sonuç, düşüncesinin anlatımı için konuşan bireyin hemen oluşturuverdiği biçim. İşte, yalnız bu sonuç söze bağlanır.

Demek ki örnekseme de bize dille sözü birbirinden ayırmak gerektiğini (bak. s. 49), sözün dile bağımlı olduğunu gösterir; 187. ve 188. sayfalarda betimlendiği biçimiyle dilsel düzeneğin işleyişini somut biçimde gözler önüne se-

rer. Her yaratımdan önce, üretici biçimlerin, dizimsel ve çağrışımsal bağıntılarına göre sıralandıkları dil gömüsünde yer alan gereçlerin bilinçdışı bir süreç uyarınca karşılaştırılması gerekir.

Böylece, söz konusu olayın bütün bir bölümü yeni biçimin ortaya çıkmasından önce gerçekleşir. Kendisine sunulan birimleri ayrıştıran dilyetisinin sürekli etkinliğinde yalnız genel kullanıma uygun hir konuşma biçiminin tüm olanakları yoktur; örneksemeli yapımların da bütün olanaklarını içerir bu etkinlik. Onun için, üretici sürecin yalnız yaratılan biçimin ortaya çıktığı anda gerçekleştiğini sanmak bir yanılgıdır; bunun öğeleri önceden vardır. Fransızca'da oluşturuverdiğim *in-décor-able* "nişan verilemez" gibi bir sözcük dilde gücül olarak yer alır; bu sözcüğün tüm öğelerini *décor-er* "[buradaki anlamıyla] nişan vermek", *décor-ation* "[buradaki anlamıyla] nişan": *pardonn-able* "bağışlanabilir", *mani-able* "kullanışlı; esnek; uysal": *in-connu* "bilinmeyen; tanınmamış, ünsüz", *insensé* "çılgın, sağduyuya aykırı" vb. dizimlerde buluruz. Bu sözcüğün söz düzleminde gerçekleşmesi, üretilebilmesini sağlayan gücül olanağa oranla hiç önem taşımaz.

Kısacası, örnekseme kendi içinde ele alındığında, yalnızca yorumlama olayının bir yönü, birimleri önce ayırt edip sonra da onları kullanan genel etkinliğin bir görünümü olarak ortaya çıkar. İşte, örneksemenin tümüyle dilbilgisel ve eşsüremli olduğunu söylememizin nedeni de budur.

Örneksemenin bu özelliği, salt nedensizlikle görece nedensizliğe ilişkin görüşlerimizi doğrulayan iki gözleme yol açar (bak. s. 190 ve ötesi):

1. Sözcükler ayrıştırılmaya az ya da çok yatkın olmaları bakımından başka sözcükler üretebilme güçlerine göre sınıflandırılabilir. Görecedir bu güç. Tanımları gereği yalın sözcükler verimsizdir (bak. Fr. *magasin* "ambar, dükkân, mağaza", *arbre* "ağaç", *racine* "kök", vb.). *Magasinier* "ambarcı" sözcüğünü üreten, *magasin* değildir; bu sözcük, *prisonnier*

"tutuklu, tutsak": *prison* "tutukevi", vb. örneğine göre oluşturulmuştur. Aynı biçimde *emmagasiner*, "ambara koymak" varlığını, *maillot* "kundak", *cadre* "çerçeve", *capuchon* "kukulete başlık, vb." sözcüklerini içeren *emmailloter* "kundağa sarmak" *encadrer* "çerçevelemek", *encapuchonner* "kukulete giydirmek" vb.nden örneksenmesine borçludur.

Demek ki her dilde üretken sözcükler ve kısır sözcükler var. Ama bunların oranı dilden dile değişir. Sonuç olarak bu ayrım, 194. sayfada, "sözlüksel" dillerle "dilbilimsel" diiler arasında yaptığımız ayrımla denk düşer. Çince'de sözcüklerin çoğu ayrıştırılmaz; buna karşın, yapay bir dilde hemen hemen bütün sözcükler çözümlenebilir. Bir Esperantocu belli bir köke dayanarak gönlünün dilediğince yeni sözcükler yaratabilir.

2. Sayfa 234'de, örnekseme ürünü her yaratımın, bir orantıdaki dördüncü öğeyi hesaplama işlemine benzer bir işlem olarak sunulabileceğini gördük. Çoğu kez olayın kendisi bu yoldan açıklanmak istenir; oysa biz onun varlık nedenini, dilin sağladığı öğelerin çözümlenmesinde ve yeniden yapımında aradık.

Bu iki görüş arasında uyuşmazlık var. Eğer dördüncü öğe saptaması yeterli bir açıklama ise, öğelerin çözümlenmesine ilişkin varsayım ne işe yarar? *Indécorable* sözcüğünü oluşturmak için, öğeleri belirlemek (*in-décor-able*) hiç gerekmez. Bütünü ele alarak onu aşağıdaki denkleme yerleştirmek yeterlidir:

pardonner: impardonnable, vb. = *décorer: x*.

x = *indécorable*.

Böylelikle, bireyin, dilbilgicinin bilinçli çözümlemesine aşırı derecede benzeyen karmaşık bir işlem yaptığı varsayılmamış olur. *Gast: Gäste*'den örneksenerek yapılmış *Kranz: Kränze*'de çözümleme, dördüncü öğe hesaplamasındaki den-

li olası görünmez, çünkü örnek alınan biçimin kökeni kimi durumda *Gast-*, kimi durumda *Gäst*'tir; yalnız, *Gäste*'nin bir ses özelliği *Kranz*'a uygulanmıştır.

Bu kuramların hangisi gerçeğe uyar? Önce, *Kranz*'ta rastladığımız durumun çözümlemeyi zorunlu biçimde olanaksız kılmadığını belirtelim. Köklerle örneklerde almaşma olduğunu gözlemledik (bak. s. 233). Ayrıca gerçek bir çözümlemenin yanı sıra bir almaşma duygusu da bulunabilir.

Bu iki karşıt görüş iki ayrı dilbilgisi öğretisine yansır. Avrupa dilbilgisi orantılı dördüncü öğeyle işlem yapar; örneğin, Almanca bir geçmiş zamanın oluşumunu, bütünüyle ele alınan sözcüklerden kalkarak açıklar. Öğrencilere şöyle denir: *setzen* "oturtmak": *setzte* örneğine dayanarak *lachen* "gülmek" vb.nin geçmiş zamanını yapınız. Oysa, aynı konuyu Hint dilbilgisi ele alsa, kökleri (*setz-*, *lach-*, vb.) belli bir bölümde, geçmiş zamanın bitimlerini (*-te*, vb.) bir başka bölümda inceler, çözümleme ürünü birimleri ortaya koyar. Sözcüklerin oluşturulması kalır geriye. Her Sanskritçe sözlükte eylemler, köklerinin gösterdiği sıraya göre yer alır.

Her dilsel topluluğun egemen eğilimine göre dilbilgisi kuramcıları bu yöntemlerden birine ya da öbürüne yönelirler.

Eski Latince, çözümleyici yöntemin uygulanmasına elverişli görünür. İşte bunun açık bir kanıtı. *făciō* "yapıyorum" ve *ăgō* "itiyorum, sürüyorum, belli bir davranışta bulunuyorum. vb." biçimlerinin nicelik bakımından eşit olmalarına karşın, *fāctus (facere*'nin geçmiş zaman ortacı) ve *āctus (agere*'nin geçmiş zaman ortacı) biçimlerinde nicelik aynı değildir; bu durumda, *āctus*'un **āgtos*'a bağlandığını varsaymak ve ünlünün uzamasının nedenini kendisini izleyen titreşimli ünsüzde aramak gerekir. Roman dilleri bu varsayımı kesinlikle doğrular. Lat. *spĕciō* "görüyorum, bakıyorum": *spĕctus (specĕre*'nin geçmiş zaman ortacı) ile *tĕgō* "örtüyorum": *tĕctus (tegĕre*'nin geçmiş zaman ortacı) arasındaki kar-

şıtlık Fr. *dépit* "küskünlük, gücenme, kızma; = Lat. *despĕctus* küçümseme, hor görme" ve *toit* "dam; = *tēctum* 'dam; ev, konut'" sözcüklerine yansır. Bak. bir yandan *conficiō* "(biriyle birlikte) yapıyorum; hazırlıyorum; yok ediyorum, vb.": *confĕctus "conficĕre*'nin geçmiş zaman ortacı; Fr. *confit* 'şekerlemesi, turşusu yapılmış; kendini çok vermiş'", bir yandan da *rĕgō* "yönetiyorum": *rēctus "regĕre*'nin geçmiş zaman ortacı; *dirēctus "dirigĕre* 'doğrultmak, düz bir çizgi oluşturacak biçimde sıralamak; düzenlemek; yönetmek eyleminin geçmiş zaman ortacı" → Fr. *droit* "[sıfat] doğru; dik; [ad] türe". Ama **agtos, *tegtǫs, *regtǫs* Hint - Avrupa dilinden gelmez; bu dilde kuşkusuz **ăktos, *tĕktos,* vb. denirdi. Bir titreşimsiz önünde titreşimli bir ses söyleyebilmek güç olmakla birlikte, bu biçimleri oluşturan tarihöncesi Latincesi'dir. Bunu da ancak kökensel *ag- teg-* öğelerinin derin bir biçimde bilincine vararak başarabilmiştir. Demek ki Eski Latince'de sözcüğün parçalarıyla (kökenler, sonekler, vb.) bunların düzenlenişlerine ilişkin çok güçlü bir duygu vardı. Büyük bir olasılıkla, çağcıl dillerimizde söz konusu duygu o denli belirgin bir nitelik taşımaz, ama Almanca'da, Fransızca'dakinden daha ileri bir düzeydedir (bak. s. 272).

BEŞİNCİ BÖLÜM

ÖRNEKSEME VE EVRİM

1. ÖRNEKSEME ÜRÜNÜ BİR YENİLİK DİLE NASIL GİRER?

Söz düzleminde denenmeden hiçbir şey dile girmez. Bütün evrim olgularının kökü bireysel alandadır. Sayfa 150'de de belirttiğimiz bu ilke özellikle örnekseme ürünü yenilikler için geçerlidir. *Honor*'un, *honōs*'un yerini alabilecek bir öğe durumuna girmesinden önce bir bireyin kendiliğinden bu biçimi yaratması, başka bireylerin de ona özenerek bu sözcüğü kullanmaları gerekmiş, sonunda sözcük genel kullanımca benimsenmiştir.

Örnekseme ürünü bütün yenilikler hiç de bu denli elverişli koşullardan yararlanmaz. Büyük bir olasılıkla dilin benimsemeyeceği, geleceği olmayan birleşimlerle karşılaşırız her an. Çocuk dili bu türlü birleşimlerle dolup taşar: Çünkü çocuklar genel kullanımı iyi bilmezler, henüz onun buyruğu altında değildirler. Fr. *venir* "gelmek" yerine *viendre*, *mort* "*mourir* 'ölmek' eyleminin geçmiş zaman ortacı" yerine *mouru*, vb. derler. Ama erişkinlerin konuşmalarında da bu türlü biçimlere rastlanır. Örneğin, pek çok kimse Fr. *trayait* "[özneyle], sağıyordu" yerine *traisait* biçimini kullanır (kaldı ki bu biçime Rousseau'da da rastlanır). Bütün bu yenilikler

gerçekte kurala son derece uygundur. Dilin benimsediği biçimler nasıl açıklanırsa bunlar da öyle açıklanır. Örneğin, *viendre* şu orantıya dayanır:

éteindrai: éteindre = viendrai: x.(1)

$$x = viendre.$$

Traisait ise *plaire* "hoşa gitmek": *plaisait* "hoşa gidiyordu" (ilgili adılla), vb. örneğine göre yapılmıştır.

Dil, söz düzlemindeki yaratımların çok küçük bir bölümünü benimser. Ama tutunan yaratımlar, bir dönemden öbürüne yeni biçimlerin sözlüğe ve dilbilgisine bambaşka bir görünüm vermesine yetecek sayıdadır.

Bundan önceki bölümün tümü de örneksemenin tek başına bir evrim etkeni olamayacağını açıkça göstermektedir. Ama şu da bir gerçek ki yeni biçimlerin sürekli olarak eski biçimlerin yerini alması, dillerin geçirdiği dönüşümün en çarpıcı görünüşlerinden biridir. Ne zaman yeni bir yaratım dilde kesinlikle yer alarak eski öğeyi ortadan kaldırsa, gerçekten yaratılan bir şey ve atılan bir şey var demektir. Bu bakımdan örnekseme evrim kuramında seçkin bir yer tutar.

Şimdi bu nokta üstünde durmak istiyoruz.

2. *YORUM DEĞİŞİKLİKLERİNİN BELİRTİSİ ÖRNEKSEMELİ YENİLİKLER*

Dil kendisine sunulan birimleri sürekli olarak yorumlar ve ayrıştırır. Ama nasıl oluyor da bu yorum bir kuşaktan öbürüne durmaksızın değişiyor?

Bu değişimin nedenini, bir dil durumunda benimsenen çözümleme yöntemini sürekli biçimde sarsmaya yöne-

(1) *éteindrai:* ilgili adılla birlikte, "söndüreceğim"; *viendrai:* ilgili adılla "geleceğim". ÇN.

len yığınla etken arasında aramak gerekir. Bunların birkaçını anımsatacağız. Söz konusu etkenlerin birincisi ve en önemlisi ses değişimidir (bak. İkinci Bölüm). Ses değişimi kimi çözümlemeleri bulanıklaştırarak, kimilerini ise olanaksız kılarak ayrıştırma koşullarını, bundan ötürü de çözümleme sonuçlarını değiştirir. Böylece birimlerin sınırları yeniden çizilir, öz nitelikleri de değişir. Yukarda, sayfa 206'da *beta-hûs* ve *redo-lîch* gibi bileşik sözcüklerle sayfa 225'te Hint-Avrupa ad bükünü üstüne söylenenlere bakınız.

Ama yalnız ses değişimi söz konusu değildir. İlerde ele alacağımız ve bir öğeler birleşimini birime indirgeme sonucunu veren bitişme olgusu da işe karışır. Sonra, sözcüğün dışında kalan, ama onun çözümlenmesini değiştirebilecek her türlü koşul karşımıza çıkar. Gerçekten de, çözümleme bir dizi karşılaştırmanın ürünü olduğundan, her an öğenin çağrışımsal çevresine bağımlıdır: Açık bu. Örneğin, Hint-Avrupa dilindeki üstünlük derecesi **swād-is-to-s*'ta bağımsız iki sonek vardı: Karşılaştırma kavramını gösteren *-is-* (örneğin, Lat. *mag-is* "-den çok, daha") ve bir nesnenin bir dizi içindeki belirli yerini gösteren *-to-* (bak. Yun. *trí-to-s* "üçüncü"). Bu iki sonek birbiriyle kaynaşıp bitişmiştir (bak. Yun. *hḗd-isto-s* ya da, daha doğrusu: *hḗd-ist-os*). Ama bu bitişmeyi de büyük ölçüde, üstünlük derecesine yabancı bir olgu olanaklı kılmıştır. Bu da, *is*-'li karşılaştırma derecesinin kullanılmaz olması ve onun yerini *-jos*'lu yapımların almasıdır; *-is-* artık bağımsız bir öğe gibi görülmeyince, *-isto-*'da da ayırt edilmez olmuştur.

Özellikle kökensel öğenin bir ünlüyle bittiği durumlarda yapım öğesi yararına kökensel öğeyi kısaltma yolunda genel bir eğilim olduğunu da burada belirtelim. Latince'de *-tāt-* soneki (*veri-tāt-em,* "gerçek" anlamındaki *veritas*'ın belirtme durumu; **vero-tāt-em* yerine; bak. Yunanca *deinotḗt-a*) gövdedeki *i*'yi bu yoldan almıştır; onun için de çözümleme şöyle yapılır: *Vēr-itāt-em.* Aynı biçimde *Rōmā-nus* "Ro-

ma'ya, Romalılar'a değgin; Romalı", *Albā-nus* "Alba'ya, Albalılar'a değgin; Albalı" (bak. **aesno-s* yerine *aēnus* "tunçtan yapılmış") sözcükleri *Rōm-ānus, Alb-ānus* olmuştur.

Kaynakları ne olursa olsun, bu yorum değişiklikleri her zaman örnekseme ürünü biçimlerle ortaya çıkarlar. Gerçekten de, nasıl konuşan bireylerin belli bir dil durumunda kavrayıp algıladığı yaşayan birimler -ve ancak bu birimler- örneksemeli yapımlar yaratabilirse, aynı biçimde, birimlerin belirli her türlü bölümlenişi bunun yaygınlaştırılmasını da içerir. Demek ki örnekseme bir yapım öğesinin belli bir anda anlamlı birim olarak var olduğunun kesin kanıtıdır. Latince'de *meridiālis* "güneyde olan, güneye özgü" yerine *meridionālis* (Lactantius) sözcüğünün kullanılması *septentriōnālis* "kuzeyde olan, kuzeye özgü", *regi-ōnālis* "bölgesel" biçiminde bölümlemeler yapıldığını gösterir; *-tāt-*a kökenden alınan bir *i* katıldığını ortaya koymak için de *celer-itātem (celeritas* "çabukluk"un belirtme durumu) biçimine başvurmak yeter; *pāg-us* "köy" sözcüğünden türetilen *pāg-ānus* "köye ilişkin; köylü", Romalılar'ın *Rōm-ānus*'u nasıl çözümlediklerini göstermek için yeterlidir; *redlich* (bak. s. 206) sözcüğünün çözümlenişini, bir eylem köküyle oluşturulan *sterblich* "ölümlü" sözcüğünün varlığı doğrular, vb.

Örneksemenin bir dönemden öbürüne nasıl yeni birimler üstünde işlem yaptığını gösteren çok ilginç bir örnek var elimizde: Çağcıl Fransızca'da *somnolent* "uyuklayan" bir şimdiki zaman ortacıymış gibi *somnol-ent* biçiminde çözümlenir; bunun tanıtı, *somnoler* "uyuklamak" eyleminin varlığıdır. Ama Latince'de, *succu-lentus* "özsuyla dolu; iyi beslenmiş; sağlıklı", vb. gibi bölümlenirdi *somnolentus*. Daha da eskiden bölümleme şöyleydi: *Somn olentus* (uyku "kokan"; *olere* "kokmak" tan; *vīn olentus* "şarap kokan" gibi).

Demek ki örneksemenin en belirgin ve en önemli sonucu, kuraldışı, geçerliğini yitirmiş eski yapımlar yerine kurala daha uygun, yaşayan öğelerden kurulu yapımlar getirmek.

Kuşkusuz, durum her zaman bu denli yalınç değildir. Dilsel eylem her zaman sayısız duraksamaların, yaklaşık çözümlerin, yarım yamalak çözümlemelerin etkisi altındadır. Bir dilin hiçbir aşamasında kesinlikle değişmez biçimde belirlenmiş bir birimler dizgesi yoktur. S.225'te **pods*'un bükünü karşısında **ekwos*'un bükününün gösterdiği durum üstüne söylediklerimizi düşünün. Bu eksik çözümlemeler kimi durumlarda bulanık örneksemeli yaratımlara yol açar. Hint-Avrupa dilindeki **geus-etai, *gus-tos, *gus-tis* biçimleri *geus-gus-* "tatmak" kökünü saptamak olanağını verir. Ama Yunanca'da ünlülerarası *-s-* düşer; böylece, *geúomai, geutós* biçimlerinin çözümlenmesi bulanıklaşır. Bunun sonucunda da oynak bir durum doğar: Kimi yerde *geus-* saptanır kök olarak, kimi yerde de *geu-*. Bu dalgalanmayı örnekseme de yansıtır; *eu-*'lu kimi tabanların bu *s* sonsesini aldığı bile görülür (örnek: *pneu-, pneûma,* eylemsi sıfat *pneus-tós*).

Ama yolunu aradığı bu gibi durumlarda bile örnekseme dil üstündeki eylemini sürdürür. Kendisi bir evrim olgusu değilse de, dilin düzeni içinde ortaya çıkan değişimleri sürekli biçimde yansıtır ve yeni yeni birleşimlerle bunlara geçerlik kazandırır. Bir dilin düzenini durmaksızın değiştiren bütün güçlerin etkin yardımcısıdır örnekseme. Böyle olduğu için de güçlü bir evrim etkenidir.

3. *YENİLEŞTİRME VE KORUMA İLKESİ ÖRNEKSEME*

Kimileyin örneksemenin, yukardaki açıklamalarda varsayılan önemi gerçekten taşıyıp taşımadığını ve ses değişimleri denli geniş kapsamlı bir etkisi bulunup bulunmadığını soracağımız gelir kendi kendimize. Gerçekte, her dilin tarihi, üst üste yığılmış örnekseme ürünü pek çok olgu sunar bize. Bu sürekli düzenlemelerin tümü dilin evriminde çok önemli, ses değişimlerininkinden bile daha önemli bir yer tutar.

Ama bir nokta dilbilimciyi özellikle ilgilendirir: Birkaç yüzyıllık bir evrimin ortaya çıkardığı yığınla örnekseme olgusunun hemen hemen tüm öğeleri dilde kalır, bunların yalnızca dağılımları değişir. Örneksemenin getirdiği yenilikler gerçek olmaktan çok görünüştedir. Dil, kendi kumaşından yapılmış yamalarla kaplı bir giysidir. Eğer tümceleri oluşturan töze bakılırsa, Fransızca'nın beşte dördünün Hint-Avrupa kökenli olduğu görülür. Oysa ana Hint-Avrupa dilinden çağcıl Fransızca'ya değin örnekseme ürünü değişim geçirmeden oldukları gibi aktarılmış sözcükler bir sayfaya sığar (örnekler: *est "être* [var olmak, olmak, -imek) eyleminin bildirme kipinin şimdiki zaman tekil üçüncü kişisi" **esti*, sayı adları, *ours* "ayı", *nez* "burun", *père* "baba", *chien* "köpek", vb. kimi sözcükler). Sözcüklerin çok büyük bir bölümü şu ya da bu yoldan daha eski biçimlerden çıkarılıp alınmış ses öğelerinin yeni birleşimleridir. İşte bu anlamda örneksemenin son derece tutucu, eskiyi koruyucu olduğu söylenebilir: Çünkü örnekseme yarattığı yeniliklerde hep eski gereci kullanır.

Ne var ki salt koruyucu etken olarak da örneksemenin dil üstündeki eylemi gene derinlere iner. Örneksemenin yalnız eski gereç yeni birimlere dağıldığında ortaya çıkmakla kalmadığını, biçimler hiç değişmediğinde de işe karıştığını söyleyebiliriz. Her iki durumda da aynı ruhbilimsel oluş söz konusudur. Bunu anlamak için, örneksemeye yön veren ilkenin sonuç olarak dilyetisinin düzeneğine ilişkin ilkeyle özdeş olduğunu anımsamak yeterlidir (bak. s 239):

Lat. *agunt* "itiyorlar, sürüyorlar, yapıyorlar, belli bir davranışta bulunuyorlar" tarihöncesi çağlardan (**agonti* deniyordu o çağlarda) Roman çağının eşiğine değin hemen hemen hiçbir değişiklik olmadan aktarılagelmiştir. Bu süre içinde birbirini izleyen kuşaklar bu sözcüğü kullanmış, hiçbir yeni biçim onun yerini almamıştır. Bu değişmezlikte örneksemenin hiç payı yok mudur? Payı olmamak şöyle dur-

sun, *agunt*'un değişime uğramaması, herhangi bir yeni biçimin ortaya çıkması denli örneksemenin yol açtığı bir durumdur. *Agunt* bir dizge içinde yer alır; *dicunt* "söylüyorlar", *legunt* "okuyorlar", vb. ile *agimus* "itiyoruz, sürüyoruz, yapıyoruz, belli bir davranışta bulunuyoruz", *agitis* "itiyorsunuz, sürüyorsunuz, yapıyorsunuz, belli bir davranışta bulunuyorsunuz", vb. biçimlerle sıkı bir ilişki içindedir. Bu öğelerle çevrili olmasaydı, büyük bir olasılıkla yeni öğelerden kurulu bir biçime bırakırdı yerini. Kuşaktan kuşağa aktarılan biçim *agunt* değil, *ag-unt*'tur. Biçim değişmemiştir, çünkü *ag-* ve *-unt* başka dizilerde düzenli olarak doğrulanıp durmuştur. Yüzyıllar boyunca *agunt*'u koruyan, onunla bir arada bulunan bu biçimler bütünüdür. Ayrıca bak. *sextus* "altıncı": Bu sözcük de, bir yandan *sex* "altı", *sex-āginta* "altmış", vb., bir yandan da *quar-tus* "dördüncü", *quin-tus* "beşinci" vb. olmak üzere, yoğun dizilere dayanır.

Böylece biçimler, örnekseme yoluyla durmaksızın yeni baştan oluşturulduklarından varlıklarını sürdürürler. Bir sözcük hem birim, hem dizim olarak kavranır ve öğeleri değişmediği oranda da dilde kalır. Tersine, ancak öğeleri kullanımdan düştüğü ölçüde varlığı tehlikeye girer. Doğrudan doğruya Lat. *dic-itis* ve *fac-itis*'in karşılığı olan, ama bugünkü eylem bükününde artık dayanağı bulunmayan Fr. *dites* "(ilgili adılla) söylüyorsunuz" ve *faites* "(ilgili adılla) yapıyorsunuz" sözcüklerine bakın: Dil bunları değiştirmek istiyor; *plaisez* "(ilgili adılla) hoşa gidiyorsunuz", *lisez* "(ilgili adılla) okuyorsunuz" vb. den örnek alınarak *disez, faisez* denildiğini duyuyoruz. Bileşik biçimlerin çoğunda [*contredisez*: "(ilgili adılla) "tersini söylüyorsunuz"] bu sonseslemler şimdiden benimsenmiş durumda.

Örneksemenin hiç etkileyemediği biçimler doğal olarak yalnızca özel adlar, özellikle de yer adları (bak. Fransızca söylenişiyle *Paris, Genève, Agen,* vb. gibi dizi oluşturmayan sözcüklerdir. Bunlar, öğelerinin hiçbir biçimde çözüm-

lenmesine, bunun sonucunda da hiçbir biçimde yorumlanmasına elverişli değildir. Bu sözcüklerin yerini alabilecek hiçbir yaratıma da rastlanmaz.

Böylece bir biçimin dilde kalması, birbirinin tam karşıtı olan iki nedene bağlanabilir: Biçimin kesinlikle yalnız oluşu ya da sıkı sıkıya bir dizgeye bağlı oluşu. Temel nitelikli bölümleri değişikliğe uğramayan dizge sürekli olarak söz konusu biçimin yardımına koşar. Yenileyici örnekseme ancak çevrelerinin yeterince desteklemediği biçimlerin yer aldığı ara bölgede etkisini gösterebilir.

Ama ister birçok öğeden oluşan bir biçimin korunup sürdürülmesi, isterse dilsel gerecin yeni yapımlarda gösterdiği yeni dağılım söz konusu olsun, örnekseme çok büyük bir işlev yerine getirir. Bu durumların tümünde de hep o karşımıza çıkar.

ALTINCI BÖLÜM

KÖKEN YAKIŞTIRMA

Biçim ve anlamını iyi bilmediğimiz sözcükleri kimi kez bozarız; genel kullanımın da bu bozulmuş biçimleri benimsediği olur. Örneğin, Eski Fr. *coute pointe (couette* "örtü"nün değişik biçimi olan *coute* ile *poindre* "batırmak, teyellemek" vb. nin geçmiş zaman ortacı *pointe*'tan), sanki *court* "kısa" sıfatıyla *pointe* "sivri uç, vb." adından oluşan bir bileşik sözcükmüş gibi *courte-pointe* "pike, karyola örtüsü" biçimine dönüştürülmüştür. Bu yenilikler ne denli yadırgatıcı olursa olsun bütün bütün de rastlantı ürünü değildirler; güçlük gösteren bir sözcüğü bilinen bir şeye bağlayarak yaklaşık biçimde açıklama girişimleridir bunlar.

Bu olaya köken yakıştırma adı verilmiştir. İlk bakışta örneksemeden pek ayrılmaz söz konusu olgu. Konuşan bireyin, Fransızca'da *surdité* "sağırlık" diye bir sözcük bulunduğunu unutarak örnekseme yoluyla *sourdité* (*sourd* "sağır"dan) sözcüğünü yaratması, sonuç bakımından *surdité*'yi anlamayıp *sourd* sıfatının ettkisi altında kalarak bu öğeyi değiştirmesiyle birdir. Bundan ötürü de, örneksemeli yapımların usçul olmasına karşın köken yakıştırmanın biraz rastlantısal bir nitelik taşıması ve yalnızca abuk sabuk sözlere yol açması bu iki olay arasındaki tek ayrılık olarak görülebilir.

Ne var ki, salt sonuçlara ilişkin olan bu ayrılık o denli önemli değildir. Olguların öz niteliğine ilişkin ayrılık daha

da derindir. Bunun ne olduğunu göstermek için önce başlıca köken yakıştırma türleriyle ilgili birkaç örnek verelim.

Önce, biçimi olduğu gibi kalıp yorumu değişen sözcüklerin sunduğu durum var. Almanca'da *durchbläuen* "dövmek" köken bakımından *bliuwan* "kırbaçla dövmek" eylemine bağlanır; ama, dayağın yol açtığı "çürük"lerden ötürü bireyler bu sözcüğü *blau* "mavi" sıfatına bağlar. Ortaçağda Almanca, Fransızca'dan *aventure* "serüven" sözcüğünü almış ve kurala uygun olarak önce *âbentüre,* sonra da *Abenteuer* biçimine sokmuştur. Sözcük bozulmadan *Abend* "akşam vakti, gece toplantısında anlatılan şey" adına bağlanmış ve bu bağ öylesine kurulmuştur ki XVIII. yüzyılda *Abendteuer* yazımı ortaya çıkmıştır. Eski Fr. *soufraite* "yoksunluk" (= Lat. *suffracta; subfrangere* "([*suffringere* yerine] kırmak, vb." den) *souffreteux* "([eskiden) ağrısı, rahatsızlığı olan; [bugün] sağlığı bozuk" sıfatını vermiştir. Şimdi bu sözcük, kendisiyle hiçbir ortak yanı bulunmayan *souffrir* "acı çekmek; üzülmek" eylemine bağlanıyor. Fr. *lais, laisser* "bırakmak" eyleminden kaynaklanan bir addır; ama günümüzde bu sözcük *léguer* "vasiyetle bırakmak" sözcüğünün eylemsel adı gibi görülmekte ve *legs* "vasiyetle bağış" biçiminde yazılmaktadır; *le-g-s* biçiminde söyleyenler bile var bu sözcüğü. Bu durum yeni yorumun yol açtığı bir biçim değişimi gibi de görülebilir. Ama gerçekte yazılı biçimin bir etkisi söz konusudur. Söyleyişte bir değişikliklik yapılmadan sözcüğe hangi kökenin yakıştırıldığı bu yoldan gösterilmek istenmiştir. Eski Kuzey Germence'de *humarr* (bak. Danca *hummer*) sözcüğünden gelen Fr. *homard* "ıstakoz" sözcüğünün sonuna *-ard*'la biten Fransızca sözcüklerden örnek alınarak bir *d* eklenmiştir. Yalnız, yazımın ortaya koyduğu yorum yanlışlığı burada, yaygın bir sonekle (bak. *bavard* "geveze" vb.) karıştırılan sözcük sonseslemine ilişkindir.

Ama çoğu kez sözcük, kendisinde bulunduğu sanılan öğelere uydurulmak amacıyla bozulur. Fr. *choucroute* "lahana turşusu; Alm. *Sauerkraut*'tan (*sauer* "ekşi" ve *Kraut* "ot, la-

hana)" sözcüğünde bu duruma rastlanır. Lat. *dromedārius* "hecin devesi" Almanca'da *Trampeltier* "tepinen hayvan" olmuştur: Bu bileşik sözcük yenidir, ama daha önce var olan sözcükler (*trampeln* "tepinmek" ve *Tier* "hayvan") kapsar. Eski Yüksek Almanca, Lat. *margarita* "inci" sözcüğünü, daha önce bilinen iki sözcüğü bir araya getirerek *mari-greoz* "deniz çakılı" yapmıştır.

Son olarak da işte özellikle öğretici bir durum: Lat. *carbunculus* "küçük kömür" Almanca'da *Karfunkel* (*funkeln* "kıvılcım saçmak" sözcüğüyle çağrışım yaparak), Fransızca'da; *boucle* "halka" sözcüğüne bağlanan *escarboucle* "kızıl yakut" sözcüğünü vermiştir. Fransızca'da *calfeter, calfetrer; feutre* "keçe" sözcüğünün etkisiyle *calfeutrer* "aralıklarını tıkamak" olmuştur. Bu örneklerde ilk dikkati çeken şey, bunların her birinde dilde var olan, anlaşılabilir bir öğenin yanı sıra, hiçbir eski biçime bağlanmayan bir bölümün (*Kar-, escar-, cal-*) bulunmasıdır. Ama bu öğelerde yaratımın payı olduğunu, olay dolayısıyla ortaya çıkmış bir şey bulunduğunu sanmak yanlıştır. Bunun tersi doğrudur: Yorumlamanın ulaşamadığı parçalar söz konusudur. İstersek bunlara yarı yolda kalmış köken yakıştırma eylemleri de diyebiliriz. *Karfunkel, Abenteuer*'le aynı durumdadır (eğer *-teuer*'in açıklanamamış bir kalıntı olduğu görüşü benimsenirse); bu sözcük *homard*'la da benzerlik gösterir (*hom-*a hiçbir anlam verilemez).

Böylece, bozulma derecesi yanlış bir köken yakıştırılan sözcükler arasında önemli ayrılıklar yaratmaz. Bu sözcüklerin tümünün de özelliği, anlaşılmayan biçimlerin bilinen biçimler aracılığıyla yorumlanmasından başka bir şey olmamaktır.

Bu durumda, köken yakıştırmanın hangi açıdan örneksemeye benzediği, hangi açıdan örneksemeden ayrıldığı ortaya çıkar.

İki olayın bir tek ortak özelliği var: Her ikisinde de dilin sunduğu anlamlı öğeler kullanılır. Ama başka bakımlar-

dan bunlar birbirinin kesinkes karşıtıdır. Örnekseme her zaman bir önceki biçimin unutulmasını gerektirir; örnekseme ürünü *il traisait* (bak. s. 245) biçiminin temelinde, eski *il trayait* biçiminin hiçbir çözümlemesi yer almaz. Öbür biçimin ortaya çıkabilmesi için bu biçimin unutulması zorunludur bile. Örnekseme, yerini aldığı göstergelerin tözünden hiç yararlanamaz. Buna karşın, köken yakıştırma eski biçimin bir yorumundan başka bir şey değildir. Bulanık da olsa, eski biçimin anısı bozulma olayının kalkış noktasıdır. Böylece, çözümlemenin temelinde söz konusu olan, bir durumda anımsama, bir durumda ise unutma olgusudur ve bu ayrım son derece önemlidir.

Demek ki köken yakıştırma yalnız özel koşullarda gerçekleşir ve bireylerin tam anlamıyla özümleyemedikleri, az rastlanan, uygulayımsal (teknik) ya da yabancı sözcükleri etkiler. Buna karşın, örnekseme, dilin olağan işleyişine bağlı salt genel nitelikli bir olgudur. Kimi yönleriyle bu denli benzerlik gösteren bu iki olay öz nitelikleri bakımından birbirinin karşıtıdır, onun için de titizlikle birbirinden ayrılmalıdır.

YEDİNCİ BÖLÜM

BİTİŞME

1. TANIM

Önemini biraz önce belirttiğimiz örneksemenin yanı sıra, yeni birim üretiminde bir başka etken daha işe karışır: Bitişme.

Başka hiçbir yapım türünün üstünde durmaya değmez: Yansımalarla (bak. s. 113), örnekseme işe karışmaksızın bir bireyin tümüyle uydurduğu sözcükler (örneğin *gaz*), dahası köken yakıştırma ya çok az önem taşır ya da hiç önemli değildir.

Bitişme, başlangıçta birbirinden ayrı olan, ama tümce içindeki dizimlerde sık sık bir araya gelen iki ya da daha çok sayıda öğenin salt nitelikli ya da güç çözümlenebilir bir birimde birbirleriyle kaynaşmalarıdır. Bitişme süreci işte budur: *Süreç* diyor, *yöntem* demiyoruz, çünkü yöntem sözcüğü bir istenç, bir amaç içerir, oysa bitişmenin başlıca özelliği istençsiz olmasıdır.

İşte birkaç örnek: Fransızca'da önce iki ayrı sözcük kullanılarak *ce ci*, sonra da *ceci* "bu" denilmiştir: Gereci ve oluşturucu öğeleri değişmemişse de bu yeni bir sözcüktür. Ayrıca karşılaştırınız: Fr. *tous jours* → *toujours* "her zaman", *au jour d'hui* → *aujourd'hui* "bugün", *dès jà* → *déjà* "şimdiden; daha önce; henüz" *vert jus* → *verjus* "koruk suyu". Bitiş-

me, bir sözcüğün altbirimlerini de kaynaştırabilir: Hint-Avrupa dilindeki üstünlük derecesi **swād-is-to-s*'la Yunanca üstünlük derecesi *hēd-isto-s* dolayısıyla bunu s. 247'de gördük.

Daha yakından incelenirse bu olguda üç evre ayırt edilir:

1. Birçok öğenin bütün öbür dizimlerle karşılaştırılabilir bir dizim oluşturacak biçimde birleşmesi;

2. Asıl bitişme, bir başka deyişle, dizimdeki öğelerin yeni bir birim çerçevesinde bireşimi. Bu bireşim, istençdışı bir eğilim uyarınca kendiliğinden gerçekleşir: Bileşik bir kavramı çok sık kullanılan bir anlamlı birimler dizilişi dile getirdiğinden, anlığımız kestirme yola saparak çözümlemeden vazgeçer ve kavramı tümüyle göstergeler öbeğine uygular; böylece göstergeler öbeği yalın bir birim durumuna girer;

3. Eski öbeği yalın bir sözcüğe her aşamada daha çok benzetebilecek bütün öbür değişimler: Vurgunun teke indirgenmesi (*vért-jús* → *verjus*), özel ses değişimleri, vb.

Birçok kez, ses ve vur değişimlerinin (3) kavram alanındaki değişimlerden (2) daha önce ortaya çıktığı ve anlamsal bireşimin özdeksel bitişme ve bireşimle açıklanması gerektiği öne sürülmüştür. Sanırım, bu doğru değildir: Tersine, *vert jus, tous jours*, vb. de bir tek kavram görüldüğü için bunlar yalın sözcüklere indirgenmiştir. Bağıntıyı tersine çevirmek bir yanılgı olur.

2. BİTİŞME VE ÖRNEKSEME

Örneksemeyle bitişme arasındaki karşıtlık çarpıcıdır:

1. Bitişmede iki ya da daha çok sayıda birim bireşim yoluyla, bir tek birim oluşturacak biçimde kaynaşır (örneğin, Lat. *hanc horam*'dan gelen Fr. *encore* "henüz, daha") ya da iki altbirim tek altbirime dönüşür (**swād-is-to-s*'tan *hēd-isto-s*). Buna karşın, örnekseme küçük birimlerden kal-

karak bir üstbirim oluşturur. *Pāgānus*'u yaratmak için bir kökenle (*pāg-*) bir soneki (*-ānus*) birleştirmiştir örnekseme.

2. Bitişme yalnız dizimsel alanda işlem yapar: Belli bir öbeği ilgilendirir, başka bir şeyi işe karıştırmaz. Oysa, örnekseme hem çağrışımsal dizilere, hem de dizimlere başvurur.

3. Bitişmede özellikle hiçbir istençli yön, hiçbir etken yan yoktur. Daha önce de söylediğimiz gibi, bu salt istençdışı bir süreçtir ve toplaşma kendiliğinden gerçekleşir bu süreçte. Oysa, örnekseme bir yöntemdir: Çözümlemeler birleştirmeler bir anlak etkinliği, bir amaç gerektirir bu yöntem.

Sözcük yapımı konusunda sık sık *oluşturum* ve *yapı* terimleri kullanılır. Ne var ki bu terimler bitişmeye ya da örneksemeye uygulanmalarına göre değişik anlamlar taşırlar. Bitişmeye ilişkin olduklarında, bir dizim içinde bir arada bulunduklarından bireşen öğelerin yavaş yavaş kaynaşmasını belirtirler; bu bireşim başlangıçtaki birimlerin tümüyle silinmesi sonucunu bile verebilir. Örnekseme söz konusu olduğunda ise, oluşturum demek, çeşitli çağrışımsal dizilere bağlanan belli sayıda öğenin bir araya getirilmesiyle söz edimi-nde bir çırpıda elde edilmiş düzen demektir.

Bu iki yapım türünü birbirinden ayırmanın ne denli önemli olduğu ortada. Örneğin, Latince'de *possum "posse* 'yapabilmek, edebilmek' anlamındaki yeterlik eyleminin bildirme kipinin şimdiki zaman tekil birinci kişisi" *potis sum* "güçlüyüm" sözcüklerinin kaynaşmasından başka bir şey değildir: Bitişme ürünü bir sözcüktür bu. Oysa *signifer* "sancaktar", *agricola* "çiftçi", vb. sözcükler örnekseme ürünüdürler, dilin sunduğu örneklere dayanılarak gerçekleştirilmiş oluşturumlardır. Bileşik ve türev sözcükleri yalnızca örneksemeli yaratımlar için kullanılmalıdır.(1)

(1) Dilin tarihi içinde iki olayın etkilerini birleştirdikleri anlamına gelir bu. Ama her zaman bitişme daha önce ortaya çıkar, örneksemeye kalıplar sunar. Örneğin, Yunanca'da *hippó- dromo-s*, vb. sözcükleri oluşturan bileşik sözcük türü, Hint-Avrupa dilinde çekim eklerinin henüz bilinmediği bir dönemde tikel bitişme yoluyla doğmuş-

Çözümlenebilir bir biçimin bitişmeyle mi, yoksa örneksemeli bir oluşturumla mı ortaya çıktığını söyleyebilmek çoğu kez güçtür. Dilbilimciler, Hint-Avrupa dilindeki **es-mi, *es-ti, *ed-mi*, vb. biçimler üstüne bitip tükenmeyen tartışmalara girişmişlerdir; *es-*, *ed-*, vb. çok eski bir dönemde gerçek sözcüklerdi de sonradan mı *mi, ti*, vb. ile bitiştiler, yoksa **es-mi, *es-ti*, vb. aynı türden karmaşık başka birimlerden alınan öğelerle birleşerek mi ortaya çıkmıştır? Eğer öyleyse bitişme, Hint-Avrupa dilinde çekim eklerinin ortaya çıkışından daha eski bir dönemde gerçekleşmiş demektir. Tarihsel belgeler bulunmadığından bu sorunun çözümlenebilmesi olanaksız gibi.

Bizi ancak tarih aydınlatabilir. Yalın bir öğenin eskiden tümcenin iki ya da birçok öğesi durumunda bulunduğunu söylememize olanak verdiğinde, bir bitişme olgusuyla karşı karşıyayız demektir: *Hom ce(ce*'ye yazıtlarda rastlanır) sözcüklerine bağlanan Lat. *hunc* "bunu" örnektir buna. Ama tarihsel bilgi bulunmadığında, neyin bitişme, neyin örnekseme ürünü olduğunu belirlemek çok güçtür.

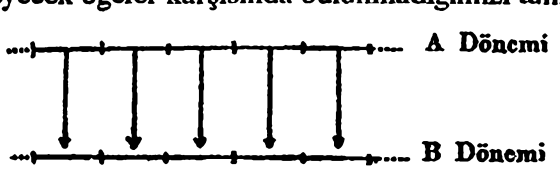
---

tur (*ekwo dromo* o sıralarda *country house* "kır evi" gibi bir İngilizce bileşik sözcükle eşdeğerliydi); ama öğelerin salt kaynaşmasından önce onu verimli bir yapım durumuna getiren örneksemedir. Halk Latincesi'nde eylemliğin *habēre* eyleminin şimdiki zamanıyla bitişmesi (*facere habeō*) sonucu oluşan Fransızca gelecek zaman (*je ferai* "yapacağım", vb.) için de durum aynıdır. Böylece bitişme, ancak örneksemenin işe karışmasıyla sözdizimsel türler yaratır ve dilbilgisine katkıda bulunur. Kendi başına kaldı mı, öğelerin bireşimini salt birime değin sürdürür, çözümlenemez, üretken olmayan sözcükler (*hanc horam* → *encore* türünden sözcükler) oluşturur yalnızca; daha açık bir deyişle sözlüğe katkıda bulunur *(Yayıncılar)*.

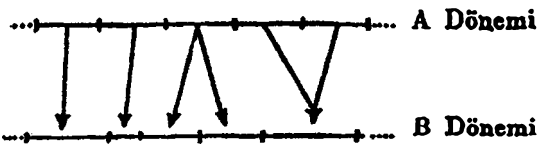
SEKİZİNCİ BÖLÜM

ARTSÜREMLİ BİRİMLER
ÖZDEŞLİKLER VE GERÇEKLİKLER

Dural dilbilim, eşsüremli bağlantılar uyarınca var olan birimler üstünde işlem yapar. Biraz önce söylediklerimizin tümü de, aşağıdaki çizgeyle gösterilebilecek ve artsüremli bir ardışıklıkta bir kez belirlenip sınırlandırıldı mı bir daha değişmeyecek öğeler karşısında bulunmadığımızı tanıtlar:

Tersine bunlar, dil düzleminde ortaya çıkan olaylar dolayısıyla bir dönemden öbürüne değişen dağılımlar gösterir, böylece daha çok şu çizime uyarlar:

Bu durum, ses evrimi, örnekseme, bitişme, vb.nin sonuçlarıyla ilgili olarak değindiğimiz olguların tümünden doğar.

Buraya değin anılan hemen hemen bütün örnekler sözcük yapımına girer. Şimdi de sözdizimden alınmış bir örnek verelim. Hint-Avrupa dilinde ilgeç yoktu; ilgeçlerin gösterdiği ilişkiler, çok sayıda ve büyük bir anlam gücüyle yüklü "durum"lar aracılığıyla belirtilirdi. Önekle oluşturulmuş eylemler de yoktu bu dilde; yalnızca, eylemin gösterdiği oluşu belirgin kılmak ve ince ayırtılarıyla ortaya koymak için tümceye eklenen küçük sözcükler, öğecikler vardı. Örneğin, ne Lat. *íre ab mortem* "ölüme göğüs germek" sözünü, ne de *obíre mortem* deyişini karşılayan bir şey vardı; yalnız *íre mortem ob* (gitmek, göğüs germek; ölüm; -e) denilebilirdi. İlk Yunanca'da da durum aynıdır: 1. *óreos baínō káta; óreos baínō* tek başına "dağdan geliyorum" anlamını taşır; burada tamlayan durumu çıkma durumunun değerini taşır; *káta* "inerek" anlam ayırtısını ekler. Bir başka dönemde: 2. *katà óreos baínō* biçimi ortaya çıkmıştır: Burada *katà* ilgeç görevini yerine getirmektedir. 3. Ayrıca bir de, eylemle, öneke dönüşen öğeciğin bitişmesi sonucu *kata-baínō óreos* biçimi oluşmuştur.

Burada birbirinden ayrı iki ya da üç olgu karşısındayız; ama bunların tümü de birimlerin yorumuna dayanır: 1. Var olan öğelerin yalnızca yer değiştirmesiyle yeni bir sözcük türünün, ilgeçlerin yaratılması. Başlangıçta önem taşımayan, belki de rastlantısal bir nedene bağlı olan özel bir sıralanış düzeni yeni bir öbekleşmeye olanak sağlamıştır: Önce bağımsız olan *kata, óreos* adıyla birleşmiş ve bu bütün, *baínō*'ya eklenerek onun tümleci durumuna girmiştir; 2. Yeni bir eylem türünün ortaya çıkması (*kata-baínō*); birimlerin özel bir dağılımıyla da desteklenen, bitişmeyle pekişen bir başka ruhbilimsel öbekleşmedir bu 3. Bunun da doğal sonucu olarak tamlayan durumunun ekinin (*óre-os*) anlamı zayıflamıştır; eskiden yalnızca tamlayan durumunun gösterdiği temel kavramı anlatmakla artık *katà* görevlidir: Böylece *-os* çekim ekinin önemi de aynı oranda azalır. İlerde ortadan kalkmasına yol açacak neden bu olayda saklıdır.

Demek ki her üç durumda da birimlerin yeni bir dağılımı söz konusu. Aynı töz, ama değişik işlevler karşısındayız. Çünkü bu kaymalardan herhangi birine yol açabilecek hiçbir ses değişimi olmamıştır: Gözümüzden kaçmamalı bu. Öte yandan, gereç değişmemiş olmakla birlikte, her şeyin anlam alanında olup bittiğini de sanmamak gerekir: Belli bir kavramlar zincirinin belli bir ses birimleri zincirine bağlanmadığı sözdizim olgusu yoktur (bak. s. 203). İşte, değişen de bu bağıntıdır. Sesler olduğu gibi kalmış, ama anlamlı birimler eski birimler olmaktan çıkmıştır.

Sayfa 120'de göstergenin, gösterenle gösterilen arasındaki bağıntının değişmesi sonucu bozulduğunu söylemiştik. Bu tanım yalnız dizgedeki öğelerin bozulmasına uygun düşmez; doğrudan doğruya dizgenin evrimine de uygun düşer. Bütünüyle artsüremli olay da başka bir şey değildir.

Ne var ki, eşsüremli birimlerde belli bir değişme, oynama saptamakla dilde olup bitenleri hiç de açıklamış olmayız. Başlıbaşına bir *artsüremli birim* sorunu vardır. Bu sorun her olayda, hangi öğenin doğrudan doğruya dönüştürücü etki altında kaldığını araştırmayı gerektirir. Daha önce de ses değişimleri konusunda bu türlü bir sorunla karşılaştık (bak. s. 145). Ses değişimleri tek tek sesbirimleri etkiler yalnızca; birim olarak sözcük ise bu etkinin dışında kalır. Her türden artsüremli olay bulunduğuna göre, bir yığın benzer sorun çözümlemek gerekecek ve bu alanda belirlenecek birimler zorunlu olarak eşsürem alanındaki birimleri karşılamayacaktır. Birinci kesimde ortaya koyduğumuz ilkeye uygun olarak, birim kavramı bu iki düzeyde de aynı olamaz. Her ne olursa olsun, bu kavram dural ve evrimsel yönleriyle incelenmedikçe tümüyle aydınlatılamaz. Yalnız artsüremli birim sorununun çözümü evrim olayının dış görünüşünü aşarak özüne ulaşmamızı sağlayabilir. Eşsürem düzleminde olduğu gibi burada da yanılsamayla gerçekliği birbirinden ayırt etmek için birimleri tanımak zorunludur (bak. 164).

Ama çözümü özellikle güçlük gösteren bir başka sorun da *artsüremli özdeşlik* sorunudur. Gerçekten de, bir birimin özdeşliğini sürdürdüğünü ya da ayrı bir birim olarak varlığını sürdürürken biçim ya da anlam değiştirdiğini (çünkü bu durumların ikisi de olanaklıdır) söyleyebilmem için, belli bir dönemde ele alınan bir sözcüğün, örneğin Fr. *chaud* "sıcak" sözcüğünün bir başka dönemde ele alınan bir sözcükle, örneğin Lat. *calidum*'la özdeş olduğunu öne sürerken neye dayandığımı bilmem gerekir.

Bu soruya kuşkusuz şu yanıt verilecektir: Ses değişimine ilişkin yasaların etkisiyle *calidum* kurala uygun olarak *chaud*'ya dönüşmüştür, onun için de *chaud* = *calidum*'dur. İşte, ses değişimsel özdeşlik diye adlandırılan olgu da budur. Fr. *sevrer* "sütten kesmek" ve Lat. *separāre* "ayırmak" için de durum aynıdır. Buna karşın, Fr. *fleurir* "çiçek açmak" sözcüğünün Lat. *flōrere* ile aynı şey olmadığı söylenecektir (yaksa *flōrere*'nin **flouroir* sözcüğünü vermesi gerekirdi), vb.

Bu türlü bir uygunluk ilk bakışta genel olarak artsüremli özdeşlik kavramını kapsıyormuş gibi görünür. Ama gerçekte, sesin tek başına özdeşliği açıklayabilmesi olanaksızdır. Kuşkusuz Lat. *mare* "deniz" sözcüğünün Fransızca'da *mer* biçiminde ortaya çıkması gerektiğini söylemekte haklılar: Çünkü belli koşullarda her *a, e* olmuştur, çünkü vurgusuz sonses *(e)* düşer, vb. Ama özdeşliği *a* → *e, e* → *sıfır*, vb. bağıntılarının oluşturduğunu söylemek öğeleri tersine çevirmek demektir. Çünkü, buna karşıt olarak, *mare: mer*'e dayanarak *a*'nın *e* olduğu, sonses *e*'nin düştüğü, vb. yargısına varırım.

Eğer Fransa'nın değişik bölgelerinde oturan iki kişiden biri *se fâcher* "kızmak", biri de *se fôcher* diyorsa, bu iki ayrı biçimde tek ve aynı dil birimini tanımamızı sağlayan dilbilisi olgularına oranla buradaki ayrılık hiç de önemli değildir. İşte, *calidum* ve *chaud* gibi birbirinden apayrı iki sözcü-

ğün artsüremli özdeşliği, birbirini izleyen ses dönüşümleriyle aralarındaki bağ hiç kopmadan, söz düzlemindeki eşsüremli özdeşlik çerçevesinde bu sözcüklerin birinden öbürüne geçildiği anlamına gelir yalnızca. S. 162'de, bir konuşmada birçok kez yinelenen *Baylar!* sözünün nasıl olup da kendi kendisiyle özdeş kaldığını bilmenin, Fransızca olumsuzluk öğesi *pas*'nın *pas* "adım" adıyla (ya da -aynı şeydir bu da-*chaud*'nun *calidum*'la) nasıl özdeş olduğunu bilmek denli önem taşıdığını işte bunun için söyledik. Gerçekten de, ikinci sorun birinci sorunun bir uzantısından ve karmaşık bir biçiminden başka bir şey değildir.

İKİNCİ VE ÜÇÜNCÜ KESİMLERE EKLER[1]

A. ÖZNEL ÇÖZÜMLEME VE NESNEL ÇÖZÜMLEME

Konuşan bireyler her an dil birimlerini çözümler: Buna *öznel çözümleme* diyebiliriz. Öznel çözümlemeyi, tarihe dayanan *nesnel çözümleme*yle karıştırmaktan kaçınmalıdır. Yun. *hípgos* "at" gibi bir biçimde dilbilgici üç öğe ayırt eder: Bir kök, bir sonek ve bir çekim eki (*hípp-o-s*). Yunanlı[2] ise yalnızca iki öğe ayırt ederdi aynı sözcükte (*hípp-os*, bak. s. 225). Nesnel çözümleme Lat. *amābās* "seviyordun" sözcüğünde dört altbirim görür (*am-ā-bā-s*); Latinler ise bölümlemeyi *ama-ba-s* biçiminde yaparlardı; *-bas*'a, kökenle karşıtlaşan bükünsel bir bütün gözüyle bakmış olmaları olasılığı bile vardır. Fr. *entier* "tam, Lat. *in-teger* 'dokunulmamış, el değmemiş'ten", *enfant* "çocuk; Lat. *in-fans* 'konuşmayan'dan",

(1) Özgün betikte "üçüncü" ve "dördüncü" kesimden söz edilmektedir. Düzeltiyoruz. ÇN.

(2) Betikte *grec* sözcüğü küçük yazaçla başlamakta, bundan ötürü de "Yunanca" anlamına gelmektedir. Burada, hem dili kullanan bireylerin öznel çözümlemesiyle bilginlerin nesnel çözümlemesi söz konusu olduğundan, hem de biraz aşağıda "Latinler"in yaptığı bölümlemeye değinildiğinden, sözcüğü bağlam ve anlam gereği "Yunanlı" diye çeviriyoruz. Bu değişikliği s. 225'te söylenenler de doğrulamaktadır. ÇN.

enceinte "kuşatan şey; kapalı yer; kale duvarları; gebe; Lat. *in-cincta* 'kemersiz, kuşaksız'dan" sözcüklerinde tarihçi, Latince'nin yoksunluk bildiren *in-* önekine özdeş ortak bir *en-* öneki saptar. Konuşan bireylerin öznel çözümlemesinde ise bunun izine bile rastlanmaz.

Dilbilgici çoğu kez, dilin bu türlü kendiliğinden çözümlemelerinde yanılgılar görmeye yönelir. Gerçekte ise, öznel çözümleme "yanlış" örneksemeden (bak s. 236) daha yanlış değildir. Dil yanılmaz: Onun görüş açısı değişiktir, o kadar. Konuşan bireylerin çözümlemeleriyle tarihçinin çözümlemesi ortak bir ölçüte dayanmaz: Her iki çözümlemenin de aynı yöntemi kullanarak aynı öğeyi içeren dizileri birbiriyle karşılaştırması durumu değiştirmez. Bu iki çözümleme de geçerlidir; bunların her biri kendine özgü bir değer taşır. Ama son söz konuşan bireylerin yaptığı çözümlemenindir yalnızca: Çünkü bu çözümleme doğrudan doğruya dil olgularına dayanır.

Tarihsel çözümleme onun ancak bir türevidir. Gerçekte, çeşitli dönemlerin sözcük oluşturumlarını tek bir düzleme yansıtmaya dayanır. Kendiliğinden, doğal ayrıştırma gibi onun da amacı bir sözcükteki altbirimleri saptamaktır. Yalnız, en eski bölümlemeye ulaşabilmek amacıyla, zaman içinde gerçekleştirilmiş bütün bölümlemelerin bireşimini yapar tarihsel çözümleme. Sözcük, iç düzeni ve kullanılış amacı birçok kez değiştirilmiş bir ev gibidir. Nesnel çözümleme bu ardışık dağılımları toplayarak üst üste yığar. Ama evde oturanlar için bu hep aynı evdir. Yukarda incelenen *hipp-ŏ-s* çözümlemesi yanlış değildir, çünkü bunu gerçekleştiren bireylerin bilincidir. Yalnız, süredizine aykırıdır bu çözümleme; sözcüğü ele aldığı döneme değil, başka bir döneme dayanır. *Hípp-o-s* klasik Yunanca'nın *hípp-os*'uyla çelişmez; ama onu aynı biçimde yargılamamak gerekir. Artsüremli olguyla eşsüremli olgu arasındaki köklü ayrılığı bir kez daha ortaya koymak demektir bu.

Üstelik, dilbilimde henüz çözümlenmemiş olan bir sorunu da böylelikle çözümleme alanağı buluruz. Eski okul, sözcükleri köklere, gövdelere, soneklere, vb. böler, bu ayrımlara salt bir değer verirdi. Bopp'la çömezlerine bakarsanız, geçmişin karanlıklarında kaybolan bir çağda eski Yunanlılar'ın kendileriyle birlikte bir kök ve sonek dağarcığı getirdiklerine, konuşurken de sözcüklerini oluşturma çabası içinde bulunduklarına, örneğin, onlara göre *patér*'in *pa* kökü +*ter* soneki olduğuna, *dóso*'nun onların ağzında *dó*+*so*+ bir kişi eki toplamı niteliği taşıdığına, vb. inanacağınız gelir.

Bu yanılgılara ister istemez karşı çıkılacaktı. Söz konusu tepkinin parolası -çok haklı olarak- şu oldu: Bugünkü dillerde, gündelik kullanımda olup bitenleri gözlemleyiniz ve dilin eski dönemlerine, günümüzde gözlemlenemeyen hiçbir süreç, hiçbir olay yakıştırmayınız. Çoğu kez de, yaşayan dil Bopp'un yaptığı türden çözümlemeler saptamaya olanak vermediğinden, söz konusu ilkeden güç alan Yenidilbilgiciler köklerin, gövdelerın, soneklerin, vb. anlığımızın salt soyutlamaları olduğunu, eğer bu soyutlamalara başvuruyorsak, bunun yalnızca sunuşu kolaylaştırmak için yapıldığını açıkladılar. Ama bu ulamların ortaya konulması doğrulanamıyorsa, neden bu yola başvuruluyor? Bu yapılırken de, örneğin *hípp-o-s* gibi bir bölümlemenin *hípp-os* gibi bir bölümlemeye yeğ tutulması gerektiği neye dayanılarak söyleniyor?

Yeni okul eski öğretinin sakat yanlarını saptadıktan sonra -kolaydı bunu yapmak- bu öğretiyi kuram açısından yadsımakla yetindi. Uygulamada ise, her şeye karşın vazgeçemediği bilimsel bir donanım içinde sıkışıp kalmış gibiydi. Bu "soyutlamalar" usa vurulduklarında, yansıttıkları gerçek payı ortaya çıkar. Kolayca yapılabilecek bir düzeltmeyle, dilbilgicinin yapay kavramlarına haklı ve doğru bir anlam verilebilir. Yaşayan dilin öznel çözümlemesine bir iç ilişkiyle bağlanan nesnel çözümlemenin dilbilim yönteminde haklı ve belirli bir yeri olduğunu göstererek yukarda yapmaya çalıştığımız da budur.

B. ÖZNEL ÇÖZÜMLEME VE ALTBİRİMLERİN BELİRLENMESİ

Demek ki çözümleme konusunda ancak eşsüremli düzlemde bir yöntem ortaya koymaya ve tanımlamalar yapmaya olanak vardır. Sözcüğün bölümlerine (öneklere, köklere, kökenlere, soneklere, çekim eklerine)[3] ilişkin birtakım gözlemlerde bulunarak göstermek istediğimiz de işte bu.

Önce *çekim eki*ni, bir başka deyişle, bir ad ya da eylem dizisindeki biçimleri birbirinden ayırt etmeye yarayan bükünsel özelliği ya da sözcük sonundaki değişken öğeyi ele alalım. Yun. *zeúgnumi, zeúgnū-s, zeúgni-si, zeúgnu-men*, vb. "hayvanı arabaya koşuyorum, vb. dizisinde *-mi, -s, -si*, vb. yalnız aralarında ve sözcüğün daha önce gelen bölümüyle (*zeugnū-*) karşıtlaştıklarından birbirlerini sınırlandırırlar. Yalın durum *zena*'yla karşıtlaşan Çekçe tamlayan durumu *zen*'e ilişkin olarak, çekim eki bulunmamasının herhangi bir çekim ekinin yaptığı işi yapabileceğini daha önce gördük (ss. 135, 176). Örneğin, Yunanca'da *zeúgnu-te!* "hayvanı arabaya koşunuz, vb. ile karşıtlaşan *zeúgnu!* "hayvanı arabaya koş" ya da *rhêtor-os!*, vb. ile karşıtlaşan çağrı durumu *rhêtor!*, Fransızca *maršō* "yürüyelim!" (*marchons* biçiminde yazılır) ile karşıtlaşan *marš* "yürü!" (*marche* biçiminde yazılır) sıfır çekim ekli bükün biçimleridir.

Çekim ekinin atılmasıyla *bükün gövdesi* ya da *köken* elde edilir. Genel olarak, bükünlü olsun olmasın, aralarında

(3) F. de Saussure bileşik sözcükler sorununu ele almamış, hiç değilse eşsüremli açıdan bu soruna değinmemiştir. Onun için, sorunun bu yönü tümüyle bir yana bırakılmıştır. Yukarda bileşik söcüklerle bitişme ürünü sözcükler arasında yapılan artsüremli ayrım elbette olduğu gibi buraya aktarılamaz, çünkü bir dil durumunu incelemek söz konusu. Altbirimlere ilişkin olan bu sunuşun ss. 165 ve 158'de ele alınan, sözcüğün birim olarak tanımı sorununu çözümleme savında olmadığını belirtmeye de pek gerek yok: Çözümü daha güç bir sorun o *(Yayımcılar)*.

yakınlık bulunan bir dizi sözcüğün karşılaştırılmasıyla kendiliğinden ortaya çıkan ve bütün bu sözcüklerdeki ortak kavramı taşıyan ortak öğedir bu. Örneğin, Fransızca'daki *roulis* "yalpa", *rouleau* "tomar, vb.", *rouler* "yuvarlamak, tomar durumuna getirmek, vb.", *roulage* "yuvarlanarak gitme, atlı arabayla taşıma, vb.", *roulement* "yuvarlanarak gitme; bilyalı yatak, vb." dizisinde *roul-* kökeni kolayca ayırt edilir. Ama çoğu kez, konuşan bireylerin yaptığı çözümleme aynı sözcük ailesi içinde birçok türden, daha doğrusu birçok dereceden kökenler ayırt eder. Yukarda *zeúgnu-mi, zeúgnū, -s*, vb. ne dayanılarak saptanan *zeugnú* birinci dereceden bir kökendir ve başka öğelere indirgenebilir: Çünkü bu köken başka dizilerle (bir yandan *zeúgnimi, zeuktós, zeûksis, zeuktêr, zugón*, vb. ile, bir yandan da *zeúgnūmi, deíknūmi, órnūmi*, vb. ile) karşılaştırılırsa, *zeug-nu* bölümlemesi kendiliğinden ortaya çıkar. Görüldüğü gibi, *zeug- (zeug-, zuk-, zug-* almaşık biçimleriyle birlikte, bak. s. 269) ikinci dereceden bir kökendir. Ama bu köken başka öğelere indirgenemez, çünkü akraba biçimlerin karşılaştırılması yoluyla ayrıştırmayı daha ileri götüremeyiz.

Başka öğelere indirgenemeyen ve aynı aileden sözcüklerin tümünün de ortak öğesi olan bu öğe kök diye adlandırılır. Öte yandan, her türlü öznel ve eşsüremli ayrıştırma ancak özdeksel öğelerden her birinin payına düşen anlam dilimini göz önünde bulundurarak bunları bölümleyebildiğinden, kök bu bakımdan, akraba sözcüklerin tümünde de ortaklaşa bulunan anlamın en yüksek soyutluk ve genellik derecesine ulaştığı öğedir. Doğal olarak bu belirsizlik kökten köke değişir; ama belli bir ölçüde, kökenin altöğelere indirgenebilme derecesine de bağlıdır. Kökenden ne denli çok sayıda öğe çıkarılabilirse, kökensel anlamın soyutlaşıma olasılığı da o denli artar. Örneğin, *zeugmátion*, "arabaya koşulmuş az sayıda at"ı, *zeûgma*, "arabaya koşulmuş atlar"ı belirtir; *zeug-* ise "hayvanları arabaya kuşmak" gibi belirsiz bir kavram kapsar.

Bundan çıkan sonuç şudur: Bir kök, kök olarak bir sözcük oluşturamaz ve doğrudan doğruya bir çekim eki alamaz. Gerçekten de, bir sözcük her zaman -hiç değilse dilbilgisi açısından- görece olarak belirli bir kavram yansıtır; bu ise köke özgü genellik ve soyutluğa ters düşer. Peki, çok sık karşılaştığımız ve kökle bükün gövdesinin birbiriyle kaynaşır göründüğü -aynı aileden bütün sözcüklerde [bak. *phlég-ō*, vb.] bulunan *phleg-: phlog-* köküyle karşılaştırılan ve tamlayan durumu *phlogós* olan *phlóks* "alev" sözcüğünde olduğu gibi- duruma ne demeli? Ortaya koyduğumuz ayrımla çelişmez mi bu? Hayır, çelişmez. Çünkü genel anlamdaki *phleg-: phlog-* ile özel anlamdaki *phlog-*u birbirinden ayırt etmek gerekir. Yoksa, anlam bir yana itilerek yalnızca özdeksel biçim ele alınmış olur. Aynı ses öğesi burada değişik iki değer taşır, onun için de iki ayrı dilsel öğe oluşturur (bak. s. 159). Yukarda nasıl *zeúgnu!* "hayvanı arabaya koş!" sözünü sıfır çekim ekli bir bükünlü sözcük olarak yorumladıysak, burada da *phlóg-* "alev" öğesinin *sıfır sonekli* bir gövde olduğunu söyleyeceğiz. Bu durumda her türlü karışıklık olanak dışıdır: Köken ses bakımından kökle özdeş olmakla birlikte gene de ondan ayrı kalır.

Demek ki kökün, konuşan bireylerin bilincinde bir gerçekliği var. Bireylerin her zaman kökü aynı kesinlikle ayırt edemedikleri de doğrudur. Bu açıdan, hem aynı dil içinde, hem de bir dilden öbürüne değişik durumlarla karşılaşılır.

Kimi dillerde birtakım belirgin özellikler kökün varlığını bireylere gösterir. Almanca'da bu böyledir: Bu dilde kök aldukça tekdüzenlidir. Hemen her zaman tekseslemlidir (bak. *streit-*, *bind-*, *hoft-*, vb.) ve birtakım yapı kurallarına uyar: Sesbirimler bu dilde rasgele bir düzen içinde birbirini izlemez; kapantılı + akıcı gibi birtakım ünsüz birleşimleri sonseslemde kullanılamaz: *Werk-* olanaklıdır, ama *wekr-* olanaksızıdır; *helf-*, *werd-* birleşimlerine rastlanır, ama *hefl-*, *wedr-* birleşimleriyle karşılaşılmaz.

Özellikle ünlüler arasındaki düzenli almaşmaların ge-

nel olarak kök ve altbirim duygusunu zayıflatmaktan çok güçlendirdiğini anımsatalım; bu konuda da Almanca, çeşitlilik gösteren kökensel ünlü değişimleriyle (bak. s. 229) Fransızca'dan kesinlikle ayrılır. Sam dillerindeki köklerde benzer özellikler daha da ileri bir düzeydedir. Bu köklerde almaşmalar çok düzenlidir ve büyük sayıda karmaşık karşıtlıklara yol açar (bak. İbranca *qātal, qtaltem, qtōl, qitlū*, vb.: Bunların tümü de, "öldürmek" anlamına gelen aynı eylemin değişik biçimleridir). Ayrıca, Almanca'nın tekseslemli düzenini anımsatan, ama daha da çarpıcı olan bir özellik taşırlar: Her zaman üç ünsüz kapsarlar (bak. daha ilerde, s. 328 ve ötesi).

Fransızca bu açıdan çok değişiktir. Çok az almaşma vardır bu dilde; tekseslemli köklerin yanı sıra (*roul-, march-, mang-*) pek çok iki, dahası üç seslemli köke rastlanır (*commenc-, hésit-, épouvant-*). Üstelik, bu köklerin biçimleri özellikle sonseslemde, kurallara indirgenemeyecek denli çeşitlilik gösteren birleşimler sunar (bak. *tu-er* "öldürmek", *régn-er* "saltanat sürmek; sürüp gitmek, vb."; *guid-er* "kılavuzluk etmek", *grond-er* "azarlamak", *souffl-er* "üflemek, vb.", *tard-er* "gecikmek", *entr-er* "girmek", *hurl-er* "ulumak" vb.). Onun için kök duygusunun Fransızca'da çok az gelişmiş olmasına şaşmamak gerekir.

Kökün belirlenmesinin doğal sonucu öneklerle soneklerin saptanmasıdır. Önek, sözcükte köken olarak belirlenen bölümden önce gelir: Örneğin, Yun. *hupo-zeúgnūmi*'deki *hugo-*. Sonek ise köke eklenerek onu bir kökene dönüştüren (örnek: *Zeug-mat-*) ya da bir kökene eklenerek onu ikinci derece bir köken yapan (örneğin *zeugmat-io-*) öğedir. Çekim eki gibi bu öğeyi de sıfırın belirtebileceğini yukarda gördük. Demek ki sonekin çıkarılması yalnızca köken çözümlemesinin bir başka yönü.

Sonek kimi durumlarda somut bir anlam, anlamsal bir değer taşır (*-tēr-*'in eylemi yapanı belirttiği *zeuk-tēr*'de olduğu gibi), kimi durumlarda da salt dilbilgisel bir işlev yerine getirir (*-nū-*'nun şimdiki zaman kavramını belirttiği *zeú-nū*[*-mi*] de olduğu gibi). Önek de bu işlevi yüklenebilir,

ama diller ona seyrek olarak dilbilgisel işlev verir (örnekler: Almanca'daki geçmiş zaman ortacında bulunan *ge-* [*ge-setzt*, vb.], İslavca'daki bitmişlik önekleri [Ruşça *napisát'*, vb.]).

Önek, salt nitelik taşımamakla birlikte oldukça genellik gösteren bir başka özellikle de sonekten ayrılır: Sınırları daha kesin çizgilerle belirlenmiştir önekin; çünkü bu öğe sözcüğün bütününden daha kolayca ayrılır. Bu durum söz konusu öğenin öz niteliğinden doğar. Çoğunlukla, önekin atılmasından sonra kalan bölüm oluşmuş bir sözcük izlenimi uyandırır (bak. Fr. *recommencer* "yeniden başlamak": *commencer* "başlamak", *indigne* "yaraşmaz, yakışmaz; tiksinç": *digne* "yaraşır; onurlu, saygıdeğer", *maladroit* "beceriksiz": *adroit* "becerikli", *contrepoids* "denkleştirme ağırlığı, karşı güç": *poids* "ağırlık" vb.). Bu durum Latince'de, Yunanca'da, Almanca'da daha da belirgindir. Birçok önekin bağımsız sözcükler gibi kullanıldığını da ekleyelim: Bak. Fr. *contre* "karşı", *mal* "kötü", *avant* "önce", *sur* "üstüne, üstünde", Alm. *unter* "alt, altta", *vor* "önde, önünde", vb., Yun. *katá* "altında, ardında", *pró* "önünde, önde", vb. Sonekin durumu ise bambaşkadır: Bu öğenin kaldırılmasıyla elde edilen köken eksik bir sözcüktür; örnekler: Fr. *organisatian* "örgüt; örgütlenme, örgütleme, v.b.": *organis-* Alm. *Trennung* "ayırma, ayrılık": *trenn-*, Yun. *zeûgma* "arabaya koşulmuş atlar": *zeug-*, vb. Öte yandan, sonekin tek başına hiçbir bağımsız varlığı yoktur.

Bütün bunlardan çıkan sonuç şu: Çoğu kez, başlangıç bölümü bakımından kökenin sınırları önceden bellidir. Başka biçimlerle herhangi bir karşılaştırma yapmadan önce, konuşan birey önekle onu izleyen bütün arasındaki sınırın nerede yer alacağını bilir. Oysa sözcüğün sonu için durum böyle değildir: Burada, aynı kökeni ya da soneki içeren biçimler karşılaştırılmadan hiçbir sınır belirlenemez; bu karşılaştırmalar da, ele alınan öğelerin niteliklerine göre değişen sınırlandırmalara varır.

Öznel çözümleme bakımından, soneklerle kökenler ancak dizimsel ve çağrışımsal karşıtlıklarla bir değer taşır-

lar: Duruma göre, oluşturucu bir öğeyi ya da kökensel bir öğeyi, sözcüğün karşıt iki bölümünde bulabiliriz. Bunlar ne türden olursa olsun durum değişmez. Yeter ki bir karşıtlık sağlasınlar. Örneğin, Lat. *dictātōrem (dictator* "diktatör"ün belirtme durumu); *consul-em (consul* "konsül"ün belirtme durumu), *ped-em (pes* "ayak"ın belirtme durumu), vb. ile karşılaştırılırsa *dictātōr-(em)* kökeni; *lic-tōrem (lictor* "liktör"ün belirtme durumu), *scrip-tōrem (scriptor* "yazar"ın belirtme durumu) vb. ile karşılaştırılırsa *dictā-(tōrem)* kökeni; *pō-tātōrem (potator* "içkici, sarhoş"un belirtme durumu), *cantātōrem (cantator* "şarkıcının belirtme durumu) düşünülürse, o zaman da *dic-(tātōrem)* kökeni saptanır. Genel olarak, elverişli durumlarda, konuşan birey düşünülebilecek bütün bölümlemeleri yapabilir (örneğin: *am-ōrem [amor* "aşık"ın belirtme durumu], *ardorem [ardor* "yüksek ısı; ateşlilik, canlılık"ın belirtme durumu), vb. ne bakarak *dictāt-ōrem; ōr-atōrem [orator* "konuşmacı"nın belirtme durumu], *ar-ātōrem [arator* "çiftçi") vb. ne bakarak *dictātōrem* bölümlemesini yapabilir). Bilindiği gibi (bak. s. 238) bu kendiliğinden çözümlemelerin sonuçları her dönemin örneksemeli yapımlarında ortaya çıkar. Dilin bilincine vardığı altbirimlerin (köklerin, öneklerin, soneklerin, çekim eklerinin) ve onlara verdiği değerlerin ayırt edilmesini sağlayan onlardır.

C. KÖKENBİLİM

Kökenbilim ne evrimsel dilbilimden ayrı bir daldır, ne de onun bir bölümüdür. Yalnızca, eşsüremli ve artsüremli olgulara ilişkin ilkelerin özel bir biçimde uygulanışıdır. Sözcüklerin geçmişini, onları açıklayabilecek bir şey buluncaya değin araştırır.

Bir sözcüğün kökenine değinildiğinde ve bu sözcüğün bir başka sözcükten "geldiği" söylendiğinde, birçok değişik anlam içerebilir bu: Örneğin, Fr. *sel* "tuz" salt ses bozulmasıyla Lat. *sal*'dan gelir; *labourer* "toprağı işlemek, sürmek" yalnız anlam bozulmasıyla Eski Fr. *labourer* "genel olarak

çalışmak" sözcüğünden gelir; *couver* "kuluçkaya yatmak" hem anlam, hem ses bozulmasıyla Lat. *cubare* "yatar durumda olmak" sözcüğünden gelir; bir de, Fr. *pommier* "elma ağacı" sözcüğünün *pomme* "elma" sözcüğünden geldiği söylenir ki, bu durumda dilbilgisel bir türeme ilişkisi belirtilir. İlk üç durumda artsüremli özdeşlikler üstünde işlem yapılır; dördüncü durum ise birçok değişik öğenin eşsüremli bir bağıntısına dayanır: İşte örnekseme üstüne söylediklerimizin tümü de, kökenbilimsel araştırmanın en önemli bölümünün bu düzeyde yer aldığını gösterir.

Dvenos'a değin inmekle Lat. *bonus* "iyi" sözcüğünün kökenini saptamış olmayız; ama eğer Lat. *bis* "iki kez" sözcüğünün *dvis*'e bağlandığı görülür de bu yoldan *duo* "iki" ile bir bağıntı kurulabilirse, buna kökenbilimsel bir işlem denilebilir. Fr. *oiseau* "kuş" sözcüğünün Lat. *avicellus* "küçük kuş" ile karşılaştırılması konusunda da ayni şeyi söyleyebiliriz: Çünkü bu karşılaştırma *oiseau*'yu Lat. *avis* "kuş" sözcüğüne bağlayan ilişkiyi bulmamızı sağlar.

Demek ki kökenbilim her şeyden önce, sözcüklerin, başka sözcüklerle kurdukları bağıntıların araştırılması yoluyla açıklanmasıdır. Açıklamak demek, bilinen öğelere indirgemek demektir. Dilbilimde *bir sözcüğü açıklamak onu başka sözcüklere indirgemek anlamına gelir;* çünkü ses ve anlam arasında zorunlu bağıntılar yoktur (göstergenin nedensizliği ilkesi, bak. s. 112).

Kökenbilim, sözcükleri açıklamakla yetinmez; sözcük aileleriyle önek, sonek, vb. tek tek yapım öğelerinin tarihini de inceler.

Dural ve evrimsel dilbilim gibi kökenbilim de olguları betimler. Ama bu betimleme yöntemli değildir, çünkü belirli hiçbir doğrultu izlemez. Kökenbilim incelediği sözcükle ilgili olarak gerekli bilgi öğelerini birbiri ardı sıra sesbilgisinden, biçimbilimden, anlambilimden, vb. alır. Amacına ulaşmak için, dilbilimin kendisine sunduğu bütün olanakları kullanır, ama yapmak zorunda olduğu işlemlerin öz niteliği üstünde durmaz.

DÖRDÜNCÜ KESİM
UZAMSAL DİLBİLİM

BİRİNCİ BÖLÜM

DİLLERİN ÇEŞİTLİLİĞİ ÜSTÜNE

Dilsel olgunun uzamla olan bağıntıları sorununun ele alınmasıyla iç dilbilimden çıkılır, daha önce, Giriş'in beşinci bölümünde kapsam ve çeşitliliği gösterilen dış dilbilime girilir.

Diller incelenirken ilk dikkati çeken şey bunların çeşitliliği, bir ülkeden öbürüne, dahası bir bölgeden bir başkasına geçer geçmez karşılaşılan dilsel ayrılıklardır. Süre içindeki ayrılıkları çoğu kez gözlemci göremezse de, uzamdaki ayrılıklar hemen göze batar. Başka bir dil konuşan öbür boylarla ilişkilerinden ötürü yabanıllar bile bu ayrılıkları kavrarlar. Bir halkın kendi özgül dilinin bilincine bu karşılaştırmalarla vardığını da söyleyebiliriz.

Bu duygunun ilkellerde, dilin de tıpkı giyim ya da savaş donanımı gibi bir alışkı, bir görenek olduğu düşüncesini uyandırdığını burada şöyle bir geçerken belirtelim. Fr. *idiome* sözcüğü de çok yerinde olarak bir topluluğun özelliklerini yansıtan dili belirtir (Yun. *idíōma*'nın da "özel alışkı, görenek" anlamı vardı). Doğru bir görüştür bu. Ne var ki dili, tıpkı derinin rengi ya da kafanın biçimi gibi ulusun değil de ırkın niteliği olarak görecek denli ileri gidersek, bu doğru görüş yanılgıya dönüşür.

Her topluluğun kendi dilinin üstünlüğüne inandığını

da ekleyelim. Başka dil konuşan bir kimse kolayca hiç konuşmasını bilmiyormuş gibi görülür. Örneğin, Yun. *bárbaros*'un önceleri "kekeme" anlamına geldiği ve Lat. *balbus* "kekeme" ile aynı kökten olduğu sanılır. Rusça'da *Nêmtsy*, bir başka deyişle "dilsiz" diye adlandırılır.

Böylece uzamsal (coğrafi) çeşitlilik dilbilim alanındaki ilk gözlem niteliğini taşır. Dil konusundaki bilimsel incelemenin ilk biçimini Yunanlılar'da bile bu belirlemiştir. Gerçi Yunanlılar yalnızca değişik Yunan lehçeleri arasındaki çeşitlilik üstüne eğilmişlerdir; ama bunun nedeni, genellikle ilgi açılarının kendi ülkelerinin sınırlarını pek aşmamasıdır.

İki dilin birbirinden ayrı olduğunu gördükten sonra içgüdüsel olarak bunlar arasında benzerlikler bulmaya yönelir insan. Konuşan bireylerin doğal bir eğilimidir bu. Köylüler kullandıkları ağzı komşu köyünküyle karşılaştırmayı severler; birçok dil konuşan kimseler bu dillerin ortak yanlarını görürler. Ama ilginç bir şey var, o da şu: Bilimin bu türlü gözlemlerden yararlanabilmesi için uzun bir süre geçmesi gerekmiştir. Örneğin, Latince'nin sözlüğüyle kendilerininki arasında birçok benzerlik görmüş olan Yunanlılar, bundan dilbilimsel hiçbir sonuç çıkaramamışlardır.

Bu benzerliklerin bilimsel biçimde gözlemlenmesi kimi durumlarda iki ya da birçok dilin akrabalık bağıyla birleştiğini, daha açık bir deyişle ortak bir kökenleri olduğunu söylememize olanak sağlar: Aralarında böylece benzerlikler saptanan dillerin oluşturduğu öbeğe aile denir. Çağcıl dilbilim sırasıyla Hint-Avrupa, Sam, Bantu,[1] vb. aileleri saptamıştır. Bu aileler de sonra kendi aralarında karşılaştırılabilir. Kimi durumlarda daha geniş ve daha eski soy zincirleri ortaya çıkar. Fin-Ugur[2] diliyle Hint-Avrupa dili Hint-Avrupa diliyle Sam dili, vb. arasında benzerlikler bulunmaya

(1) Bantu dili, Afrika'da, ekvatorun güneyinde yaşayan toplulukların, özellikle de Kafrlar'ın konuştuğu dillerin tümüne verilen addır *(Yayıncılar)*.

(2) Daha başka dillerin yanı sıra Fince'yi ya da Suomi'yi, Mordvin dilini, Laponca'yı, vb. içine alan Fin-Ugur dili Kuzey Rusya'yla Sibirya'da konuşulan ve kuşkusuz ortak bir ilk dilden gelen diller ailesidir. Bu aileyi Ural-Altay diye adlandırılan çok geniş bir dil öbeğine bağlarlar. *(Yayıncılar.)*

çalışılmıştır. Ne var ki bu türlü karşılaştırmaların önüne çok geçmeden aşılmaz engeller çıkar. Olabilecek şey başkadır, tanıtlanabilecek şey başka. Bunlar birbiriyle karıştırılmamalı. Dillerin evrensel bir akrabalık ilişkisi içinde bulunması olası değildir. Tutun ki doğru olsun bu -bir İtalyan dilbilimcisi, Trombetti[3] buna inanıyor-, o zaman da tanıtlanamaz: Değişimlerin sayısı o denli kabarık ki!

Akrabalık çerçevesindeki çeşitliliğin yanı sıra bir de, saptanabilir ya da tanıtlanabilir bir akrabalık ilişkisi bulunmadan ortaya çıkan salt nitelikli çeşitlilik var. Bu durumların her birinde dilbilimin yöntemi ne olmalıdır? Önce ikinci durumu ele alalım, çünkü en çok ona rastlanır. Biraz önce söylediğimiz gibi, birbirine indirgenemeyen diller de, dil aileleri de saymakla bitmez. Örneğin, Hint Avrupa dilleri karşısında Çince bu durumdadır. Karşılaştırmadan vazgeçilmesi gerektiği anlamına gelmez bu. Karşılaştırma her zaman olanaklı ve yararlıdır: Hem dilbilgisel örgenlikle düşüncenin genel anlatma türlerini ele alacaktır, hem de seslerin oluşturduğu dizgeyi. Aynı biçimde, artsüremli olgular, iki dilin ses evrimi, vb. de karşılaştırılacaktır. Sayıları saptanamazsa da olanaklar bu alanda değişmez nitelikli birtakım ses ve anlık verileriyle sınırlıdır. Her dil bunların çerçevesinde oluşmak zorundadır. Öte yandan, birbirine indirgenemeyen diller arasında yapılan her karşılaştırmanın başlıca amacı da bu, değişmez verileri bulup ortaya çıkarmaktır.

Öbür duruma, dil aileleri içindeki çeşitliliğe gelince: Bunlar karşılaştırmaya sınırsız bir alan sunar. İki dilin ayrılığı her dereceden olabilir: Zendce ve Sankritçe gibi şaşırtıcı benzerlikler sunabilir iki dil ya da Sanskritçe ve İrlanda dili gibi hiçbir benzerlik göstermeyebilir. Her türlü ara dereceler de olanaklıdır: Örneğin, Yunanca ve Latince, Sanskritçe, vb. den çok birbirlerine yakındırlar. Aralarında çok az ayrım gösteren dillere *lehçe* denir. Ama bu terime çok kesin bir anlam yüklememek gerekir. Aşağıda s. 293'te, lehçelerle diller arasında öz nitelik yönünden değil, nicel bakımdan bir ayrılık bulunduğunu göreceğiz.

(3) Bak. yazarın *L'Unità d'origine del linguaggio* (Dilin Kökensel Birliği) adlı yapıtı, Bologna, 1905 *(Yayıncılar)*.

İKİNCİ BÖLÜM

UZAMSAL ÇEŞİTLİLİĞİN KARMAŞIK BİÇİMLERİ

1. AYNI NOKTADA BİRÇOK DİLİN BİR ARADA BULUNMASI

Uzamsal çeşitlilik buraya değin ülküsel biçimiyle sunuldu, ne kadar bölge varsa bir o kadar da dil bulunduğu varsayıldı. Böyle yapmakta da haklıydık, çünkü uzamsal ayrılık dilsel çeşitliliğin her zaman en genel etkenidir. Şimdi, söz konusu "bir bölge bir dil" karşılıklılığını sarsan ve aynı bölgede birçok dilin bir arada bulunması sonucunu veren ikincil olguları ele alalım.

Burada, gerçek, örgensel karışım, iki dilin, dizgedeki bir değişimle sonuçlanan etkileşimi (bak. Normanlar'ın ülkeyi ele geçirmesinden sonra İngilizce'nin durumu) söz komusu değildir. Bölgesel bakımdan birbirinden kesinlikle ayrılmış, ama İsviçre'de olduğu gibi ayni devletin sınırları içinde yer alan birçok dil de söz konusu değildir. Biz yalnızca iki dilin aynı yerde yan yana yaşayabildiği, birbiriyle karışmadan varlıklarını bir arada sürdürebildiği durumu ele alacağız. Çok sık görülür bu, ne var ki iki durum birbirinden ayırt edilmelidir.

Birinci durum şu: Yeni bir topluluğun dili gelir yerli bir topluluğun dili üzerine yerleşebilir. Örneğin Güney Afri-

ka'da birçok zenci lehçesinin yanı sıra Felemenkçe ve İngilizce'ye rastlanır: Ardışık iki sömürgeleştirmenin sonucudur bu. İspanyolca da Meksika'ya aynı biçimde yerleşmiştir. Dillerin böylece başka dillerin alanlarına taşmasının çağcıl döneme özgü olduğu sanılmamalıdır. Her çağda, birtakım ulusların birbirleriyle karışmakla birlikte dillerini sürdürdükleri görülmüştür. Bunu anlamak için bugünkü Avrupa haritasına bir göz atmak yeter: İrlanda'da Keltçe ve İngilizce konuşulur; birçok İrlandalı her iki dili de bilir. Bretagne'da Bretonca ve Fransızca konuşulur; Bask bölgesinde Bask diliyle birlikte Fransızca ve İspanyolca kullanılır. Finlandiya'da İsveççe ve Fince uzunca bir süredir bir arada bulunuyor; daha yakın bir geçmişte, Rusça da bunlara eklendi: Kurzeme ve Livonya'da Letçe, Almanca ve Rusça konuşulur; Tötonya Hansası'nın desteğiyle, ortaçağda gelip buralara yerleşen çiftçilerin getirdiği Almanca, halkın özel bir kesiminin dilidir; Ruça sonradan işgal yoluyla bu bölgelere girmiştir. Litvanya'da, Litvanca'nın yanı sıra, bu ülkenin eskiden Polonya'yla birleşmiş olmasının sonucu olarak Lehçe ve Moskova İmparatorluğu'na katılmasının sonucu olarak da Rusça yerleşmiştir. XVIII. yüzyıla değin, İslavca ve Almanca, Elbe' den başlayarak Almanya'nın bütün doğu bölgesinde kullanılıyordu. Kimi ülkelerde diller daha da iç içedir. Makodonya'da her türden dile rastlanır: Türkçe, Bulgarca, Sırpça, Yunanca, Arnavutça, Rumence, vb. Bunlar bölgelere göre değişik biçimlerde birbirinin içine girmiştir.

Bu diller her zaman bütün bütün iç içe değildir: Bir bölgede bir arada bulunmaları görece bir bölgesel dağılım göstermelerini önlemez. Örneğin, iki dilden birinin kentlerde, öbürünün kırsal bölgelerde konuşulduğu olur; ne var ki bu dağılım her zaman açık seçik değildir.

İlkçağda da aynı olgulara rastlanır. Elimizde Roma İmparatorluğu'nun dil haritası olsaydı, yakın çağlardakilere çok benzeyen olgularla karşılaşırdık. Örneğin, Cumhuriyet döneminin sonlarına doğru Campania'da şu diller konuşulu-

yordu: Pompei yazıtlarının gösterdiği gibi Oskça; Napoli'yi, vb. kuran sömürgelilerin dili olan Yunanca; hatta belki de, Romalılar'ın gelmesinden önce bu bölgeye egemen olan Etrüskçe. Kartaca'da, Latince'nin yanı sıra Kartaca dili ya da Fenikece varlığını sürdürmüştü (Araplar'ın ülkeyi ele geçirdiği dönemde de bu dile rastlıyoruz); Kartaca toprakları üzerinde kuşkusuz bir de Numidia dili konuşuluyordu. İlkçağda Akdeniz Havzası'nın çevresinde tekdilli ülkelerin olağandışı bir nitelik taşıdığı görüşü bile neredeyse benimsenebilir.

Çoğu kez bu dilsel katmanlaşmaya, güç bakımından üstün bir topluluğun bir başka topluluğu egemenliği altına alması yol açmıştır. Ama, barışçı yollardan sızmalara, yerleşmelere de rastlanır. Bir de, dillerini de kendileriyle birlikte getiren göçebe boyların durumu var. Çingeneler böyle yapmışlardır: özellikle Macaristan'a yerleşmiştir bunlar ve orada yoğun köyler oluşturmuşlardır; Çingeneler'in dilinin incelenmesi, bilinmeyen bir çağda Hindistan'dan gelmiş olmaları gerektiğini ortaya koymuştur. Tuna'nın ağzında, Dobruca'da dağınık Tatar köylerine rastlanır: Bu köyler, söz konusu bölgenin dil haritasında ufak benekler oluşturur.

2. YAZINSAL DİL VE YEREL DİL

Bütün söyleyeceklerimiz bu kadar değil: Doğal bir dil yazınsal bir dilin etkisi altında kalınca da dil birliği yok olabilir. Bir topluluk belli bir uygarlık düzeyine ulaştı mı, kaçınılmaz olarak bu durum ortaya çıkar. "Yazınsal dil" sözünden yalnız yazın dilini değil, daha genel bir anlamda ve resmi olsun olmasın tüm toplumun yararlanmasına açık her türlü ekin dilini anlıyoruz. Kendi başına kaldı mı dil, hiçbiri öbürlerinin alanına taşmayan lehçelere bölünür, bunun sonucunda da sınırsız bir ufalanmaya uğrar. Ama uygarlık geliştikçe ilişkileri de çoğalttığından, bir tür örtülü anlaşma uyarınca, lehçelerden biri seçilerek ulusu tümüyle ilgilendiren her şeyin aracı durumuna getirilir. Bu seçime yön veren nedenler

çeşitlilik gösterir: Kimi durumlarda, uygarlığın en ileri düzeyde bulunduğu bölgenin lehçesi yeğ tutulur, kimi durumlarda siyasal egemenliği elinde bulunduran ve özeksel erkin (merkezi iktidarın) yer aldığı ilin lehçesi seçilir; kimi durumlarda da bir saray, kendi konuşmasını ulusa benimsetir. Ayrıcalıklı lehçe bir kez resmi ve ortak dil düzeyine yükseldi mi, eskisi gibi kaldığı çok az görülür bu dilin. Başka bölgelerin lehçesel öğeleri sızar ona. Ayrıcalıklı lehçe gitgide karma bir görünüm alır, ama başlangıçtaki özelliklerini de tümüyle yitirmez. Örneğin, yazınsal Fransızca'da Ile-de-France lehçesini, ortak İtalyanca'da da Toscana lehçesini kolayca tanırız. Öte yandan yazınsal dil hemen benimsenmez. Halkın büyük bir bölümü ikidilli olur, hem herkesin dilini konuşur, hem de yerel ağzı. Fransa'nın Savoie gibi birçok bölgesinde bu durum görülür. Savoie'ya Fransızca dışardan gelmiştir ve bölgedeki ağızları bugüne değin silememiştir. Bu olgu, her bölgede resmi dilin yanı sıra bir lehçenin varlığını sürdürdüğü Almanya ve italya'da genellik gösterir.

Aynı olgulara her çağda, belli bir uygarlık aşamasına ulaşmış bütün toplumlarda rastlanır. Yunanlılar'ın da, Attike ve Iyonya lehçelerinden oluşmuş ortak bir dilleri vardı; bu dilin yanı sıra yerel lehçeler de varlıklarını sürdürmüşlerdir. Eski Babil'de bile bölgesel lehçelerin yanı sıra resmi bir dilin varlığını tanıtlamak olanaklı gibi görünüyor.

Genel bir dil zorunlu olarak yazı kullanımını gerekli kılar mı? Homeros'un şiirleri bunun tersini kanıtlar gibi. Yazının kullanılmadığı, hiç değilse çok az kullanıldığı bir çağda yaratılmış olmalarına karşın, bu şiirlerin dili uzlaşım ürünüdür, saymaca niteliklidir ve yazınsal bir dilin tüm özelliklerini ortaya koymaktadır.

Bu bölümde söz konusu edilen olgulara o denli sık rastlanır ki dillerin tarihinde olağan bir etken olarak görülebilir bunlar. Ne var ki biz burada doğal uzamsal çeşitliliğin algılanmasını bulandıran hiçbir şeyi göz önünde bulundur-

mayarak temel olguyu, her türlü yabancı dil aktarımı ve her türden yazınsal dil oluşumu dışında ele alacağız. Ana çizgilerine indirgenmiş bu yalın görüntü gerçeği çarpıtıyormuş gibi gelirse de doğal olgunun önce kendi içinde incelenmesi gerekir.

Benimsediğimiz ilke uyarınca, örneğin Brüksel'in, Belçika'nın Flaman bölgesinde bulunduğu için Germen nitelikli olduğunu söyleyeceğiz. Brüksel'de Fransızca konuşulursa da, bizi ilgilendiren tek şey Flamanca alanıyla Wallon alanı arasındaki sınır çizgisidir. Öte yandan, aynı görüş açısına göre, Liège, Wallon bölgesinde bulunduğundan Roman nitelikli sayılacaktır. Orada Fransızca, aynı kökenden bir dilin uzerine gelip yerleşmiş bir yabancı dilden başka bir şey değildir. Gene aynı biçimde Brest, dilsel bakımdan Bretonca'ya bağlanır. Orada konuşulan Fransızca'nın Bretagne'ın yerli diliyle hiçbir ortak yanı yoktur. Hemen hemen yalnız Yüksek Almanca konuşulan Berlin de Aşağı Almanca'ya bağlanacaktır, vb.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

UZAMSAL ÇEŞİTLİLİĞİN NEDENLERİ

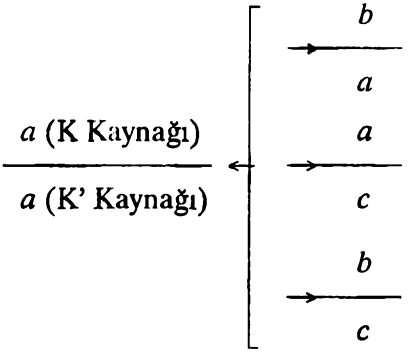
1. TEMEL NEDEN: ZAMAN

Salt nitelikli çeşitlilik (bak. s. 278) baştan başa kurgul (spekülatif) bir sorun çıkarır karşımıza. Oysa akrabalık çerçevesindeki çeşitlilikle gözlem alanına ve bu çeşitlilik birliğe indirgenebilir. Örneğin, Fransızca da, Provansça da, Galya'nın kuzeyinde ve güneyinde ayrı bir evrim çizgisi izlemiş olan Halk Latincesi'ne bağlanır. Bu dillerin ortak bir kökene bağlanışı olguların gerçekliğinden kaynaklanır.

Her şeyin nasıl olup bittiğini iyi anlamak için, uzamdaki ayrımlaşmanın temel nedenini saptamamızı sağlayacak, olabildiğince yalın kuramsal koşulların gerçekleştiğini varsayalım ve sınırları kesinlikle belirlenmiş bir yerde -örneğin, küçük bir adada- konuşulan bir dilin sömürgelilerce gene sınırları belirli bir başka yere, örneğin bir başka adaya götürüldüğünde nelerle karşılacağını kendi kendimize soralım. Belli bir süre sonunda birinci kaynağın (K) diliyle ikinci kaynağın (K') dili arasında sözlüğe, dilbilgisine, söyleyişe, vb. ilişkin türlü ayrılıkların ortaya çıktığı görülecektir.

Yalnız bir yerden bir yere aktarılan dilin değişeceği, yerli dilin ise olduğu gibi kalacağı sanılmamalıdır. Bunun tersi de salt bir biçimde gerçekleşmez. Dillerin birinde, öbü-

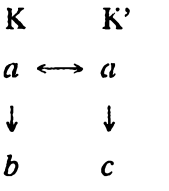
ründe ya da her ikisinde birden bir yenilik ortaya çıkabilir. Yerini bir başka dilsel özelliğe (*b, c, d,* vb.) bırakabilecek bir *a* dilsel özelliği olsa, ayrımlaşma üç değişik biçimde gerçekleşebilir (bak. aşağıdaki çizim).

Demek ki inceleme tek yanlı olamaz; her iki dildeki yenilikler de aynı derecede önemlidir.

Bu ayrılıkları yaratan nedir? Ayrılıkları yalnızca uzamın yarattığını sanırsak bir yanılsamaya düşmüş oluruz. Uzamın tek başına dil üstünde hiçbir etkisi yoktur. K kaynağından ayrılan sömürgeliler K' kaynağına geldiklerinin ertesi günü de hiçbir değişiklik olmadan bir gün önce konuştukları dili kullanırlar. Zaman etkeni unutulur, çünkü bu etken uzam denli somut değildir. Ama gerçekte dilsel ayrımlaşma ona bağlıdır. Uzamsal çeşitlilik zamansal çeşitliliğe çevrilmelidir.

Ayrımsal *b* ve *c* özellikleri olsun; bunların birincisinden ikincisine de, ikincisinden birincisine de hiç geçilmemiştir; birlikten çeşitliliğe geçişi yakalayabilmek için *b* ve *c*'nin, yerini aldıkları ilk *a* özelliğine değin geri gitmek gerekir. Sonraki biçimlere yerini bırakan odur. Böylece, benzer bütün durumlar için geçerli şu uzamsal ayrımlaşma çizimi ortaya çıkar:

İki dilin birbirinden ayrılması olayın elle tutulur görüntüsüdür, ama olayın kendisini açıklamaz. Kuşkusuz, bu dilsel olgu, yer ayrılığı olmadan -bu ayrılık ne denli az olursa olsun, durum değişmez- ayrımlaşmazdı. Ne var ki ayrılıkları tek başına uzaklık yaratmaz. Nasıl bir yüzeye bakarak bir oylum üstüne görüş ileri sürülemez ve bir üçüncü boyut, bir başka deyişle derinlik gerekirse, aynı biçimde uzamsal ayrılığın çizimi de ancak zaman boyutunu da kapsarsa eksik kalmaz.

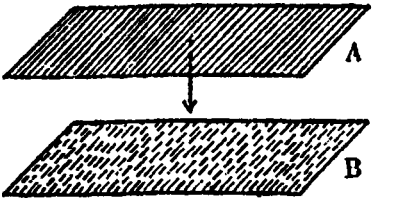
Ortama, iklime, toprak yapısına, özel alışkılara (örneğin dağda yaşayan bir topluluğun alışkıları deniz kıyısında yaşayan bir topluluğunkilere benzemez) bağlı ayrılıkların dili etkileyebileceğini ve burada incelediğimiz ayrılıkların bu durumda uzamsal olarak koşullandığım öne sürerek bize karşı çıkanlar olabilir. Ne var ki bu etkiler tartışma götürür (bak. s. 215). Tanıtlandıklarını varsayalım: O zaman da burada bir ayrım yapmak gerekir. *Değişimin doğrultusu* ortama bağlanabilir. Bu doğrultuyu, her durumda ortaya çıkan, ama tanıtlanıp betimlenemeyen belirsiz nedenler koşullandırır. Bir *u* belli bir anda ve belli ortamda *ü* olur. Neden bu ses söz konusu anda ve yerde değişikliğe uğramıştır? Niçin *ü* olmuştur da, örneğin *o* olmamıştır? İşte, bunlar bilinemez. Ama özel doğrultusu ve özel görünüşleri, bir yana bırakılarak ele alınan *değişimin kendisi*, tek sözcükle dilin değişkenliği yalnızca zamana bağlıdır. Demek ki uzamsal çeşitlilik genel olayın ikincil bir yönüdür. Akraba dillerin birliğini yalnızca zaman içinde bulabiliriz. Eğer karşılaştırmacı çok kötü yanılsamaların kurbanı olmak istemiyorsa, bu ilkeyi iyice bellemelidir.

2. *KESİNTİSİZ BİR ALANDA ZAMANIN ETKİSİ*

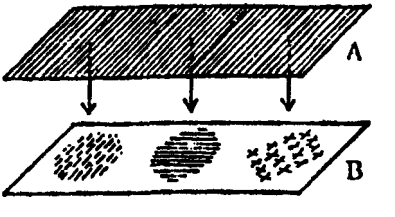
Tekdilli, daha açık bir deyişle, herkesin aynı dili konuştuğu ve nüfusun yerleşik nitelikli olduğu bir ülke düşünelim şimdi: Örneğin, İ. S. 450 yılına doğru, her bölgesinde Latince'nin sağlam bir biçimde yerleşmiş olduğu Galya'yı ele alalım. Ne olacaktır bu durumda?

1. Dil konusunda salt değişmezlik görülmediğinden (bak. s. 122 ve ötesi) belli bir süre sonunda dil kendi kendisine özdeş olmaktan çıkacaktır.

2. Evrim, alanın tüm yüzeyinde de aynı olmayacak, bölgeden bölgeye değişecektir. Bir dilin kapladığı alanın tümünde de aynı biçimde değiştiği hiç görülmemiştir. Demek ki gerçeği şu çizim yansıtmaz:

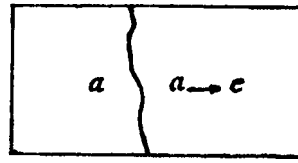
Aşağıdaki çizim yansıtır:

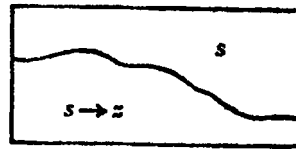
Her türden lehçe biçimlerinin ortaya çıkması sonucunu verecek çeşitlilik nasıl başlar ve nasıl gelişir? İlk bakışta göründüğünden daha karmaşıktır bu olay ve başlıca iki özellik sunar:

1. Evrim, birbirini izleyen, kesin çizgili yenilikler biçimine bürünür. Bu yenilikler, niteliklerine göre sıralanabilecek, biçimlenebilecek ve sınıflandırılabilecek bir o kadar tikel olgu (ses değişimsel, sözlüksel, biçimbilimsel, sözdizimsel, vb. olgular) özelliğiyle ortaya çıkar.

2. Bu yeniliklerin her biri belli bir yerde gerçekleşir, her yeniliğin ayrı bir alanı varılır. İki olasılıkla karşılaşırız: Ya bir yeniliğin alanı tüm bölgeyi kucaklar ve lehçesel hiçbir ayrılık yaratmaz (en az rastlanan durum budur) ya da, genellikle görüldüğü gibi, dönüşüm -her lehçesel olgunun özel bir alanı bulunduğundan- bölgenin ancak bir kesimini etkiler. Aşağıda ses değişimleri üstüne söyleyeceklerimiz her türlü yenilik için de geçerli sayılmalıdır. Örneğin, eğer bölgenin bir kesiminde *a*, *e*'ye dönüşmüşse:

aynı bölgede *s* de *z*'ye dönüşebilir: Ama bunun sınırları başkadır:

İşte doğal evrimiyle basbaşa kalan bir dilin kapladığı bölgenin bütün noktalarında ağızların çeşitliliğini açıklayan da bu ayrı alanların varlığıdır. Bu alanlar önceden bilinemez. Hiçbir sey bunların kapsamını önceden belirlememizi sağlayamaz. Yalnız varlıklarını gözlemlemekle yetinmek gerekir. Sınırlarının iç içe girdiği haritada üst üste binerek son derece karmaşık birleşimler oluşturur bu alanlar. Sundukları görüntü kimi durumlarda aykırı niteliklidir. Örneğin, *a* önünde Latince'deki *c* ve *g*, Normandiya'nın bir kesimiyle Picardie dışında, bütün Kuzey Fransa'da önce *tš, dž*'ye, sonra da, *š, ž*'ye dönüşmüştür (bak. *cantum* → *chant* "şarkı", *virga* → *verge* "değnek", vb.). Normandiya'nın bir kesimiyle Picardie'de ise sesler olduğu gibi kalmıştır (bak. Picardie lahçesindeki *cat* [*chat* "kedi" yerine], *rescapé* [*réchappé* "bir tehlikeden kurtulmuş" yerine: Bu sözcük yakın bir geçmişte Fransızca'ya girmiştir], yukarda anılan *virga*'dan gelen *vergue* "seren", vb.).

Bu olguların tümünden ne gibi bir sonuç çıkması gerekir? Belli bir anda bir bölgenin her yerinde aynı dil konuşuluyorsa beş yüz ya da bin yıl sonra, bu bölgenin iki uç noktasında oturanların birbirleriyle anlaşamaması olasıdır; buna karşın, herhangi bir noktada oturanlar komşu bölgelerin ağzını eskisi gibi anlayacaklardır. Bu ülkeyi bir baştan bir başa aşacak olan bir yolcu yer değiştirdikçe çok ufak lehçesel ayrılıklar görecektir yalnızca. Ama yolcu ilerledikçe bu ayrılıklar da gitgide çoğalacağından, sonunda, kalkış noktasındaki bölgede oturanların anlamayacağı bir dil ortaya çıkacaktır. Bir de şu olabilir: Bölgenin bir noktasından kalkılır da bütün yönlerde ilerlenirse, değişik biçimde olmakla birlikte, ayrılıklar toplamının her doğrultuda arttığı görülür.

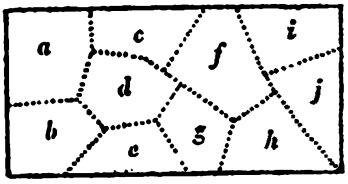
Bir köyde konuşulan ağızda saptanan özelliklere komşu köylerde de rastlanacak, ama bunların her birinin hangi uzaklığa değin yayıldığını önceden anlamaya olanak bulunmayacaktır. Haute-Savoie ilinin kasabası Douvaine'de Cenevre'ye (Fransızca'da: Genève) *ɖenva* denir; bu söyleyişe doğuda ve güneyde çok uzak bölgelere değin rastlanır; ama

Léman Gölü'nün öbür kıyısında bu sözcük *dzenva* diye söylenir. Ne var ki birbirinden belirgin biçimde ayrı iki lehçe söz konusu değildir, çünkü bir başka olgu ele alınsa sınırların değişik olduğu görülür. Örneğin Douvaine'de Fransızca *deux* "iki" yerine *daue* denir; ama bu söyleyişin alanı *dzenva*'nınkinden çok daha dardır. Oraya birkaç kilometre uzaklıkta bulunan Salève'in eteklerinde *due* denir.

3. LEHÇELERİN DOĞAL SINIRLARI YOKTUR

Genellikle lehçeler bambaşka biçimde düşünülür. Bunlar, her yönde sınırları çizilmiş, haritada yan yana ve birbirinden ayrı alanlar kaplayan, kesinlikle belirli (*a, b, c, d,* vb.) dilsel türler olarak tasarlanır.

Ama doğal lehçesel dönüşümler apayrı bir sonuç verir. Her olgunun kendi başına incelenmesi ve yayılma alanının belirlenmesi işlemine başlanır başlanmaz, eski kavramın yerine

şöyle tanımlanabilecek yeni bir kavram getirmek gerekmiştir: Doğal lehçe yoktur, yalnız doğal lehçesel özellikler vardır ya da ne kadar yer varsa bir o kadar da lehçe vardır: Bu da aynı anlama gelir.

Böylece doğal lehçe kavramı ilkece, belli genişliği olan geniş bölge kavramıyla uyuşmaz. İki şeyden biri: Ya bir lehçe, özelliklerinin tümüyle tanımlanır ve bu durumda haritanın bir noktasında kalarak bir tek yerin ağzıyla yetinmek gerekir; oradan uzaklaşılır uzaklaşılmaz, olduğu gibi aynı

özelliklere artık rastlanmaz; ya da lehçe, özelliklerinden yalnız biriyle tanımlanır ve bu durumda kuşkusuz, bir yüzey elde edilir: Söz konusu olgunun yayılma alanının yüzeyi. Ama bunun yapay bir yöntem olduğunu ve bu yoldan çizilen sınırların hiçbir lehçesel gerçekliğin karşılığı olmadığını belirtmeye bilmem gerek var mı?

Lehçesel özelliklerin araştırılması dilbilimsel haritacılık çalışmalarının kalkış noktası olmuştur. Bunların örnek aldığı çalışma, Gilliéron'un düzenlediği *Atlas linguistique de la France* (Fransa'nın Dil Atlası) adlı yapıttır. Wenker'in Almanya'ya ilişkin atlasını da bu arada anmak gerekir.(1) Atlasın biçimi önceden bellidir, çünkü ülkeyi bölge bölge incelemek gerekir. Bir harita her bölgeyle ilgili olarak ancak az sayıda lehçesel özellik kapsayabilir. Aynı bölgede üst üste yığılan sesbilgisel, sözlüksel, biçimbilimsel, vb. özellikleri yansıtabilmek için o bölgeyi birçok kez yeniden ele almak gerekir. Bu türlü araştırmalar başlıbaşına bir örgütlenme, yerel bildiricilerin yardımı ve soru dizinleri aracılığıyla yürütülen soruşturmalar, vb. gerektirir. Burada İsviçre'nin Fransızca konuşulan bölgelerindeki ağızlarla ilgili soruşturmayı anmalıyız. Dil atlaslarının yararlarından biri lehçebilim çalışmalarına gereç sağlamalarıdır: Son zamanlarda yayımlanan pek çok özel inceleme Gilliéron'un *Atlas*'ına dayanmaktadır.

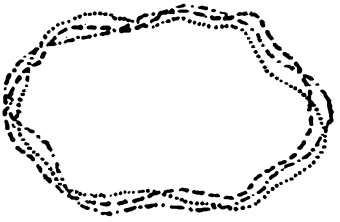
Lehçesel özellikler arasındaki sınırlara "eşdillilik çizgileri" denilmiştir. Bu terim *eşsıcak* örnek alınarak yapılmıştır, ama bulanıktır, doğru da değildir. Çünkü "dili aynı olan" demektir. *Dilbirim* sözcüğünün "bir dile özgü nitelik" anlamına geldiğini varsayarsak, daha doğru bir deyişle -ve böyle bir terim kullanılabilir olsa- *eşdilbirimsel çizgilerden* söz edilebilir. Ama biz J. Schmidt'e değin gerilere uzanan ve bir sonraki bölümün doğrulayacağı bir benzetiyi benimseyerek *yenilik dalgaları* demeyi yeğliyoruz.

(1) Ayrıca bak. WEIGAND: *Linguistischer Atlas des dakorumänischen Gebiets* (Dakorumen Bölgesinin Dil Atlası) (1909) ve MILLARDET: *Petit atlas linguistique d'une région des Landes* (Landes'daki Bir Bölgenin Küçük Dil Atlası) (1910).

Bir dil haritasına göz attığımızda, kimi durumlarda iki ya da üç dalganın birbiriyle çakıştığını, dahası belli bir doğrultuda kaynaştığını görürüz:

Aralarında bu türlü bir bölge bulunan iki A ve B noktasının belli bir ayrılıklar bütünü sunduğu ve oldukça belirgin biçimde ayrımlaşmış iki ağız oluşturduğu açıkça görülür. Bu uyarlıkların tikel nitelik taşımayıp iki ya da daha çok sayıda alanın tüm çevresini ilgilendirdiği de olur:

Bu uyarlıklar yeterli sayıya ulaştığında yaklaşık bir biçimde lehçeden söz edilebilir. Burada hiç göz önünde bulundurmadığımız toplumsal, siyasal, dinsel, vb. olgularla açıklanır bu uygarlıklar; temel ve doğal nitelikli olguyu, bağımsız alanlar biçimindeki ayrımlaşmayı, tümüyle silmemekle birlikte gizlerler.

4. DİLLERİN DOĞAL SINIRLARI YOKTUR

Bir dille bir lehçe arasındaki ayrılığın ne olduğunu söyleyebilmek güçtür. Çoğu kez, lehçe bir yazın ürettiği için dil adını taşır. Portekizce ve Felemenkçe için durum böyledir. Anlaşılabilirlik sorunu da önemli bir etkendir: Birbirini anlamayan kişilerin değişik diller konuştuğu söylenir doğal olarak. Bunu bir yana bırakarak diyebiliriz ki, kesintisiz bir bölgede, yerleşik topluluklar içinde gelişmiş olan diller lehçelerin ortaya koyduğu olguları daha geniş çapta görmemize olanak sağlar. Onlarda da yenilik dalgalarına rastlarız, yalnız bu dalgalar birçok dile özgü ortak bir alanı kucaklar.

Varsaydığımız ülküsel koşullarda akraba diller arasında sınır çizilemez: Tıpkı lehçeler arasında sınır çizilemediği gibi. Bölgenin genişliği önemli değildir. Nasıl Yüksek Almanca'nın nerede bittiği Aşağı Almanca'nın nerede başladığı söylenemezse, aynı biçimde Almanca'yla Felemenkçe, Fransızca'yla İtalyanca arasında da bir sınır çizilemez. Birtakım uç noktalar vardır ki oralarda güvenle: "Burada Fransızca, şurada İtalyanca konuşulur" deriz. Ama ara bölgelere girer girmez bu ayrılığın silindiğini görürüz. İki dil arasında geçiş sağlamak üzere tasarlanacak daha dar ve yoğun bir bölge (Fransızca'yla İtalyanca arasındaki Provansça gibi) de daha çok gerçeklik taşımaz. Kaldı ki, bir baştan bir başa aşamalı biçimde ayrımlaşmış lehçelerle kaplı bir bölgede, ne türlü olursa olsun, kesin bir dilsel sınır nasıl düşünülebilir? Lehçelerin olduğu gibi dillerin sınırları da geçiş bölgelerinde eriyip gider. Lehçeler nasıl dilin tüm yüzeyinde ortaya çıkan nedensiz altbölumlerden baska bir şey değilse, aynı biçimde iki dili birbirinden ayırdığı varsayılan sınır çizgisi de ancak saymaca olabilir.

Ne var ki bir dilden öbürüne birdenbire geçildiği de çok olur. Bu sert geçişler neyin ürünüdür acaba? Elverişsiz koşulların belli belirsiz geçişlerin sürüp gitmesini önlemesi-

nin. İşleri en çok karıştıran etken, toplulukların yer değiştirmesidir. Her zaman göçler olur. Yüzyıllar boyunca üst üste yığılarak bu göçler her şeyi karmakarışık etmiştir. Birçok noktada dilsel geçişlerin izi silinmiştir. Hint-Avrupa ailesi bunun belirgin bir örneğidir: Başlangıçta Hint-Avrupa dilleri çok yakın ilişkileri olan, kesintisiz bir dilsel alanlar zinciri oluşturan dillerdi büyük bir olasılıkla: Bu alanların başlıcalarını genel çizgileriyle ortaya koyabiliyoruz. İslavca içerdiği özelliklerle İran ve Germen dillerinin alanına taşar; bu da söz konusu dillerin uzamsal dağılımına uygundur. Aynı biçimde Germence, İslavca'yla Keltçe arasında yer alan bir halka olarak görülebilir. Keltçe'nin de İtalik diliyle çok sıkı bağları vardır. İtalik dili ise Keltçe ve Yunanca arasında yer alır: Öyle ki, bütün bu dillerin uzamsal konumunu bilmeden bir dilbilimci hiç duraksamaksızın bunların her birine bir yer verebilir. Ne var ki, iki dil öbeği arasındaki -örneğin, Germence - İslavca arasındaki- sınırı ele aldığımızda hiçbir geçiş aşamasına rastlamadan sert bir atlamayla karşılaşırız. İki dil birbiri içinde eriyeceğine birbiri karşısına dikilir. Çünkü ara lehçeler ortadan kalkmıştır. İslavlar da, Germenler de oldukları yerlerde kalmamışlar, göç etmişler, birbirlerinin topraklarını ele geçirmişlerdir. Bugün komşu olan İslav ve Germen topluluklarıyla eskiden sınırdaş olan topluluklar aynı değildir. Calabria'daki İtalyanlar'ın gelip Fransa sınırlarına yerleştiklerini düşünelim: Bu yer değiştirme olayı İtalyanca'yla Fransızca arasmda gözlemlediğimiz belli belirsiz geçişi doğal olarak ortadan kaldırır. İşte, Hint-Avrupa dili de bir yığın benzer olgu sunar bize.

Ama başka nedenler de geçişleri silmeye yardımcı olur. Örneğin, ortak dillerin ağızları silerek yayılması (bak. s. 282 ve ötesi) bu nedenler arasında yer alır. Bugün yazınsal Fransızca (Ile-de-France'ın eski dili) sınırda resmi İtalyanca'nın (genelleşmiş Toscana lehçesinin) karşısına dikilir. Birçok dilsel sınırda ara ağızların her türlü izi silinmişken Batı Alpleri'nde bugün de geçiş ağızlarıyla karşılaşılabilmesi mutlu bir rastlantıdır.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

DİLSEL DALGALARIN YAYILMASI

1. BİRLEŞTİRİCİ VE AYIRICI GÜÇLER[1]

Dil olgularının yayılmasına da, herhangi bir alışkıya, örneğin modaya egemen olan yasalar yön verir. Her insan topluluğunda aynı anda ve karşıt yönde iki güç durmaksızın etkisini duyurur: Bir yandan kendi içine kapalı ayırıcı güç, bir yandan da, insanlar arasında ilişkiler oluşturan birleştirici güç.

Dar bir dilsel topluluk, kendi içinde gelişmiş dilsel geleneklere özgül eğilimiyle bağlı kalır. Bu alışkılar her bireyin çocukluğunda edindiği ilk alışkılardır; güçleri buradan gelir, sürüp gitmelerinin nedeni budur. Tek etken bunlar olsaydı, dil konusunda sonsuz sayıda ayrılığa yol açarlardı.

Ne var ki bunların etkisi karşıt gücün etkisiyle dengelenir: Ayırıcı güç insanları bulundukları yere mıhlar, oysa birleştirici güç onları ilişki kurmaya zorlar. Başka yerlerden gelen kimselerin bir köye uğramasını sağlayan, bir bayram

(1) Fransızca betikteki İng. *intercourse* "toplumsal bağıntılar, ilişkiler, vb.". terimini *birleştirici güç* terimiyle karşılıyoruz. Yayımcılar Saussure'ün kullandığı terime anlatımlı olduğundan dokunmadıklarını, oysa bu terimin kuramsal bir sunuştan çok sözlü bir açıklamaya uygun düştüğünü belirtiyorlar. - Bu terimin karşıtı olarak kullanılan Fr. *esprit de clocher* – "dar anlayış, dar bir çevreye bağlanış, vb." sözünü ise, bu bölümdeki eşdeğerli başka kullanımlardan da esinlenerek ayırıcı güç terimiyle aktarıyoruz. ÇN.

ya da panayır dolayısıyla nüfusun bir bölümünün yer değiştirmesine yol açan, çeşitli illerden kişileri asker ocağında bir araya getiren, vb. odur. Kısacası, öbür gücün ufalayıcı etkisini engelleyen birleştirici bir ilkedir bu.

Bir dilin yayılmasını ve bütünlüğünü birleştirici güç sağlar. İki biçimde etkiler dili: Kimi durumlarda engelleyici etken olarak, bir yeniliği ortaya çıktığı anda ve noktada yok ederek lehçesel parçalanmayı önler; kimi durumlarda ise yardımcı etken olarak bu yeniliği benimseyip yayarak birliği destekler. İşte, bir lehçesel olgunun uzamsal sınırlarını belirtmek için *dalga* sözcüğünün kullanılmasını (bak. s. 292) birleştirici gücün bu ikinci biçimi geçerli kılar. Eşdilbirimsel çizgi, yayılan, ama geri de çekilebilecek bir taşkının uç noktasına benzer.

Kimi durumlarda, bir dilin, birbirinden çok uzak bölgelerdeki iki ağzının ortak bir dilsel özellik sunduğunu şaşırarak görürüz. Bunun nedeni, önce bölgenin bir yerinde ortaya çıkan bir değişimin hiçbir engelle karşılaşmadan yayılarak yavaş yavaş kalkış noktasından çak uzaklara değin alanını genişletmiş olmasıdır. Yalnızca belli belirsiz geçiş aşamalarına rastlanan dilsel bir bütünü, birleştirici gücün etkilemesini hiçbir şey engellemez.

Özel bir olgunun genelleşmesi zaman ister. Bunun sınırları ne olursa olsun durum değişmez. Kimileyin bu zamanı ölçebiliriz. Örneğin, birleştirici gücün tüm Almanya'ya yaydığı *þ→d* dönüşümü 800 - 850 yılları arasında önce güneyde gerçekleşmiş, ama Frankça'da bu dönüşüm olmamış, *þ*, *ð* biçiminde varlığını sürdürmüş ancak sonradan yerini *d*'ye bırakmıştır; *t*'nin *z*'ye (*ts* biçiminde söylenir) dönüşümü daha dar sınırlar içinde kalmış ve ilk yazılı belgelerin ortaya çıkmasından önceki dönemde başlamıştır. Bu değişim 600 yılına doğru Alpler'den kalkıp Lombardia'nın hem kuzeyine, hem güneyine yayılmış olsa gerek. VIII. yüzyıldan kalma bir Thüringen ayrıcalık belgesinde de bu *t*'ye rastlarız. Daha

yakın bir dönemde, Germence'deki *ī*'ler ve *ū*'lar ikiliünlü olmuşlardır (bak. *mūn* yerine *mein* "benim", *brūn* yerine *braun* "kahverengi"); 1400 yılına doğru Bohemya'dan yola çıkan bu olgu ancak 300 yılda Ren kıyılarına ulaşarak bugün kapladığı alana yayılabilmiştir.

Bu dil olguları bulaşma yoluyla yayılmışlardır. Büyük bir olasılıkla tüm dalgalar için de durum aynıdır: Bunlar bir noktadan yola çıkarak çevreye yayılır. Bu bizi ikinci bir önemli gözleme götürür.

Zaman etkeninin uzamsal çeşitliliği açıklamak için yeterli olduğunu gördük. Ama bu ilke ancak yeniliğin doğduğu yer göz önünde bulundurulursa tümüyle doğrulanır.

Şimdi Almanca'daki ünsüz değişimi örneğini yeniden ele alalım. Eğer bir *t* sesbirimi Germen bölgesinin bir noktasında *ts* olursa, yeni ses ortaya çıktığı noktanın çevresine yayılma eğilimi gösterir. İşte, önceki *t* biçimiyle ya da başka noktalarda bu sesin dönüştüğü öbür seslerle savaşıma bu uzamsal yayılım yoluyla girişir. Bu türlü bir yenilik doğduğu yerde salt bir ses değişim olgusudur. Ama başka yerlerde ancak uzamsal olarak ve bulaşma yoluyla yerleşir. Onun için, şu çizim ancak yeniliğin kaynağında tüm yalınlığıyla geçerlidir:

t
↓
ts

Yayılmaya uygulandı mı yanlış bir görüntü sunar.

Demek ki sesbilgici, bir sesbirimin yalnız zaman ekseni üstünde evrim geçirdiği yenilik kaynaklarıyla, hem zamana, hem uzama bağlı olduklarından salt nitelikli ses değişim olguları kuramında yer alamayacak bulaşma alanlarını titizlikle birbirinden ayıracaktır. Dıştan gelen bir *ts*'nin, *t*'nin yerini alması geleneksel bir ilkörneğin değişmesi demek değil-

dir; bu ilkörnek göz önünde bulundurulmadan, bir komşu ağza öykünülmesi demektir. Alpler'den gelen bir *herza* "yürek" biçimi Thüringen'de eski bir *herta* biçiminin yerini aldığında bir ses değişiminden değil, bir sesbirim aktarımından söz etmek gerekir.

2. BİR TEK İLKEYE BAĞLANAN İKİ GÜÇ

Bölgenin belli bir noktasında -belli bir nokta derken, noktaya benzetilebilecek en küçük yüzey (bak. s 291), örneğin bir köy demek istiyoruz- söz konusu iki gücün, ayırıcı ve birleştirici güçlerin her birine bağlanan olguları öbürlerinden ayırt etmek çok kolaydır. Bir olgu buzların ancak ya birine ya da öbürüne bağlı olabilir ki ağızda ortaklaşa bulunan her özellik birleştirici gücün, yalnız ele alınan noktadaki ağızda rastlanan her özellik ise ayırıcı gücün ürünüdür.

Ne var ki daha büyük bir yüzey, örneğin bir kanton söz konusu olur olmaz, yeni bir güçlük çıkar ortaya: Belli bir olgunun bu iki etkenden hangisine bağlandığı bu durumda artık söylenemez. Karşıt olmakla birlikte iki etken de dilin her özelliğinde bir yer tutar. Bir A kantonu için ayırıcı özellik taşıyan her şey onun her bölgesinde bulunur. Burada ayırıcı güç etkisini duyurur, çünkü kantonun komşu B kantonundan herhangi bir şey almasını da, B'nin A'ya özenmesini de önler. Ama birleştirici güç, bir başka deyişle toplumsal ilişkiler de işe karışır burada, çünkü A'nın çeşitli bölgeleri (A^1, A^2, A^3, vb.) arasında etkisini duyurur. Böylece, bir yüzey söz konusu olduğunda her iki güç de, değişik oranlarda olmakla birlikte aynı zamanda etkisini gösterir. Bir yeniliği birleştirici güç ne denli desteklerse bu yeniliğin alanı da o denli genişler; öbür gücün etkisi ise, dilsel bir olgunun, yayıldığı alanda kalmasını sağlamak, bunun için de dıştan gelen olguların onun yerini almasını engelemek biçiminde kendini gösterir. Bu iki gücün etkisinin ne türlü bir sonuca varacağı-

nı önceden kestirebilmek olanaksızdır. Sayfa 296'da, Alpler'den Kuzey Denizi'ne değin uzanan Germence bölgesinde þ'nin *d*'ye dönüşmesinin genel bir olgu niteliği taşıdığını, buna karşın *t*'nin yalnız güneyde *ts*'ye (*z*) dönüştüğünü gördük. **Ayırıcı** güç güneyle kuzey arasında bir karşıtlık yaratmıştır. Ama bu sınırlar içinde, birleştirici güç aracılığıyla dilsel dayanışma sağlanmıştır. Görüldüğü gibi bu ikinci olguyla birincisi arasında ilke bakımından kökten bir ayrılık yoktur. Aynı güçler karşı karşıyadır, yalnız bunların etki oranı değişmektedir.

Bu da, gerçekte, bir yüzey üstünde ortaya çıkan dilsel evrimlere ilişkin incelemede **ayırıcı** güce yer verilmeyebileceği ya da bu gücün, birleştirici gücün engelleyici yönü olarak -aynı şeydir bu da- ele alınabileceği anlamına gelir. Eğer birleştirici etki yeterince güçlüyse tüm yüzey üstünde birlik sağlar; yoksa olgu yarı yolda kalır, bölgenin yalnız bir bölümüne yayılır. Bu dar alan kendi bölümleri açısından gene de tutarlı bir bütün sunar. İşte, bundan ötürü **ayırıcı** güce başvurmadan her şeyi birleştirici güce bağlayabiliriz, çünkü **ayırıcı** güç öbür gücün her bölgeye özgü bir biçiminden başka bir şey değildir.

3. AYRI BÖLGELERDE DİLSEL AYRIMLAŞMA

Tekdilli bir toplulukta dilsel birliğin olgudan olguya değiştiği, bütün yeniliklerin genelleşmediği, uzamsal kesintisizliğin sürekli ayrımlaşmaları engellemediği anlaşılınca ve ancak bu koşul yerine gelince iki ayrı bölgede koşut bir gelişim gösteren bir dilin durumu ele alınabilir.

Bu olaya çok sık rastlanır. Örneğin, Germence Avrupa'dan Britanya Adaları'na geçer geçmez, bir yanda Alman lehçeleri, bir yanda da İngilizce'nin kaynaklandığı Anglosaksonca olmak üzere ikili bir evrim izlemeye başlamıştır. Kanada'ya yerleşen Fransızca'yı da burada anabiliriz. Kesintili

görünüm her zaman sömürgeleme ya da ükenin ele geçirilmesi sonucu ortaya çıkmaz; ilişkilerin kesilmesinin de ürünü olabilir: Rumence, İslav topluluklarının araya girmesinden ötürü Latin öbeğiyle ilişkisini yitirmiştir. Kaldı ki neden de pek önemli değildir. Soı un her şeyden önce, ayrılığın dillerin tarihinde bir etken olarak ortaya çıkıp çıkmadığını, kesintisizlik durumunda görülen sonuçlar dışında da sonuçlar verip vermediğini anlama sorunudur.

Yukarda, zaman etkeninin ne denli önemli olduğunu daha iyi ortaya koymak için, birbiri ardı sıra görülen yayılmaların göz önünde bulundurulmayabileceği, önemli bir alan kaplamayan iki nokta, örneğin iki küçük ada üstünde birbirine koşut biçimde gelişen bir dil tasarlamıştık. Ama belli bir yüzölçümüne ulaşan iki bölge ele alınır alınmaz, bu olgu yeniden belirir ve lehçesel ayrımlaşmalara yol açar. Böyle olunca da, kesintili alanların varlığı hiçbir biçimde sorunun yakınlaşmasını sağlamaz. Ayrılık etkenine başvurulmadan açıklanabilecek bir şeyi onunla açıklamaya kalkışmamak gerekir.

İlk Hint-Avrupacılar'ın içine düştüğü yanılgı budur (bak. s. 28). Birbirinden iyice uzaklaşmış dillerden oluşan büyük bir dil ailesi karşısında, ayrımlaşmanın uzamsal parçalanma dışında kalan bu nedenle gerçekleşmiş olabileceğini düşünmemiştir bu dilbilimciler. Ayrı yerlerde değişik diller bulunmasını gözümüzün önünde daha kolay canlandırabiliriz. Yüzeyde kalan bir gözlemci için ayrımlaşmanın zorunlu ve yeterli neden budur. Dahası da var: Dil kavramı ortak köken kavramına bağlanıyor, birinci kavram ikinci kavram aracılığıyla açıklanıyordu. Böylece, İslavlar, Germenler, Keltler, vb. aynı kaynaktan çıkmış tapluluklar olarak düşünülüyor, bu toplulukların ilk kökten göç yoluyla ayrılarak Ortak Hint-Avrupa dilini gittikleri değişik bölgelere götürdükleri varsayılıyordu.

Bu yanılgıdan dönülmesi için aradan çok uzun bir sü-

re geçmesi gerekti. Ancak 1877'de Johannes Schmidt'in bir yapıtı (*Die Verwandtschaftsverhältnisse der Indogermanen* [Hint-Germenler'in Akrabalık İlişkileri]) süreklilik ya da *dalgalar kuramını* ortaya atarak dilbilimcilerin gözünü açtı. Yer değişikliği olmadan, bulunulan yerde ortaya çıkan parçalanmanın Avrupa dilleri arasındaki karşılıklı bağıntıları açıklamaya yeterli olduğu, çeşitli toplulukların konumlarını değiştirdikleri yolundaki görüşü (bak. s. 293) benimsemeye gerek olmadığı anlaşıldı. Lehçesel ayrımlaşmalar ulusların ayrı ayrı doğrultularda yayılmasından önce gerçekleşebilmiştir; bunun böyle olması gerekir. Dalgalar kuramı böylece bize yalnız Hint-Avrupa dilinin tarihöncesini daha doğru bir biçimde tanıtmakla kalmaz, bütün ayrımlaşma olgularının en önemli yasalarıyla dillerin akrabalığına yön veren koşulları da aydınlatır.

Bu dalgalar kuramı göç kuramına karşı çıkar, ama onu zorunlu olarak ortadan kaldırmaz. Hint-Avrupa dillerinin tarihi, yer değiştirme yoluyla büyük aileden kopan topluluk örnekleriyle dolup taşar. Bu durum kuşkusuz özel sonuçlar vermiştir. Yalnız, bu sonuçlar kesintisizlik içindeki ayrımlaşmanın yol açtığı sonuçlara eklenir. Bunların ne olduğunu söyleyebilmek çok güçtür. Böylece bir dilin ayrı bölgelerdeki evrimi sorununa geliriz.

Eski İngilizce'yi ele alalım. Bu dil Germen gövdesinden bir göç sonucu kopmuştur. Eğer V. yüzyılda Saksonlar Avrupa'da kalsalardı büyük bir olasılıkla bu dil bugünkü biçimini alamazdı. Peki ama ayrılmanın özel sonuçları nelerdir? Bunu değerlendirebilmek için, önce şu ya da bu değişimin uzamsal kesintisizlik durumunda da ortaya çıkıp çıkamayacağını araştırmak gerekir. İngilizler'in Britanya Adaları yerine Jutland'ı ele geçirmiş olduklarını varsayalım. Salt ayrılığa bağlanan olgulardan hiçbirinin bitişik bölge varsayımında gerçekleşmeyeceğini öne sürebilir miyiz? Kesintisizliğin İngilizce'de eski þ'nin varlığını sürdürmesini sağladığını,

oysa bu sesin anakara Germencesi'nde *d*'ye dönüştüğünü (örnek: İngilizce *thing* "şey" ve Almanca *Ding* "şey") söylemek, anakara Germencesi'nde bu değişimin uzamsal kesintisizlikten ötürü genelleştiğini ileri sürmekle aynı kapıya çıkar: Oysa kesintisizliğe karşın bu genelleşme gerçekleşmeyebilirdi. Her zaman olduğu gibi bu kez de yanılgı, uzaktaki lehçenin kesintisizlik gösteren lehçelere karşı çıkarılınasında. Gerçekte ise, Jutland'a yerleştiği varsayılan bir İngiliz göçmen topluluğunun zorunlu olarak *d*'nin bulaşımına uğrayacağını hiçbir şey tanıtlamaz. Örneğin, Fransızca'nın kapladığı alanda *k* (+*a*) nın Picardie'yle Normandiya'nın oluşturduğu bir açı içinde varlığını sürdürdüğünü, buna karşın başka her yerde bu sesin *s* (*ch*) hışırtılısına dönüştüğünü daha önce gördük. Böylece, ortak gövdeden koparak ayrılma olgusuna dayanan açıklama yetersiz ve yüzeysel kalmaktadır. Bir ayrımlaşmayı açıklamak için ona başvurmak hiçbir zaman zorunlu değildir. Kopukluğun yapabileceğini uzamsal kesintisizlik de aynı oranda gerçekleştirebilir. Bu iki türlü olay arasında gerçi bir ayrılık vardır; vardır ama, biz bunu göremeyiz.

Ne var ki, akraba iki dil ayrımlaşmaları bakımından değil de, dayanışmaları bakımından ele alındığında, şu gözlemlenir: Ayrılma durumlarında her türlü bağıntının gücül olarak sona ermesine karşın uzamsal kesintisizlik durumlarında, iyice ayrımlaşmış ağızlar arasında bile belli bir dayanışma sürüp gider: Yeter ki bunlar ara lehçelerle birbirine bağlanmış olsun.

Bu nedenle, diller arasındaki akrabalık derecelerini değerlendirebilmek için kesintisizlikle kopukluğu birbirinden titizlikle ayırt etmek gerekir. Kopukluğa rastlanan durumlarda, iki dilde de ortak geçmişlerinden gelen ve akrabalıklarını gösteren birtakım özelliklere rastlanır. Ama bunların her biri öbüründen bağımsız bir biçimde evrim geçirmiş olduğundan bir dilde ortaya çıkan yeni özellikleri öbüründe

bulmaya olanak yoktur (ayrılmadan sonra beliren kimi özelliklerin her iki dilde de rastlantı sonucu özdeş olduğu durumu burada göz önünde bulundurmuyoruz). Her ne olursa olsun, bu özelliklerin bulaşma yoluyla aktarılması olanak dışıdır. Genellikle, uzamsal kesintililik içinde evrim geçirmiş bir dil, akraba dillerde bulunmayıp yalnız kendisinde rastlanan bir özellikler bütünü sunar. Bu dil de parçalanınca, ortaya çıkan lehçeler, ortak özellikleriyle, birbirlerine bağlanmalarını, öbür bölgedeki lehçelerden de ayrılmalarını sağlayan daha sıkı bir akrabalığı yansıtırlar. Gerçekten, gövdeden kopmuş ayrı bir dal oluştururlar.

Kesintisiz bölgelerdeki diller arasındaki bağıntılar ise bambaşkadır. Bunlardaki ortak özellikler, ayrımlaşmalarını sağlayan özelliklerden zorunlu olarak daha eski değildir. Gerçekten de, herhangi bir noktadan yola çıkan bir yenilik herhangi bir anda genelleşerek bölgenin tümüne bile yayılmış olabilir. Üstelik, yenilik alanlarının kapsamı durumdan duruma da değiştiğinden, komşu iki dil, bütün içinde ayrı bir öbek oluşturmadan ortak bir özellik sunabilir ve bunların her biri, Hint-Avrupa dillerinin de gösterdiği gibi, başka özelliklerle komşu dillere bağlanabilir.

BEŞİNCİ KESİM
ARTGÖRÜNÜMLÜ DİLBİLİM SORUNLARI
SONUÇ

BİRİNCİ BÖLÜM

ARTSÜREMLİ DİLBİLİMİN İKİ BAKIŞ AÇISI

Eşsüremli dilbilim ancak bir tek bakış açısı kaldırır: Konuşan bireylerin bakış açısıdır bu da. Onun için de eşsüremli dilbilimin bir tek yöntemi vardır. Oysa artsüremli dilbilim zamanı hem ileriye doğru izleyen öngörümlü bir bakış açısı, hem de geriye doğru izleyen artgörümlü bir bakış açısı içerir (bak. s. 141).

Bunların birincisi olayların gerçek akışına uygun düşer. Herhangi bir dilbilim kitabının tarihsel dilbilime ilişkin bölümünü yazmak, bir dilin tarihinin herhangi bir noktasını açıklayıp aydınlatmak için zorunlu olarak yararlanılan bakış açısı budur. Yöntem, eldeki belgeleri denetlemek dışında bir işlem içermez. Ama pek çok durumda, bu yoldan artsüremli dilbilim yapmak ya yetersizdir, ya da olanaksız.

Gerçekten de, bir dilin tarihini zamanın akışını izleyerek tüm ayrıntılarıyla saptayabilmek için, o dilin evriminin her anında belirlenmiş sonsuz sayıda görüntü bulunması gerekir. Bu koşul ise hiçbir zaman yerine gelmez. Örneğin,

araştırmalarının kalkış noktası olan Latince'yi bilmek ve upuzun bir yüzyıllar dizisine bağlanan pek çok sayıda belgeyi el altında bulundurmak gibi bir ayrıcalığı olan Romancacılar bile her an belgelerde büyük boşluklarla karşılaşırlar. İşte bu durumda öngörümlü yöntemden, dolaysız belgeden vazgeçmek ve artgörümle zamanın akışını gerisin geriye izleyerek ters doğrultuda işlem yapmak gerekir. Bu ikinci bakış açısı söz konusu olduğunda, belli bir dönem ele alınır ve bir biçimin hangi biçimi verdiği değil de, bu biçimi yaratmış olabilecek daha eski biçim araştırılır.

Öngörüm, olguları yalın bir biçimde sıralayıp anlatma işlemidir ve tümüyle belgelerin eleştirisine dayanır. Oysa artgörüm, karşılaştırmaya dayanan yeniden tasarlayıp oluşturma yöntemidir. Başka göstergelerle bağlantısız, tek başına bir göstergenin ilk biçimi saptanamaz; buna karşın, Lat. *pater* "baba" ve Sanskritçe *pitar-* ya da Lat. *ger-ō* "taşıyorum, giyiyorum, yapıyorum, vb." ve *ges-tus* (aynı eylemin geçmiş zaman ortacı) sözcüklerinin kökenleri gibi aynı kaynağa bağlanan iki ayrı gösterge, daha karşılaştırma aşamasında bile, tümevarım yoluyla tasarlanarak ortaya konulabilecek bir ilkörneğe bağlanmalarını sağlayan artsüremli birliği bize sezdirir. Karşılaştırma öğeleri ne denli çok sayıda olursa, yapılan tümevarım işlemleri de o denli kesinlik kazanır ve -eğer veriler yeterliyse- gerçek anlamda yeniden oluşturmalara varır.

Bütün diller için de durum aynıdır. Baskça'dan hiçbir sonuç alınamaz, çünkü bu dil hiçbir aileye bağlanmadığından herhangi bir karşılaştırmaya elverişli değildir. Ama Yunanca, Latince, Eski İslavca, vb. gibi aralarında yakınlık olan bir diller demetinden, karşılaştırma yoluyla, içerdikleri ortak ilk biçimler elde edilebilmiş ve uzamda ayrımlaşmadan önceki durumuyla Hint-Avrupa dilinin başlıca özellikleri yeniden tasarlanıp oluşturulabilmiştir. Tüm aile için geniş çapta yapılan işlem zorunlu ve olanaklı görüldüğü her yerde ve daha ufak çapta, ama hep aynı yöntemle, bütünün her parçası için de yapılmıştır. Örneğin, birçok Germen dilini

doğrudan doğruya belgeler aracılığıyla tanırsak da, bu dillerin çıktığı Ortak Germence'yi ancak dolaylı olarak artgörümlü yöntem aracılığıyla tanırız. Dilbilimciler öbür ailelerin başlangıçtaki birliğini de -her zaman başarılı bir biçimde olmasa da- aynı yoldan araştırmışlardır (bak. s. 277).

Demek ki artgörümlü yöntem aracılığıyla bir dilin geçmişine, en eski belgelerin de ötesine değin, dalarız. Örneğin, Latince'nin öngörümlü tarihinin başlangıcı İ. Ö. III. ya da IV. yüzyıldan geriye pek uzanmaz. Ama Hint-Arupa dilinin yeniden oluşturulması üzerine başlangıçtaki birlik dönemiyle, bilinen ilk Latince belgeler arasında kalan dönemde neler olup bittiğini anlama olanağı doğmuştur. Ancak bundan sonra değinilen sorunun öngörümsel durumu gözler önüne serilebilmiştir.

Bu açıdan evrimsel dilbilim, gene tarihsel bir bilim olan yerbilime benzetilebilir. Yerbilim de zaman zaman, süre içinde daha önce olup bitenleri göz önünde bulundurmadan durağan durumları (örneğin Léman Havzası'nın bugünkü durumunu) betimler. Ama onun asıl konusu, birbirlerini izleyişleriyle artsüremi yaratan olaylar, dönüşümlerdir. Kuramsal olarak öngörümlü bir yerbilim tasarlanabilirse de, gerçekte ve çoğu kez bakış açısı ancak artgörümlü olabilir. Yeryüzünün bir noktasında neler olup bittiğini anlatmadan önce olaylar zincirini ortaya çıkarmak, yeryuvarlağının o noktasını hangi olayların bugünkü duruma getirdiğini araştırmak zorunludur.

İki bakış açısının yalnız yöntemleri çarpıcı bir biçimde birbirinden ayrılmakla kalmaz; öğretim bakımından bile aynı sunuşta bunların ikisini birden kullanmak yararlı değildir. Örneğin, ses değişimleri incelemesi yöntemlerden birinin ya da öbürünün kullanılmasına göre birbirinden çak ayrı iki görünüm sunar. Öngörüme dayanan incelemede, klasik Latince'deki *ĕ*'nin Fransızca'da ne olduğu araştırılacak ve bir tek sesin zaman içinde evrim geçirerek ayrımlaştığı ve birçok sesbirim oluşturduğu görülecektir: Bak. *pĕdem* → *pye* (yazılışı: *pied* "ayak"), *vĕntum* → *vā (yazılışı: vent* "rüzgâr"), *lĕctum*

→ *li* (yazılışı: *lit* "yatak"), *nĕcāre* → *nwayę* (yazılışı: *noyer* "suda boğmak"), vb. Buna karşın, eğer artgörüm açısından Fransızca'daki bir açık *ę*'nin Latince'de neyin karşılığı olduğu araştırılırsa, o zaman da bir tek sesin, başlangıçta birbirinden ayrı birçok sesbirimin vardığı nokta olduğu görülecektir: Bak. *tęr* (yazılışı: *terre* "yer, toprak") = *tĕrram*, *vęrz* (yazılışı: *verge* "değnek") = *vĭrgam*, *fę* (yazılışı: *fait* "olgu") = *factum*, vb.; yapım öğelerinin evrimi de iki biçimde sunulabilir; ortaya çıkacak iki görünüm gene aynı oranda birbirinden ayrı olur. Sayfa 245 ve ötesinde örneksemeli yapımlar üstüne söylediğimiz her şey bunu *önsel olarak* tanıtlar. Örneğin, eğer Fransızca *-ę*'li ortaç sonekinin kökeni (artgörüm açısından) araştırılırsa, Lat. *-ātum*'a varılır. Latince sonek köken bakımından önce *-āre*'li Latince ad kaynaklı eylemlere bağlanır; bunlar da büyük ölçüde *-a*'lı dişil adlardan gelir (bak. Lat: *plantāre* "dikmek, ekmek": *planta* "bitki" Yun. *tīmáō* "değer vermek, saygı göstermek; değer biçmek": *tīmḗ* "onur", vb.). Öte yandan, eğer Hint-Avrupa soneki *-to-* da canlı ve üretken olmasaydı (bak. Yun. *klu-tó-s* "ünlü", Lat. *in-clu-tu-s*, Sanskritçe *çru-ta-s*, vb.) *-ātum* var olamazdı; *-ātum* ayrıca tekil belirtme durumunun yapım öğesi *-m*'yi içerir (bak. s. 223). Eğer tersine (öngörüm açısından), başlangıçtaki *-to-* sonekinin hangi Fransızca yapımlarda bulunduğu araştırılırsa, üretken olsunlar, olmasınlar, yalnız geçmiş zaman ortacının çeşitli sonekleri (*aimé* [*aimer* "sevmek" eyleminin geçmiş zaman ortacı] = Lat. *amātum*, *fini* [*finir* "bitirmek", "bitmek"in geçmiş zaman ortacı] = Lat. *fīnītum*, *clos* [*clore* "kapatmak" eyleminin geçmiş zaman ortacı] = Lat. *clausum* [**claudtum* yerine], vb.) değil, daha başka birçok sonek (*-u* = Lat. *-ūtum* [bak. *cornu* "boynuz" = *cornūtum: cornutus* "boynuzlu" nun belirtme durumu], *-tif* [bilgin dili soneki] = Lat. *-tīvum* [bak. *fugitif* "kaçak; kısa süren" - Lat. *fugitīvum: fugitīvus*'un belirtme durumu], *sensitif* "duysal", *negatif* "olumsuz", vb.) ve *point* "nokta" = Lat. *punctum*, *dé* "tavla zarı" = Lat. *datum*, *chétif* "cılız" = Lat. *captīvum*, vb. gibi artık çözümlenmeyen bir yığın sözcük anılabilir.

İKİNCİ BÖLÜM

EN ESKİ DİL VE İLKÖRNEK

Hint-Avrupa dilbilimi ilk adımlarını attığı sıralarda karşılaştırmanın gerçek amacını da, yeniden oluşturma yönteminin önemini de anlamamıştı (bak. s. 30). Bu durum, onun en çarpıcı yanılgılarından birini, bir başka deyişle, neden karşılaştırmada Sanskritçe'ye aşırı derecede önem verdiğini, bu dil dışında hemen hemen hiçbir dili neden dikkate değer saymadığını açıklar. Sanskritçe, Hint-Avrupa dilinin en eski belgesi olduğundan, bu belge ilkörnek niteliğiyle donatılmıştır. Hint-Avrupa dilinden Sanskritçe'nin, Yunanca'nın, İslavca'nın, Keltçe'nin, İtalik dilinin türediğini varsaymak başka şeydir, bu dillerden birini Hint-Avrupa dilinin yerine koymak başka şeydir. Böylesine bir yanılma hem çok çeşitli, hem de çok önemi sonuçlar vermiştir. Kuşkusuz, söz konusu varsayım bu denli kesin bir biçimde dile getirilmemiştir. Ama uygulamada üstü örtülü olarak benimsenmiştir. Bopp "Sanskritçe'nin ortak kaynak olabileceğine inanmadığını" yazmıştır: Sanki, kuşku içeren sözcüklerle de olsa, bu türlü bir varsayımda bulunmaya olanak varmış gibi!

Bu bizi, bir başka dile oranla daha eski ya da daha önce ortaya çıkmış bir dilden söz edildiğinde ne anlamak gerektiğini araştırmaya götürür. Kuramsal bakımdan üç yorum olanaklıdır:

1. Önce bir dilin ilk kaynağı, kalkış noktası usa gelebilir. Ama biraz düşününce, hiçbir dilin yaşını saptamaya ola-

nak bulunmadığını görürüz: Çünkü her dil, kendisinden önce konuşulan dili sürdürür. İnsanlık için doğru olan dilyetisi için doğru değildir: Onun gelişimindeki salt süreklilik bu düzlemde kuşaklar belirlememizi önler. Gaston Paris haklı olarak ana diller-çocuk diller anlayışına karşı çıkmıştır. Çünkü bu anlayış birtakım kopukluklar bulunduğunu varsayar. Demek ki bir dilin bir başka dilden daha eski olduğu bu anlamda söylenemez.

2. Bir dil durumuna bir başka dil durumundan daha eski bir dönemde rastlandığı da anlatılmak istenebilir. Örneğin, Akamanış yazıtlarında Persçe, Firdevsî'nin Farsça'sından daha eskidir. Bu özel durumda görüldüğü gibi, birinin öbüründen çıktığı kesinlikle bilinen ve aynı oranda iyi tanınan iki dil söz konusu oldu mu, elbette bunlardan yalnız en eskisinin göz önünde bulundurulması gerekir. Ama bu iki koşula birden rastlanmadı mı, eskilik hiç önem taşımaz. Ancak 1540'tan bu yana belgelerle tanınan Litvanca bu açıdan, X. yüzyılda belgelere geçen Eski İslavca, hatta Rigveda Sanskritçesi kadar değerlidir.

3. "Eski" sözcüğü bir de daha önceki, daha açık bir deyişle ve her türlü tarihleme sorunu dışında, biçimleri ilkörneğe daha yakın bir dil durumunu belirtebilir. Bu anlamda, XVI. yüzyıl Litvancası'nın İ. Ö. III. yüzyıldaki Latince'den daha eski olduğu söylenebilir.

Demek ki, eğer Sankritçe'nin kimi başka dillerden daha eski olduğu söylenirse, bu ancak ikinci ya da üçüncü anlamda olabilir. Gerçekten Sanskritçe her iki anlamda da eski bir dildir. Hem dinsel Veda koşuklarının en eski Yunan betiklerinden daha eski olduğu görüşü benimsenmektedir, hem de -bu nokta büyük önem taşır- bu dildeki eskiden kalma özelliklerin öbür Hint-Avrupa dillerinin sürdürdüğü özelliklere oranla çok daha yüksek sayılara ulaştığı görülmektedir (bak. s. 29).

Sanskritçe'ye bağlandığı ailedeki dillerin tümünden de daha önce ortaya çıkmış bir dil görünümü veren bu ol-

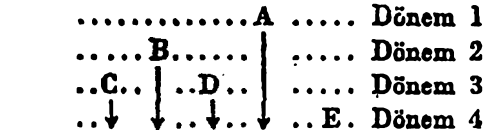
dukça karışık eskilik kavramı yüzünden, dilibilimciler, bu dilin bir akraba dil olarak sunduğu tanıklığa sonraları da eskisi gibi aşırı derecede önem vermişler, bir ana dil niteliği taşıdığı yolundaki saplantıdan kurtulmuş olmaları durumu değiştirmemiştir.

Ad. Pictet *Origines indo-européennes* (Hint-Avrupa Kökenleri) [bak. s. 320] adlı yapıtında, kendi dilini konuşan bir ilk topluluğun varlığını açıkça benimsemekle birlikte, her şeyden önce Sanskritçe'ye başvurmak gerektiğine, bu dilin tanıklığının, birçok öbür Hint-Avrupa dillerinin toplamının tanıklığından daha değerli olduğuna gene de kesinlikle inanır. Başlangıçtaki ünlüler dizgesi gibi çok önemli sorunları uzun yıllar boyunca karanlıkta bırakan işte bu yanılsamadır.

Bu yanılgı ufak çapta ve ayrıntılarda sürüp gitmiştir. Hint-Avrupa dilinin özel dalları incelenirken tanıklığı en eskiye uzanan dili, tüm öbeğin en uygun ve yeterli örneği olarak görme eğilimi ağır basmış, ilk ortak dil durumunun daha iyi tanınmasına çalışılmamıştır. Örneğin, Germence'den söz edileceği yerde, öbür Germen lehçelerinden birçok yüzyıl daha gerilere uzandığı için yalnızca Gotça'nın anılmasında sakınca görülmemiştir. Böylece Gotça hiç hakkı olmadan öbür lehçelerin ilkörneği, kaynağı durumuna girmiştir. İslavca konusunda, X. yüzyıldan bu yana bilinen Slavonca'ya da Eski İslavca'ya dayanılmıştır yalnızca: Bunun da nedeni, öbür İslav lehçelerinin daha yakın bir tarihten bu yana bilinmesidir.

Gerçekte, bir dilin, birbirini izleyen tarihlerde yazıyla durağanlaştırılmış iki biçiminin, aynı dili iki tarihsel aşamasında olduğu gibi yansıtması çok az rastlanan bir olgudur. Çoğu kez, biri öbürünü dilsel açıdan sürdürmeyen iki lehçe vardır karşımızda. Ayrıklık gösteren olgular kuralı doğrular: Bunların en ünlüsü Roman dillerinin Latince'ye göre durumudur: Fransızca'dan Latince'ye doğru gerilere gidersek kuşkusuz düşey doğrultuyu izleriz. Bir rastlantı sonucu, bu

dillerin kapladığı alan, eskiden Latince konuşulan bölgeyle özdeştir ve Roman dillerinin her biri, evrim geçirmiş Latince'den başka bir şey değildir. Aynı biçimde, Darius yazıtlarındaki Persçe'nin ortaçağdaki Farsça'yla aynı olduğunu gördük. Ama bu durumun tersine daha sık rastlanır ve çeşitli dönemlerin tanıklıkları aynı ailenin değişik lehçelerine bağlanır. Örneğin, Germence birbiri ardı sıra, sonradan ne olduğu bilinmeyen Ulfilas Gotçası'nda, arkadan Eski Yüksek Almanca betiklerinde, daha sonra Anglo-sakson dilinde, Kuzey Germence'de, vb. karşımıza çıkar; ne var ki bu lehçelerin ya da lehçe öbeklerinin hiçbiri daha önce görülen lehçeyi sürdürmez. Bu durum, yazaçların lehçeleri, noktalı çizgilerin de art arda gelen dönemleri belirttiği aşağıdaki çizimle gösterilebilir:

Dilbilimciler bu duruma sevinmelidir. Yoksa bilinen ilk lehçe (A) birbirini izleyen durumların incelenmesiyle ortaya çıkarılabilecek her şeyi daha başlangıçta kapsardı. Oysa, bütün bu lehçelerin (A, B, C, D, vb.) yöneşme noktası araştırılırken, A'dan daha eski bir biçimle, bir X ilkörneğiyle karşılaşılacak ve A ile X'i birbiriyle karıştırmaya olanak kalmayacaktır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

YENİDEN OLUŞTURMALAR

1. BUNLARIN ÖZ NİTELİĞİ VE AMACI

Nasıl yeniden oluşturmanın tek yolu karşılaştırmaysa, karşılaştırmanın da tek amacı yeniden oluşturmadır. Birçok biçim arasında gözlemlenen uygunlukların verimli olabilmesi için zamansal bir bakış açısı içinde ele alınması ve tek bir biçimin yeniden ortaya konulması sonucunu vermesi gerekir. Bu nokta üstünde birçok kez durduk (s. 29 ve ötesi, s. 285). Örneğin, Yun. *mésos* karşısında yer alan Lat. *medius* "orta" sözcüğünün açıklanabilmesi için, Hint-Avrupa diline değin gerilere gitmeden, tarihsel açıdan *medius*'la *mésos*'a bağlanabilecek daha eski bir **methyos* öğesi varsaymak gerekmiştir. Değişik dillerden iki sözcük karşılaştırılacağına, bir tek dilden alınan iki biçim karşılaştırılırsa, gene ister istemez aynı gözleme varılır: Örneğin, Latince'de *gerō* ve *gestus*, eskiden bu iki biçimde de yer alan bir **ges-* kökenine gönderir bizi.

Ses değişimlerine ilişkin karşılaştırmanın sürekli olarak biçimbilimsel görüşlerden yararlanması gerektiğini de bu arada belirtelim. Lat. *patior* "acı çekiyorum" ve *passus* (aynı eylemin geçmiş zaman ortacı) sözcüklerini incelerken *factus* (*facere* "yapmak"ın geçmiş zaman ortacı), *dictus* (*dicere* "söylemek"in geçmiş zaman ortacı), vb. öğeleri de göz önünde bulundururum. Çünkü *passus* da aynı türden bir yapımdır. An-

cak' *faciō* "yapıyorum" ile *factus, dīcō* "söylüyorum" ile *dictus*, vb. arasındaki biçimbilimsel bağıntıya dayanarak, daha önceki bir dönemle ilgili olarak aynı bağıntıyı *patior* ile **pat-tus* arasında da ortaya koyabilirim. Karşılaştırma biçimbilimsel olunca da, bu kez sesbilgisinin yardımıyla onu aydınlatmam gerekir: Lat. *meliōrem* "*melior* 'daha iyi'nin belirtme durumu" Yunanca *hēdiō*'yla karşılaştırılabilir, çünkü sesbilgisi açısından bunların biri **meliosem, *meliosm*'a bağlanır, öbürü ise **hādioa, *hādiosa, *hādiosm*'a.

Demek ki dilbilimsel karşılaştırma düşüncenin işe karışmadığı, kendiliğinden gerçekleşen bir işlem değil ve bir açıklama sağlayabilecek bütün verilerin karşı karşıya getirilmesini gerektirmekte. Ama her zaman herhangi bir özlü anlatıma bürünen ve daha eski bir biçimi ortaya koymayı amaçlayan bir kestirime ulaşmak zorundadır. Karşılaştırma her zaman biçimlerin yeniden oluşturulması sonucunu verecektir.

Ama geçmişe bakış, bir önceki dil durumunda yer alan somut biçimleri tümüyle yeniden oluşturmayı mı amaçlar? Yoksa sözcük bölümlerine ilişkin soyut, tikel kesinlemelerle, örneğin *fūmus* "duman" sözcüğündeki Latince *f*'nin Ortak İtalik dilindeki þ'yı karşıladığını ya da Yun. *állo* (allos "başka, öbür, vb."nin yansız biçimi; Latince'de *aliud* [*alius, a, ud*'un yansız biçimi]) sözcüğündeki ilk öğenin daha Hint-Avrupa dilinde bile *a* olduğunu gözlemlemekle mi yetinir? Elbette görevini bu ikinci türden araştırmayla sınırlandırabilir. Geçmişe bakış açısına özgü çözümleme yönteminin bu tikel gözlemler dışında bir amacı bulunmadığı bile söylenebilir. Ne var ki bu dağınık olguların tümüne dayanılarak daha genel sonuçlara varılabilir: Örneğin, *fūmus*'taki olguya benzer bir dizi olgu þ'nın Ortak İtalik dilinin sesbirim dizgesinde yer aldığını kesinlikle saptamamızı sağlar. Aynı biçimde, eğer Hint-Avrupa dilinin, adıl bükünüde, *-m*'li sıfatlarınkinden ayrı bir *-d* yansız tekil bitimi sunduğunu söyleyebiliyorsak, bu olgu dağınık bir gözlemler bütününden çı-

karsanan genel bir biçimbilimsel olgudur (bak. Lat. *bonum* [*bonus, a, um* "iyi"nin yansız özne durumu] karşısında *istud* [*iste, a, ud* "o, şu, vb."nin yansız özne durumu], *aliud*, Yun. *kalón* [*kalos* "iyi, güzel"in yansız biçimi] karşısında *tó* [yansız tanımlık] = **tod*, *állo* = **allod*, İng. *that* "o, şu; ki, vb.", vb.). Daha da ileri gidilebilir: Söz konusu çeşitli olgular bir kez ortaya konulduktan sonra, tam sözcükleri (örneğin, Hint-Avrupa dilindeki **alyod*'u), bükün dizilerini, vb. yeniden oluşturmak için, bir biçimin tümünü ilgilendiren bütün olguların bireşimini gerçekleştirme eylemine girişilebilir. Kolayca birbirinden ayrı olarak ele alınabilecek öneriler bu amaçla bir araya getirilir. Örneğin, eğer **alyod* gibi yeniden oluşturulan bir biçimin çeşitli bölümleri karşılaştırılırsa, ortaya bir dilbilgisi sorunu çıkaran *-d* ile, bu türlü hiçbir anlam taşımayan *a-* arasında büyük bir ayrılık bulunduğu görülür. Yeniden oluşturulmuş bir biçim dayanışık bir bütün değildir; her zaman ayrıştırılabilecek sesbilgisel bir usavurmalar toplamıdır. Bu biçimin kapsadığı bölümlerin her biri geçerliğini yitirebilir; onun için sürekli bir irdeleme konusu olmaktan kurtulamaz. Bundan ötürü de, yeniden oluşturulan biçimler kendilerine uygulanabilecek genel sonuçları her zaman çok iyi yansıtmışlardır. Hint-Avrupa dilinde "at"ı belirten sözcük olarak sırasıyla **akvas*, **ak*$_1$*vas*, **ek*$_1$*vos*, en sonunda da *ek$_1$*wos*, önerilmiş, yalnız *s* ile sesbirimlerin sayısına karşı çıkılmamıştır.

Demek ki yeniden oluturmaların amacı bir biçimi kendisi için belirlemek değil -epey gülünç olurdu böyle bir amaç güdülmesi-, her aşamada elde edilen sonuçlara dayanarak doğruluğuna inanılan bir genel sonuçlar bütününü belirginleştirip özetçe ortaya koymak, kısacası bilimimizin ilerlemelerini saptamaktır. Dilbilimcilerin, Hint-Avrupa dilini kullanmak istedikleri için baştan başa yeniden yaratmaya kalkıştıkları öne sürülüyor: Onları, kendilerine yakıştırılan bu oldukça tuhaf düşünceden aklamamıza gerek yok. Tarihsel boyut içinde bilinen dilleri ele aldıklarında bile dilbilimci-

ler bu türlü bir amaç benimsemezler (Latince dilbilim açısından incelenirken bu dili daha iyi konuşma ereği güdülmez); nasıl olur da tarihöncesi dillerin dağınık sözcükleri karşısında böyle bir tutum benimseyebilirler?

Kaldı ki, yeniden oluşturma kesin bir nitelik taşımasa da, incelenen dilin tümüne, bu dilin bağlandığı dil türüne ilişkin bir görüşe ulaşabilmek için söz konusu işlemden vazgeçemeyiz. Bir yığın eşsüremli ve artsüremli genel olguyu görece bir kolaylıkla gözler önüne serebilmek için başvurulması zorunlu bir araçtır bu. Yeniden oluşturulmuş biçimlerin tümü Hint-Avrupa dilinin genel çizgilerini hemen aydınlatıverir: Örneğin, soneklerin ancak kimi öğelerle oluşturulduğunu (*t, s, r,* vb.), bunların dışında kalan öğelerin soneklerde kullanılmadığını, Almanca eylemlerin (bak. *werden* "olmak", *wirst, ward, wurde, worden*) ünlü dizgesindeki karmaşık çeşitliliğin kural olarak aynı ilk almaşmayı (*e - o - sıfır*) gizlediğini ortaya koyar. Bunun sonucunda, daha sonraki dönemlerin tarihini incelemek büyük ölçüde kolaylaşır: Öncelikle yeniden oluşturma işlemi yapılmasa, tarihöncesi dönemden başlayarak zaman içinde ortaya çıkan değişimleri açıklamak daha da güçleşir.

2. *YENİDEN OLUŞTURMALARIN KESİNLİK DERECESİ*

Yeniden oluşturulmuş kimi bilimler hiç kuşkuya yer bırakmaz, kimi biçimler ise tartışılabilir ya da açıktan açığa kuşkuludur. İşte, biraz önce gördüğümüz gibi, tam biçimleri, kesinlik derecesi, bireşimde karşılaştığımız tikel oluşturmaların görece kesinliğine bağlıdır. Bu bakımdan, iki sözcük hemen hemen hiçbir zaman aynı nitelikte değildir: Örneğin, Hint-Avrupa dilindeki **esti* "'var olmak, olmak, -imek' anlamındaki eylemin bildirme kipinin şimdiki zaman tekil üçüncü kişisi" ve **didōti* "veriyor" gibi son derece aydınlık biçimler arasında bile bir ayrılık vardır, çünkü ikinci biçimde bulu-

nan ikileme ünlüsü kuşkuya yol açar. (bak. Sanskritçe *dadāti* ve Yun. *dídōsi*).

Yeniden oluşturulmuş biçimlere genellikle hak ettiklerinden daha az güvenme eğilimi var. Oysa üç olgu güvenimizi artıracak nitelikte:

Bu olguların en önemlisi olan birincisini s. 76 ve ötesinde belirttik: Bir sözcük ele alındığında, onu oluşturan sesler, bu seslerin sayısı ve sınırları kesinlikle saptanabilir. Sayfa 35'de, sesbilimsel büyüteç üzerine eğilmiş kimi dilbilimcilerin öne sürebileceği karşısavlara ilişkin olarak ne düşünmek gerektiğini gördük; *-sn-* gibi bir öbekte kuşkusuz kaçak ya da geçiş sağlayıcı sesler vardır, ama bunları göz önünde bulundurmak dilbilime ters düşer. Herkesin kulağı bunları ayırt edemez. Daha da önemlisi şu: Konuşan bireyler öğelerin sayısı konusunda her zaman aynı kanıdadırlar. Onun için de, Hint-Avrupa dilindeki **ek$_1$wos*, sözcüğünde, konuşan bireylerin dikkat etmesi gereken, birbirinden ayırt edilmiş, ayrımsal nitelikli yalnızca beş öğe bulunduğunu söyleyebiliriz.

İkinci olarak bu sesbirimlerin her dilde kurduğu dizgeye ilişkindir. Her dil, toplam sayısı kesinlikle belirli olan bir dizi sesbirim kullanılır (bak. ss. 70-71). Hint-Avrupa dilinde dizgenin tüm öğeleri, oluşturma yoluyla ortaya konulan en az bir düzine, kimi durumlarda binlerce biçim içinde yer alır. Onun için, bunların tümünü de bildiğimizden kuşku duymayız.

Üçüncü olgu da şu: Bir dilin ses birimlerini tanıyabilmek için onların artılı niteliklerini, ne olduklarını belirtmek gerekmez; özelliği başka ses birimleriyle karışmamak olan ayrımsal kendilikler biçiminde görmek gerekir onları (bak. s. 175). İşin can alıcı noktası da bu. Öyle ki, yeniden oluşturulacak bir dildeki ses öğelerini sayılarla ya da herhangi bir gösterge düzeniyle belirtebiliriz; **ēk$_1$wōs*,'ta *e*'nin salt niteliğini belirlemek, açık mı, kapalı mı olduğunu, hangi oranda

önden söylendiğini, vb. araştırmak gereksizdir; birçok türden *ē* saptanmadığı sürece bu önemsizdir. Yeter ki bu ses, dilin ayırt edilmiş öbür öğelerinden (*ā, ō, ē,* vb.) biriyle karıştırılmasın. Bu da, **ēk₁wōs*'taki birinci sesbirimin **mēdhyōs*'taki ikinci, **āgē*'deki üçüncü, vb. sesbirimden ayrı olmadığı ve bu öğenin, sessel özelliği belirtilmeden, Hint-Avrupa sesbirim çizelgesinde yer alabileceği ve numarasıyla belirtilebileceği anlamına gelir. Böylece, **ēk₁wōs*'un yeniden oluşturulması demek, Latince *equus*, Sanskritçe *açva-s*, vb.nin Hint-Avrupa dilindeki karşılığı, başlangıçtaki dilin sesbirim dizisinden alınan belirli beş sesbirimden kuruluydu demektir.

Bundan da, yeniden oluşturmalarımızın, çizdiğimiz sınırlar içinde tüm değerlerini koruduğu sonucu çıkar.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

İNSANBİLİMLE TARİHÖNCESİ BİLİMİNDE DİLİN TANIKLIĞI

1. DİL VE IRK

Demek ki dilbilimci artgörüm yöntemiyle yüzyılları gerisin geriye aşarak, tarih sahnesine çıkmalarından çok önce kimi toplulukların konuştuğu dilleri yeniden oluşturabilir. Peki, bu yeniden oluşturmalar ayrıca bize doğrudan doğruya bu toplulukların kendileri, ırkları, soy zincirleri, toplumsal ilişkileri, töreleri, kurumları, vb. üstüne de bilgi veremez mi? Kısacası, dil, insanbilime, budunbilgisine, tarihöncesi bilimine aydınlatıcı bilgiler sağlar mı? Çok genel olarak sağladığına inanılır. Kanımızca, yanılsamanın payı büyüktür bu sanıda. Söz konusu genel nitelikli sorunun kimi yönlerini kısaca inceleyelim.

Önce ırkı ele alalım: Dil ortaklığına bakarak kan birliği bulunduğu sonucuna varılabileceğini, bir dil ailesinin insanbilimsel bir aileyle denk düştüğünü sanmak yanılgı olur. Gerçek o denli yalınç değildir. Örneğin, insanbilimsel özellikleri son derece açık olan bir Germen ırkı vardır: Sarı saçlar, uzun kafatası, uzun boy, vb. İskandinavyalılar buıun en yetkin örneğidir. Ne var ki Germen dili konuşan bütün topluluklar bu özellikleri taşımaktan uzaktır. Örneğin, Alp Dağları'nın eteklerinde yaşayan Alamanlar'ın insanbilimsel özellikleri İskandanavyalılar'ınkinden çok ayrıdır. Hiç değilse,

bir dilin bir ırka özgü olduğu, eğer bu dil başka soydan topluluklarca da konuşuluyorsa, bunun il açımı (fetih) yoluyla gerçekleştiği görüşü benimsenebilir mi? Kuşkusuz, sık sık kimi ulusların, Romalılar'ın yengisinden sonra Galyalılar'ın yaptığı gibi, ülkelerini ele geçirenlerin dilini benimsediği ya da benimsemek zorunda kaldığı görülür. Ne var ki her şey bu yoldan açıklanamaz. Örneğin Germenler -bunca değişik topluluğu egemenlikleri altına aldıklarını varsaysak bile- bunların tümünü de yutmuş olamaz. Böyle bir durumun gerçekleşebilmesi için, tarihöncesinde uzun bir egemenlik dönemiyle birlikte çeşitli başka koşullar varsaymak gerekir: Oysa bunu hiçbir şey doğrulamaz.

Böylece, kan birliğiyle dil ortaklığı arasında hiçbir zorunlu ilişki bulunmadığı anlaşılıyor. Bunlardan birinin bulunduğu yerde öbürünün de bulunduğu sonucuna varılamaz. Onun için, insanbilimle dilin tanıklıklarının birbirine uymadığı pek çok durumda ne bunlar birbirine karşı çıkarılmalı, ne de bunların biri öbürüne yeğ tutulmalı. Bu tanıklıkların her biri kendine özgü değerini korur.

2. EKİN BİRLİĞİ

Öyleyse dilin söz konusu tanıklığı bize ne öğretir? Irk birliği tek başına dil ortaklığının ancak ikincil ve hiç de zorunluk taşımayan bir etkeni olabilir. Ama çok daha önemli bir birlik vardır ve temel nitelikli tek birlik de budur: Toplumsal bağın oluşturduğu birlik. *Ekin birliği* diyeceğiz biz buna. Değişik ırklar arasında bile ve hiçbir siyasal bağ bulunmadan da kurulabilen çok sayıda din, uygarlık, ortak savunma, vb. ilişkisine dayanan birlik anlamını verelim bu söze.

Daha önce, s. 52'de gözlemlediğimiz karşılıklılık ilişkisi ekin birliğiyle dil arasında kurulur: Toplumsal bağ dil ortaklığı yaratmaya yönelir ve belki ortak dile birtakım özellikler de kazandırır. Öte yandan, ekin birliğini yaratan da belli

bir ölçüde dil ortaklığıdır. Genellikle, ekin birliği dil ortaklığını açıklamaya yeter her zaman. Örneğin, ortaçağ başlarında, çok değişik kökenli toplulukları, siyasal bağ olmadan birbirine bağlayan bir Roman ekin birliği kurulmuştur. Ekin birliği konusunda da her şeyden önce dile başvurmak gerekir. Dilin tanıklığı her şeyden daha önemlidir. İşte bir örnek: Eski İtalya'da Latinler'in yanı sıra Etrüskler'e rastlanır. Aynı kökene bağlamak umuduyla ortak yanları araştırıldığında, bunların bıraktığı her şeye başvurulabilir: Anıtlara, dinsel törenlere, siyasal kurumlara, vb. Ama hiçbir zaman dilin dolaysız yoldan sağladığı kesinliğe bu yoldan ulaşılamaz: Dört satır Etrüskçe, bu dili konuşan topluluğun Latince konuşan ekinsel öbekten kesinlikle ayrı olduğunu göstermeye yeter.

Böylece, söz konusu bakımdan ve belirtilen sınırlar içinde, dil tarihsel bir belgedir. Örneğin, Hint - Avrupa dillerinin bir aile oluşturması başlangıçta bir ekin birliğinin var olduğu sonucuna ulaşmamızı sağlar: Bugün, söz konusu dilleri konuşan bütün ulusların toplumsal bir soy zinciri içinde, az ya da çok dolaylı biçimde kalıtçısı olduğu bir ekin birliğidir bu.

3. DİLSEL TAŞILBİLİM

Dil ortaklığı, toplumsal ortaklık bulunduğu sonucuna varmamıza olanak verirse de, acaba dil bu ekinsel birliğin öz niteliğini de tanımamızı sağlar mı?

Uzun süre, dillerin, onları konuşan toplulukları bu toplulukların tarihöncesi dönemlerine ilişkin tükenmez bir belge kaynağı olduğu sanılmıştır. Keltbilimin öncülerinden Adolphe Pictet özellikle *Les Origines indo-européennes* (1859-63) [Hint-Avrupa Kökenleri] adlı kitabıyla tanınır. Bu yapıt başka birçok yapıta örnek olmuş, bunların hepsinden de daha çekici kalabilmeyi başarmıştır. Pictet Hint-Avrupa

dillerinin tanıklığına dayanarak "Aryalar"ın uygarlığını oluşturan temel özellikleri bulup ortaya çıkarmak ister ve bu uygarlığın birbirinden çak ayrı yönlerini saptayabileğicini umar: Özdeksel şeyler (araçlar, silahlar, evcil hayvanlar), toplumsal yaşam (göçebe bir topluluk muydu bu, yoksa tarımla geçinen bir topluluk mu?), aile, yönetim biçimi. Aryalar'ın ilk ortaya çıktığı bölgeyi belirlemeye çalışır (ona göre bu bölge Baktriane'dedir), oturdukları ülkenin bitey ve direyini inceler. Söz konusu doğrultuda yapılmış en büyük deneme budur ve böylece kurulan bilim dilsel taşılbilim adını almıştır.

Pictet'den sonra da aynı yönde başka girişimlerde bulunulmuştur. Bunların en yenilerinden biri Hermann Hirt'in girişimdir (*Die Indogermanen*, 1905 -1907 [Hint-Germenler]).(1) Hint, Hint-Arupalılar'ın oturduğu bölgeyi belirlemek için J. Schmidt'in kuramına (bak. s. 300) dayanmıştır. Ama dilsel taşılbilime başvurmaktan da çekinmez: Sözlük olguları Hint-Avrupalılar'ın tarımcı olduğunu gösterdiğinden yazar onları, göçebe yaşama daha elverişli bulduğu Güney Rusya'ya yerleştirmekten kaçınır. Ağaç adlarına, özellikle de kimi türlerin (köknar, kayın ağacı, gürgen, meşe) adlarına sık rastlanması Hint-Avrupalılar'ın oturdukları ükenin ormanlık olduğu ve Harz'la Vistül arasında, özellikle de Brandeburg ve Berlin bölgesinde bulunduğu kanısına vardırır onu. Pictet'den önce bile Adalbert Kuhn'un ve daha başka kimselerin Hint-Avrupalılar'ın söylencesiyle dinini ortaya çıkarmak için dilbilimden yararlandığını da anımsatalım.

Ancak, bir dilden bu türlü bilgiler edinmeye kalkışamayacağımız anlaşılıyor. Dilin bu türlü bilgiler verememesinin nedenleri kanımızca şunlardır:

(1) Ayrıca bak. d'Arbois de Jubainville: *Les Premiers habitants de l'Europe* (1877) [Avrupa'nın İlk Nüfusu], Ch. Schrader: *Sprachvergleichung und Urgeschichte* (Dil Karşılaştırması ve Tarihöncesi) ve *Reallexikon der indogermanischen Altertumskunde* (Hint-Germen Eskiçağ Bilimi Sözlüğü) [bu yapıtlar Hirt'inkinden biraz daha eskidir], S. Feist: *Europa im Lichte der Vorgeschichte* (1910) [Tarihöncesinin Işığında Avrupa].

Bir kez, kökenbilim kesinlikten yoksundur. Kökeni iyice belirlenmiş sözcüklerin ne denli az sayıda olduğu yavaş yavaş anlaşılmış, bu da daha ölçülü davranılmasını sağlamıştır. Geçmişteki ataklıklara işte bir örnek: Lat. *servus* "köle" ile *servare* "korumak" ele alınarak bunlar birbirine yaklaştırılmış -böyle bir şey yapmak belki de doğru değildir;- sonra ilk sözcüğe "bekçi" anlamı verilmiş ve kölenin başlangıçta evin bekçisi olduğu sonucuna varılmıştır. Oysa, *servare*'nin önceleri "korumak" anlamına geldiği bile söylenemez. Hepsi bu kadar değil. Sözcüklerin anlamları evrim geçirir. Bir topluluk, bulunduğu yerleşim bölgesinden bir başkasına giderken çoğu kez bir sözcüğün anlamı da değişir. Bir sözcüğün bulunmaması da, söz konusu uygarlığın başlangıçta o sözcüğün belirttiği nesneden habersiz olduğuna kanıt sayılmaya kalkışılmıştır. Bu bir yanılgıdır. Örneğin, "çift sürmek" anlamında bir sözcük yoktur Asya dillerinde. Ama bu durum, söz konusu uğraşın başlangıçta bilinmediğini göstermez. Çift sürmenin geçerliği kalmamış olabilir ya da bu işlem, başka sözcüklerin belirttiği başka yöntemlerle yapılabilir.

Sözlüksel aktarma olanağı kesinliği sarsan üçüncü bir etkendir. Bir sözcük sonradan, bir dili konuşan topluluğa bir nesnenin girdiği sırada aktarılabilir. Örneğin, kenevir Akdeniz Havzası'nda çok geç, kuzey ülkelerinde ise daha da geç tanınmıştır. Her kez kenevirin adı bitkiyle birlikte aktarılmıştır. Birçok durumda, dil dışı verilerin yokluğu, bir sözcüğün birçok dilde birden bulunmasının aktarım sonucu mu olduğunu, yoksa başlangıçtaki ortak bir geleneğin varlığını mı tanıtladığını anlamamızı önler.

Birtakım genel özelliklerin, hatta kesin nitelikli kimi verilerin hiçbir duraksama olmadan ortaya konulamayacağı anlamına gelmez bu. Örneğin akrabalık belirten çok sayıda ortak terim vardır ve bunlar büyük bir açık seçiklikle aktarılmıştır. Bu terimler, Hint-Avrupalılar'da ailenin karmaşık olduğu denli de düzenli bir kurum niteliği taşıdığını söylememize olanak sağlar. Çünkü Hint-Avrupalılar'ın dili bugünkü

Avrupa dillerinde anlatamayacağımız ayırtılar içerir bu alanda. Homeros'ta *eináteres* sözcüğü "birçok kardeşin karıları ya da eltiler" anlamına gelir ve Fransızca'da *belles-soeurs* diye karşılanır; *galóõi* ise "aralarındaki ilişki bakımından kocanın kızkardeşiyle [görümceyle] karısı" anlamını taşır ve Fransızca'da gene *belles-soeurs* ile belirtilir. Oysa Lat. *janitrīcēs* hem biçim, hem anlamı bakımından *eináteres*'in karşılığıdır. "Kocanın erkek kardeşi ya da kayınbirader" (Fransızca'da *beau-frère*)(2) ile birçok kız kardeşin kocaları ya da bacanaklar" (Fransızca'da *beaux-frères*) da aynı adı taşımaz. Demek ki burada ince bir ayrıntı doğrulanabilir; ama çoğunlukla genel bir bilgiyle yetinmek gerekir. Hayvanlar için de durum aynıdır. Sığırgiller gibi önemli türler söz konusu olduğunda hem Yun. *boûs*, Alm. *Kuh*, Sanskritçe *gau-s*, vb. arasındaki uygunluğa dayanarak Hint-Avrupa dilindeki $g_{\hat{o}}u$-*s*'u oluşturabiliriz, hem de bütün dillerde bükünün aynı özellikleri taşıdığını görürüz: Daha sonraki bir tarihte başka bir dilden aktarılmış bir sözcükle karşı karşıya olsaydık, böyle bir şey olanak dışı kalırdı.

Burada biraz daha ayrıntılı bilimde, belli bir bölgeyle sınırlı ve bir toplumsal düzen sorununa ilişkin olmak gibi iki yönlü bir özellik taşıyan başka bir biçimbilimsel olguya da değinmemize izin verilsin.

Lat. *dominus* "efendi" sözcüğünün *domus* "ev" sözcüğüyle olan bağı üstüne çok şey söylenmişse de, dilbilimciler gene de her şeyin tam anlamıyla açıklandığına inanmıyorlar: Çünkü *-no-* gibi bir sonekin ikinci türevler oluşturması son derece olağandışıdır. Yunancada *oîkos*'tan, türetilen **oiko-no-s* ya da **oike-no-s*, Sanskritçe de *açva-*'dan türetilen **açva-na-*

(2) Fransızca betiğin bu bölümünde (s. 309) yer alan "mari da la soeur" (enişte) sözü R. Godel'in *Les Sources manuscrites du Cours de linguistique générale de Ferdinand de Saussure* (Genève, Droz; Paris, Minard, 1957, s. 121) adlı yapıtında "frère du mari" (kayınbirader) olarak değiştirilmiştir. Çevirimizde bu değişikliği göz önünde bulunduruyoruz. ÇN.

gibi bir yapımdan söz edildiği hiç duyulmamıştır. Ama işte *dominus*'un sonekine değer ve belirginliğini veren de bu az rastlamrlıktır. Bizce birçok Germence sözcük son derece açıklayıcıdır:

1. **þeuđa-na-z*" **peuđō*'nun başı, kıral" Gotça *þiudans*, Eski Saksonca *thiodan* (**þeuđō*, Gotça *þiuda* = Oskça *touto* "halk").

2. **druxti-na-z* (biraz değişerek **druxtī-na-z* olmuştur) "**drux-tiz*'in, ordunun başı"; buradan da Hıristiyanlar'ın Tanrı'ya verdikleri ad olan Eski Kuzey Germence'deki *Dróttinn*, Anglosaksonca'daki *Dryhten* gelir. Her iki sözcükte de *-ĭna-z* bölümüne rastlanır:

3. **kindi-na-z* "**kindi-z* = Lat. *gens* (uruk) başı." Bir *gens*'in başı, **þeuđō*'nun başına göre kıral naibi durumunda olduğundan, Germence *kindins* terimini (bu terim başka her yerde kesinlikle yitip gitmiştir) Ulfilas bir eyaletin Romalı valisini belirtmek için kullanır: Çünkü onun Germenler'e özgü görüşüne göre imparatonın elçisi, bir *þiudans* karşısında bir boy (klan) başkanı neyse odur. Tarihsel bakımdan bu benzetme ne denli ilginç olursa olsun, Roma'ya ilişkin konularla hiç ilgisi bulunmayan *kindins* sözcüğünün, Germen topluluklarının *kindi-z*'e bölünmüş olduğunu gösterdiği kesindir.

Böylece, Germence'de ikincil bir *-no-* soneki herhangi bir gövdeye eklenersek "şu ya da bu topluluğun başı" anlamını verir. Bu durumda, *þiudans* nasıl *þiuda*'nın başı anlamına gelirse, Lat. *tribūnus*'un da aynı biçimde "*tribus* (oymak) başı", *domi-nus*'un "*domus*, yani *touta* = *þiuda*'nın son bölümünün başı" olduğunu gözlemlemekten başka yapacak şey yoktur. Yadırgatıcı sonekiyle *dominus* kanımızca hem dilsel, hem de kurumsal bir İtalyot-Germen ortaklığının kolay kolay çürütülemeyecek bir kanıtıdır.

Ama bir kez daha anımsamak gerekir ki dillerin karşılaştırılması çok seyrek olarak bu denli ayırt edici belirtiler sunar.

4. DİL TÜRÜ VE TOPLUMSAL ÖBEĞİN DÜŞÜNÜŞ BİÇİMİ

Dil, kendisini kullanan halkın töreleriyle kurumları üstünü çok bilgi sağlamazsa da, hiç değilse kendisini konuşan toplumsal öbeğin düşünüş biçimine ayırt edici bir özellik verir mi? Genellikle, bir dilin, bir ulusun ruhsal özelliğini yansıttığı görüşü benimsenir. Ne var ki bu görüşün önüne çok önemli bir karşısav dikilir: Dilsel bir yöntem hiç de zorunlu olarak anlıksal nedenlerle belirlenmez.

Sam dilleri, belirleyen ad-belirlenen ad bağıntısını (bak. "Tanrı'nın sözü") yalnızca öğeleri yan yana getirerek gösterir. Bu da gerçekte, "oluşuk durum" diye adlandırılan, belirlenen adın belirleyen adın önüne geldiği özel bir biçim yaratır. İbranca *dabar* "söz" ve *'elōhīm*[3] "Tanrı" sözcüklerini ele alalım; *dbar 'elōhīm* "Tanrı'nın sözü" anlamına gelir. Şimdi kalkıp da bu sözdizimsel türün Samgiller'in düşünüş biçiminin bir yanını ortaya koyduğunu mu söyleyeceğiz? Çok gözüpekçe bir kesinleme olur bu, çünkü Eski Fransızca'da kurala uygun olarak benzer bir kuruluş biçimi kullanılmıştır: Bak. *de* ilgeci içermeyen dizimler: *le cor Roland* "Roland'ın borusu [nu]", *les quatre fils Aymon* "Aymon'un dört oğlu [nu]",[4] vb. Bu yöntem Roman dilinde, ses değişimlerine ilişkin olduğu kadar biçimbilim alanını da ilgilendiren salt bir rastlantıdan doğmuştur: Çekim durumlarının aşırı derecede azalmasıdır bu ve dile bu yeni kuruluş biçimini benimsetmiştir. Niçin benzer bir rastlantı Ön Sam dilini de aynı yola sürüklemiş olmasın? Görüldüğü gibi, Sam düşünüş biçiminin silinmez özelliklerinden biri gibi gelen sözdizimsel bir olgu bu konuda hiçbir kesin belirti sunmaz.

(3) 'göstegesi gırtlak kapantılısını belirtir.

(4) Eski Fransızca'nın yapısı gereği buradaki *le cor, les... fils* biçimleri belirtme durumundadır. ÇN.

Bir başka örnek verelim: İlk Hint-Avrupa dilinde, birinci öğesi eylem olan bileşik sözcükler yoktu. Almanca'da bu türlü biçimler bulunmasından ötürü (bak. *Bethaus* "dua evi", *Springbrunnen* "fıskiye", vb.), belli bir dönemde Germenler'in, atalarından aldıkları bir düşünüş biçimini değiştirdikleri kanısına mı varmak gerekir? Bu yeniliğin yalnız özdeksel değil, aynı zamanda bir öğenin eksilmesine yol açan (*betahūs*'ta *a*'nın düşmesi, bak. s. 205) bir rastlantı sonucu ortaya çıktığını gördük. Her şey anlık dışında, ses değişimleri düzleminde olup bitmiş ve çok geçmeden bu değişimler düşünceyi kesinlikle boyundurukları altına alarak onu, göstergelerin özdeksel durumunun açtığı özel bir yola girmeye zorlamışlardır. Aynı türden bir yığın gözlem bu görüşümüzü doğrular: Dilsel öbeğin ruhsal özelliğinin, ünlünün ortadan kalkması ya da bir vurgu değişimi gibi bir olgu ya da göstergeyle kavram arasındaki bağıntıyı her türlü dilde her an baştanbaşa değiştirebilecek daha bir yığın benzer olgu önünde çok az ağırlığı vardır.

İster tarihsel olarak bilinsinler, ister yeniden oluşturulmuş olsunlar, dillerin dilbilgisel türünü belirlemek ve onları düşünceyi anlatmak için kullandıkları yöntemler açısından sınıflandırmak her zaman ilginçtir; ne var ki bu belirleme ve sınıflandırmalara dayanarak salt dillbilim alanının dışında hiçbir kesin sonuca varılamaz.

BEŞİNCİ BÖLÜM

DİL AİLELERİ VE DİL TÜRLERİ[1]

Dilin, konuşan bireylerin anlığına doğrudan doğruya bağlı olmadığını biraz önce gördük: Sözlerimizi bitirirken bu ilkenin sonuçlarından biri üstünde duralım: Hiçbir dil ailesi kuralca ve değişmez biçimde bir dil türüne bağlanmaz.

Bir dil ailesinin hangi türe bağlandığını sormak, dillerin evrim geçirdiğini unutmak, üstü örtülü bir biçimde, evrimde bir değişmezlik öğesi bulunduğunu belirtmek demektir. Hiçbir sınır tanımayan bir eyleme neye dayanılarak sınır çizilebilir?

Bir ailenin özelliklerinden söz eden pek çok kimse gerçekte ilk dilin özelliklerini düşünür. Bu ise çözümlenemez bir sorun değildir, çünkü bir tek dil ve bir tek dönem söz konusudur. Ama zamanın da, uzamın da hiçbir değişiklik getiremeyeceği sürekli özellikler bulunduğu varsayılınca, iş değişir, evrimsel dilbilimin temel ilkelerine kesinlikle karşı çıkılmış olur. Hiçbir özellik kuralca sürekli değildir, ancak rastlantı sonucu varlığını sürdürebilir.

Hint-Avrupa ailesini ele alalım: Bu ailenin geldiği dilin ayırıcı özellikleri bilinmektedir: Ses dizgesi son derece

(1) Bu bölüm artgörümlü dilbilimi ele almamakla birlikte, bütün yapıtın sonucu olabileceğinden buraya konulmuştur *(Yayımcılar)*.

yalındır bu dilde; karmaşık ünsüz öbekleri de yoktur, çift ünsüzler de; tekdüze, ama son derecede düzenli, tam anlamıyla dilbilgisel nitelikli almaşmalara yol açan (bak. ss. 228, 315) bir ünlüler dizgesi, ilkece her sözcüğün her seslemine gelebilen, onun için de dilbilgisel karşıtlıkların işleyişine yardımcı olan bir yükseklik vurgusu, yalnız uzun ve kısa seslemlerin karşıtlığına dayanan nicel bir dizem vardır. Bileşik sözcüklerle türevler büyük bir kolaylıkla oluşturulur. Ad ve eylem bükünü çok varsıldır; kendi belirleyici özelliklerini içeren bükünlü sözcük tümce içinde bağımsızdır, bundan ötürü de tümce kuruluşunda büyük bir özgürlük vardır, belirleyici ya da bağıntısal değer taşıyan dilbilgisel sözcükler (eylem önekleri, ilgeçler, vb.) azdır.

Oysa bu özelliklerden hiçbirinin çeşitli Hint-Avrupa dillerinde olduğu gibi kalmadığını, birçoğunun (örneğin nicel dizemle yükseklik vurgusunun yerine getirdiği işlevin) bu dillerin hiçbirinde bulunmadığını kolayca görürüz. Kimi diller, örneğin İngilizce, İrlanda Gaelcesi, vb. Hint-Avrupa dilinin ilk görüntüsünü bile, bambaşka bir dil türünü düşündürecek biçimde değiştirmiştir.

Bir ailenin çeşitli dillerinde görülen, az çok ortak nitelikli kimi dönüşümlerden söz etmek daha doğru olur. Örneğin, yukarda belirtilen, bükün düzeneğinin yavaş yavaş zayıflaması, Hint-Avrupa dillerinin -bu açıdan da önemli değişiklikler göstermelerine karşın- tümünde de rastlanan bir olgudur: Bu alanda en çok İslavca direnç göstermiş, oysa İngilizce, bükünü neredeyse hiçe indirmiştir. Buna karşılık, yine oldukça yaygın biçimde, tümce kuruluşu alanmda pek değişmeyen bir düzen ortaya çıkmış, çözümleyici anlatım yöntemleri bireşimli yöntemlerin yerini almaya yönelmiştir (ilgeçlerle belirtilen durumsal değerler [bak. s. 262), yardımcı eylemlerle oluşturulan bileşik eylem biçimleri, vb.).

İlkörnekte bulunan bir özelliğe türeme dillerden birinde ya da öbüründe rastlanmayabileceğini gördük: Bunun ter-

si de doğrudur. Bir ailedeki bütün dillerde ortaklaşa bulunan özelliklerin ilk dilde bulunmadığı bile görülür sık sık. Ünlü uyumunda (daha açık bir deyişle, bir sözcükteki seneklerin tüm ünlülerinin kökendeki son ünlüyle tını bakımından bir çeşit benzeşim göstermesi) bu duruma rastlanır. Avrupa ve Asya'da, Finlandiya'dan Mançurya'ya değin uzanan bölgede konuşulan geniş bir dil öbeği olan Ural-Altay dil ailesinde bu olguyla karşılaşılır. Ama bu ilginç özellik büyük bir olasılıkla sonradan ortaya çıkan gelişmelerin ürünüdür.(2) Demek ki ortak olmakla birlikte başlangıçta rastlanmayan bir özellik görünümünde bu: Öyle ki bu dillerin (çok tartışılan) ortak kökenini tanıtlamak için, bitişimsel özelliklerine olduğu gibi bu niteliklerine de başvurulamaz.(3) Çince'nin de başlangıçtan bu yana tekseslemli olmadığı anlaşılmıştır.

Sam dilleri yeniden oluşturulan Ön Sam diliyle karşılaştırıldığında, dikkati ilk çeken şey birtakım özelliklerin varlıklarını sürdürmesidir. Bu dil ailesi, bütün öbür ailelerden daha da ileri derecede değişmez, süreklilik gösteren, aileye özgü bir tür olduğu yanılsamasına yol açar. Bu tür, birçoğu Hint-Avrupa dilindeki özelliklerle çarpıcı biçimde karşıtlaşan şu niteliklerle belirlenir: Hemen hemen hiç bileşik sözcük bulunmaması, türetmeye az başvurulması; bükünün az gelişmiş olması (ne var ki Ön Sam dilinde, ondan türeme dillere oranla bükün daha gelişmiş durumdadır), bunun sonucunda da, kesin kurallara bağlı bir sözcük düzeni. En il-

(2) Saussure, söz konusu özelliğin neden "büyük bir olasılıkla" sonradan ortaya çıkmış olduğunu açıklamamakta, düşüncesi kanıttan yoksun kalmaktadır. ÇN.

(3) Bu konuda bitişimsel özelliklere neden başvurulamayacağını da Saussure -ya da *Yayıncılar*- gerekçesiz bırakmakta. Oysa "Ural ve Atay dil kümeleri arasınca bağlar bulunduğu görüşüne ötüren özellikler" arasmda, ünlü uyumunun yanı sıra bitişimsel niteliğe günümüzde çok önemli bir yer verilmektedir. Bak. D. Aksan, *Her Yönüyle Dil. Ana Çizgileriyle Dilbilim*, 1. cilt, Ankara, Türk Dil Kurumu yay., s. 110 ve ötesi, 1977. ÇN.

ginç özellik köklerin bileşimine ilişkindir (bak. s. 206). Kökler düzenli olarak üç ünsüz (örneğin *q-ṭ-l* "öldürmek") kapsar; bunlar aynı dildeki bütün biçimlerde (bak. İbranca *qāṭal, qāṭlā, qṭōl, qiṭlí*, vb.) ve bir dilden öbürüne (bak. Arapça *qatala, qutila*, vb.) varlıklarını korurlar. Bir başka deyişle, ünsüzler sözcüklerin "somut anlamları"nı, sözlüksel değerlerini belirtirler, ünlüler ise -gerçekte kimi önek ve soneklerin de yardımıyla- almaşma yoluyla dilbilgisel değerleri gösterirler yalnızca (örneğin İbranca *qāṭal* "öldürdü", *qṭōl* "öldürmek", sonekle birlikte *qṭāl-ū* "öldürdüler', önekle birlikte *ji-qṭōl* "öldürecek", hem önek, hem sonekle birlikte *ji-qṭl-ū* "öldürecekler", vb.).

Bu olgular karşısında ve bunların yol açmış olduğu kesinlemelere karşın ilkemizden sapmamalıyız: Değişmez özellik yoktur; süreklilik raslantı sonucudur; bir özellik zaman içinde varlığını sürdürebildiği gibi zamanla yitip gidebilir de. Yalnız Sam dilini ele almakla yetinelim: Üç ünsüz "yasa"sının bu ailenin o denli belirgin bir özelliği olmadığını görürüz, çünkü başka aileler de çok benzer olgular sunarlar. Hint-Avrupa dilinde de köklerin ünsüzler düzeni kesin yasalara bağlıdır. Örneğin, kökte *e*'den sonra hiçbir zaman *i, u, r, l, m, n* dizisinden iki ses bulunmaz; **serl* gibi bir kök olanaksızdır, vb. Sam dilindeki ünlülerin işleyişinde daha da ileri düzeydedir bu durum. Hint-Avrupa dili de, daha az varsıl olmakla birlikte aynı oranda kesin nitelikli bir düzen sunar. İbranca *dāḇār* "söz" *dḇār-īm* "sözler", *dibrē-hem* "onların sözleri" gibi karşıtlıklar Almanca'nın *Gast: Gäste, fliessen: floss*, vb. karşıtlıklarını anımsatır. Her iki durumda da dilbilgisel yöntemin oluşumu aynıdır. Rastlantısal bir evrimin ürünü olan salt ses nitelikli değişimler söz konusudur. Ama evrim sonucu ortaya çıkan almaşmaları kavrayan anlık bunlara dilbilgisel değerler vermiş ve ses evriminin rastlantılarından doğan örnekleri, örneksemeler yoluyla yaymıştır. Sam dilindeki üç ünsüzün değişmezliğine gelince: Bu yaklaşık bir değişmezliktir ve hiçbir salt nitelik taşımaz. *Önsel olarak* bu-

nun böyle olduğundan hiç kuşku duymayabiliriz, ama olgular da bu görüşü doğrular: Örneğin, İbranca'da *'anāš-īm* "insanlar" sözcüğünün kökünde beklenilen üç ünsüz varsa da, bunun tekili *'iš*'ta yalnızca iki ünsüz bulunur; tekil biçim, üç ünsüz kapsayan eski biçimin ses değişimiyle kısalmasının sonucudur. Kaldı ki, değişmezliği andıran bir durum bulunduğunu varsaysak bile, köklerin özünde yer alan bir nitelik olarak mı görmek gerekir bunu? Hayır. Bütün olup biten şu: Sam dilleri başka birçok dile oranla daha az ses evrimi geçirmiş, onun için de bu ailede ünsüzler daha iyi korunmuştur. Demek ki söz konusu olan, dilbilgisel ya da süreklilik gösteren bir olgu değil, evrimsel, ses değişimlerine ilişkin bir olgu. Köklerin değişmez olduğunu belirtmek, ses değişimi geçirmemiş olduklarını söylemekten başka bir şey değildir. Bu türlü değişimlerin hiçbir zaman olmayacağını kimse öne süremez. Genellikle, zamanın oluşturduğu her şeyi gene zaman bozabilir ya da dönüştürebilir.

Hem Schleicher'in, dili, evrim yasasını kendinde taşıyan örgensel bir nesne olarak görmekle gerçeği zorladığı görüşünü benimsiyoruz, hem de, bir ırkın ya da ekinsel topluluğun "ayırıcı niteliği" nin dili durmaksızın belirli birtakım yollara sokmaya yöneldiğini varsayarak onu bir başka yoldan ve ayrımına varmadan örgensel bir nesneye dönüştürmekten geri kalmıyoruz.

Bilimimizin sınır komşusu alanlara yönelttiğimiz bakışlar bize ne yapmamak gerektiğini öğretir. Bu sonuç, derslerimizin temel düşüncesine uygun düştüğünden bir kat daha ilginçtir. Söz konusu temel düşünce şudur: *Dilbilimin tek gerçek konusu, kendi içinde ve kendisi için ele alınan dildir.*

DİZİN

ABECE, bak. YAZI; aktarma yazı, 61; eski Yunan abecesi, 60, 75.

AÇIKLIK, açıklık sesleri sınıflandırma temelidir, 82 →; açıklık ve açılmalı seslerle kapanmalı sesler, 93.

AÇILMALI SESLER. 93.

AĞIZ BOŞLUĞU, 77.

AİLE, dil aileleri, 28, 326 →; dil ailelerinin süreklilik gösteren özellikleri yoktur, 277; Hint-Avrupa dil ailesi, 29-30, 293, 301 →; Bantu ailesi, 277; Fin-Ugur ailesi, 277.

AKICILAR, 85.

AKRABALIK ADLARI (Hint-Avrupa dilinde), 321-322.

AKTARMA, aktarma sözcükler ve aktarım, 53, 227, 321.

ALMAŞMA, 227 →; tanım, 228; sesçil nitelikli olmayan almaşma, 228 →; eşsüremli ve dilbilgisel almaşma yasaları, 228; almaşma dilbilgisel bağı güçlendirir, 231.

ALTBİRİMLER, sözcüğün altbirimleri, 160, 189, 191, 269 →

ALTKATMAN, bir önceki dilsel altkatman ve ses değişimleri, 219.

ANLAM, değerlerle karşıtlaşan anlam, 169 →

ANLAMBİLİM, 45.

ARTDAMAKSILLAR, 84.

ARTGÖRÜMLÜ BAKIŞ AÇISI, bak. BAKIŞ AÇISI.

ARTSÜREM, 130; ayrıca bak. DİLBİLİM (Artsüremli).

ATLAS, dil atlasları, 291 →.

AYIRICI GÜÇ, 295; ayırıcı güç birleştirici gücün engelleyici yanıdır, 298.

AYRILIKLAR, ayrılıkların değerin oluşumundaki yeri, 170 →; dilde yalnızca ayrılıklar vardır, 178.

AYRIMLAŞMA (Dilsel), kesintisiz alanda dilsel ayrımlaşma, 283 →; kesintili alanlarda dilsel ayrımlaşma, 298→

BAĞIMLILIKLAR, dizimsel ve çağrışımsal bağımlılıklar, 187, 193.

BAĞINTILAR, dizimsel ve çağrışımsal bağıntılar, 181 →; bunların birbirine bağımlılığı, 181 →; sesbirimlerin saptanmasındaki yerleri, 190; bunlar dilbilgisi bölümlerinin temelidir, 198; iki türlü dizimsel bağıntı, 182; çağrışımsal bağıntıların iki özelliği, 186.

BAKIŞ AÇISI, eşsüremli bakış açısı ve artsüremli bakış açısı, 129, 135, →, 140 →; öngörümlü bakış açısı ve artgörümlü bakış açısı, 303.

BETİKBİLİM, betikbilimin yöntemi, 27, 35; karşılaştırmacı betikbilim, 28.

BİÇİMBİLİM, biçimbilim sözdizimden ayrılamaz, 196.

BİLEŞİK SÖZCÜKLER, bileşik sözcükler örneksemenin ürünüdür, 259 →; Germence bileşik sözcükler, 206; Hint-Avrupa dilinde bileşik sözcükler, 259 not, 324.

BİRİM, dil birimleri, 157 →; tanım ve sınırlandırma, 157 →; karmaşık birimler, 158, 182; birim sorunu, bu sorunun önemi, 167; birimlerin ayrımsal özelliği, 179 →; birimler ve dilbilgisi olguları, 179 →; birimlerin yeniden bölümlenmesi, 246; artsüremli birimler, 264.

BİRLEŞTİRİCİ GÜÇ, 295 →; birleştirici güce bağlı etkinin iki biçimi, 295.
BİRLİK, sözcüğün birliği ve ses değişimleri, 146.
BİTİŞME, tanım, 259; bitişmenin üç evresi, 259-260; örneksemeyle karşıtlaşan bitişme 260 →; bitişme her zaman örneksemeden önce görülür, 259 not.
BOĞAZSILLAR, 82 →; damaksıl boğazsıllar, artdamaksıl boğazsıllar, 83.
BOPP, 28, 29. 58, 268, 308.
BOZULMA, göstergenin bozulması, 120; dilsel bozulma her zaman tikeldir, 133, 135.
BRAUNE, W., 32.
BROCA, 39.
BRUGMANN, K., 32.
BUDUNBİLGİSİ VE DİLBİLİM, 35, 318.
BUDUNBİLİM, 52; bak. BUDUNBİLGİSİ.
CURTIUS, Georges, 29.
ÇAĞRIŞIM YETİSİ, 42.
ÇEKİM EKİ, 269: sıfır çekim eki, 315.
ÇEŞİTLİLİK, dillerin çeşitliği, 276; akrabalık içinde çeşitlilik, 278; salt çeşitlilik, 278.
ÇEVRİM, bak. SÖZ ÇEVRİMİ.
ÇOCUKLAR, çocukların ses evrimindeki yeri, 217-218.
ÇOĞUL VE İKİL, 173.
ÇÖZÜMLEME (Nesnel), 266 →; öznel çözümleme, 266 →; öznel çözümleme ve altbirimlerin belirlenmesi, 269 →.
DALGA; yenilik dalgaları; 292; dalgalar kuramı, 300 →.
DAMAK, 77.
DAMAKETEĞİ, 77.
DAMAKSILLAR, 81, 82 →.
DEĞER (Dilsel), 165 →; 167 →; değerin kavramsal yönü, 169 →; değer, anlamdan ayrıdır, 169-170; değerin özdeksel yönü, 176.
DEĞER (Genel olarak), 127 →; değeri oluşturan etkenler, 168 →.
DEĞİŞEBİLİRLİK, göstegenin değişebilirliği, 120 →.
DEĞİŞİ, almaşmanın eşanlamlısı değişi, 231.
DEĞİŞİMLER, dildeki değişimlerin kaynağı sözdedir, 50, 150 →; değişimler her zaman tikeldir, 133, 135 →; anlam değişimleri, 145; anlamsal, biçimbilimsel ve sözdizimsel değişimler, 145; ses değişimleri, 210, 229; ses değişimleri dizge dışıdır, 49 →; değişimler sözcükleri değil sesleri etkiler, 146; ses değişimlerinin düzenliliği, 209 →; salt değişimlerle koşullu değişimler, kendiliğinden değişimlerle birleşimsel değişimler, 210 → ayrıca bak, SESBİLGİSİ.
DEĞİŞMEZLİK, göstergenin değişmezliği, 116 →.
DEVİNİM, uyum devinimleri, 97.
DIŞ PATLAMA, 92; dış patlamanın süresi 102 →.
DIEZ, 31.
DİL, dil, dilyetisine ilişkin olguların kuralıdır, 38; dil bir dizelgeye indirgenemez, 45, 108; dil, toplumsal, türdeş ve somut niteliklidir, 44; dil, sözden ayrıdır, 43 →, 49 →, 122, 240; ama dille söz arasında karşılıklı bağımlılık vardır, 50; dil nerede ve nasıl yer alır, 50; dil bir biçimdir, bir töz değildir, 168; diller ve lehçeler, 290-221.
DİL (Yazınsal), yazınsal dil ve yazı, 57; yazınsal dil ve yerel lehçe, 53, 215 →; yazınsal dil yazıdan bağımsızdır, 282-283; yazınsal dilin görece değişmezliği. 205.
DİL DURUMU, 157, vd.
DİLBİLGİSİ, tanım, 196; genel dilbilgisi, 154; karşılaştırmalı dilbilgisi, 28; geleneksel ya da klasik dilbilgisi, bu dilbilgisinin kuralcı ve dural niteliği, 27, 130; "tarihsel" dilbilgisi, 196, 207, 208 not; dilbilgisi olguları ve dil birimleri. 179.
DİLBİLİM, dilbilim göstergebilime bağlanır, 46 →; dış dilbilim ve iç dilbilim, 52; eşsüremli ya da dural dilbilim, 129, 152, 204 →; uzamsal dilbilim. 276 →; dilbilim terimlerinin yanlışlığı, 33-34 not: sesbilim terimlerinin yetersizliği, 80.
DİLİN DÜZENEĞİ, 188 →, 240.
DİLLER, diller arasındaki sınırlar, 292 →; aynı bölgede üst üste binmiş dil-

ler, 279 →; sözlüğün egemen olduğu dillerle dilbilgisinin ağır bastığı diller. 194, 238; özel diller, 52; yapay diller, 122-123.

DİLSEL BİÇİMLER, dilsel biçimlerin sürdürülmesi, bu alandaki iki etken, 252.

DİLYETİSİ, dilyetisi, dil ve söz, 122; dilyetisinin karışık niteliği, 45; dilyetisi doğal bir nitelik taşır, 38; eklemli dilyetisi, 39.

DİŞSİLLER, 84.

DİZGE, dil dizgesi, 37, 54, 119 →; 127, 169, 193; ayrıca bak. DİLİN DÜZENEĞİ.

DİZİ, bükün dizileri çağrışımsal bağıntıların bir türüdür, 185.

DİZİM, tanım, 181; bak. BAĞINTILAR.

dominus, bu süzcüğün kökeni, 322.

DUDAKSIL-DİŞSİLLER, 85.

DUDAKSILLAR, 81 →.

DURALAMA, 92 ve not.

DÜŞÜNCE, düşüncenin belli bir bilimden yoksun oluşu, 167.

EKİN BİRLİĞİ, 319; İtalyot-Germen ekin birliği, 323.

EKLEMLEME ya da SÖYLEYİM. eklemleme ve işitim imgesi, 36; oklemlemenin görüntüsü, 110 not; eklemleme ya da eklemliliğin iki anlamı, 39, 168 →; ağız eklemlenmesi, bu eklemlemenin çeşitliliği, 79; bu eklemlemenin seslerin sınıflandırılmasındaki değeri, 80 →; duralamalı eklemleme ya da duralama, 92 ve not.

EKLEMLİLİK, 39; bak. EKLEMLEME.

EN AZ ÇABA, en az çaba ses değişimlerinin nedenidir, 215.

ESKİ, dil alanında bu sözcüğün üç anlamı, 308.

EŞDİLLİLİK ÇİZGİLERİ, 291.

EŞGÜDÜM YETİSİ, 42.

EŞİLLER, eşillerin ses değişimiyle ilgili olmama özelliği, 225.

EŞSÜREM, 129; bak. DİLBİLİM (Eşsüremli).

ETRÜSKLER VE LATİNLER, 320.

EVRİM, dilsel evrim, 37; dilsel evrim sözde başlar. 50, 150; dilbilgisi olgularının evrimi. bak. DEĞİŞİMLER.

EYLEM ÖNEKİ, Hint-Avrupa dilinde eylem öneki yoktur, 273.

EYLEM ZAMANLARI, 174.

FİZYOLOJİ VE DİLBİLİM, 34; seslerin fizyolojisi. bak. SESBİLİM.

GENİZ BOŞLUĞU, 78.

GENİZSİLLER, 83: titreşimsiz genizsiller, 85.

GENİZSİLLEŞMİŞ SES, 81.

GERÇEKLİK, eşsüremli gerçeklik. 164; artsüremli gerçeklik, 265.

GERMEN DİLLERİ, 312; Germen dillerinin incelenmesi, 30.

GIRTLAK, 78.

GILLIERON, 292.

GOTÇA, 310.

GÖÇLER, 294; göçler kuramı, 300.

GÖRÜNÜŞ, 174.

GÖSTEREN, tanım, 111; gösterenin çizgisel niteliği, 115 →; gösterenin varlığı gösterilene, gösterilenin varlığı gösterene bağlıdır, 156.

GÖSTERGE, dil göstergesinin bileşimi, 110; göstergenin değişmezliği, 116; göstergenin değişebilirliği, 120 →; tümü bakımından gösterge, 178 →; nedensiz gösterge ve görece nedenlilik taşıyan gösterge, 191 →; sıfır gösterge, 135, 175, 269, 273.

GÖSTERGEBİLİM, tanım, 46; göstergebilim öz olarak nedensiz göstergelerin oluşturduğu dizgelere dayanır, 111 →.

GÖSTERGENİN BOZULMASI bak. BOZULMA.

GÖSTERİLEN, 111, 156; bak. GÖSTEREN.

GÖVDE YA DA KÖKEN, 271.

GRIMM, Jakob, 29, 58.

h (Soluklu), 66, 87.

HALKA, dışpatlamalı-iç patlamalı öbek, 95 →; iç patlamalı-dış patlamalı öbek, 97; dış patlamalı halka, 97 →; iç patlamalı halka, 98; kopuk halka, →.

HARİTACILIK, dil haritacılığı. 291.

HİNT-AVRUPA DİLİ, bu dilin özellikleri. 326 →.

HIRT, 320.
IRK, ırkın dille ilişkileri, 318 →; ırk ve ses değişimleri, 215 →.
İÇ PATLAMA, 91 →; patlamanın süresi, 103 →.
İKİLİKLER (Dilsel), →.
İKİLİÜNLÜ, iç patlamalı halka, 104; yükselen ikiliünlü, 104.
İKLİM, iklim ve dilsel değişimler, 216, 285.
İKTİSAT, 126.
İNCELİK GÖSTERGELERİ, 113.
İNSANBİLİM VE DİLBİLİM, 34, 318.
İSLAVCA (Eski), 54, 298.
İŞİTİM İMGESİ, 40 →; 109-110 not; işitim imgesinin anlıksal niteliği, 109; işitim imgesi = gösteren, 110.
JONES, 28.
KAPANTILILAR, 83.
KARŞILAŞTIRMA, akraba olmayan diller arasında yapılan karşılaştırma, 277; akraba diller arasında yapılan karşılaştırma, 277; akrabalık açısından yapılan karşılaştırma yeniden oluşturmayı içerir, 31, 285-286, 318.
KARŞILAŞTIRMACI OKUL, karşılaştırmacı okulun yanılgıları, 30 →, 56, 236, 268, 300 →.
KARŞITLIK, karşıtlık ve ayrılık, 178-179.
KAVRAM, 40, 110; kavram = gösterilen, 111, 156, 169 →.
KENDİLİKLER, dilin somut kendilikleri 156 →; soyut kendilikler, 201 →.
KONUŞAN TOPLULUK, 125.
KOŞUKLAMA, 72.
KÖK, tanım, 270; kökün Almanca'daki özellikleri, 272; kökün Fransızca'daki özellikleri, 272-273; kökün Sam dilindeki özellikleri, 272, 328 →.
KÖKEN YA DA GÖVDE, 270.
KÖKEN YAKIŞTIRMA, 255 → biçim değişikliği olmayan durumlarda, köken yakıştırma, 262; biçim değişikliği olan durumlarda köken yakıştırma, 256; köken yakıştırma ve örnekseme, 257.
KÖKENBİLİM, 274 →; kökenbilimin kesinlikten yoksunluğu, 321.
KUHN, Adalbert, 29, 320.
KÜÇÜKDİL, 78.
l (Dişsil, damaksıl, boğazsıl, genizsil), 85.
LEHÇE, doğal lehçe yoktur, 290; lehçelerle diller arasındaki ayrım, 291; lehçeler ve yazınsal dil, 53, 281.
LEHÇESEL BİÇİMLER, aktarma özellikli lehçesel biçimler, 226.
LEHÇESEL OLGULARIN ALANLARI, 291.
LEHÇESEL ÖZELLİKLER, 288 →.
LESKIEN, 32.
LİTVANCA, 57, 311.
MODA, 121, 220.
MÜLLER, Max, 29.
NEDENLİLİK VE NEDENLİ, 191 →.
NEDENSİZLİK, tanım, 111; dilin değişmezlik etkeni nedensizlik, 112; bozulma etkeni nedensizlik, 118; salt nedensizlikle görece nedensizlik, 191; nedensizliğin ses değişimleriyle bağıntıları, 220, 234; nedensizliğin örneksemeyle bağıntıları, 240-241.
OKUMA VE YAZI, 65.
OLUŞTURMA (Yeniden), 312 →.
OLUŞTURUM VE YAPI, bu sözcüklerin çeşitli anlamları, 259.
ORTAK DİL, 282.
OSTHOFF, 31.
ÖNEK, 273.
ÖNGÖRÜMLÜ BAKIŞ AÇISI, bak. BAKIŞ AÇISI.
ÖRNEKSEME, 234, 245; örneksemenin önemi, 250 →; örnekseme ses değişimlerini dengeler, 234; tanım, 234; örnekseme konusunda ilk dilbilgicilerin yanılgıları, 236; örnekseme bir yaratımdır, bir değişim değildir, 238 →; örneksemenin düzeneği, 238; örnekseme dilbilgisel düzeye bağlanır, 240; örneksemenin kaynağı sözdedir, 240; örneksemli biçim bir orantının dördüncü terimidir, 240, 241; bu konudaki iki kuram, 241 →; örnekseme ve yapım öğeleri, 235, 249; evrim etkeni örnekseme, 249, 251; yorum değişikliklerinin belirtisi örnekseme, 248 →; var olan öğelerin sürmesini sağlayan örnekseme, 250 →; köken yakıştırmayla karşıtlaşan örnekseme, 253 → bitişmeyle karşılaşan örnekseme 258 →.

ÖZDEŞLİK, eşsüremli özdeşlik. 162 →; artsüremli özdeşlik, 264 →.

PAUL, 31.

PICTET, Adolphe. 310, 320.

POTT, 29.

r, yuvarlanan r, dilucu r'si, gırtlak r'si, 86.

RASTLANTISAL, bir dil durumunun rastlantısal niteliği, 134 →.

RITSCHL, 28.

r'leşme, 210, 214.

ROMAN DİLLERİ, 310: Roman dillerinin incelenmesi, 31, 303.

SAM DİLLERİ, bu dillerin özellikleri, 327: bu dillerin sözdizimsel özelliklerinden biri, 324.

SANSKRİTÇE, bu dilin bulunuşu, Hint-Avrupa dilbilimi için önemi, 28; Sanskritçe'ye verilen aşırı önem, 308-309; Sanskritçe'nin eskiliği, 308.

SATRANÇ, satrancın dil dizgesiyle karşılaştırılması. 55, 136 →, 155.

SCHLEICHER, 29, 30.

SCHMIDT, Johannes, 291, 300.

SELENLİ, 101.

SELENSİZ, 101.

SES, sesin karmaşık niteliği, 38; ses ve işitim imgesi, 75 →; ses ve gürültü. 86; gırtlak titreşim sesi. 101 →; dil gösterenini ses oluşturmaz. 176.

SES AYGITI, 77.

SESBİLGİSİ, 69 →; sesbilgisi sesbilimden ayrılır, 69; sesbilgisi artsüremli dilbilime bağlanır, 69; sesbilgisi ve dilbilgisi, 49, 221; sesbilgisine bağlanan olgular anlamlı ya da dilbilgici değildir 49, 204.

SESBİLİM, 68, 74 →; 107; sesbilime yanlış olarak sesbilgisi denilmesi 69 →; sesbilim söz düzleminde yer alır, 69; birleşimsel sesbilim, 90.

SESBİLİMSEL DİZGE, 70, 316.

SESBİRİMLER, sesbirimlerin sayısı sınırlıdır, 45, 71, 78, 177, 316; sesbirimlerin sınırlandırılması işitimsel veriye dayanır, 74; sesbirimlerin betimlenmesi eklemleme edimine dayanır, 75; sesbirimlerin nasıl belirlendiği, 78 →; sesbirimlerin ayrımsallığı. 96, 177, 316; sesbirimler ve sesler, 109; sesbirimlerin dizimsel ve çağrışımsal bağıntıları, 179-191.

SESBİRİM TÜRLERİ, 74 →; sesbirim türlerinin soyut niteliği, 94.

SESLEM, 89, 99 →; seslem sınırı. 99; seslem vurgusu, 106.

SESLEME, sesleme dilden ayrıdır, 49.

SESLERİN SINIFLANDIRILMASI, 80 →; titreşimli sesler, titreşimsiz sesler, 80 →; kapanmalı sesler, açılmalı sesler, 93; kaçak sesler. 95-96, 316; seslerin belli bir biçimden yoksun oluşu, 81.

SESTELLERİ, 77.

SESYARIĞI, 78.

SIFIR, bak. ÇEKİM EKİ, GÖSTERGE, SONEK.

SINIRLANDIRMA, dil birimlerini sınırlandırma, 160 →.

SINIRLANMA, nedensizliğin sınırlanması dil incelemesinin temelidir, 194→.

SIZICILAR, 84.

SIEVERS, 31, 101, 105-106.

SİMGE, göstergeyle karşıtlaşan simge, 113.

SOLUK VERME, 79.

SONEK, 273; sıfır sonek, 269.

SÖYLEM BÖLÜMLERİ, 164, 202.

SÖYLEYİM, bak. EKLEMLEME.

SÖYLEYİŞ VE YAZI, 64 →; kökenle belirlenen söyleyiş, 67; yazıyla bozulan söyleyiş, 67; söyleyişte görece özgürlük, 177 →.

SÖZ, söz bireysel bir edimdir. 43; söz dilden ayrıdır, bak. DİL; söz toplum içinde nasıl yer alır, 50; söz tüm dil değişimlerinin oluştuğu alandır, 50, 150 →; 208 not, 245.

SÖZ ÇEVRİMİ, söz çevrimi ve bu çevrimin bölümleri, 40 →.

SÖZ OYUNLARI, söz oyunları ve söyleyiş, 73.

SÖZCÜK, sözcükler birimlerden ayrılır, 159 → 169.

SÖZDİZİM, sözdizimin biçimbilimle bağıntıları, 196; sözdizimin dizimsel boyutla bağıntıları, 198.

SÖZLÜKBİLİM, sözlükbilim dilbilgisinin dışında bırakılamaz, 197.

SÖZYİTİMİ, 39.
SÜRTÜŞMELİLER, 84.
TARİH, dilbilim tarihi, 49 →; 130 →; dille ilişkileri bakımından siyasal tarih, 52; ses değişimleriyle ilişkileri bakımından siyasal tarih, 218; tarihöncesi bilimi ve dilbilim. 39, 318 →.
TAŞILBİLİM (Dilsel), 320.
TINI DEĞİŞİMİ, Germen dillerinde tını değişimi, 56, 131, 228.
TINLAMA, geniz tınlaması, 78.
TİTREKLER, 86.
TİTREŞİMLİLİK, sesbirimlerin titreşimliliği, 80; titreşimliliğin seslemlemedeki yeri, 100.
TOPLUMBİLİM VE DİLBİLİM, 34.
TOPLUMSAL KURUM, dil toplumsal bir kurumdur, 38, 46.
TOPLUMSAL RUHBİLİM, 38, 46.
TROMBETTI, 277.
TÜMCE, tümce bir tür dizimdir. 183; birim olarak tümce, 161; tümce değeri taşıyan öğeler, 188.
TÜMSÜREMLİ, dilbilimde tümsüremli görüş açısı, 147.
TÜR, dil türü ve toplumsal öbeğin düşünüş biçimi, 324 →; dil türü ve dil ailesi, 326 →.
TÜREVLER, örnekseme ürünü türevler, 260.
UZAMSAL AYRILIK VE DİLSEL AYRIMLAŞMA, 285.
UZUN SESLEMLER, özü bakımından uzun seslemlerle konumu bakımından uzun seslemler, 103 →.
ÜNLEMLER, 114.
ÜNLÜ BOŞLUĞU, 102.
ÜNLÜ DEĞİŞİMİ (Kökensel), 230, 231.
ÜNLÜ NOKTASI, 99.
ÜNLÜ UYUMU, Ural-Altay dillerinde ünlü uyumu, 327.
ÜNLÜLER, ünsüzlerle karşıtlıkları bakımından ünlüler, 86; selenlilerle karşıtlıkları bakımından ünlüler, 100; açık ünlüler ve kapalı ünlüler, 87; fısıltılı ünlüler, 87; titreşimsiz ünlüler, 87.
ÜNSÜZ DEĞİŞİMLERİ (Germence'de), 51-57, 210, 297.
ÜNSÜZLER, 82 →; 100 →; "orta" ünsüzlerle "ince" ünsüzler, 71.
VERNER YASASI, 212.
VURGU (Latince ve Fransızca'da), 134 →.
WHITNEY, 32, 39, 122.
WOLF, Friedrich August, 27.
YANSIMA, 113 →.
YANÜNSÜZLER, 85.
YARIÜNLÜLER, 86.
YASA, dil yasaları, 141-142; eşsüremli yasalar geneldir, ama buyurucu değildir, 143; artsüremli yasalar buyurucudur, ama genel değildir, 143; ses değişim yasaları, 144; ses değişim yasalarının yanlış anlatımı, 215; almaşma yasaları, 229.
YAYILIM, dillerin uzamsal yayılımı, 53; bak. DİLBİLİM.
YAZI DİZGELERİ, 59 →; kavramsal yazı, sesçil yazı, 59; seslemsel yazı, 60, 75; ünsüzlere dayanan yazı, 76.
YAZI VE DİL, 46; yazının dil dizgesiyle karşılaştırılması, 177 →; yazıyı inceleme zorunluğu, 56; yazı dilden ayrıdır, 57; yazı dilsel durağanlığın koşulu değildir, 58; yazınsal dille birlikte yazının önemi artar, 58; yazı dilden daha yavaş değişir, 59 →; aktarma yazı, 61 →; yazının turtarsızlıkları, 62 →; kökensel yazı, 62; yazının yorumlanması, 71; dış patlama ve iç patlamanın yazıda gösterilmesi, 91, 93, 103; sesbilimsel yazı, 69 →; sesbilimsel yazı kullanılagelen yazının yerini alamaz, 69 →.
YAZIM, 58, 61; ayrıca bak. YAZI.
YENİDİLBİLGİCİLER, 32, 237, 268.
YÖNTEM; karşılaştırmacı yöntem, 30; dış dilbilimle iç dilbilimin yöntemi, 53-54; eşsüremli dilbilimle artsüremli dilbilimin yöntemleri, 140 →; öngörümlü ve artgörümlü yöntem, 304 →.
ZAMAN, zamanın dil üstündeki etkisi, 120-121, 126, 284. →.
ZENDCE, 54.
ZİNCİR, ses ya da söz zinciri, 76 →, 89→, 104 →.

TÜRKÇE - FRANSIZCA
TERİM DİZELGESİ

Bu bölümü oluşturan Türkçe - Fransızca dizelge hem salt dilbilimsel uzmanlık terimlerini, hem de, kimileri genel kullanımda da yer alan; ama çevirdiğimiz yapıtta dilbilim alanına ilişkin yönleriyle karşımıza çıkan başlıca sözcükleri kapsamaktadır. Özgün betikte yer alan öğelerin daha çok belirgin bağlamlardaki Türkçe karşılıkları verilmiş, çoğu çeviri eylemine özgü zorunluklardan doğan ve salt bir karşılıklılık sağlanmasını önleyen durumlar göz önünde bulundurulmamıştır.

Dizelgede bulunan birçok terim özel bir değerle yüklüdür ve ancak yapıtın bütünü içinde kendilerini çevreleyen öğelerin yardımıyla kesin bir anlam kazanmaktadır. Terimlerin içerikleri değerlendirilirken bu gerçek göz önünde bulundurulmalı, çağımız dilbiliminde egemen bir işlev yüklenmiş olan kimi öğelerin bile her kullanımda aynı anlam ve değeri taşımadığı unutulmamalıdır. Örneğin, çevirimizde kullandığımız *sesbilim (phonologie)* teriminin içeriği günümüz dilbilimindeki *sesbilgisi (phonétique)* sözcüğünün tanımına denk düşer; oysa, yapıtın birçok yerinde kullanılan sesbilgisi terimi *(phonétique)* tarihsel sesbilgisini belirtir. Bu gözlemler kimi terimlerde ne denli dikkatli davranılması gerektiğini gösterdiği gibi dizelgemizin geçerlik sınırlarını ve görece niteliğini de ortaya koyar.

B. V.

-A-

abece: alphabet
açık: ouvert
açıklık: aperture, ouverture
açılma: ouverture
açılmalı: ouvrant
ad: nom, substantif
ad bükünü: flexion nominale
ad çekimi: déclinaison
ad kaynaklı: dénominatif
adıl: pronom
ağız *(örgen):* bouche
ağız: parler; patois
ağız boşluğu: cavité buccale
ağız eklemlemesi: articulation buccale
aile: famille
akıcı: liquide
aktarım: emprunt
aktarma: emprunt
alan: aire
almaşık: alternant
almaşma: alternance
almaşmalı eylem: verbe fort
almaşmasız bükün: flexion faible
almaşmasız eylem: verbe faible
altbirim: sous-unité
altkatman: substrat
altlehçe: sous-dialecte
altöbek: sous-groupe
ana dil: langue mère
anadili: langue maternelle
anlak: intelligence
anlambilim: sémantique
anlamlı: significatif
anlamlı birim: unité significative
anlamsal: sémantique
anlatım: expression
anlık: esprit
anlıksal: mental, psychique
araç durumu: instrumental
ardışık: successif
ardışıklık: succession; consécution
art eklemleme: articulation d'arrière
artdamaksıl (*s.* ve *a.*): vélaire
artgörümlü: rétrospectif
artgörümlü dilbilim: linguistique retrospective
artsürem: diachronie
artsüremli: diachronique
artsüremli dilbilim: linguistique diachronique
ayırıcı: distinctif
ayırıcı güç: esprit de clocher, force particulariste
ayrı: différent
ayrılık: différence
ayrım: distinction
ayrımlaşma: différenciation
ayrımsal: différentiel
ayrıştırılabilir: décomposable
ayrıştırılamaz: indécomposable
ayrıştırma: décomposition

-B-

bağ: lien
bağıntı: rapport, relation
bağıntısal: relationnel
bağlantı: relation
belirleme: détermination
belirlenen: déterminé
belirleyen: déterminant
belirleyici: déterminatif
belirteç: adverbe
belirtke: signal
belirtme durumu: accusatif
belleksel dizi: série mnémonique
benzeşim: assimilation
betikbilim: philologie
betikbilimci: philologique
betimleme: description
betimsel: descriptif
biçimbilim: morphologie
biçimbilimsel: morphologique
bildirme kipi: indicatif
bileşik: composé
bileşik sözcük: mot composé
bileşim: composition
bireşim: synthèse
bireşimli: synthétique
birim: unité
birleşim: combinaison; association
birleşimsel: combinatoire
birleştirici güç: intercourse, force unifiante
bitim: terminasion
bitişimsel: agglutinatif

bitişme: agglutination
bitmemişlik: imperfectif
bitmişlik: perfectif
boğaz eklemlemesi: articulation gutturale
boğazsıl (*s.* ve *a.*): guttural; gutturale
boğumlama: Bak. eklemleme
bozulma: déformation, altération
bozulum: métaplasme
bölümlenemez: indivisible
bulaşma: contagion
bükün: flexion
bükünlü: fléchi
bükünsel: flexionnel

-Ç-

çağrışım: association
çağrışımsal: associatif
çağrışımsal çevre: entourage associatif
çağrışımsal dizi: série associative
çağrışımsal öbek: groupe associatif
çekim: Bak. ad çekimi, eylem çekimi
çekim eki: désinence
çıkma durumu: ablatif
çizgisel: linéaire
çizgisellik: linéarité
çoğul: pluriel
çözümleme: analyse
çözümlenebilir: analysable
çözümlenemez: inanalysable
çözümleyici: analytique

-D-

dağılım: distribution
dalga kuramı: théorie des ondes
damak: palais
damaketeği: voile du palais
damaksıl (*s.* ve *a.*): palatal; palatale
damaksıllaşmış: mouillé
değer: valeur
değişebilirlik: mutabilité
değiş: permutation
değişiklik: changement, modification
değişim: changement, mutation, variation vb.
değişkem variable
değişmez: invariable
değişmezlik: inmutabilité
derilme: contraction
devinimsel imge: image motrice
deyim: expression
deyiş: locution
dış dilbilim: linguistique externe
dış neden: cause externe, cause extérieure
dış patlama: explosion
dış patlamalı: explosif
dil: langue, idiome
dil ailesi: famille de langues
dil atlası: atlas linguistique
dil birliği: unité linguistique
dil dışı: extra - linguistique
dil durumu: état de langue
dil eklemlemesi: articulation linguale
dil olgusu: fait linguistique, phénomène linguistique
dil türü: type linguistique
dilbilgici: grammairien
dilbilgisel: grammatical
dilbilgisi: grammaire
dilbilgisi ulamları: catégories grammaticales
dilbilim: linguistique
dilbilimci: linguiste
dilbilimsel: linguistique
dilbirim: glossème
dilsel: linguistique
dilsel dalga: onde linguistique
dilsel kendilik: entité linguistique
dilsel olgu: fait linguistique, phénomène linguistique
dilsel topluluk: communauté linguistique, groupe linguistique
dilucu r'si: Bak. yuvarlanan *r*
dilyetisi: langage
diş: dent
dişil: féminin
dişsil (*s.* ve *a.*): dental; dentale
dişyuvası: alvéole
dizem: rythme
dizge: système
dizi: paradigme; série
diziliş: suite
dizim: syntagme

dizimsel: syntagmatique
dizimsel tür: type syntagmatique
doğal diller: langues naturelles
dönüştürücü *(s.)*: transformateur
dönüştürüm: transformation
dönüşüm: transformation
dudak: lèvre
dudaksıl (*s.* ve *a.*): labial; labiale
dudaksıl-dişsil (*s.* ve *a.*): labiodental; labiodentale
durağanlık: immobilité
dural: statique
dural dilbilim: linguistique statique
duralama: tenue
duralamalı eklemleme: articulation sistante
durum: cas; état
durumsal: casuel
duyma: audition
duyumsal: sensoriel
düşme: chute
düzen: ordre
düzenek: mécanisme

-E-

edim: acte
ekin: culture
eklemleme: articulation
eklemli: articulé
eklemlilik: articulation
en az çaba yasası: loi du moindre effort
eşadlılık: homonymie
eşanlamlı: synonyme
eşdilbirimsel: isoglossématique
eşdillilik çizgileri: lignes isoglosses
eşil (ler): doublet *(s)*
eşsürem: synchronie
eşsüremli: synchronique
eşsüremli dilbilim: linguistique synchronique
etken (*a.* ve *s.*): facteur; actif
etkin *(s.)*: actif
evrim: évolution
evrimsel: évolutif
evrimsel: évolutif
evrimsel dilbilim: linguistique évolutive
eylem: verbe; acte, action
eylem bükünü: flexion verbale
eylem çekimi: conjugaison
eylem kökü: racine verbale
eylem öneki: préfixe verbal
eylemlik: infinitif

-F-

fısıltılı ünlü: voyelle chuchotée

-G-

geçiş sesi: son de transition
geçişli eylem: verbe transitif
geçmiş zaman: passé; prétérit
gelecek zaman: futur
genel dilbilgisi: grammaire générale
genel dilbilim: linguistique générale
genel göstergebilim: sémiologie générale
geniş zaman: aoriste
geniz boşluğu: cavité nasale
geniz tınlaması: résonance nasale
genizsil (*s.* ve *a.*): nasal, nasale
genizsilleşme: nasalisation
gerçekleşme: réalisation
gereç: matière; matériau
gırtlak: larynx
gırtlak r'sı: *r grasseyé*
gırtlak sesi: son laryngé
gırtlak titreşimi: vibration laryngienne
görev: fonction
görsel: visuel
görsel imge: image visuelle
görünüş: aspect
gösteren: signifiant
gösterge: signe
göstergebilim: sémiologie
göstergebilimsel: sémiologique
göstergesel: sémiologique
gösterilen: signifié
gösterilen nesne: chose signifiée
gövde: thème
gücül: virtuel

-H-

halk dili: langue vulgaire
halka: chaînon
hışırtılı *(a.)*: chuintante

-İ-

iç dilbilim: linguistique interne
iç neden: cause interne
iç patlama: implosion
iç patlamalı: implosif
iç seslem: syllabe intérieure
içerik: contenu
ikidilli: bilingue
ikil: duel
ikileme: redoublement
ikileme ünlüsü: voyelle de redoublement
ikili: binaire
ikilik: dualité
ikiliünlü: diphtongue
ilgeç: préposition
ilgi adılı: pronom relatif
işitim imgesi: image acoustique

-K-

kalma durumu: locatif
kapalı: fermé
kapanma: fermeture, occlusion
kapantı: occlusion
kapantılı *(a.)*: occlusive
karşılaştırma: comparaison
karşılaştırma derecesi: comparatif
karşılaştırmacı: comparatif
karşılaştırmacı betikbilim: philologie comparative
karşılaştırmacı *(a.)*: comparatiste
ksrşılaştırmalı: comparé
ksrşılaştırmalı dilbilgisi: grammaire comparée
karşıtlık: opposition
kasıl imge: image musculaire
kavram: concept, notion
kavramsal: conceptuel, notionnel
kavramsal yazı dizgesi: système idéographique
kendiliğinden değişim: changement spontané
kendilik: entité
kısa: bref
kısalma: abrègement
kip: mode
kişi: personne
konu: objet
konum: position
konuşan topluluk: masse parlante
konuşma dili: langue parlée
konuşma yetisi: faculté de parler
koşuklama: versification
koşullu değişim: changement conditionnel
kök: racine
köken: radical; etymologie; origine
köken almaşması: alternance radicale
köken yakıştırma: étymologie populaire
kökenbilim: étymologie
kökenbilimsel: étymologique
kökensel: étymologique; radical
kökensel ünlü değişimi: ablaut
kullanım: usage, emploi
kulak: oreille
kural: norme, règle
kuralcı: normatif
kuralcı dilbilgisi: grammaire normative
kurgul: spéculatif
kuruluş: construction
küçükdil: luette

-L-

lehçe: dialecte
lehçesel: dialectal

-N-

nedenli: motivé
nedenlilik: motivation
nedensiz: immotivé, arbitraire
nedensizlik: arbitraire

-O-

oluş: procès
oluşturum: construction
oluşuk durum: état construit
ortaç: participe
ortak dil: langue commune

-Ö-

öbek: groupe
öbekleşme: groupement
öğe: élément; terme
öğecik: particule

ön eklemleme: articulation d'avant
önek: préfixe
öngörümlü: prospectif
öngörümlü dilbilim: linguistique prospective
önses: initiale
öntüreme ünlüsü: voyelle prothétique
örgen: organe
örgenlik: organisme
örgensel: organique
örnek: modèle; exemple
örnekseme: analogie
örneksemeli biçim: forme analogique
örneksemeli oluşum: paraplasme
örneksemeli yaratım: création analogique
özdeksel: matériel
özdeksel tüz: substance matérielle
özdeşlik: identité
özel ad: nom propre
özel dil: langue spéciale
özel eşsüremli: Bak. eşsüremli
özeşsüremli: *idiosynchronique*
özne durumu: cas sujet

-R-

r'leşme: rhotatisation

-S-

salt nitelikli değişim: changement absolu
sayı adı: nom de nombre
saymaca: conventionnel
selenli *(a.* ve *s.):* sonant; sonante
selensiz *(a.* ve *s.):* consonant; consonante
ses: son
ses aygıtı: appareil vocal
ses dalgaları: ondes sonores
ses değişimleri: changements phonétiques
ses değişimsel: phonétique
ses dilimi: tranche phonique
ses evrimi: évolution phonétique
ses eylemi, edimi: acte phonique
ses oluşturucu *(s.):* producteur de son
ses örgenleri: organes vocaux
ses tözü: substance phonique
ses üretici *(s.):* générateur de son
ses yinelemesi: allitération
ses zinciri: chaîne phonique, chaîne de sons
sesbilgisel: phonétique
sesbilgisi: phonétique
sesbilim: phonologie
sesbilimsel: phonologique
sesbilimsel yazı: écriture phonologique
sesbirim: phonème
sesbirim türleri: espèces phonologiques
seçil yazı: écriture phonétique
seslem: syllabe
sesleme: phonation
sesleme aygıtı: appareil phonatoire
sesleme eylemi, edimi: acte phonatoire, acte de phonation
seslemleme: syllabation
seslemsel: syllabique
seslenme durumu: vocatif
sesli gösterge: signe vocal
sestelleri: cordes vocales
sesyarığı: glotte
sesyarığı titreşimi: vibration glottale
sesyolu açıklığı: Bak. açıklık
sıfat: adjectif
sınıflandırma: classement
sınırlandırma: délimitation
sızıcı *(a.):* spirante
silinme: élision
simge: symbole
simgesel: symbolique
soluk verme: expiraton
soluklama: aspiration
soluklu *(s.* ve *a.):* aspiré; aspirée
somut kendilik: entité concrète
sonek: suffixe
sonses *(s.* ve *a.):*final; finale
sonseslem: finale
sonünlü: voyelle finale
soyut kendilik: entité abstraite
söylem: discours
söylem bölümleri: parties du discours
söylev: discours
söyleyim:. Bak. eklemleme

söyleyiş: prononciation
söz: parole
söz çevrimi: circuit de la parole
söz eylemi, edimi: acte de parole
söz imgesi: image verbale
söz zinciri: chaîne de la parole, chaîne parlée
sözcük: mot
sözcük ailesi: famille de mots
sözeük yapımı: formation des mots
sözdizim: syntaxe
sözdizimsel: syntaxique
sözlük: dictionnaire; vocabulaire
sözlükbilim: lexicologie
sözlüksel: lexicologique
sözyitimi: aphasie
süreç: processus
sürtüşmeli *(a.)*: fricative

-Ş-

şimdiki zaman: présent

-T-

taban: base
tamlayan durumu: génitif
tanımlık: article
tarihsel dilbilgisi: grammaire historique
tarihsel dilbilim: linguistique historique
taşılbilim (dilsel): paléontologie linguistique
tekdilli: unilingue
tekil: singulier
tekseslemli: monosyllabique
tekünlüleşme: monophtongaison
terim: terme
tını: timbre
tını değişimi: umlaut
tınlama: résonance
tınlatıcı *(a.)*: résonateur
titrek *(s. ve a.)*: vibrant; vibrante
titrek eklemleme: articulation vibrante
titreşim: vibration
titreşimli: sonore
titreşimlilik: sonorité
titreşimsiz: sourd
töz: substance
tümce: phrase
tümleç: régime; complément
tümsüremli: panchronique
tümsüremli dilbilim: linguistique panchronique
türeme: dérivation
türetme: dérivation
türev: dérivé

-U-

ulaç: gérondif
ulam: catégorie
ulama: liaison
uyak: rime
uyum: harmonie; accomodation
uzama: allongement
uzlaşımsal: conventionnel
uzun:long

-Ü-

ünlem: exclamation
ünlü: voyelle
ünlü almaşması: alternance vocalique
ünlü boşluğu: hiatus
ünlü noktası: point vocalique
ünlü uyumu: harmonie vocalique
ünlülerarası: intervocalique
ünsüz: consonne
ünsüz değişimi: mutation consonantique
üretici biçim: forme génératrice
üretici öbek: groupe générateur
üretici süreç: processus générateur
üretilme: production, génération
üretim: production
üretken: productif
üretken sözcük: mot productif
üstbirim: unite supérieure
üstünlük derecesi: superlatif

-V-

vurgu: accent
vurgulama: accentuation
vurgulu: accentué, tonique
vurgulu seslem: syllabe tonique
vurgusuz: atone

-Y-

yalın durum: nominatif
yalın sözcük: mot simple
yan *(s.):* latéral
yan eklemleme: articulation latérale
yansıma: onomatopée
yansız: neutre
yanünsüz: latérale
yapay dil: langue artificielle
yapı: structure
yapım: formation
yapım öğesi: élément formatif
yaratım: création
yardımcı eylem: auxiliaire
yarı kapantılı *(a.):* affriquée
yarımuyak: assonance
yarıünlü: *semi* - voyelle
yazaç: lettre
yazı: écriture
yazılı betik: texte écrit
yazılı dil: langue écrite
yazılı sözcük: mot écrit
yazım: orthographe, graphie
yazın: littérature
yazınsal: littéraire
yazıyitimi: agraphie
yeni sözcük: mot nouveau
yeniden oluşturma ya da **oluşturum:** reconstruction
yenilik: innovation
yer adı: nom de lieu
yerel ağız: parler local
yoksunluk belirten: privatif
yönelme durumu: datif
yöntem: méthode
yumuşak: doux
yumuşama: mouillure
yumuşamış: mouillé
yuvarlanan r: *r* roulé
yükseklik vurgusu: accent de hauteur

-Z-

zaman: temps
zincir: chaîne

DİLBİLİM

Genel Dilbilim Dersleri / **Saussure**, 320 s.

İşlevsel Genel Dilbilim / **Martinet**, 240 s.

Dilbilimin Temel Kavram ve İlkeleri/ **B. Vardar**. 192 s.

Filolojinin Oluşumu / **Süheyla. Bayrav** 200 s.

Yapısal Dilbilimi / **Süheyla Bayrav** 168 s.

****

FRANSIZ EDEBİYATI / **Berke Vardar**, 400 s.

LAROUSSE Fransız dili grameri / Büyük boy, 392 s.

Aziyade / **Pierre Loti**, 240 s.

MULTILINGUAL
Tel:(0212) 518 22 78 Fax:(0212) 518 47 55

MULTILINGUAL
Klodfarer Cad. 40/6 Çemberlitaş - İstanbul Tel/Fax: (0 212) 518 47 55